

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

Шавкат Раҳматуллаев

ҲОЗИРГИ АДАБИЙ ЎЗБЕК ТИЛИ

Университетларнинг Ўзбек филологияси факультетлари
талабалари учун дарслик

Биринчи китоб

Тошкент
«MUMTOZ SO‘Z»
2010

81.2Ўзб

Р30

Раҳматуллаев, Ш.

Ҳозирги адабий ўзбек тили: Ун-т Ўзбек филологияси факультети талабалари учун дарслик. К. I / Ш.Раҳматуллаев; масъул муҳаррир А.Абдуазизов; ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий ун-ти. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2010. - 298 б.

ББК 81.2ЎзбЯ73

Ушбу дарслик – "Hozirgi adabiy o'zbek tili" (2006) дарслигининг ўзбек кирилл алифбосидаги қайта нашири.

Оқори савияда ёзилган оригинал асар бўлгани учун Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Олий ўқув юртлиарио илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаш тоионидан ОЎМТВнинг 2005-йил 12- декабрдаги буйругига биноан университетлар Ўзбек филологияси факультетлари талабалари учун дарслик сифатида тавсия этилди ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг лицензия берилган нашириётларида наشر қилиш учун рухсат ҳам берилди (Ўқув адабиётлари грифи гувоҳномаси № 1017).

Дарсликнинг бу нашири икки китоб тарзида чоп этилиб, биринчи китобга "Кириш", "Товушлар тизими", "Лексемалар тизими", "Морфемалар тизими", "Бирикмалар тизими" қисмлари, иккинчи китобга "Гапшаклар тизими", "Фраземалар тизими", "Алифбо. Адабий ёзиш. Адабий талаффуз" қисмлари киритилди.

Масъул муҳаррир: Абдузухур Абдуазизов – филология фанлари доктори, профессори

Такризчилар: Азим Ҳожиев – ЎзР ФА академиги;
Ҳамидулла Дадабоев – филология фанлари доктори, профессор

ISBN 978-9943-398-05-4

© «Universitet», 2006
© «MUMTOZ SO‘Z», 2010

Ўқув предметининг номланиши ва вазифаси

1-§. Тил – кишиларга фикрлашув, фикрлаш қуроли бўлиб хизмат қиладиган ноёб ижтимоий ҳодиса. Ҳар бир тил унинг соҳиби бўлмиш жамоанинг бебаҳо мулки бўлиб, ўзи мансуб жамоанинг номи билан аталади: ўзбек жамоасига хизмат қилувчи тилга *ўзбек тили* дейилади. Ўзбеклар ўз тилидан кўп асрлар давомида фойдаланиб келади. Дастлаб оғзаки мулоқотни таъминлаган ўзбек тили кейинчалик ёзма шаклда ҳам намоён бўлган. Ёзма нутқда тил ҳодисаларидан фойдаланишнинг маълум меъёрларини ишлаб чиқиш зарурияти пайдо бўлган. Тил ҳодисаларидан маълум меъёр асосида фойдаланиш *адабий ўзбек тилининг* шаклланишига олиб келган.

Сўзлашув асосида шаклланиб, сўзлашув тили билан ёнма-ён яшаб келаётган адабий ўзбек тили кўп асрлик тарихга эга бўлиб, тараққиёт босқичлари нуктаи назаридан *ўтмиш адабий ўзбек тили ва ҳозирги адабий ўзбек тили* деб ажратилади. Адабий ўзбек тили ўз тарихий тараққиётининг ҳар бир босқичида маълум белги-хусусиятлари билан фарқланади.

Ушбу ўқув предметида ўзбек тили бус-бутун ҳолда эмас, балки унинг *ҳозирги адабий ўзбек тили* деб аталадиган ҳолати баён қилинади.

"Ҳозирги адабий ўзбек тили" предметининг асосий вазифаси – талабаларни шу тилнинг қурилишига мансуб ҳодисалар билан илмий асосда таништириш, юқори малакали филолог бўлиши учун пойдевор ҳосил қилиш.

Ҳозирги адабий ўзбек тилининг бошланишини белгилаш ҳақида

2-§. Ўзбек тили тараққиётининг маълум бир даври русча ёзилган асарларда *староузбекский язык* деб номланиб, бу ном *эски ўзбек тили* деб калька қилинган. *Староузбекский язык* атамаси асли рус тилшунослигида *старославянский язык* атамасига ноўрин тақлид натижасида юзага келган: старославянский язык – алоҳида тилнинг номи, староузбекский язык деб эса ўзбек тилининг олдинги тараққиёт босқичи номланади. Умуман, бу атама таркибидаги *эски* сифатловчиси нотўғри тушунчани ("эскирган" тушунчани) уйғатади. Асли ўзбек тилининг бу тараққиёт босқичини вақт ўлчовини асосга олиб, "XIII – XIX асрлар адабий ўзбек тили" деб аташ тўғри. Ҳозирги адабий ўзбек тили ҳам давр ўтиши билан кечаги, "эски" тил бўлиб қолади, лекин уни

"эски адабий ўзбек тили"га қўшиб юбориш мумкин эмас. Давр ўтиши билан "ҳозирги адабий ўзбек тили"ни "XX (ва ундан кейинги) аср адабий ўзбек тили" деб номлаш лозим бўлиб қолади.

XX асрнинг I чораги асли олдинги адабий ўзбек тилидан ҳозирги адабий ўзбек тилига ўтиш даври бўлган. Шунга кўра ҳозирги адабий ўзбек тилининг бошланишини 1929 йилдан – ёзма адабий тил меъёрлари – имло қоидалари қабул қилинган вақтдан бошлаб белгилаш тўғри бўлади.

Тил қурилиши ҳақида

Тил қурилиши адабиётларда турлича ёндашиб, турли изчилликда ва чуқурликда баён қилинади. Шу сабабли ушбу дарсликда асосга олинган нуқтайи назар қисқача баён қилинди.

Тил, лисон ва нутқ; тил бирлиги, лисоний бирлик ва нутқий бирлик

3-§. Тил мураккаб қурилишга молик бўлиб, дастлаб унинг икки ҳолати – *лисон* ва *нутқ* фарқланади.

Лисон – киши миясидаги тил хотираси қисмида мавжуд тил бирликларидан ва улардан фойдаланиш қоидаларидан иборат бойлик. *Нутқ* эса ана шу бойликдан фойдаланиш жараёни ва шундай жараённинг ҳосиласи.

Лисон киши миясидаги тил хотираси қисмида мавжуд мавҳум ҳодиса бўлиб, ақл билан идрок қилинади; *нутқ* эса ана шу мавҳум ҳодисадан фойдаланиш жараёни натижасида юзага келадиган моддий ҳодиса бўлиб, уни талаффуз бирликлари сифатида эшитамиз (ёзувда эса кўрамиз).

*Лисон*да мавжуд ҳодисаларга *лисоний бирликлар* дейилади; *лисоний бирликлар*нинг *нутқ* жараёни натижасида моддий шакл олган ҳолатига *нутқий бирликлар* дейилади.

Ҳар бир кишининг миясидаги тил хотираси қисмида *лисоний бирликлар*нинг ва улардан фойдаланиш қоидаларининг рамзлари мавжуд, ҳар бир киши эҳтиёжга қараб бу рамزلардан фойдаланиб *нутқ* ҳосил қилади.

Айрим адабиётларда тил билан *нутқ* ўзаро дихотомия, оппозиция ҳосил этувчи ҳодисалар деб қаралиб, *тил* ↔ *нутқ* тарзида баҳоланади. Аслида тил билан *нутқ* дихотомияси ҳақида, оппозицияси ҳақида гапириш тўғри эмас (*дихотомия* юнонча *dicha* – 'икки қисмга' + *tope* 'ажратиш'; *оппозиция* лот. *oppositio* - 'қарама-қарши ҳолатда

бўлиш), чунки тил билан нутқ – бутун билан қисм муносабатидаги ҳодисалар. Нутққа муқобил ҳолда ажратиладиган ҳодиса деб тил эмас, балки лисон таъкидланиши лозим. Бу муносабатни чизмада қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Т и л	
лисон	нутқ

Лисон билан нутқ ўзаро дихотомия ҳосил этади, лекин зидланувчи (оппозитив) ҳодисалар эмас, балки асос ва ҳосила муносабатидаги ҳодисалар. Бундай муносабатни лисондаги бойликдан фойдаланиш жараёнини ҳам ҳисобга олган ҳолда қуйидагича чизма билан кўрсатиш мумкин:

Т и л		
лисон	лисондаги бойликдан фойдаланиш жараёни	нутқ

Тил ҳодисаси дастлаб нутқда пайдо бўлади, такрор-такрор ишла-тилиши натижасида миянинг тил хотираси қисмида бу ҳодисанинг рамзи шаклланади, кейинчалик ана шу рамздан нусха олиб нутқий бирлик ҳосил қилинади. Демак, асли тил ҳодисалари нутқдан лисонга кўчади ва кейингина лисондан нутққа олиб чиқилади. Бундай икки томонлама муносабатни чизмада қуйидагича акс эттириш мумкин:

Т и л		
лисон	← лисоннинг нутқ асосида шаклланиш ва бойиш жараёни	нутқ
	лисондаги бойликдан фойдаланиш жараёни →	

Лисонда бор имкониятларгина нутқда вокеланади, лисоннинг имкониятлари бой бўлиб, нутқда унинг маълум бир қисмигина намоён бўлади дейишдан лисон гўё азалий, туғма, мукамал деган фикр тушунилади. Ваҳоланки ҳали тили чиқмаган гўдакнинг миясидаги тил хотираси қисмида ҳеч қандай рамз бўлмайди; гўдак нутқни эгаллай бошлаганидан кейингина миясида рамзлар пайдо бўлади. Демак, лисон азалий (зот) эмас, балки нутқ асосида шаклланидиган, тўлдириладиган бойлик. Тилнинг тараққиёти нутқ ёрдамида воқе бўлади. Ҳар қандай янгилик, масалан, янги лексема яшаш, бошқа тилдан лексема олиш, аввало, нутқда воқе бўлади, бу янгилик тил тараққиёти қонунларига зид бўлмаса лисонда рамз сифатида муҳрланади, ана шундан кейин лисондаги бу рамздан нусха олиб нутқ ҳосил қилинади.

Юқорида айтилган мулоҳазалардан хулоса шуки, лисонни мутлак, азалий, бирламчи деб қараш асосли эмас.

Тилни ўрганиш, ўргатиш ҳам лисон асосида эмас, нутқ асосида амалга оширилади, чунки бевосита кузатишда берилган ҳодиса – нутқ. Нутқни кузатиш орқали тил қурилишини, тил қурилишининг лисон деб аталадиган ҳолатини англашга ҳаракат қилинади. Тилшуноснинг тилни кузатиш, ўрганиш қуроли – нутқ. Тилга, лисонга хос ҳодисаларнинг моҳияти, бу ҳодисалар орасидаги муносабатлар нутқни кузатиш орқали аниқланади. Ушбу қўлланмада ҳозирги адабий ўзбек тилининг қурилиши мавҳум фикрлаш йўли билан эмас, балки бевосита кузатишда берилган нутқий ҳодисалар таҳлили асосида баён қилинади.

Тил қурилишининг асосий бирликлари ҳақида

4-§. Тилга тизим сифатида ёндашиб, тил қурилишининг асосий бирликларини қуйидагича тавсифлаш мумкин:

1. Тил қурилишининг асосида ётувчи бирликлар сифатида *тил товушлари* таъкидланади. Тил товушлари тил бирликларига қурилиш ашёси бўлиб хизмат қилади. Тил товуши бирламчи қурилиш бирлиги сифатида тил бирликларидан туб лексемага, туб морфемага ифода жиҳати бўлади. Фақат ифода жиҳати бўлишини назарда тутиб тил товуши бир жиҳатли бирлик дейилади.

Тил товушининг икки ҳолати – лисоний бирлик ҳолати ва нутқий бирлик ҳолати фарқланади. Лисоний бирлик сифатида миянинг тил хотираси қисмида мавжуд рамзга тенг бўлиб, ана шу рамзда тил товушига хос белги-хусусиятлар ҳақида ахборот бўлади. Масалан, у товуши ҳақида "овоздан иборат", "оғиз бўшлиғи тор ҳолатда", "товуш ҳосил бўлиш оралиғи тил юзасининг орқа қисмида", "лаблар актив қатнашади" каби ахборот бор. Инсон фаолиятини, шу жумладан, тил фаолиятини ҳам бошқарувчи миядан у товушини айтиш ҳақида "кўрсатма" (импульс) берилса, товуш ҳосил қилиш аъзолари шу товушнинг рамзида мужассамлашган ахборотга биноан ҳаракатга келиб, кўрсатма асосида маълум ҳолат эгаллайди ва ўпқадан маълум зарб билан чиқарилаётган ҳаво оқими нутқ товуши сифатида, нутқий бирлик сифатида намоён бўлади.

Миядаги тил хотираси қисмида шу тилдаги барча тил товушларининг рамзи бўлади, бу рамзлар шу тилдаги товушларнинг артикуляцион базасини (нутқ аъзоларини товуш ҳосил қилишга жалб этиш кўникмалари йиғиндисини) ташкил этади. Бошқа тилга мансуб то-

вушнинг нотўғри талаффуз қилиниши бундай товуш учун мяянинг тил хотираси қисмида махсус рамзнинг йўқлиги билан изоҳланади. Бундай бегона товуш учун мяянинг тил хотираси қисмида рамз пайдо бўлса, шундан кейингина бу товушни тўғри талаффуз қилишга эришилади. Масалан, ўзбек тили товушлар тизимида туркий тил сифатида сирғалувчи *ж* товуши хос бўлмаган, эроний тил эгалари билан узоқ муддат бирга яшаш, доимий мулоқотда бўлиш натижасида бу товуш *аждар*, *мужда*, *гижда* каби тил бирликлари таркибида ўзбек тилига қабул қилинган, натижада бу товуш учун мяянинг тил хотираси қисмида алоҳида рамз пайдо бўлган.

Тил товуши ўзича маъно билдирмайди, маъно билдирадиган тил бирликларига ифода жиҳати бўлиб хизмат қилади.

Тил товушларини ўрганувчи ва ўргатувчи тилшунослик соҳасига *фонетика* дейилади.

2. Асосий, бирламчи тил бирликлари – *лексема* ва *морфема*. Булардан лексема етакчи, морфемани ўзига қўшиб олувчи бирлик, морфема эса тобе, лексемага қўшилиб келувчи бирлик.

Тил бирлиги бўлиш учун бир бутунни ташкил қилувчи икки жиҳат - ифода жиҳати ва мазмун жиҳати мавжуд бўлиши лозим. Лексеманинг, морфеманинг ифода жиҳати бўлиб тил товуши хизмат қилади, шунга кўра бу тил бирликлари сегмент тил бирликлари дейилади (лот. *segmentum* - 'қисм', 'парча'). Лексема ва морфеманинг мазмун жиҳати асосини маъно (лексик маъно ва грамматик маъно) ташкил этади. Масалан, *қўл*- лексемасининг ифода жиҳати бўлиб *қ*, *ў*, *л* товушларининг шундай тартибда жойлашган қатори хизмат қилади; мазмун жиҳати асосини 'гавданинг елкадан бошланиб, бармоқ учиғача давом этадиган қисми' маъноси ташкил этади; *-ди* морфемасининг ифода жиҳати бўлиб *д*, *и* товушларининг шундай тартибда жойлашган қатори хизмат қилади, мазмун жиҳатини 'аниқ яқин ўтган замон' маъноси ташкил этади.

Лексемани ўрганувчи тилшунослик соҳасини *лексемика* деб номладик (Адабиётларда *лексикология* деб юритилади). Морфемани ўрганувчи тилшунослик соҳасига *морфемика* дейилади.

Лексеманинг, морфеманинг тил бирлиги сифатида икки ҳолати – лисоний бирлик ва нутқий бирлик ҳолати фарқланади. Лисоний бирлик сифатида лексема ва морфема мавҳум бирлик ҳисобланади. Мяянинг тил хотираси қисмида ҳар бир лексеманинг, морфеманинг алоҳида рамзи бўлиб, ана шу рамздаги ахборотдан фойдаланиш қоидалари ҳам мавжуд; ҳар иккиси асосида лексемаларнинг, морфема-

ларнинг талаффуз бирлиги ҳолати юзага келтирилади; лексема ва морфема ана шундай нуткий бирлик ҳолатида моддий бирлик, сегмент бирлик сифатида намоён бўлади.

Тил товуши лексема учун, морфема учун курилиш ашёси бўлиб хизмат қилади, лекин тил товуши билан лексема, морфема орасидаги муносабатни иерархик (поғонали) муносабат деб бўлмайди, чунки лексема, морфема тил товушларини бир-бирига қўшиш йўли билан эмас, балки маълум бир товушга, товушлар каторига маълум бир мазмунни биркитиш йўли билан ҳосил қилинган.

3. Том маънодаги поғонали муносабат лексема ва морфема билан буларни қўшиб тузиладиган бирлик – *лексемашакл* орасида мавжуд. Лексемашакл – бирламчи тузма бирлик. Лексемашакл лисоний бирлик сифатида моделдан (формуладан) иборат; бу формула лексема ва морфема билан тўлдирилади, натижада лексемашакл талаффуз бирлиги - нуткий бирлик сифатида намоён бўлади, ана шу ҳолатида моддий бирликка, сегмент бирликка айланади. Масалан, от лексемашакл тузиш формулаларидан бири "лексема + сонловчи + турловчи" шаклига эга; ана шу формулани *бола-* лексемаси, *-лар*, *-ни* морфемалари билан тўлдириб, *болаларни* лексемашакли тузилади. Демак, лексемашакл лисоний бирлик сифатида носегмент бирлик бўлиб, нуткий бирлик ҳолатида сегмент бирликка айланади.

Лексемашакл қайси лексема асосида тузилса, ўша лексема мансуб туркум нуктайи назаридан бирор синтактик вазифа бажариш учун етарли даражада грамматик шакланган бўлади, шунга кўра лексемашакл бирламчи синтактик бирлик дейилади.

4. Навбатдаги поғонали муносабат лексемашакл ва лексема билан уларнинг синтактик боғланиши натижасида таркиб топадиган *бирикма* орасида воқе бўлади. Бирикма икки аъзоли бўлиб, ўзбек тилида тобе аъзо лексемашакл билан. ҳоким аъзо эса лексема билан ифодаланади.

Бирикма тушунча англатиш учун хизмат қилувчи синтактик бирлик бўлиб, шунга кўра номинатив бирлик дейилади, шу жиҳати билан лексемага ўхшайди. Бирикманинг асосий вазифаси – предметни, предметнинг ҳаракат-ҳолатини маълум бир белгиси билан биргаликда англатиш: *сифатли мато-*, *деразанинг кўзи-*, *тез югур-* каби.

Бирикма – тузма бирлик; лисоний бирлик сифатида миянинг тил хотираси қисмидаги формулага тенг, ана шу формула лексемашакл ва лексема билан тўлдирилганидан кейин сегмент бирлик ҳолатига ўтади, ўз табиати ва синтактик вазифасига биноан маълум грамматик

шакл олиб, бирикмашаклга айланганидан кейин талаффуз бирлиги сифатида нуткий бирлик бўлади.

5. Тилнинг энг муҳим бирлиги – *гапшакл*, чунки фикр гапшакл билан англатилади. Лисоний бирлик сифатида гапшакл миянинг тил хотираси қисмида формула ҳолатида мавжуд; ана шу формуладаги ахборотга биноан талаффуз бирлиги сифатида ҳосил қилинган нуткий бирликка *жумла* дейилади.

Гап учун қурилиш ашёси бўлиб лексемашакл ҳам, бирикмашакл ҳам хизмат қилади, лекин бу ерда поғонали муносабат йўқ: предикативлик кўрсаткичлари бор лексемашакл, бирикмашакл гаплик (предикатив) интонацияси билан талаффуз қилинса, гапга тенг ҳолатга ўтади. Масалан, *кетди* – феъл лексемашаклга тенг; предикатив кўрсаткичларга эга ушбу лексемашакл гаплик интонацияси билан талаффуз қилинса, гапшакл ҳолатига ўтади. Демак, гап лисоний бирлик сифатида носегмент бирлик бўлиб, нуткий бирлик сифатида сегмент бирликка айланади.

6. *Фразема* – табиати мураккаб тил бирлиги. Мазмун жиҳати билан лексемага тенглашса, тузилиши жиҳатидан бирикмага, гапга тенг. Лекин тил бирлиги сифатида бирикмадан, гапдан фарқли ҳолда формуланинг ўзидан иборат эмас, балки конкрет лексемашакл, лексема билан тўлдирилган бўлади, шунга кўра фразема сегмент бирлик дейилади.

Асли фразема мазмун жиҳати билан ҳам лексемадан жиддий фарқланади: *амманнинг бузоғи – лапашанг, ошиғи олчи – иши юришиб турибди* каби.

Юқорида тил қурилишига мансуб олти тил бирлиги ҳақида дастлабки маълумот берилди. Дарсликнинг бўлимларида бу тил бирликларининг табиати бирма-бир баён қилинади.

Т О В У Ш Л А Р Т И З И М И

1-§. Тил товушининг лисоний бирлик ҳолатини эшитиб, кўриб бўлмайди, фақат ақл билан идрок этиш мумкин. Шунга кўра тил товушлари тизимини тасвирлаш уларнинг нуткий бирлик (талаффуз бирлиги) ҳолати асосида амалга оширилади. Тил товушларини оғзаки йўсинда тасвирлаш талаффуз бирликлари билан, ёзма йўсинда тасвирлаш эса ҳарфий ифодалар ёрдамида амалга оширилади.

Тил бирлиги деб (нуткий бирлик деб ҳам) товушнинг ўзини кўрсатиш лозим; ҳарф – тил бирлигини ёзиб ифодалаш учун ўйлаб топилган шартли, иккиламчи восита; ҳарфни тил бирликлари қаторига киритиш хато.

Тил товушини ёзиб тасвирлашда, асосан, амалий ёзувга хизмат қиладиган алифбодан фойдаланилади. Лекин ҳозирги амалий алифбода "бир товуш – бир ҳарф" муносабатига тўлиқ эришилмагани сабабли тил товушлари тизимини тасвирлашда алифбога кўшимча ҳарфлар киритилади. Ушбу дарсликда ҳозирги адабий ўзбек тилининг товушлар тизими ҳозир жорий этилган ўзбек лотин алифбосига компьютер хотирасидаги кенгайтирилган лотин алифбоси имкониятларидан фойдаланиб қуйидаги ўзгаришларни киритган ҳолда тасвирланди:

1) **o** ҳарфи ўрға-тор товушни ифодалаш учун ишлатилиб, **o'** ҳарфидан фойдаланилмайди;

2) ўзбек тилининг лаблашган кенг товуши **â** ҳарфи билан ифодаланди;

3) **j** ҳарфи сирғалувчи товушни ифодалаш учун қолдирилиб, портловчи товуш **ç** ҳарфи билан ифодаланди;

4) **ch** ҳарфлар тизмаси ўрнига **c** ҳарфи, **sh** ҳарфлар тизмаси ўрнига **ç** ҳарфи, **ng** ҳарфлар тизмаси ўрнига **ñ** ҳарфи, **g'** ҳарфи ўрнига **ğ** ҳарфи ишлатилди.

Киши танасининг тил товушларини ҳосил қилишда қатнашадиган аъзолари ҳақида

2-§. Тилнинг товушлар тизимини тасвирлашдан олдин киши танасининг тил товушларини ҳосил қилишда қатнашадиган аъзолари фаолияти билан зарур даражада танишиш лозим (Бу ҳақда тўлиқ маълумот "Тилшуносликка кириш" ўқув предметида берилади).

Тил товушлари ҳосил қилишда қатнашадиган аъзоларнинг деярли барчаси, аввало, физиологик (биологик) вазифа бажаради; фақат овоз ҳосил қилишга хизмат қиладиган аъзо – овоз пайчалари (бу пайча-

ларнинг таранг тортилишини таъминловчи кемирчаклар ҳам) товуш ҳосил қилиш учун хосланган. Бу пайчаларни товуш пайчалари деб номлаш хато, чунки бу пайчаларнинг ўпқадан чиқариладиган ҳаво оқими зарб билан ритмик тебратиши натижасида овоз ҳосил бўлади. Бу ерда ҳосил бўладиган овознинг ўзи хали товуш эмас, товуш оғиз бўшлиғида шаклланади.

Ҳар бир тил товушининг талаффузида товуш ҳосил қилишда хизмат қиладиган аъзоларнинг барчаси қатнашади, фақат жарангсиз ундош деб номланадиган товушларнинг талаффузида овоз пайчалари, соф оғиз товушлари деб номланадиган товушларда бурун бўшлиғи, бўғиз усти бўшлиғи қатнашмайди.

Тўсиқ бўлмаса, товуш ҳосил бўлмайди. Овоз пайчалари ҳаво оқимига тўсиқ бўлиб, ритмик тебранади, шунга кўра бу тўсиқ овоз ҳосил қилиш тўсиғи дейилади. Кўпчилик тил товушларининг таркибий қисми бўлиб шовқин қатнашади; Шовқин оғиз бўшлиғидаги турли аъзолар ёрдамида воқе бўладиган тўсиқлар туфайли юзага келади, бундай тўсиқлар шовқин ҳосил қилиш тўсиғи дейилади.

Тил юзасининг пастки жағ билан биргаликда пастга тушиши (тилнинг тик йўналишдаги ҳаракати) натижасида оғиз бўшлиғининг ҳажми ўзгаради; айтилиш вақтида тил юзасининг маълум нуқтаси (қисми) бошқа қисмига нисбатан бироз кўтарилиб, оғиз бўшлиғининг резонаторлик ҳолатини белгилайди. Товушнинг шаклланишида муҳим юмуш бажаргани сабабли тил юзасининг бироз кўтарилган нуқтаси билан танглай орасида ҳосил бўладиган энг яқин оралик товуш ҳосил бўлиш оралиғи деб юритилади, товушларга бир жиҳатдан тавсиф ана шу товуш оралиғининг ўрнига кўра берилади. Масалан, қ товушида товуш ҳосил бўлиш оралиғи тил юзасининг чуқур орқа қисми билан танглайнинг орқа қисми орасида воқе бўлиши сабабли бу товуш чуқур тил орқа товуши дейилади.

Товуш ҳосил қилиш оралиғининг ўзи товушни шакллантирмайди, балки оғиз резонаторининг турлича тус олишини таъминлайди. Тилнинг ана шу кўтарилиш нуқтаси туфайли оғиз бўшлиғи резонатори олди қисмга ва орқа қисмга бўлинади, бу қисмларнинг ўзаро бир бутун резонаторни ҳосил этиб туриши товушдан товушга фарқли бўлади. Кўринадик, тилнинг кўтарилиш ўрни барча тил товушларининг шаклланишида ҳал этувчи омил бўлиб хизмат қиладди.

Тил товушларининг овоз ва шовқиннинг қатнашуви асосидаги таснифи

3-§. Овоз ва шовқин тил товушлари таркибида турлича қатнашади. Айрим товушларнинг таркиби фақат овоздан, айрим товушларнинг таркиби эса фақат шовқиндан иборат бўлади. Биринчи тур товушни *овоз товуш* деб, иккинчи тур товушни *шовқин товуш* деб номладик (Булар адабиётларда унли товуш ва жарангсиз товуш деб юритилади).

Овоз товушларда овоз пайчалари тўлиқ даражада қатнашади ва оғиз бўшлиғида шовқин тўсиғи бўлмайди, масалан, **а** товушида бўлгани каби. Шовқин товуш талаффузида овоз пайчалари бетараф ҳолат эгаллайди, оғиз бўшлиғида шовқин тўсиғи бўлади, масалан, **т** товушида бўлгани каби. Кўринадики, бу жиҳатдан зидланиш овоз товуш билан шовқин товуш орасида мавжуд.

Бу икки турдан бошқа товушлар овоз билан шовқин қатнашиб шаклланади. Бу ерда ҳам ички зидланиш мавжуд: айрим товушлар таркибида овоз шовқиндан устун бўлади, масалан, **н** товушида бўлгани каби. Бундай товушларни *овоздор товуш* деб номладик (адабиётларда сонор товушлар дейилади). Яна бир тур товушлар таркибида шовқин овоздан устун бўлади, масалан, **д** товушида бўлгани каби. Бундай товушларни *овозли товуш* деб номладик (адабиётларда жарангли товуш деб юритилади).

Тил товушларининг юқорида айтиб ўтилган таснифини чизмада шундай кўрсатиш мумкин:

Овоз товуш: а , ...	О	←
Овоздор товуш: н , ...	Ош	←
Овозли товуш: д , ...	Шо	←
Шовқин товуш: т , ...	Ш	←

Кўринадики, тил товушларини овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра аввал иккига (унли ва ундош деб) ва кейин иккинчи гуруҳ товушларни яна иккига (сонор ва шовқинли деб), сўнгра охирги тур товушларни яна иккига (жарангли ва жарангсиз деб) ажратишда тил товушлари шу нуқтайи назардан тўғри таснифланмайди.

Ўз-ўзидан аёнки, дастлабги товушлар таркиби жиҳатидан содда товушлар бўлган, шулардан ҳам аввал овоз товушлар, кейин шовқин товушлар шаклланган; шовқинга биров овоз қўшиб овозли товуш тури, кўпроқ овоз қўшиб овоздор товуш тури яратилган.

Адабиётларда тил товушлари таркибида овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра *унли товуш*, *ундош товуш*, *сонорли товуш*, *шовқинли товуш*, *жарангли товуш*, *жарангсиз товуш* деб номланади. Бу тер-

минлар (*сонор* терминидан ташқари) – рус тилишунослигидаги *гласный звук, согласный звук, шумный звук, звонкий звук, глухой звук* терминларининг калькаси. Асли *гласный* терминини унли деб калькалаш тўғри бўлмаган: унли десак бу товуш таркибида ундан (овоздан) ташқари шовқин ҳам қатнашади деган фикр туғилади; *гласный* терминини шаклидан (нисбий сифатлигидан) келиб чиқиб эмас, балки мазмунидан келиб чиқиб ун товуш деб калькалаш тўғри эди. Ҳозирги адабий ўзбек тилида ун лексемаси деярли ишлатилмаслигини инобатга олиб бу товуш турини *овоз товуш* деб номлашни маъқул кўрдик.

Согласный термини *ундош* деб тўғри калькаланган, лекин бу русча термин (демак, унинг ўзбекча муқобили ҳам) тил ходисасининг моҳиятини тўғри англамайди: бу термин остига олинадиган *шумные* (жарангсиз) товуш тури таркибида голос (овоз) қатнашмайди. Тил товушларини янгича таснифлашда бу термин ўз-ўзидан ортиқча бўлиб қолди.

Сонор термини ходисани тўғри номлайди, шунга карамай бу терминнинг ўзбекча муқобили сифатида овоздор терминини тавсия қилдик.

Русча *звонкий, глухой* терминлари ҳам мақбул эмас: "звонкий" бўлиш овоз товушларга ҳам, овоздор товушларга ҳам хос, демак, ходисани аниқ номламайди; *звонкий* терминининг ўзбекча калькаси *жарангли* терминини ҳам шундай баҳолаш керак.

Глухой термини ўта ноўрин; бу терминни ўзбекчалаштиришда мустақил йўл тутилган, лекин натижа ижобий бўлмаган: *жарангсиз* дейиш ходисани номлаш эмас, балки маълум бир белгининг борлигини инкор этишга тенг. Товушнинг таркибидан келиб чиқиб *звонкий звук* термини ўрнига *овозли товуш, глухой звук* термини ўрнига *шовқин товуш* терминини ишлатдик. Тил товушларини янгича таснифлашда *шумные звуки* термини ва унинг ўзбекча *шовқинли товуш* калькаси ўз-ўзидан ортиқча бўлиб қолди.

Хуллас, овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра тил товушларидан овоз товуш тури билан шовқин товуш тури ўзаро, овоздор товуш тури билан овозли товуш тури ўзаро зидланиш (опозиция) муносабатини, овоз товуш – овоздор товуш – овозли товуш - шовқин товуш турлари ўзаро поғонали муносабатни (градуал муносабатни) акс эттиради (<лот. *gradatio* – 'поғонама-поғона кучайиш').

Товуш турлари орасидаги бундай зидланиш муносабати ҳам, поғонали муносабат ҳам тил товушларининг бир бутун тузумни (системани) ташкил этиши ҳақида гапириш учун ҳуқуқ бермайди; бу ерда тил товушлари маълум бир нуқтани назардан бир бутун тизим (взаимосвязанный ряд) ҳосил этишини таъкидлаш ўринли.

Бошқа тилларда бўлганидек, ўзбек тилидаги умумий конуниятлардан бири шуки, товушлар тизимида энг оз миқдорни овоздор товушлар ташкил қилади, миқдорининг озлиги жиҳатидан иккинчи ўринда овоз товушлар туради; товушларнинг кўпчилиги шовқин товушларга ва овозли товушларга тўғри келади.

Овоз товушлар

4-§. Ҳозирги адабий ўзбек тилининг овоз товушлар тизими – олти аъзоли: *i, u, a, â, e, o*. Овоз товушнинг бошқа тур товушлардан фарқли хусусиятларидан бири шуки, ёлғиз ўзини талаффуз қилиш мумкин. Бошқа тур товушлар овоз товуш кўшибгина талаффуз қилинади; бу хусусият, масалан, товушларнинг алифбодаги номланишида очик кўринади: *a*, лекин *be* дейилади.

Овоз пайчаларининг ритмик тебраниши билан ҳосил бўладиган овоз оғиз бўшлиғи резонатори таъсирида у ёки бу товушга айланади. Овоз товушнинг шаклланиши тилнинг ва лабларнинг ҳаракат-ҳолатига боғлиқ.

Лаблар ҳар олти товушнинг шаклланишида турли даражада қатнашади: актив қатнашса, яъни лаблар доира шаклини олиб чўччайса, бундай овоз товуш лабланган товуш дейилади; лаблар пассив қатнашса, яъни доира шаклини олмаса, чўччаймаса, бундай овоз товуш лабланмаган товуш дейилади.

Юқоридаги белги асосида овоз товушлардан *i, e, a* лабланмаган, *u, o, â* лабланган товуш дейилади. Ҳар икки катор товушларда лабларнинг ҳолати ўзаро фарқли. Лабланмаган товушларда лаблар одатдаги ҳолатини *i* товушида сақлайди, *e, a* товушларида лаблар ён томонларга ҳаракатланиб, турли даражада кенгаяди. Лабланган товушларда ҳам лабларнинг доира шаклини олиб чўччайиши турли даражада бўлади: *u* товушида энг кучли даражада, *o* товушида ўртача, *â* товушида эса кучсиз даражада бўлади. Шунини ҳисобга олиб *â* товуши лабланишган товуш дейилади: Лабланишган дейиш билан лабланиш кучсиз даражада воқе бўлиши таъкидланади.

Овоз товушларнинг шаклланишида тилнинг икки йўналишдаги – ётиқ йўналишдаги (горизонтал) ҳаракат-ҳолати ва тик йўналишдаги (вертикал) ҳаракат-ҳолати хизмат қилади.

Тилнинг ётиқ йўналишдаги ҳаракат-ҳолати деганда тилнинг олд (тишлар ва лаблар) томонга ёки орқа (тишлардан узоқлашиш) томонга ҳаракатланиши тушунилади. Биринчи тур ҳаракат билан шаклланидиган товуш тил олди товуши, иккинчи тур ҳаракат билан шаклла-

надиган товуш тил орқа товуши дейилади (Бу товушларни олд қатор товуш ва орқа қатор товуш деб номлаш ҳам мавжуд).

Бу тавсиф асосида *i, e, a* тил олди, *и, о, â* тил орқа товуши деб ажратилади. Бундай иккига гурухлаш ҳам ҳодисага юзаки ёндашишни акс эттиради. Аслида эса олти овоз товуш бу белги жиҳатидан ўзаро фаркланади ва қуйидагича қаторни ташкил қилади: *i – e – a – â – o – и*. Бу қаторда *i* – энг тил олди товуши, *и* – энг тил орқа товуши; орадаги товушларда олд қаторлик белгисидан орқа қаторлик белгиси даражама-даража алмашиб, кучайиб боради. Буни рақам ёрдамида қуйидагича кўрсатиш мумкин:

<i>i</i> –	<i>e</i> –	<i>a</i> –	<i>â</i> –	<i>o</i> –	<i>и</i>
0-	0,2-	0,4-	0,6-	0,8-	1

Демак, олти овоз товуш бу тавсиф нуқтайи назаридан поғонали муносабатга асосланадиган қаторни ҳосил этади, лекин шу асосда овоз товушлар яхлитлигича (система) ҳосил этиши ҳақида гапириб бўлмайди.

Тилнинг тик йўналишдаги ҳаракат-ҳолати деганда тилнинг пастки жағ билан биргаликда пастга томон тушиши-тушмаслиги тушунилади. Тил пастга қанча тушса, тил билан устки жағ оралиғи шунча кенгаяди. Овоз товуш тил пастга кучли даражада тушганда шакланса, кенг товуш дейилади, тил пастга тушмаса, ўз одатдаги ҳолатида бўл-са, тор товуш дейилади, тилнинг пастга тушиши ўртача бўлса, ўрта-кенг, ўрта-тор товуш дейилади.

Бу тасниф асосида *i, и* тор товуш, *e* ўрта-кенг, *o* ўрта-тор товуш, *a, â* кенг товуш дейилади. Овоз товушларнинг бу нуқтайи назар асосида учга гурухланиши юзаки ёндашишни акс эттиради. Аслида бу жиҳати билан олти товушнинг ҳар бири ўзаро фарк қилади.

Тор-кенглик белгиси жиҳатидан овоз товушлар *i – и – o – e – â – a* қаторини ташкил қилади; бу қаторда *i* товуши - энг тор, *a* товуши - энг кенг товуш, орадаги товушлар тор ҳолатдан кенг ҳолатга босқичма-босқич ўтиб боради. Бундай босқичма-босқич фаркланиш адабиётларда *e, o* товушларига нисбатан *e* ўрта-кенг, *o* ўрта-тор деб таъкидланади. Ваҳоланки, энг тор товушни **0** рақами билан, энг кенг товушни **1** рақами билан белгиласак, овоз товушларнинг бу жиҳатдан фарқи қуйидагича бўлади:

<i>i</i> –	<i>и</i> –	<i>o</i> –	<i>e</i> –	<i>â</i> –	<i>a</i>
0-	0,2-	0,3-	0,8-	0,9-	1

Демак, ҳар олти товуш тор-кенглик белгиси жиҳатидан ўзаро фарқланади, бу жиҳатдан улар орасидаги муносабат поғонали муносабатга тенг. Шундай поғонали муносабат асосида бу олти товуш тизим ҳосил қилади, лекин шундай белги асосида бу олти овоз товуш яхлит тузумни (системани) ташкил этади деб бўлмайди.

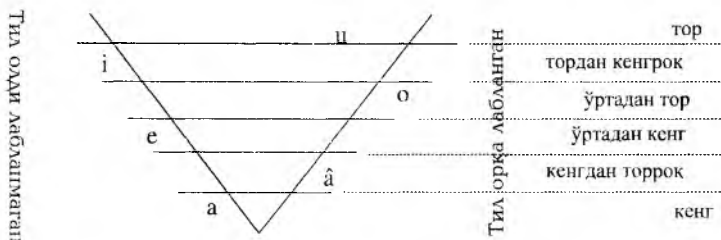
Олти овоз товушга уч нуктайи назардан ёндашиб тузилган каторларни бир ерга тўпласак, манзара куйидагича бўлади:

Лабларнинг қатнашиш даражасига кўра	<i>i</i> – <i>e</i> – <i>a</i> – <i>â</i> – <i>o</i> – <i>u</i>
Тилнинг ётиқ йўналишдаги ҳаракатига кўра	<i>i</i> – <i>e</i> – <i>a</i> – <i>â</i> – <i>o</i> – <i>u</i>
Тилнинг тик йўналишдаги ҳаракатига кўра	<i>i</i> – <i>u</i> – <i>o</i> – <i>e</i> – <i>â</i> – <i>a</i>

Кўринадики, икки нуктайи назарга кўра – лабларнинг қатнашиш даражасига ва тилнинг ётиқ йўналишдаги ҳаракатига кўра овоз товушлар кетма-кет бир хил ўрин олади, чунки бу икки нуктайи назарнинг негизи бир-бири билан боғлиқ; Тил олдга томон ҳаракатланса, лаблар чўччаймайди, орқага томон ҳаракатланса, лаблар чўччаяди, масалан, *i*, *u* товушларида бўлгани каби. Кўринадики, етакчи, ҳал қилувчи деб тилнинг ётиқ йўналишдаги ҳаракатини кўрсатиш тўғри.

Овоз товушларнинг табиатини белгилашда юқорида тасвирланган ҳар уч нуктайи назардан ёндашиш ҳисобга олиниши лозим. Бу белгилардан муҳимроғи тилнинг ҳар икки йўналишдаги ҳаракати бўлиб, лабланмаган-лабланганлик белгиси тилнинг ётиқ ҳаракати белгиси билан биргаликда вокеланади.

5-§. Адабиётларда ҳозирги адабий ўзбек тилидаги олти овоз товуш мунтазам тузумни (системани) ташкил этади деб таъкидланади. Юқоридаги тасвирлардан аён бўладики, бу олти товуш икки нуктайи назардан (тилнинг ётиқ ҳаракати ва лабларнинг қатнашиш даражасига кўра) бир хил тизимни, учинчи нуктайи назарга кўра (тилнинг тик йўналишдаги ҳаракати нуктайи назаридан) эса бошқача тизимни ҳосил қилади. Буларни учбурчакда акс этгирсак, куйидаги манзара воқе бўлади:

Кўринадики, ҳозирги адабий ўзбек тилидаги олти овоз товуш асли тилнинг тик йўналишдаги ҳаракати (тор-кенглик) белгисига кўра мунтазам тизим ҳосил қилади; лекин шу асосда бу олти товушдан ҳар бири бошқа беш товушнинг ҳар бири билан зидланиш (оппозиция) ҳосил этади ва шунга кўра бу олти товуш бир бутун тузумни (системани) ташкил этади дейиш мумкин эмас. Тизим ҳосил этиб туриш ҳали тузум ҳосил этиш деган сўз эмас. Айрим адабиётларда олти овоз товушнинг ҳар бири бошқа беш товуш билан оппозиция ҳосил этади дейилиб, қуйидаги чизма ёрдамида кўрсатилади:

$$\begin{array}{ccccccc} i & \sim & e & \sim & a & & \\ \uparrow & & \uparrow & & \uparrow & & \\ u & \sim & o & \sim & \hat{a} & & \end{array}$$

Шу чизма асосида $i \sim u$, $i \sim e$, $e \sim a$, $a \sim \hat{a}$, $u \sim o$, $o \sim \hat{a}$ зидланишлари мавжудлигини таъкидлаш мумкин, лекин $e \sim o$ зидланиши ҳақида гапириб бўлмайди, чунки бу икки товуш ҳар уч белги нуқтайи назаридан умумийликка эга эмас, бутунлай фарқли. Демак, ушбу чизмадаги бир ҳалқа ($e \sim o$) узилади, натижада бир бутун тузум ҳақида ҳам гапириб бўлмайди.

Хуллас, олти овоз товуш ҳозирги адабий ўзбек тилида тизим ҳосил этади, шу тизимнинг аъзолари орасида ички тузум ташкил этиб туриш i товуши билан u товуши орасида, a товуши билан \hat{a} товуши орасида мавжуд: тилимизда i товушининг u товушига, a товушининг \hat{a} товушига ўтиш ҳодисаси бор. Бундай ҳодиса имло қоидаларида ҳам ўз аксини топган.

Ҳар бир овоз товушнинг табиати юқоридаги уч жиҳат (белги-хусусият) асосида очилади. Масалан, i товуши "тордан кенгрок. тил олди, энг лабламанмаган товуш" деб шарҳланиши лозим. Бундай тавсифларни овоз товушларнинг учбурчак чизмасида жойланишига қараб тузиш мумкин.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш лозимки, бундай тавсиф овоз товушларнинг табиатини тўлиқ очиб бермайди. Масалан, u товушини тавсифлашда тилнинг одатдаги ҳолатда бўлишини, орқа томонга ҳаракатланишини, лабларнинг энг кучли даражада чўччайишини таъкидлашнинг ўзи етарли эмас; тил ва лабларнинг бир вақтнинг ўзида ҳаракатланиб, маълум ҳолатни эгаллашини ҳисобга олиш билан ўзбек тилининг бу овоз товушини тўғри талаффуз қилишга эришилмайди. Нисбатан аниқ тавсифга экспериментал фонетика ёрдамида эришилади. Энг ишончлиси – товушнинг ўзини талаффуз қилиб намоийш этиш.

Uzbekiston Respublikasi
T D P U
kutubxonasi

Айрим адабиётлардаги бир фикрга – овоз товушларни тавсифлашда тилининг ётиқ йўналишдаги ҳаракати белгиси аҳамиятсиз деган фикрга қатъий эътироз билдириш лозим. Овоз товушларда (фонема номи билан атаган ҳолда) бу белги асосида зидланиш (оппозиция) ҳосил этиш йўқ дейиш ҳақиқатга тўғри келмайди (Бу ҳақда фонемага тавсиф беришда тўхталамиз).

6-§. Ўзбек тилшунослигида ҳозирги ўзбек тилидаги *â* унлиси лабланган ёки лабланмаган товуш эканлиги ҳақида асоссиз мунозара бўлди. Экспериментал фонетикада бу товуш лабланган товуш экани тасдиқланганига қарамай *â* товушини лабланмаган дейиш айрим диалектологик тадқиқотларда ҳали ҳам учрайди. Тарихан (ҳозирги кунда кўпчилик туркий тилларда ҳам) бу товуш лабланиш жиҳатидан бетараф бўлган, лекин ўзбек тилининг ички тараққиёт қонунлари асосида бу индифферент товуш билан тил олди кенг *ã* товуши зидланиши ҳозирги ўзбек тилида *a* – *â* зидланишига алмашган, индифферент товуш тил орқа лаблашган товушга айланган. Буни ҳозирги ўзбек тилида *a* товушининг *в, қ* товушлари таъсири билан *â* товушига ўтиши қатъий тасдиқлайди.

Ҳозирги адабий ўзбек тилидаги овоз товушлар қисқа-чўзиқлик жиҳатидан бетараф (индифферент). Овоз товушларда чўзиқлик қадимги туркий тилда пайдо бўлиб, ўша даврнинг ўзидаёқ йўқолган; ҳозирги адабий ўзбек тилидаги овоз товушларга нисбатан қисқа-чўзиқлик белгиси ҳақида гапириш учун асос йўқ. Ўз табиатига кўра қисқа бўлган овоз товушнинг нутқ оқими шароитида чўзиқрок талаффуз қилиниши – иккиламчи, нутқий ҳодиса.

Овоз товушлар қадимги туркий тилда қаттиқ-юмшоқлик белгисига кўра жуфтликлар ҳосил қилган: *ÿ – î, и – ï, о – õ* каби. Овоз товушларнинг бундай жуфтлик ҳосил этиши кўпчилик туркий тилларда ҳозир ҳам мавжуд. Ҳозирги ўзбек тилига бу ҳодиса, масалан, *бол- - бõл-* феъллари орасида, *уч-* феъли билан *ÿч-* санок сони орасида бўлгани каби жузъий тарзда етиб келган. Айрим шеваларгагина хос бундай зидланиш тузум сифатида ўз кучини йўқотган, шу сабабли адабий тилда инобатга олинмайди.

Шовқин товушлар

7-§. Бу тур товушларнинг айтилишида овоз пайчалари қатнашмайди, бетараф туради. Ўпқадан зарб билан чиқариладиган ҳаво оқими оғиз бўшлиғида шовқин ҳосил қилувчи тўсикка учрайди, шу

тўсиққа боғлиқ ҳолда оғиз бўшлиғи турлича ҳолат эгаллайди ва турли товушларнинг шаклланишига хизмат қилади.

Ҳозирги адабий ўзбек тилида шовкин товушлар ўнга: *p, f, t, s, ʃ, c, k, q, x, h*. Булардан *p, f* товушларида товуш оралиғи лабларда воқе бўлади, шунга кўра булар лаб товуши дейилади. Қолган саккиз товушда товуш оралиғи тилнинг турли қисми билан танглай орасида воқе бўлади, шунга кўра бу товушлар тил товушлари дейилади. Саккиз товушдан *h* товушининг шаклланишида бўғиз усти бўшлиғи ҳам катнашади, шунга кўра бу товуш бўғиз товуши (аникроғи – тил- бўғиз товуши) дейилади; қолган етти товуш – соф тил товушлари.

P, f товушлари айтилаётганда тил одатдаги ҳолатида бўлади, оғиз резонаторига кўра деярли фарқ қилмайди; *p* товушида лаблар одатдаги ҳолатида жипслашади, ҳаво оқими шу жипслашувни очиб ташқарига чиқади, шунга кўра бу товуш портловчи товуш дейилади; *f* товушида эса лаблар бироз очилади ва чўччаяди, ҳаво оқими шу ораликдан сирғалиб ташқарига чиқади; шунга кўра бу товуш сирғалувчи товуш дейилади. Бу икки лаб товуши ўзаро жиддий фарқ қилади, шунга кўра тизим ҳосил этмайди.

Асли *f* товуши – ўзлаштирма товуш; қадимги туркий тилда бундай товуш бўлмаган; ўзбек тилига бу товуш авваллари араб, форс тилларидан ўзлаштирилган лексемалар таркибида, кейинчалик рус тилидан ўзлаштирилган лексемалар таркибида кириб келган.

Шовкин товушлардан *t, s, ʃ, c* товушларида товуш оралиғи тилнинг олд қисмида, *q, x, h* товушларида эса тилнинг орқа қисмида воқе бўлади, шунга кўра бу товушлар тил олди ва тил орқа товушлари дейилади. Кўринадики, шовкин товуш ҳосил бўлишида ҳам тилнинг олд қисми активроқ.

Тил олди товушлари товуш оралиғи тилнинг қайси нуқтасида пайдо бўлишига қараб фарқланади: *t* товушида бундай оралик тил учи билан юқори тишлар орасида, *s, ʃ, c* товушларида эса тил учи билан юқори милк орасида воқе бўлади.

Бу товушларнинг артикуляциясида икки аъзонинг ҳолати ҳам фарқ қилади: *s, ʃ* товушларида тил олди юқори тишларга яқинлашади, ҳаво оқими шу ораликдан сирғалиб ташқарига чиқади; *t* товушида тил олди юқори тишларга, *c* товушида эса юқори милкка такалади, ҳаво оқими шу жипслашувни очиб ташқарига чиқади; ушбу хусусиятига кўра *s, ʃ* товушлари сирқалувчи товуш, *t, c* товушлари эса портловчи товуш дейилади.

Яна бир фарқланиш *t* товушининг соф портловчи товуш, *s*, *ʃ* товушларининг соф сирғалувчи товуш, *c* товушининг эса қоришиқ (портловчи-сирғалувчи) товуш эканида намоён бўлади: *c* товушининг таркиби гўё *t* товуши билан бошланиб, *ʃ* товуши билан тугайди, лекин бу ерда *tʃ* товушлари котишиб, яхлит бир товушни ҳосил қилади.

Бу тўрт шовкин товуш яна бир жиҳатдан фарқланади: *t*, *s* товушларида тил юзасининг кўтарилиши бир нуктада бўлади, *ʃ*, *c* товушларида эса қўшимча кўтарилиш нуктаси ҳам бўлади. Шу жиҳатдан *t*, *s* – бир тўсиқли товушлар, *ʃ*, *c* – икки тўсиқли товушлар.

Демак, тил олди шовкин товушларга пайдо бўлиш ўрнига, пайдо бўлиш усулига, таркибига, тўсиқнинг миқдорига кўра тавсиф бериллади. Бу тўрт белги-хусусиятни ҳисобга олган ҳолда тил олди шовкинли товушларда тузум ҳосил этиш у ёқда турсин, тизим ҳосил этиш ҳақида ҳам гапириб бўлмайди; бу тўрт товушни оддий санаш, қатор қўйиш мумкин ҳолос.

Шовкинли товушлардан *k*, *q*, *x* тил орқа товушлари дейилади. Буларда товуш оралиғи тилнинг орқа қисми билан танглайнинг орқа қисми орасида бўлади. Тил олди товушларида бўлганидек, бу ерда ҳам товуш оралиғининг ўрни ҳар хил: *k* товушида бундай оралиқ тил орқа қисмининг олд томонида, *q*, *x* товушларида эса орт томонида воқе бўлади. Шунга кўра *k* товуши саёз тил орқа товуши, *q*, *x* товушлари эса чуқур тил орқа товуши дейилади. Чуқур тил орқалик белгиси *q*, *x* товушларида ўзаро фарқли.

Бу уч товушда икки аъзонинг ҳолати қуйидагича: *x* товушида тил танглайга яқинлашади, ҳаво оқими бу икки аъзо оралигидан сирғалиб ўтиб ташқарига чиқади; *k*, *q* товушларида эса тил танглайга жипслашади, ҳаво оқими шу жипслашувни очиб ташқарига чиқади; шу хусусияти асосида *x* сирғалувчи товуш, *k*, *q* эса портловчи товуш деб номланади.

Кўринадики, тил орқа шовкин товушлар икки жиҳатдангина тавсифланади. Шунга қарамай бу уч товуш ўзаро тизим ҳосил этмайди. Демак, тил олди ва тил орқа шовкин товушлар биргалиқда ҳам на тизим, на тузум ҳосил этмайди.

Овозли товушлар

8-§. Бу тур товушларнинг айтилишида ўпкадан зарб билан чиқаётган ҳаво оқими овоз пайчаларида бироз тебраниш ҳосил қилиб ўтади ва оғиз бўшлиғида шовкин ҳосил қилувчи тўсиққа учрайди, оғиз резонаторининг турлича бўлиши асосида бошқа-бошқа товуш сифатида шаклланади.

Ҳозирги адабий ўзбек тилида овозли товушлар саккизта: *b, v, d, z, j, ʃ, g, ǰ*. Булардан *b, v* лаб товушлари, қолганлари – тил товушлари. Лабларнинг, тилнинг, оғиз резонаторининг ҳолати *b* товушида *p* товушидаги ҳолатга, *v* товушида *f* товушидаги ҳолатга ўхшайди.

Олти тил товушидан *d, z, j, ʃ* - тил олди товуши, *g, ǰ* – тил орқа товуши. Демак, бу ерда ҳам тилнинг олд қисми – актив.

Тилнинг қайси ўрни қайси аъзо билан товуш оралиғи ҳосил этиши *d* товушида *t* товушидаги, *z* товушида *s* товушидаги, *ʃ* товушида *c* товушидаги, *g* товушида *k* товушидаги, *ǰ* товушида *x* товушидаги ҳолатга ўхшайди.

Саккиз товушдан *b, v, d, z, j, g, ǰ* товушларида тўсиқ *p, f, t, s, k, x* товушларида бўлганидек, тил юзасининг бир нуқтасида, *ʃ* товушида эса *ʒ, c* товушларида бўлганидек икки нуқтасида воқе бўлади. Демак, бу жиҳатдан ҳам *p - b, f - v, t - d, s - z, k - g, x - ǰ* жуфтлари ўзаро тизим ҳосил этади.

Кўринади, *q, h* шовкин товушларининг овозли товуш жуфти йўқ; демак, буларда тизим муносабати юзага келмаган.

Аён бўладики, тизим муносабати шовкин товушлар катори билан овозли товушлар катори орасида мавжуд; шовкин товуш ва овозли товушдан иборат олти жуфтлик бир жиҳатдангина – таркибида овознинг қатнашмаслиги ёки қисман қатнашуви билан фарқланувчи кичик тузумни (микросистемани) ташкил этади; овозли эши йўқлиги сабабли *q, h* товушларида бундай тузум муносабати йўқ.

Овоздор товушлар

9-§. Бу тур товушларнинг айтилишида ўпкадан зарб билан чиқариладиган ҳаво оқими овоз пайчаларини овозли товушлардагидан кўра кучли даражада тебратади, натижада овоз шовкиндан устун бўлади, оғиз резонаторининг турли ҳолатда бўлиши асосида бошқа-бошқа товуш сифатида шаклланади.

Ҳозирги адабий ўзбек тилида овоздор товушлар олтида: *y, m, n, ɳ, l, r*. Булар ўзаро кескин фарқ қилади:

1) *y, l, r* – оғиз товушлари, таркибига кўра – содда, ҳосил бўлиш усулига кўра *y* – сирғалувчи, *l, r* – портловчи, лекин фаркли: *l* товушида тил учи юқори милкка жипслашиб туриб ажралади, шу онда ҳаво оқими тил учининг икки ёнидан ўтиб ташқарига чиқади; охириги белгиси асосида *l* ён товуш дейилади; *r* товушида эса тилнинг учи юқори милкка тегиб титрайди, шунга кўра *r* товуши титроқ товуш деб номланган.

2) *m*, *n*, *ŋ* товушларининг артикуляциясида бурун бўшлиғи кўшимча резонатор сифатида қатнашади: ҳаво оқими бурун бўшлиғида айланиб, оғиз бўшлиғи оркали ташқарига чиқади; шунга кўра бу уч товуш оғиз-бурун товуши дейилади. Бу уч товуш ҳосил бўлиш усулига кўра бир хил, лекин *m* товушида жипслашув лабларда, *n* товушида тил олди билан юкори милк орасида, *ŋ* товушида тил олди билан танглайнинг олд қисми орасида воқе бўлади. Таркиби жиҳатидан *m*, *n* товушлари – содда, *ŋ* товуши мураккаб: *ng* товушларининг қотишмасига тенг.

Кўринадики, овоздор товушлар орасида ўхшашликдан кўра фарқлар кўп, бу товушлар ўзаро тузум ташкил қилмайди: бошқа тур товушлардан ҳам кескин фарқланиб, ажралиб туради.

10-§. Демак, тил товушлари таркибида овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра овоз товуш, шовқин товуш, овозли товуш, овоздор товуш турларига бирлашади. Овоз товуш таркибида фақат овоз, шовқин товуш таркибида фақат шовқин қатнашади. Овозли товушнинг асосини шовқин ташкил қилиб, бироз овоз ҳам қатнашади; овоздор товушда эса овоз шовқиндан устун бўлади.

Товушларнинг шовқин товуш ва овозли товуш турлари ҳосил бўлиш усулига кўра портловчи, сирғалувчи, қоришиқ (портловчи-сирғалувчи) деб учга гуруҳланади; овоздор товушлар ҳам (*y* сирғалувчисидан ташқари) асли портловчи товуш бўлиб, ҳар бирининг ўзига хос кўшимча белги-хусусияти мавжуд.

Бу уч тур товушлардан бештаси – лаб товушлари, қолганлари – оғиз товушлари; оғиз товушларидан биттаси – оғиз-бўғиз товуши, учтаси – оғиз-бурун товуши, қолганлари – соф оғиз товушлари; оғиз товушларининг биттаси – тил ўрға, бештаси – тил орқа (иккитаси – саёз тил орқа, учтаси чуқур тил орқа) товушлари; қолган кўпчилик товушлар – тил олди товушлари. Кўринадики, товушларнинг ҳосил бўлишида тилнинг олд қисми, аниқроғи – тилнинг уч қисми актив қатнашади.

Шовқин тўсиғи жиҳатидан икки товушда (*j*, *ʃ*) асосий тўсиқдан ташқари кўшимча тўсиқ ҳам мавжуд.

Таркиби жиҳатидан *c*, *ç*, *ŋ* товушлари қоришиқ (икки товуш қотишмасига тенг: $c \leftarrow tʃ$, $ç \leftarrow dj$, $ŋ \leftarrow ng$).

Юқорида берилган изоҳлар асосида қуйидагича жадвал тузиш мумкин: (Жадвал алоҳида саҳифада берилди.)

Ушбу жадвалда акс эттирилган товушлар бир бутун ҳолда тизим ҳам, тузум ҳам ҳосил этмаслиги очик кўриниб турибди. Шунга қарамай икки аъзоли микротузум ҳосил этувчи товушлар мавжуд: *p* -

b, f - v, t - d, s - z, ʃ - j, k - g, x - ğ, c - ç. Бу жуфт товушлар ўзаро бир жиҳатдан – таркибида овоз қатнашмаслиги ёки қисман қатнашуви жиҳатидан фаркланади, бошқа белги-хусусиятлари ўзаро бир хил.

Хуллас, ҳозирги ўзбек адабий тилида ўзига хос сифат белгилари-га эга 30та товуш мавжуд бўлиб, бу товушлар ўзаро ўхшаш ва фаркли томонлари асосида ички тизимлар ҳосил этади: бтаси овоз товуш, бтаси овоздор товуш, 8таси овозли товуш, 10таси шовкин товуш; 8та овозли товуш билан 8та шовкин товуш икки аъзоли микротузумлар ташкил этади.

Таркибига кўра	Ҳосил бўлиш усулига кўра	Овоз ва шовкиннинг иштирокига кўра	Ҳосил бўлиш ўрнига кўра					оғиз-бўғиз товуши
			оғиз товушлари					
			лаб товушлари	тил товушлари				
				олди	ўрта	орқа		
саъз	чуқур							
соғда	портловчи	шовкин товуш	p	t	-	k	q	-
		овозли товуш	b	d	-	g	-	-
		овоздор товуш	(m)	(n), l, r	-	-	-	-
	сирғалувчи	шовкин товуш	f	s, [ʃ]	-	-	x	h
		овозли товуш	v	z, [j]	-	-	ĝ	-
		овоздор товуш	-	-	y	-	-	-
қоришқ	шовкин товуш	-	c	-	-	-	-	
	овозли товуш	-	ç	-	-	-	-	
	овоздор товуш	-	(ŋ)	-	-	-	-	

И з о ҳ. Қўшимча тўсикли товушлар ўрта қавсларга, оғиз-бурун товушлари кичик қавсларга олинди.

ЛЕКСЕМАЛАР ТИЗИМИ

1-§. Л е к с е м а – асосий, бирламчи тил бирлиги бўлиб, тил курилишининг лугат бойлигига мансуб; шунга кўра лугат бирлиги, лексик бирлик деб ҳам юритилади. Лугат бойлигидаги лексемалар қатламини ўрганувчи соҳага л е к с е м и к а дейилади (Адабиётларда *лексикология* термини ишлатилади).

Лексема лисоний бирлик сифатида миянинг тил хотираси қисмидаги рамзга тенг; лексемадан фойдаланишда ана шу рамздан нусха олинади. Нутқда лексеманинг ўзи мустақил намоён бўлмайди, чунки у бутунга эмас, қисмга тенг ҳолатда бўлади, синтактик белги-хусусият кўшилганидан кейин бутунга айланади. Лексеманинг ана шундай қисм ҳолатида бўлиши охирига чизикча ёзиб кўрсатилади: *нок-, пиш-, ширин-, секин-* каби. Масалан, *нок-* лексемасини талаффуз бирлиги сифатида *нок* тарзида ёзсак, лексемани эмас, балки лексемашаклни ("лексема + бирлик сон кўрсаткичи + бош келишик кўрсаткичи"ни) ёзган бўламыз. Демак, лексема тил хотирасида лисоний бир сифатида мавжуд бўлади, нутқда синтактик тавсиф олиб қатнашади.

Тил бирлиги сифатида лексема икки жиҳатнинг – ифода жиҳатининг ва мазмун жиҳатининг бир бутунлигидан иборат. Бу икки жиҳат ажралмас бир бутунни ташкил этишига қарамай нисбий мустақилликка эга: ҳар бири ўз тараккиёт қонунлари асосида ўзгаради. Шунга кўра лексеманинг ифода жиҳати ва мазмун жиҳати мустақил баён қилинади.

ЛЕКСЕМАНИНГ ИФОДА ЖИҲАТИ

Лексемаларнинг фонема таркиби ва бўғин тузилиши

2-§. Лексеманинг ифода жиҳати деганда аввало қайси тил товушларининг қандай тартибдаги қатори билан ифодаланиши тушунилади. Лексеманинг (шунингдек морфеманинг ҳам) ифода жиҳати бўлиш вазифасини бажариши билан тил товуши фонема мавқеига эга бўлади. Демак, тил товуши – тилнинг товушлар тизимида мансуб бирлик; фонема – тил бирлиги (лексема, морфема) таркибида бирламчи курилиш ашёси вазифасини бажарадиган тил товуши. Фонема – тил бирлигининг ифода жиҳати бўлиб хизмат қиладиган ва шу орқали тил бирликларининг ўзаро фарқланишини ҳам таъминлайдиган тил товуши.

Фонема тил курилишидаги алоҳида бир ҳодиса, алоҳида бирлик эмас, балки тил курилишига мансуб товушларнинг ижтимоий вазифа

бажариш ҳолати холос: тил товушига ижтимоий вазифасига кўра фонема номи берилган. Афсуски, фонема назарияси ривожланган сари тил товушига хос артикуляцион белги-хусусиятлар ҳам фонемага тортиб олиниб, тил товуши тилнинг қурилиш бирлиги сифатида умуман гапирилмайдиган, тил бирлиги деб тўғридан тўғри фонема айтиладиган бўлди, "тил товуши" тушунчаси гўё "фонема" тушунчасига сингдирилди. Аслида тил қурилишига хос бирликлар (бирламчи қурилиш бирликлари) сифатида аввало тил товушлари тасвирланади, кейингина шу тил товушлари ижтимоий вазифасига кўра фонема сифатида ўрганилади.

Лексемаларнинг ифода жиҳати дастлаб бир бўғинли лексемалар бўйича баён қилинади. Бўғинни тасвирлаш нуктаи назаридан тил товушлари бўғин ҳосил қиладиган ва бўғин ҳосил қилмайдиган товуш деб иккига ажратилади. Биринчи турга овоз товуш киритилиб, *сонант* деб номланади (лот. *sonare* – 'жарангла-'), бошқа товушлар иккинчи турга бирлаштирилиб, *консонант* деб номланади (лот. *con* – 'бирга'). Бўғинни тасвирлашда сонантни V ҳарфи билан, консонантни C ҳарфи билан белгилаш қабул қилинган [V ҳарфи – *вокал* (лот. *vocalis* – 'овоз') сўзининг бош ҳарфи].

Бир бўғинли лексемаларнинг кўпчилик қисмида ифода жиҳати бўлиб уч фонема CVC тартибида келади: *бош-*, *бўш-*, *беш-*, *бўл-*, *бил-*, *бел-* ва б. Ифода жиҳати икки фонемадан иборат лексемалар оз бўлиб, булар икки турли: VC, CV; асосан, VC турига тўғри келади: *иш-*, *ош-*, *от-*, *ўт-*, *эт-*, *уч-* ва б.; CV тур лексемалар жуда оз: *йе-*, *де-*. Ифода жиҳати катор келадиган икки консонант билан тугайдиган VCC, (*уст-*, *орт-* каби), CVCC (*қирқ-*, *турт-* каби) туркий лексемалар ҳам санокли.

Ифода жиҳати фақат якка овоз товушга тенг лексема ҳозирги ўзбек тилида йўқ; якка овоз товуш билан ифодаланадиган деб у олмошини кўрсатиш тўғри эмас, чунки бу олмош *ул-*, *ун-* шаклларида ҳам ишлатилади; ҳатто "гўликсиз феъл" деб номланувчи э- ҳам эр- шаклида учрайди.

Адабиётларда узоқ вақт "Бир бўғинли туркий сўзлар азалан CVC тузилишига эга бўлган, VC, CV, V кўринишлари CVC кўриниши таркибидаги биринчи, учинчи, биринчи ва учунчи товушни (фонемани) ташлаш (талаффуз қилмаслик) натижасида юзага келган" мазмунли фикр ҳукмрон бўлди. Тарихий-этимологик нуктаи назардан ёндашиш кўрсатадики, қадимги туркий тилда якка овоз товушнинг ўзи билан ифодаланган лексемалар мавжуд бўлган. Масалан, қадимги туркий тилда 'уйку' маъносини англатувчи у- лексемаси мавжуд бўлган; *ёғоч*

(*йогоч*) лексемаси асли 'ўсимлик' маъносини англатган *ў*- лексемасидан ясалган ва б. ("Ўзбек тилининг этимологик луғати"га қаранг).

Фонема таркиби VC кўринишли лексемалар қадимги туркий тилда 200дан ортиқ бўлган; шу қадар кўп лексемалар бошланишидаги товуш ташланган дейиш мутлақо мумкин эмас.

Хуллас, ҳозирги адабий ўзбек тилидаги бир бўғинли туркий лексемалар CVC, VC, CV, VCC, CVCC ифода жиҳатига эга. Бундай лексемалар ҳозирги ўзбек тили нуқтайи назаридан туб деб қаралади, шунга кўра уларнинг ифода жиҳати деб таркибида қатнашувчи фонемалар тўғридан тўғри кўрсатилади. Тарихан ёндашилса, манзара ўзгаради: ҳозирги ўзбек тили нуқтайи назаридан туб деб қараладиган лексема асли ясама бўлиб чиқиши мумкин. Масалан, *тил-* от лексемаси асли 'гапир-' маъносини англатувчи *ти-* феълидан лексема ясовчи *-л* қўшимчаси билан, *бек-* сифат лексемаси асли 'мустаҳкам ҳолатда бўл-' маъносини англатган *бе-* феълидан лексема ясовчи *-к* қўшимчаси билан, *йўқ-* инкор лексемаси асли 'йўқ қил-', 'емир-' маъносини англатган *йо:-* феълидан *-қ* қўшимчаси билан ясалган ва б. ("Ўзбек тилининг этимологик луғати"га қаранг).

Юқоридаги мисоллардан биринчи хулоса шуки, CVC тузилишли лексемаларнинг барчаси азалан туб бўлмаган; иккинчи хулоса шуки, асли ясама (ҳосила) бўлган лексемаларда уларнинг ифода жиҳати деб фонемалар қаторини кўрсатиш ҳозирги ўзбек тили нуқтайи назаридангина ўринли, тарихан, масалан, *тил-* лексемаси олдин таркиб топтирувчиларга *ти-* ва *-л* тарзида ажратишиб, кейингина бу икки қисмдан ҳар бирининг ифода жиҳати деб фонемаларни кўрсатиш лозим.

Ҳозирги адабий ўзбек тилидаги туркий лексемалар, шу жумладан, бир бўғинлилари ҳам, қатор жойлашган икки консонант билан бошланмайди. Бундай лексемалар охири ҳам асли қатор келган икки консонант билан тугамайди. *Ост-*, *уст-*, *орт-*, *олд-*, *қайт-* каби санокли лексемалар охиридаги товуш тарихан кейин қўшилган қисм бўлиб чиқади. Масалан, *орт-* феъли асли 'елка' маъносини англатган *ар-* лексемасидан *-(ў)т* қўшимчаси билан ясалган, кейинчалик иккинчи бўғиндаги тор *ў* товуши талаффуз қилинмай қўйган, натижада қатор икки консонантли ҳолат юзага келган: *ар- Қўт = арўт > арт- > арт-* ('юкла-'); *ост-* оти асли 'таг' маъносини англатган *ас-* лексемасидан 'ўрин' маъносини ифодалаган *-т* қўшимчаси билан ҳосил қилинган, натижада қатор икки консонантли ҳолат юзага келган ва б. ("Ўзбек тилининг этимологик луғати"га қаранг).

Ҳозирги адабий ўзбек тилидаги туркий лексемалар *ф*, *ҳ*, *нг* (*н*), сирғалувчи *ж* фонемалари билан бошланмайди. Бу фонемалардан *н* туркий бўлиб, асосан, лексеманинг охирида (*кенг каби*), қисман ичида (*сингил каби*) келади; *ф*, сирғалувчи *ж* фонемалари асли туркий бўлмай, ўзбек тилига бошқа тиллардан олинган лексемалар таркибида кириб келган, шу сабабли ўзбекча лексемалар бошланишида учрамайди; *ҳ* товуши *ҳан*- тасвир бирлиги ва ундан ясалган *ҳани*-, *ҳанра*- лексемалари бошланишида қатнашади; *ҳад*-, *ҳовуч*-, *ҳори*-, *ҳур*- ('во-вулла-'), *ҳурк*-, *ҳўқиз*-, *ҳўл* туркий лексемалари бошланишидаги *ҳ* товуши азалдан мавжуд бўлмай, кейинчалик орттирилган ("Ўзбек тилининг этимологик луғати"га қаранг).

3-§. Бир бўгинли лексема яқка овоз товуш билан ифодаланса, шу товушнинг ўзи бўгин ҳосил этади, лекин бундай лексема ҳозирги ўзбек тилида йўқ. *CVC*, *VC*, *CV*, *VCC*, *CVCC* таркибли лексемаларда уч, икки, тўрт товушни бир фонетик чўкки билан бирлаштириш зарурияти мавжуд. Бундай таркибдаги товушлардан бири – сонант, бошқалари – консонант бўлади; консонант одатда сонант ёрдамида, овоз товуш билан биргаликда талаффуз қилинади. Шунга кўра бўгин ҳосил этувчи деб, лексемани фонетик жиҳатдан яхлитловчи деб овоз товушга айтилади, бўгиннинг фонетик чўккиси шу овоз товуш устига тўғри келади:

кўз-, иш-, йе-, ост-, тўрт- каби.

Туб лексемалар (шунингдек, ҳозирги ўзбек тили нуқтайи назаридан туб деб қараладиган лексемалар) орасида икки бўгинлилари анчагина. Бундай лексемаларда бўгиннинг қандай товуш билан тугаши ва бошланиши асосида ажратиладиган турлари ҳам ҳисобга олинади, чунки шу жиҳатдан ҳар бир тил (тил оиласи) ўзига хос хусусиятларга эга бўлади.

Бўгин овоз товуш билан тугаса, очик бўгин, бошқа тур товуш билан тугаса, ёпиқ бўгин дейилади; бўгинларнинг *V*, *CV* турлари – очик бўгин, *VC*, *CVC*, *CVCC* турлари – ёпиқ бўгин.

Бўгин қандай товуш билан бошланишига қараб ҳам икки хил: овоз товуш билан бошланса, ноберк бўгин, бошқа тур товуш билан бошланса, берк бўгин дейилади.

Бу икки хил ёндашувни бирлаштириб, бўгинларнинг *V* тури ноберк очик бўгин, *VC*, *VCC* турлари ноберк ёпиқ бўгин, *CV* тури берк очик бўгин, *CVC*, *CVCC* турлари берк ёпиқ бўгин дейилади.

"Ўзбек тили этимологик луғати"нинг *а*, *б* харфлари қисмидаги икки бўгинли лексемалар бўгин тузилиши жиҳатидан қуйидагича:

1) "берк очик + берк ёпик" (28та): *бақир-, бешиқ-, бигиз-, богич-, бужур-, буқоқ-, бўрон-, бўғот-* каби;

2) "берк очик + берк очик" (15): *бақа-, бела-, бобо-, була-, бўка-* каби;

3) "берк ёпик + берк ёпик" (15): *бармоқ-, болдиз-, босқон-, бужсун-, буйрак-, бургут-* каби;

4) "берк ёпик + берк очик" (10): *балқи-, бошқа-, бурқи-, бурғи-, бўҳча-* каби;

5) "ноберк ёпик + берк очик" (8): *авра-, айна-, айри-, алда-, алла-* каби;

6) "ноберк очик + берк ёпик" (7): *адаш-, айил-, айиқ-, ариқ-* каби;

7) "ноберк ёпик + берк ёпик" (7): *ажрим-, ажриқ-, айғир-, арқон-, аччиқ-* каби;

8) "ноберк очик + берк очик" (3): *ака-, ари-, ачи-*.

Юқоридаги тасвирдан хулоса шуки, 1) ноберк бўғин (овоз товуш билан бошланадиган бўғин) оз; шундай бўлиши табиий, чунки овоз товушлар товушлар тизимининг бешдан бирига тўғри келади; 2) иккинчи ва кейинги бўғин туркий лексемаларда ноберк (овоз товуш билан бошланадиган) бўғин бўлмайди; 3) кўпчилик лексемаларда биричи бўғин – очик, иккинчи бўғин – ёпик ва б.

Икки бўғинли лексемаларда овоз товушларнинг бўғинлар бўйича катнашувида ҳам маълум қонуният мавжуд: *е, ў* товушлари иккинчи (ва кейинги) бўғинда келмайди; иккинчи (охирги) очик бўғин одатда *у, о (â)* товуши билан тугамайди ва б.

Лексема икки бўғинли бўлганида улар бир фонетик чўккига бирлашади, бу вазифа иккинчи бўғиннинг фонетик чўккисига юкланади:

Бўғин – соф фонетик тушунча: нутк окимидаги энг кичик талаффуз бирлиги. Талаффузга мансуб бўғин тушунчасидан бу ерда лексемаларнинг ифода жиҳатини тасвирлашда фойдаланилди.

Лексемалар таркибида воқе бўладиган товуш жараёнлари, аллофонама ва аллолексема ҳақида

1-§. Лексемаларнинг ифода жиҳатида содир бўладиган товуш ўзгаришлари ўзбек тили бўйича етарли ўрганилмаган. Бу ерда ушбу мураккаб масалаларнинг айрим томонлари тўғрисида мулоҳаза юритилади.

Лексеманинг товуш таркибида содир бўладиган ўзгаришлар қанчалик мураккаб экани қуйидаги лексемалар таҳлилида очик кўринади.

Игна- лексемаси асли *йигина-* товуш таркибига эга бўлган ва қадимги туркий тилдаёқ иккинчи бўғинидаги тор овоз товуш талаффуз қилинмай *йигна-* шакли юзага келган. Уч бўғинли лексеманинг иккинчи бўғинидаги тор овоз товушини талаффуз қилмаслик ва шу усул билан бундай лексемани икки бўғинли лексемага айлантириш (тил иқтисодиёти қонуни) – ўзбек тилига тарихан мансуб бўлиб, ҳозирги тилда ҳам қисман амалда.

Йигна- шакли бу лексеманинг аслига энг яқин, лекин ҳозирги ўзбек тилида бу шакл сўзлашув тилига хос деб белгиланган (ЎТИЛ, I, 347); асли *игна-* ва *нийна-* шакллари – иккиламчи шакллар бўлиб, лексема бошланишидаги *й* товушини ташлаш билан ва *й* товушини *н* товушига, *г* товушини *й* товушига алмаштириш билан юзага келган. Бу шакллар ҳозирги ўзбек тили учун адабий шакл деб кўрсатилади ("Imlo lug'ati", 2003, 82).

Нийна- шакли ЎТИЛга *нина-* шаклида хато ёзиб киритилган (I, 503). Асли *нийна-* шакли *иййна-* шакли бошланишидаги *й* товушини *н* товушига алмаштириб ҳосил қилинган (*иййна-* шакли изоҳли луғатда берилмаган). Бу лексеманинг *игна-* шакли таркибидаги *г* товушини *й* товушига алмаштириб ҳосил қилинган *ийна-* шакли ҳам бор.

Хуллас, *нина-* шаклини хато ёзилган шакл деб ҳисобдан чиқарсак, *йигна-* шаклини бу лексеманинг тарихий товуш таркибига энг яқин, лекин ҳозирги ўзбек тилида сўзлашув тилига хос шакл деб қараб назардан соқит қилсак, *игна-* ва *нийна-* шакллари қолади. *Нийна-* шакли тўғридан тўғри *игна-* шаклидан ҳосил қилинмаган; олдин *йигна-* шакли таркибидаги *г* товуши *й* товуши таъсирида *й* товушига алмашган, кейин бу *й* товуши *н* товуши таъсирида *н* товушига алмашган: *йигна-* → *иййна-* → *нийна-*.

Қандай бўлмасин, ҳозирги адабий ўзбек тили нуқтайи назаридан бу лексеманинг *игна-* ва *нийна-* шаклларида *г* → *й* товуш алмашинуви воқе бўлади. Шу асосда *г* ва *й* товушларини бирлаштирувчи *г* фонемаси ҳақида, бу фонеманинг *г* (асосий) ва *й* (иккиламчи) аллофонемалари ҳақида гапириш мумкин, чунки айни бир лексема сақлангани ҳолда унинг таркибидаги бир фонема икки аллофонема сифатида намоён бўлади: *игна-* → *ийна-* (→ *нийна-*).

Бу мисолда *г* фонемасининг *г* ва *й* аллофонемалари ушбу лексеманинг икки товуш кўринишида – аллолексемаларда юзага келади. Демак, аллофонемалар ёлғиз ўзича эмас, балки тил бирлиги таркибида (бу ерда – лексема таркибида) воқе бўлади.

Тожикча *набера-* лексемаси (ТжРС, 251) ўзбек тилига иккинчи бўғинидаги *е(э)* товушини *и* товушига алмаштириш билан ўзбеклаштириб олинган, чунки ўзбек тилида *е(э)* товуши лексеманинг факат биринчи бўғинида келади: *набера-* → *набира-*. Кейинчалик *б* товуши *в* товушига, айни вақтда *и* товуши *а* товушига алмаштирилган: *набира-* → *навара-*; шундан кейин *навара-* шаклининг биринчи бўғинидаги *а* товуши *е(э)* товушига алмаштирилган: *навара-* → *невара-*. *Невара-* шаклида *а* товушининг *е(э)* товушига алмаштирилиши *чевара* лексемаси таъсирида воқе бўлган дейиш мумкин: *невара-* – *чевара-*.

Бу мисолда икки хил товуш алмашуви воқе бўлади: 1) *б* товуши *в* товушига, 2) *и* товуши *а* товушига, биринчи бўғиндаги *а* товуши аксинча *е(э)* товушига алмашади. Биринчи бўғиндаги *а* товушининг *е(э)* товушига алмашувини ташқи (тасодикий) таъсир натижаси деб назардан соқит қилиш мумкин, лекин *б* товушининг *в* товушига алмашинуви ўзбек тилида мавжуд товуш ўзгаришлари қоидаларига мувофиқ воқе бўлади: овоз товушлар оралиғида *б* портловчи товуши *в* сиргалувчи товушига алмашади; иккинчи бўғиндаги *и* товушининг *а* товушига алмашуви биринчи, учинчи бўғиндаги *а* товушлари таъсирида воқе бўлган дейиш мумкин.

Қандай бўлмасин, бу лексема мисолида *б* фонемаси ва унинг *б*, *в* аллофонемалари намоён бўлади ва бу аллофонемалар ушбу лексеманинг *набира-* ва *невара-* аллолексемаларида юзага келади. Албатта, *б* → *в* алмашуви билан биргаликда воқе бўлган *и* → *а* алмашуви ҳам ҳисобга олинishi керак, лекин бундай товуш алмашуви маълум қоида асосида юз беради дейиш қийин; шунга кўра ташқи таъсир асосидаги алмашув деб баҳолаш мумкин.

Дўмбай- лексемаси ҳозирги ўзбек тилида *дўмтай-*, *дўнтай-*, *тўмтай-*, *тўнтай-* шаклларида ҳам ишлатилади. Бу беш аллолексема ЎТИЛга тенг ҳуқуқли тарзда, бирортаси ҳам сўзлашув тилига хос деб белгиланмай киритилган. Бош аллолексема *дўмбай-* бўлиб, ундан ҳосилалар икки чизикка бирлашади: 1) *дўмбай-* → *дўмтай-* → *дўнтай-*, 2) *дўмбай-* → *тўмтай-*, → *тўнтай-*.

Биринчи чизикда олдин *б* товуши *п* товушига, кейин *м* товуши ҳам *п* товушига алмашади. Бу ердаги товуш алмашуви лексема ичидаги ёнма-ён товушларнинг ўзаро таъсири натижасида юз беради: *мб* → *мп*, *мп* → *пп*.

Иккинчи чизикда олдин лексема бошланишидаги *д* товуши *т* товушига, лексема ичидаги *б* товуши *м* товушига, кейин *м* товуши *п* товушига алмашади. Лексема бошланишида жарангсизланиш (овозсиз-

ланиш) воке бўлади, лексеманинг ичида эса товуш алмашинуви ёнма-ён товушларнинг ўзаро таъсири натижасида юз беради: $d \rightarrow m$, $mb \rightarrow mn$, $mn \rightarrow nn$.

Кўринадики, лексема ичидаги товуш алмашинуви ҳар икки чизикда бир хил.

Бу лексеманинг аллолексемаларида d фонемасининг d (асосий) ва m (иккиламчи) аллофонемалари, b фонемасининг b (асосий) ва n (иккиламчи) аллофонемалари намоён бўлади. Бу мисолда m товушининг n товушига алмашуви иккинчи босқичда воке бўлади: $mb \rightarrow mn \rightarrow nn$.

Юқорида таҳлил қилинган уч лексемада d фонемасининг d ва m аллофонемалари, g фонемасининг g ва y аллофонемалари, b фонемасининг b , v , n аллофонемалари ушбу лексемаларнинг аллолексемалари таркибида намоён бўлади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, d ва m товушлари ўзбек тилининг товушлар тизимидаги икки мустақил товуш ва ҳар бири ўз ўрнида лексемаларнинг ифода жиҳати бўлиб хизмат қилади, шунга кўра икки мустақил фонемага тенг; лекин бу ердаги товуш алмашинувида m товуши d фонемасининг иккиламчи аллофонемаси тарзида, d фонемаси таркибидаги d - m занжирининг ҳалқаси сифатида намоён бўлади. Бу фикрни юқорида тасвирланган бошқа товушларга нисбатан ҳам такрорлаш мумкин.

Лексема тарҳили давом эттирилса, бошқа фонемалар ва уларнинг аллофонемалари ҳам намоён бўлади.

Юқорида тасвирланган аллолексемалар адабий тилга мансуб деб қаралади. Булардан кўра лексемаларнинг адабий тилга ва сўзлашув тилига мансуб аллолексемалари кўп бўлиб, булар алоҳида ўрганилиши лозим. Қуйида "Imlo qoidalari"да "адабий" деб акс эттирилган ҳодисаларнинг лексемага доир қисмини тасвирлаймиз.

"Imlo qoidalari"нинг 8- параграфида лексема охирида келадиган b товушининг n тарзида талаффуз қилиниши айтилган: *эрталаб* (ёзилиши) – *эрталап* (айтилиши). Лексеманинг маълум бир қисмида (бу ерда – охирида) воке бўлгани сабабли бундай товуш ўзгариши одатда *позицион товуш ўзгариши* дейилади (лот. *positio* - 'ўринлашиш'). Асли бошқа товуш ўзгаришлари ҳам маълум позицияда воке бўлади. Шунга кўра юқоридаги тур товуш ўзгариши асли *спонтан товуш ўзгариши* деб аталгани гўғрироқ (лот. *spontaneus* - 'ўз-ўзича'). Ушбу тур мисолларда b фонемасининг b (асосий) ва n (иккиламчи) аллофонемалари намоён бўлади.

Юқоридаги каби товуш ўзгариши лексема охирида келадиган *д* фонемасида ҳам воқе бўлади ("Imlo qoidaları"нинг 13-параграфиди акс эттирилган): *марварид* (ёзилиши) – *марварит* (айтилиши). Бу тур лексемаларда *д* фонемасининг *д* (ассосий) ва *т* (иккиламчи) аллофонемалари намоён бўлади.

Юқорида тасвирланган ҳар икки фонемада воқе бўладиган товуш ўзгаришида овозли товуш шовкин товушга алмашади (овозсизланиш воқе бўлади).

Овозли товуш билан шовкин товуш жуфтликлари ҳозирги ўзбек тилида саккизта, лекин лексема охиридаги овозли товушнинг овозсизланиши фақат *б*, *д* товушларида воқе бўлади: туркий лексема охирида келадиган *в*, *з*, *ж*, *ж*, *г*, *г* овозли товушлари овозсизланмайди (*реактив* – *реактиф* каби товуш ўзгариши ўзбек тилига эмас, балки хорижий тилга хос).

Қайта-қайта таъкидлаш лозим фикр шуки, фонеманинг аллофонемалари тил бирлигининг (бу ерда – лексеманинг) таркибида, аниқроғи – аллолексемалар таркибида юзага келади. Фонема мустақил тил бирлиги эмас, балки тил бирлигига ифода жиҳати бўлиб хизмат қиладиган бирлик, шунга кўра фонема тил бирлигининг, бу ерда – лексеманинг таркибий қисми сифатида мавжуд, аллофонемалар ҳам тил бирлигининг (аллолексемаларнинг) таркибий қисми сифатида пайдо бўлади.

Аллофонемалар бир фонеманинг бошқа фонемага алмашинуви билан воқе бўлади дейиш нотўғри; бу ерда асли бир фонеманинг аллофонемалари бошқа-бошқа тил товуши билан ифодаланиши ҳақида, бир фонеманинг товуш ифодасига кўра фарқли кўринишлари ҳақида гапириш лозим.

Юқорида фонемага берилган дастлабги таъриф аллофонемаларни ҳисобга олган ҳолда қуйидагича тузилиши керак: Тил бирликларининг ифода жиҳати бўлиб келувчи ва шу асосда тил бирликларини ўзаро фарқлашга хизмат қилувчи тил товушлари занжирига *фонема* дейилади.

2-§. Аллофонемалар тил тараққиётининг маълум бир босқичи доирасида белгиланади; тил тараққиётининг турли босқичларига мансуб товуш ўзгаришлари аллофонемалар деб қаралмайди. Масалан, *йигина* – *йигна* мисолида иккинчи бўғиндаги *и* товушининг талаффуз қилинмай қўйилиши тил тараққиётининг олдинги босқичида содир бўлган, демак, ўша давр нуктайи назаридан баҳоланади.

Тил тараққиётининг айна бир босқичида содир бўладиган ҳар қандай товуш ўзгаришларига аллофонемалар дейилмайди. Жумладан,

Ўзгариш бир товушнинг ўзи доирасида воқе бўлса, буларга фонеманинг вариацияси (товланиши) дейилади. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги *и* фонемаси икки консонант оралиғида ўта қисқа, лексема бошланишида ва лексема ичидаги очиқ бўғинда бироз чўзиқроқ, лексема охиридаги очиқ бўғинда эса 'э'га мойилроқ талаффуз қилинади, лекин буларнинг барчасида айни бир товуш асоси сақланади; шунга кўра бундай талаффузлар аллофонемалар эмас, балки бир фонеманинг товланиши дейилади: *бир, икки, иккинчи* каби.

Шунингдек, овоз товушнинг тил орқа консонант таъсирида ортқироқ талаффуз қилиниши ҳам фонеманинг товланиши дейилади, чунки бу ерда ҳам товуш асоси сақланади. Масалан, *а* овоз товуши тил орқа *х* товуши таъсирида ортқироқ талаффуз қилинади: *хат-, тахт-* каби; лекин бундай ўзгаришда айни бир товуш асоси сақланади, шунга кўра аллофонемалар воқе бўлмайди.

Умуман, товуш жараёнлари турли-туман бўлиб (Булар ҳақида мунтазам маълумот "Тилшуносликка кириш" курсида баён қилинади), уларнинг барчасига нисбатан аллофонемалар ҳақида (фонеманинг товланиши ҳақида ҳам) гапириб бўлмайди. Жумладан, жонли сўзлашувда ўта мураккаб товуш ўзгаришлари жуда кўп содир бўлади. Масалан, Тошкент шеvasида *нима қилаётибди* лексемашакли *мақивотти* тарзида талаффуз қилинади. Бундай мураккаб товуш ўзгаришига нисбатан аллофонема ҳақида гапириб бўлмайди.

Манбаларда тасвирланадиган товуш жараёнларидан метатеза ходисасида асли товуш ўзгармайди, балки ўрин алмашади (юнонча *metathesis*- 'ўрин алмаштириш'); демак, метатеза туфайди аллофонемалар юзага келмайди, лекин аллолексемалар юзага келади. Ҳозирги ўзбек тилида адабий тил билан сўзлашув тили орасида қуйидаги каби метатеза учрайди: *турпоқ-* (адабий) – *турпоқ-* (сўзлашув тилига хос), *қирғий-* (адабий) – *қийғир-* (сўзлашув тилига хос), *ўлча-* (адабий) – *ўчла-* (сўзлашув тилига хос) каби. Бу мисолларда сўзлашув тили шакли – иккиламчи. Қуйидаги мисолларда адабий тил шакли иккиламчи: *ўрган-* (адабий) – *ўзран-* (сўзлашув тилига хос), *киприк-* (адабий) – *қиртик-* (сўзлашув тилига хос), *термил-* (адабий) – *телмир-* (сўзлашув тилига хос).

Товуш орттириш ходисасига нисбатан ҳам аллофонема ҳақида гапириш ўринли эмас. Ҳозирги адабий ўзбек тилида лексема таркибига товуш қўшиш билан ҳосил бўладиган аллолексемалар, шуларда намён бўладиган аллофонемалар деярли йўқ. Бундай аллолексемалар, аллофонемалар асосан адабий тил билан сўзлашув тили орасида воқе бўлади. Масалан, *қоида-*, *тоифа-* каби арабча сўзлар адабий

тилда шу шаклида талаффуз қилинади, лекин сўзлашув тилида *ои* товушлари оралиғига *й* товуши қўшиб айтилади; лекин бу орттирма товуш туфайли воқе бўладиган *и* – *йи* муносабатини аллофонемалар деб талқин қилиш тўғри эмас.

Товушнинг қатланишини ҳам асли аллофонема деб баҳолаш тўғри бўлмайди. Масалан, *иси-* + *қ* = *исиқ* > *иссиқ*- кабиларда *сс* товушларини *с* фонемасининг аллофонемаси деб бўлмайди.

Лексема таркибида қатор келган икки консонант товушдан бирининг ташланиши ҳам аллофонемаларни юзага келтирмайди; асли бундай товуш ташлаш сўзлашув тилида воқе бўлади: *тўрт-* – *тўр-*, *дўст-* – *дўс-*, *баланд-* – *балан-* каби.

Хуллас, аллолексемалар, айни вақтда аллофонемалар асосан лексемалар таркибидаги бир товушни иккинчи бир товушга алмаштириш натижасида юзага келади (Мисоллари юқорироқда).

ИФОДА ЖИҲАТИ ТУБ ВА ҲОСИЛА ЛЕКСЕМАЛАР

1-§. Лексемаларнинг ифода жиҳатига оид масалалардан бири – уларнинг туб ёки ҳосила эканлиги.

Лексемани туб деб белгилаш – нисбий тушунча. Ҳозирги тил нуктайи назаридан туб деб қараладиган лексемаларнинг кўпи асли ҳосила лексема бўлиб, улар таркиб топтирувчи маъноли қисмларга фақат ҳозирги тил нуктайи назаридан ажратилмайди. Масалан, *бош-* лексемаси тарихан ҳам, ҳозирги ўзбек тилида ҳам маъноли қисмларга ажратилмайди, шунга кўра аслан туб лексема дейилади. *Бошқа-* лексемаси эса ҳозирги ўзбек тили нуктайи назаридан туб деб қаралади; аслида бу лексема тарихан *баши-* лексемасининг ‘ажралиб турувчи’ маъносидан – (*й*)қ қўшимчаси билан ясалган *башуқ-* феълидан *-а* қўшимчаси билан ясалган сифат бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида бундай маъноли қисмларга ажратилмайди: (*баш-* + *уқ* = *башуқ-*) + *-а* = *башуқа-* > *башқа-* > *бâшқа-* (Бу лексема таркибини *бош* + *қа* тарзида изохлаш тўғри эмас).

Асли қандайлигидан қатъи назар, ҳозирги тилда туб деб қараладиган лексемаларнинг ифода жиҳати деб улар таркибидаги товушлар (фонемалар) таъкидланади. Ҳосила лексемаларда эса уларнинг ифода жиҳати деб тўғридан тўғри товушларни (фонемаларни) айтиш ўринли эмас. Масадан, *йахши-* лексемаси асли ҳосила лексема бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида туб деб қаралади, шунга кўра унинг ифода жиҳати деб тўғридан тўғри *й*, *а*, *х*, *ш*, *и* товушлари (фонемалари) кўрсатилади. Шу лексемадан ҳосил қилинган *йахшилик* лексемасида унинг ифода жиҳати деб тўғридан тўғри таркибидаги саккиз то-

вушни (фонемани) кўрсатиш ўринли эмас, чунки бу лексема *йахши*-*ва* -лик маъноли қисмларидан таркиб топган.

Демак, ҳозирги ўзбек тилида ҳосила деб қараладиган лексик бирлик дастлаб маъноли қисмларга ажратилади, ифода жиҳати деб аввал шундай маъноли қисмлар таъкидланади, кейингина ҳар бир туб маъноли қисмнинг ўзига нисбатан ифода жиҳати деб товуш (фонема) кўрсатилади.

2-§. Ҳосила лексемалар турлича юзага келади: лексема ясалади, лексема тузилади, лексемага айланиш воқе бўлади.

Мавжуд лексемага кўшимча қўшиб ҳосил қилинган лексема *ясама* лексема дейилади. Бунда лексема кўшимчага нисбатан лексема ясалиш асоси, кўшимча эса лексема ясовчи, ҳосила – ясалма, ясама лексема дейилади. Масалан, *ҳикойачи*- ясама лексемада *ҳикойа*- лексема ясалиш асоси, *-чи* эса – лексема ясовчи.

Лексема яшаш вазифасини бажарадиган кўшимча лексема ясовчи аффикс дейилади (лот. *affixus* - 'бириктирилган'). Ўзбек тилидаги лексема ясовчи аффикслар ясалиш асоси бўлиб келган лексеманинг кетига қўшилади, шунга кўра лексема ясовчи суффикс дейилади (<лот. *suffixus* - 'ёнига бириктирилган'): *иш-* + *-чи* = *ишчи-*, *иш-* + *-чан* = *ишчан-*, *иш-* + *-ла* = *ишла-* каби:

(И Ш - + - Л А) -	
лексема, от лексема	лексема ясовчи,
лексема ясалиш асоси	аффикс (суффикс),
	фезъл лексема ясовчи
ясама лексема, фезъл лексема	

Бошқа тилдан олинган лексемалар таркибида кириб келиб, ўзбек тили манбаида ҳам лексема яшаш вазифасини бажарадиган айрим олд кўшимчалар – префикслар мавжуд (лот. *praefixum* < *praef* - 'олдида' + *fixus* 'бириктирилган'). Масалан, ҳозирги ўзбек тилига тожик тилидан олинган лексемалар орасида *ба-*, *бе-*, *но-*, *сер-* префикслари билан ясалган лексемалар анчагина. Булардан *бе-*, *но-*, *сер-* префикслари бир қанча ўзбекча лексемаларга ҳам қўшилиб келади, демак, ўзбек тилида лексема яшаш вазифасини бажаради: *нотаниш-*, *нотинч-*, *нотўғри-*, *ноўрин-*, *ноқулай-*; *бебош-*, *бетиним-*, *бечиқим-*; *серажсин-*, *серилдиз-*, *сертук-*, *серунум-*, *серқатнов-* каби; *ба-* префиксида эса ўзбекча лексемаларга қўшилиб янги лексема яшаш хусусияти деярли йўқ.

3-§. Лексемани ясама лексема дейиш учун унинг таркибида ясалиш асоси бўлиб келган лексема ҳам, ясовчи аффикс ҳам ҳозирги ўзбек тилида аниқ ажралиб туриши, ясалиш асоси мустақил лексема мавқеига эга бўлиши, бошқа ясама лексемаларга ҳам асос сифатида хизмат қилиши,

аффикс ҳам шундай хусусиятларга эга бўлиши лозим. Масалан, *ишчи-*, *ишчан-*, *нотаниш-*, *серилдиз-*, *бечиқим-* каби лексемалар таркибида яса-лиш асоси бўлиб келган лексемага ва ясовчи аффиксга (суффиксга, пре-фиксга) аниқ ажралиб туради; шундай лексемаларга киёсан *беандиша-*, *беармон-*, *серфарзанд-*, *серган-*, *серҳосил-*, *ноумид-*, *ноқобил-* каби яса-лиш асоси ва ясовчи аффикси ўзбекча бўлмаган лексемалар ҳам маъноли қисмларга ажратилади, ясама лексема дейилади, демак, бундай лексема-ларда ҳам лексема ясалиш тахлили амалга оширилади:

(С Е Р - + Ҳ О С И Л -) -	
лексема ясовчи аффикс (префикс)	лексема, от лексема
сифат ясовчи	лексема ясалиш асоси
ясама лексема, сифат лексема	

4-§. Ўзбек тилида лексема яшаш вазифасини асли тожикча феъл асоси (кўпинча, ҳозирги замон асоси) ҳам бажаради. От, сифат, сон лексемага феъл асосини қўшиб лексема ҳосил қилиш тожик тилида лексема тузиш (тузма лексема) дейилади: *боғ-* + *дор-* = *боғдор-* (*дор-* - *доштан* - 'эга бўл-' феълнинг ҳозирги замон асоси), *дур-* - 'ўзоқ' + *бин-* = *дурбин-* (*бин-* - *дидан* - 'кўр-' феълнинг ҳозирги замон асоси), *чорьяк-* - 'тўртдан бир' + *кор-* (*коридан* - 'эк-' феълнинг ҳозирги за-мон асоси) = *чорьяккор-* > *чораккор-* > *чоракор-* каби.

Бундай тожикча феъл асослари ўзбек тилига бир қанча тожикча лексемалар таркибида кириб келган; улардан айримлари кейинчалик ўзбекча лексемаларга ҳам қўшилган. Шундай хусусият *доштан* феъл-нинг *дор-* ҳозирги замон асосига хос: *йарадор-*, *донгдор-*, *бўйдор-*, *илмоқдор-* каби. Лекин *дор-* ўзбек тилида феъл асоси деб тушунил-майди, балки лексема ясовчи деб тушунилади. Асли феъл асоси эка-нини этиборга олиб аффикс эмас, аффиксонд деб баҳолаш тўғрироқ. Тожик тилида тузма лексемаларга тенг деб қараладиган бундай бирлик-лар ўзбек тилида ясама лексема деб баҳоланади.

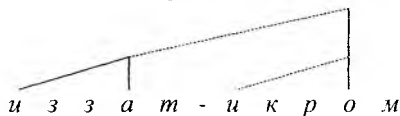
Хона-, *нома-*, *гоҳ-* каби тожикча лексемалар, ўзбек тилида мустақил ишлатилишдан ташқари *ишхона-*, *ошхона-*, *таклифнома-*, *маълумотнома-*, *сайоҳатнома-*, *сайргоҳ-*, *оромгоҳ-* каби лексемалар-нинг таркибида ясовчи қисм сифатида катнашади; бир қанча лексе-маларга қўшилувчи қисм бўлиб келгани сабабли мустақил лексема-лик ҳолатидан аффиксондлик ҳолатига ўтган. Булар катнашуви билан ҳосил қилинган лексемалар тожик тилида тузма лексема деб қара-лади, лекин ўзбек тилида ясама лексемаларга тенглаштирилади:

от лексема	лексема ясовчи,
лексема ясаш асоси	аффиксоид, от лексема ясовчи
ясама лексема, от лексема	

Хуллас, ясама лексемаларда ясалиш асоси бўлиб лексема хизмат қилади, лексема ясовчи вазифасини аффикс (асосан суффикс, қисман префикс), баъзан аффиксоид бажаради, ҳосила эса лексемага тенг бўлади: *иш- + -чи = ишчи-*, *бе- + иш- = беиш-*, *иш- + -хона = ишхона-* каби.

5-§. Грамматик тўлиқ шаклланган икки лексемани (лексемашакл-ни) тенг ҳолатда қўшиб тузилган лексемага жуфт лексема дейилади: *имо-ишора-*, *катта-кичик-*, *бузун-эрта-* каби. Жутфлашувчи қисмлар лексемашаклга, ҳосила эса лексемага тенг бўлади: [(*имо*) Қ (*ишора*)]-.

Жуфтлашувчи қисмлар орасида тенглик муносабати ёзувда дефис (чизикча) билан кўрсатилади; ҳар бир қисм ўз фонетик чўккисига эга бўлиб, айна вақтда яхлитловчи фонетик чўкки билан бирлашади:

Тенглик муносабатининг кўрсаткичи сифатида баъзан қисмлар орасида *-у(-ю)* боғловчиси келади, лекин бунда жуфтликдан уюшиқликка томон силжиш юз беради: *тўй-томоша- → тўй-у томоша-* каби.

Жуфтлашувчи қисмлар айна бир туркумга мансуб ва одатда айна бир грамматик шаклдаги лексемашакллар бўлади; грамматик шакл бундай лексемага бир бутун ҳолда қўшилади: [(*арз*) + (*дод*)]- + *им* + *ни* каби. Бу умумий қоидадан (формуладан) истисно икки мустақил феълдан тузилган жуфт феълларда учрайди: биринчи қисм *-б* равиш-доши шаклида (лексемашаклга тенг), иккинчи қисм эса лексемага тенг бўлади, ҳар икки қисм биргаликда лексемага тенг бўлади: [(*бич-* + *иб*) + (*тўқи-*)]- каби.

Жуфт лексема қисмларини ўзаро ясалиш асоси, ясовчи деб ҳукм чиқариб бўлмайди, бу қисмлар тенг ҳуқуқли ҳолда бирлашиб янги лексема вужудга келади. Демак, жуфт лексемаларда лексема ясаш эмас, балки лексема тузиш воқе бўлади.

6-§. Боғланманинг (бирикманинг, гап шаклнинг) лексемага айла-ниши билан қўшма лексема юзага келади. Ўзбек тилида бирикма лексемашаклнинг лексемага тобеланиши билан тузилади, ана шундай тузилган бирикмалар семантик ва фонетик жиҳатдан яхлитланиб, қўшма

лексемага айланган; бундай яхлитланиш натижасида лексемашакл билан лексемага тенг кисмлар орасида синтактик алоқа сўнади:

[(КАЛТА) X (КЕСАК-)]-	
сифат лексемашакл	от лексема
асли сифатловчи	асли сифатланмиш
от кўшма лексема	

Ўзбек тилида *катта қўрган*- бирикмаси тузиб ишлатилади; шу билан бирга айни шундай тузилишли *каттақўрган*- от кўшма лексемаси ҳам мавжуд. Биринчиси синтактик бирикка, иккинчиси эса лексик бирикка тенг.

Кўшма лексемаларнинг барчаси аввал бирикмага тенг ҳолатда тузилиб, кейин лексемага айланган эмас, албатта. Тилда бирикмага тенг бириккни кўшма лексемага айлантириш формулаи ҳосил бўлганидан кейин кўшма лексема шу формула асосида тўғридан тўғри тузилаверган: *синфбоши*, *учбурчак* каби.

Асли *калтакесак*- тур кўшма лексемалардан *каллакесар*- тур кўшма лексемаларни фарқлаш керак: Кейинги тур лексема бирикмага аффикс кўшиш орқали ҳосил бўлади: [(калла) X (кес-)] *К ар*. Лекин *- (ар)* аффикси – лексема ясовчи эмас; демак, бундай мисолларда аффиксация йўли билан лексема яшаш воқе бўлмайди; асли сифатдош шаклидаги бирикманинг мазмунан ва шаклан яхлитланиши йўли билан сифатга айланиши юз берган; *каллакесар*- сифат лексемаси сифатланмишсиз ишлатилиб, ўз навбатида отга айланган:

[(КАЛЛА) X КЕС-] + АР		
лексемашакл,	лексема,	аффикс,
от лексемашакл,	фёъл лексема,	суффикс,
тушум келишигида	ўтимли	шакл ясовчи,
асли воситасиз	асли тўлдирилмиш	сифатдош шакли
тўлдирувчи		ясовчи
асли воситасиз тўлдирувчилари бирикма		
сифатдош → сифат → от		

7-§. Гап одатда лексемашаклга лексемашаклни тобелаш билан тузилади; ана шундай тузилган айрим гаплар семантик ва фонетик жиҳатдан яхлит-ланиб кўшма лексемага айланган: *гўштқуйди* каби. Ушбу кўшма лексеманинг биринчи қисми бош келишик шаклида, иккинчи қисми эса III шахс шаклида яхлитланиб, маъно тараққиёти натижасида от лексемага айланган:

[(Г Ў Ш Т) X (К У Ё Д И)]	
от лексемашакл, бош келишиқда	фeъл лексемашакл, III шахс шаклида
асли эга	асли кесим

қўшма лексема, от қўшма лексема

Бундай тур қўшма лексема предикатив боғланмани трансформациялаш орқали ҳам ҳосил қилинади; бунда замон ясовчиси сифатдош ясовчисига алмаштирилади, тусловчи ташланади:

Асли предикатив боғланма	
асли эга	асли кесим
от лексемашакл, бош келишиқда	фeъл лексемашакл, лекс. + замон яс. + III ш. тусл.
(б ў й) X (ў с + -а- + -д и)	
(б ў й) X (ў с + -ар + -)	

Сифатдош ш.яс.

Асли предикатив боғланма сифатдош шаклига трансформация қилиниб, сифатловчи вазифасига мосланган, сифатланмишисиз ишлатилиб, от қўшма лексемага айланган.

8-§. Лексемалар бошқа тил лексемасини калькалаш йўли билан ҳам ҳосил бўлади. Масалан, ўзбек тилида тарихан *хизмат*- лексемасидан *-кор* аффиксоиди билан *хизматкор*- лексемаси ясалган; кейинчалик *хизмат*- лексемасидан *-чи* аффикси билан *хизматчи*- лексемаси ясалди. *Хизматчи*- лексемаси асли *служажий* лексемасини калькалаб ўзлаштириш натижасида юзага келган: *служба* → *хизмат*-, *-аҳ* сифатдош ясовчиси → *-чи*; *производство* лексемаси *ишлабчиқариш*- деб калькаланган: асли *производить* фeълидан ясалган бу от ўзбек тилига *ишлаб чиқар*- фeълининг *-и* отдош шакли билан калькаланган; *киловатт-час* лексемаси ўзбек тилига *киловатт-соат*- тарзида ярим калька сифатида олинган ва б.

Умуман, калькалашда лексема ҳосил қилишнинг деярли барча турлари ўз аксини топади.

9-§. *ЎзР*, *ЎзМУ* кабилар қисқартма сўз дейилади. Асли булар – мураккаб тил бирлигини ихчам ифодалаш усули, шунга кўра *қисқартма* деб номланиши тўғри. *Аббревиатура* деб аталадиган бундай бирликлар асли турғун бирикмага тенг атамани ихчам ифодалаш учун ўйлаб топилган (итальянча *abbreviatura* < лот. *brevus* - 'қиска'). Масалан, *Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги* атамаси ихчам тарзда *ЎзР ОўМТВ* қисқартмаси билан ифодаланади.

Бундай кискартмани сўз деб (*кискартма сўз* деб), сўз ясалишининг (асли лексема ясалишининг) бир тури деб баҳолаш тўғри эмас.

10-§. Лексема қайси усул билан ҳосил қилинмасин, янги лексема юзага келганидан кейин у тил бирлигига айланади; бундай тил бирлиги ҳосил бўлиш жараёни якунланганидан кейинги таҳлил тил бирлигининг ички тузилишини таҳлил қилиш бўлади. Янги лексема юзага келиши доимий жараён эканидан қатъи назар, ҳосила лексемаларнинг кўп қисми тил тараққиётининг ўтмиш босқичига, кечаги кунига мансуб бўлади. Шунга кўра лексематик таҳлил (лексема таркибини таҳлил қилиш) асли тарихан ёндашиб амалга оширилади; демак, сўз ясалиши (лексема ҳосил бўлиши) баҳси асли тарихий лексикологияга қарашли.

11-§. Қандай усул билан юзага келмасин, ҳосила тил бирлиги сифатида лексемага тенг бўлади; унга грамматик тавсиф қўшилганидан кейин лексемашаклга тенглашади. Демак, ҳосила лексемага тенг бўлишини ҳисобга олиб сўз ясалиши ҳақида эмас, лексема ҳосил бўлиши ҳақида гапириш керак.

Лексема ҳосил қилиш усулларида фақат бирига – аффиксацияга нисбатан ясалиш ҳақида (ясалиш асоси ва ясовчи ҳақида) гапириш мумкин. Демак, сўз ясалиши (асли лексема ясалиши) янги лексик бирлик юзага келишининг фақат бир турига ном бўла олади; бошқа турларини ҳам камраб олсак, кенг тушунчадан – *лексема ҳосил қилиш* тушунчасидан фойдаланиш тўғри.

12-§. Ҳосила лексема маълум бир туркумга мансуб бўлади. Янги лексема ҳосил қилиш барча туркумларда воқе бўлавермайди. Бундай жараён, масалан, от, сифат, феъл туркумларида кўп, равиш, модал бирлик туркумларида оз микдорда воқе бўлади, сон, олмош туркумларида эса янги лексема ҳосил қилиш деярли йўқ.

ЛЕКСЕМАЛАРДА ИФОДА ЖИҲАТИГА КЎРА ВОҚЕ БЎЛАДИГАН МУНОСАБАТЛАР

Лексемаларда ифода жихатига кўра воқе бўладиган муносабатлар деб омонимия ва паронимия ҳодисалари кўрсатилади.

ОМОЛЕКСЕМАЛАР

1-§. Ифода жихати тенг лексемалар *омолексемалар* дейилади (юнонча *homos* - 'бир хил'). Омолексемаларни белгилашда талаффуз жихатидан бўладиган бир хиллик ҳам, харфий (график) ифода жихатидан бўладиган бир хиллик ҳам ҳисобга олинади. Масалан, *туй- I*

(‘кукун холатга келтир-’) лексемаси билан *туй-* II (‘ҳис эт-’) лексемаси, *ён- I* (‘предметнинг ўнг ёки чап томони’) лексемаси билан *ён- II* (‘ўт ол-’) лексемаси ўзаро бир хил талаффуз қилинади ва ёзилади.

Омолексемалар турли грамматик шаклларга кириши нуқтайи назардан ёндашиб *омоним омолексемалар* ва *омоформа омолексемалар* деб ажратилади.

1. Омоним омолексемалар барча муқобил грамматик шаклларида тенг келади. Масалан, *қовоқ- I* (кўз устидаги қовоқ) - *қовоқ- II* (ўсимлик номи), *чақ- I* (‘зарб билан ёр-’, ‘парчала-’) - *чақ- II* (‘найза санчиб озор бер-’) каби.

Биринчи жуфт ҳам, иккинчи жуфт ҳам ўзаро барча муқобил шаклларида тенг келади: *қовоқни I - қовоқни II, қовогини I - қовогини II, қовоқларимни I - қовоқларимни II; чақди I - чақди II, чақади I - чақади II, чақибди I - чақибди II* каби.

Омоним омолексемалар асосан бир туркум лексемалари бўлади. Бундай омонимия кўпинча от, феъл туркуми лексемаларида учрайди: *ой- I* (планета номи) - *ой- II* (‘йилнинг ўн иккидан бир қисми’), *чоп- I* (‘югур-’) - *чоп- II* (‘ер сатҳини қирқиб агдар-’) каби. Омоним омолексемалар сифат туркуми лексемаларида ҳам учрайди: *оч- I* (‘очкаган’) - *оч- II* (‘меъёрга етмаган’ - ранг ҳақида: *оч кўк*) каби.

Ҳар хил туркум лексемалари ўзаро омоним омолексема бўлиши учун улар грамматик шаклланишга эга бўлмаслиги керак. Масалан, *албатта I* (*Албатта бораман* - равиш) - *албатта II* (*Бораман, албатта* - модал бирлик). Бундай муносабат *балки I* модал бирлиги билан *балки II* боғловчиси орасида ҳам воқе бўлган.

2. Омоформа омолексемалар деб ўзаро баъзи грамматик шаклларидагина тенг келадиган омолексемаларга айтилади: *бурун- I* (киши танасидаги аъзонинг номи) - *бурун- II* (пайт равиши - ‘илгарӣ’), *соз- I* (музыка асбобининг номи) - *соз- II* (‘яхши’) каби.

Биринчи жуфтда от лексема билан равиш лексема ўзаро бир неча шаклида тенг келади (*бурун I - бурун II, бурундан I - бурундан II, бурунлари I - бурунлари II* каби), лекин бошқа шаклларида фарқланиб туради: от лексемада *бурним, бурнинг, бурнимни* каби шаклланишлар воқе бўлса, равиш лексемада *бурунроқ* каби шаклланиш воқе бўлади, демак, бу икки лексема фақат айрим грамматик шаклларидагина тенг келади.

Иккинчи жуфтда эса от лексема билан сифат лексема ўзаро икки шаклида тенг келади (*соз- I - соз- II, созлар I - созлар II*), бошқа

шаклларида эса фаркланиб туради: от лексемада *созни, созим, созларимни* каби шаклланишлар воқе бўлса, сифат лексемада *созроқ, жуда соз* каби шаклланишлар воқе бўлади.

2-§. Юқоридаги омолексемаларнинг луғатга киритилиш шакллари бир хил, шунга кўра улар луғатларда ҳисобга олинади. Омоформа омолексемалар деб фақат шундай ҳодисаларнигина назарда тутиш етарли эмас: луғатга киритиш шакли ҳар хил омоформа омолексемалар четда қолиб кетади. Ваҳоланки буларнинг моҳияти аввалгилари билан бир хил. Масалан, *соз- I – соз- II* луғатда кўрсатилади-ю, *тут- I* (дарахт тури ва унинг меваси) – *тут- II* ('ушла-') ҳолати умуман ҳисобга олинмайди, чунки феъл луғатга *-моқ* аффиксини кўшган ҳолатда (*тутмоқ* шаклида) киритилади.

Омоформа омолексемалар от лексема билан феъл лексема орасида (Булар умумтил луғатида акс этмайди), от лексема билан феълдан бошқа бирор туркум лексемаси орасида воқе бўлади (Кейинги тур омолексемалар умумтил луғатида акс этади).

Омоним омолексемалар асли лексемалар омонимияси бўлиб, уларга бир хил грамматик кўрсаткичлар кўшилади:

		<i>им</i>	\emptyset II
<i>қовоқ- I</i>	\emptyset I	<i>инг</i>	<i>нинг (+ нисбатловчи)</i>
		<i>и</i>	<i>ни</i>
<i>қовоқ- II</i>		<i>имиз</i>	<i>дан</i>
	<i>Лар</i>	<i>ингиз</i>	<i>га</i>
		<i>лари</i>	<i>да</i>

Омоформа омолексемаларда эса омолексемаларга оморфемалар кўшилади:

		<i>им</i>	\emptyset II
		<i>инг</i>	<i>нинг (+ нисбатловчи)</i>
		<i>и</i>	<i>ни</i>
<i>тут- I</i>	\emptyset I	<i>имиз</i>	<i>дан</i>
	<i>Лар</i>	<i>ингиз</i>	<i>га</i>
		<i>лари</i>	<i>да</i>
	<i>ай(ин)</i>		
	<i>(гин), инг</i>		
	<i>син</i>		
	<i>айлик</i>		
<i>тут- II</i>	<i>ингиз, инглар, ларинг</i>		
	<i>синлар</i>		

Юқорида келтирилган мисоллар бир омоифодага икки омолексема бирлашадиган ҳолатларни акс эттиради. Тилимизда бир омоифода остига иккитадан олтигача омолексеманинг бирлашуви кузатилади; буларнинг миқдорий ҳиссаси куйидагича: икки омолексемали ҳолат – 74,5%, уч омолексемали ҳолат – 19%, тўрт омолексемали ҳолат – 4%, беш омолексемали ҳолат – 1%, олти омолексемали ҳолат – 1,5 %.

М и с о л л а р: 1) *ом- I* ('исм') – *ом- II* (иш ҳайвони) – *ом- III* (фёъл); бунда *ом- I – ом- II* муносабати – омоним омолексемалар; *ом- I - ом- III* ва *ом II – ом III* муносабати – оморформа омолексемалар;

2) *ўт- I* ('майса') – *ўт- II* ('олов') – *ўт- III* (киши танасидаги аъзонинг номи) – *ўт- IV* (фёъл); бунда *ўт- I - ўт- II, ўт- I - ўт- III, ўт- II - ўт- III* муносабати – омоним омолексемалар; *ўт- I - ўт- IV, ўт- II - ўт- IV, ўт- III - ўт- IV* муносабати – оморформа омолексемалар;

3) *суз- I* (*сутини суз-*) – *суз- II* ('овқатни идишларга сол-') – *суз- III* (*кўзини суз-*) – *суз- IV* (*сувда суз-*) – *суз- V* (*шоҳи билан суз-*); бунда воқе бўладиган ўн муносабатнинг ҳар бири – омоним омолексемалар;

4) *сур- I* (қорақўлнинг нави) – *сур- II* ('оч кулранг, кўкимтир') – *сур- III* ('қуритилган') – *сур- IV* ('бети қаттиқ') – *сур- V* ('силжит-') – *сур- VI* ('ишқа-'); бунда *сур- II - сур- III, сур- II – сур- VI, сур- III – сур- VI* муносабатлари, шунингдек *сур- V – сур- VI* муносабати – омоним омолексемалар, *сур- I билан сур- II, сур- III, сур- IV, сур- V, сур VI* муносабатларининг ҳар бири – оморформа омолексемалар.

3-§. Лексемалар турли грамматик кўрсаткичлар олиши билан лексемашакллар юзага келади (Лексемашакллар алоҳида бўлимда тасвирланади); ана шундай лексемашакллар орасида ҳам омонимия воқе бўлиши мумкин. Буларни *омолексемашакллар* деб юритамиз. Масалан, *қовогим I* билан *қовогим II, тутинг I* билан *тутинг II* омолексемашакллар бўлиб, биринчиси омоним омолексемалар асосида, иккинчиси оморформа омолексемалар асосида юзага чиқади.

Омолексемашакллар нутқ бирликлари орасида ҳосил бўлади, шунга кўра улар омолексемалар доираси билан чекланмайди. Нутқда омолексемашаклларнинг ранг-баранг кўринишлари юзага келади: *терим I* (*тер-* от лексемаси + *им* нисбатловчиси = лексемашакл) – *терим II* (*тери-* от лексемаси + *м* нисбатловчиси = лексемашакл); *ер I* (от лексемашакл) – *ер II* (*e-* фёъл лексемаси + *p* сифатдош шакли ясовчиси: замон шакли ясовчиси = лексемашакл); *ёқамиз I* (*ёқ-* фёъл лексемаси + *a* замон шакли ясовчиси + *миз* тусловчиси = лексемашакл) – *ёқамиз II* (*ёқа-* от лексемаси + *миз* нисбатловчиси = лексемашакл) ва б.

4-§. Омолексемаларнинг воке бўлишига олиб келадиган сабаблар асосан қуйидагича:

I. Қадимги туркий тилдаги туркум синкретизмининг йўқолиши оқибатида юзага келган. Туркий тилнинг бошланғич тараққиёт босқичида айни бир ифода жиҳатида эга бирлик феъл ва от, феъл ва сифат маъноларини англатиш учун ишлатилаверган. Ана шундай ходисага *туркум синкретизми* дейилади. Қадимги туркий тилдаёқ йўқолиб кетган бундай синкретизмнинг колдиклари ҳозирги ўзбек тилига турли ҳолатда, баъзилари жиддий товуш ўзгаришига учрамадан омолексемалар сифатида етиб келган. Масалан, қадимги туркий тилнинг бошланғич тараққиёт босқичида *йўқ-* бирлиги ҳаракат маъносини ҳам ('колдиқ сифатида ёпиш-'), предмет маъносини ҳам ('ёпишиб қолган қолдиқ') англатиш учун ишлатилган; кейинчалик бундай синкретизм йўқолиб, икки лексемага айланган ва шундай ҳолатда ҳозирги ўзбек тилига омолексемалар сифатида етиб келган.

II. Лексемаларнинг ифода жиҳатида воке бўлган товуш ўзгаришлари оқибатида тенг келиб қолиши билан юзага келган. Демак, бундай омонимия товуш ўзгаришлари асосида изоҳланади. Масалан, *оқ- I* сифат лексемаси асли *а:қ-* ифода жиҳатида, *оқ- II* феъл лексемаси эса *ақ-* ифода жиҳатида эга бўлган, сифат лексема таркибидаги *а:* товушига хос чўзиқлик белгиси йўқолиши оқибатида бу икки лексема омолексемалар ҳолатига ўтган ва шундай ҳолатда *а* товуши *â* товушига алмашиб ҳозирги ўзбек тилига етиб келган; *оз- I* равиш лексемаси асли *а:з-* ифода жиҳатида, *оз-* ('ориқла-') феъл лексемаси *ар-* ифода жиҳатида эга бўлган, *а:* товуши *а* товушига ва *а* товушлари *â* товушларига, *р* товуши *з* товушига алмашиб ҳозирги ўзбек тилига омолексемалар тарзида етиб келган; *бут- I* ('чот') от лексемаси асли *бу:т-* ифода жиҳатида, *бу:т- II* ('бекам-у кўст мавжуд') кесимлик лексемаси асли *бў:т-* ифода жиҳатида эга бўлган, от лексема таркибидаги *у:* товушининг чўзиқлик белгиси, кесимлик лексемаси таркибидаги *ў* товушининг юмшоқлик белгиси йўқолиши оқибатида омолексемалар юзага келган.

Ифода жиҳатининг тенг келиб қолиши натижасида воке бўлган омонимия:

1) ўзбекча лексемалар орасида бўлади; кўпчиликни шундай омонимия ташкил этади: *бел- I* (киши танасининг аъзоси) - *бел- II* (иш курули), *ёз- I* (фасл номи) - *ёз- II* (*хатни ёз-*) - *ёз- III* (*дастурхонни ёз-*), *элик- I* (бешинчи ўнликнинг номи) - *элик- II* (*икки элик хат*) каби;

2) ўзбекча лексема билан олинма лексема орасида бўлади:

а) ўзбекча лексема билан тожикча лексема орасида: *ёр- I* ('иккига ажрат-') - *ёр- II* ('маҳбуба'); *боғ- I* (*бир боғ тиёз*) – *боғ- II* ('мевазор') каби;

б) ўзбекча лексема билан арабча лексема орасида: *сир- I* (бўёқ-нинг номи) - *сир- II* ('маҳфий иш, гап, нарса'); *сана- I* ('доналаб ҳисобла-') - *сана- II* ('муҳим воқеа таъкидланадиган йил, ой, кун') каби;

3) ўзлашма лексемалар орасида бўлади:

а) тожикча лексемалар орасида: *соз- I* (музыка асбобининг номи) - *соз- II* ('яхши'), *бод- I* ('шамол') - *бод- II* ('шиш') каби;

б) арабча лексемалар орасида: *сафар- I* ('саёҳат') - *сафар- II* ('гал', 'марта'), *расм- I* ('суврат') - *расм- II* ('урф-одат') каби;

в) арабча лексема билан тожикча лексема орасида: *карам- I* ('мехр-шафқат') - *карам- II* (сабзавотнинг номи) каби.

Ш. Омонимия лексик маъно таракқиёти натижасида воқе бўлади. Бу тур омонимияни тўғри белгилаш анча кийин, чунки кўпмаънолилик билан омонимияни фарқлай билиш талаб қилинади. Маъно таракқиёти натижасида юзага келган лексик маънолар бошқа-бошқа туркумга мансуб бўлса, ўз-ўзидан омолексемалар ҳақида гапириш лозим: *ўрта- I* (от) - *ўрта- II* (сифат) мисолида бўлгани каби. Агар бундай лексик маънолар бир туркумга мансуб бўлса, уларнинг идеографик семалар таркибига суяниб ҳукм чиқариш керак. Масалан, *кун- I* лексемасининг лексик маъносига идеографик семалар асосида бериладиган таъриф билан ('ерга иссиқлик ва нур таратиб турувчи планета') шу лексемадан ўсиб чиққан *кун- II* лексемасига идеографик семалари асосида бериладиган таърифни ('куёш чиққандан ботгунгача бўлган вақт') қиёсласак, бу ерда кўпмаънолилик ҳақида эмас, балки омолексемалик ҳақида гапириш лозимлиги аён бўлади.

Лексик маъно таракқиёти натижасида воқе бўлган омолексемаларга лексик маънонинг таракқиёти баён қилинган ўринда мисоллар берилган; бу ерда бир неча мисол келтириш билан кифояланамиз: *ёш- I* ('умр') - *ёш- II* ('хали кўп яшамаган'); *боқ- I* ('кара-') – *боқ- II* ('тарбияла-', 'ўстир-'); *банд- I* ('эгалланган') – *банд- II* ('туткич', 'дум': *банд берган қовун*) каби.

Шуни таъкидлаш лозимки, от лексеманинг сифатлашуви, сифат лексеманинг отлашуви каби нутқий ходиса натижасида эмас, балки от лексема асосида сифат лексеманинг, сифат лексема асосида от лексеманинг юзага келиши натижасидагина омолексемалар пайдо бўлади. Масалан, *Яхшига ёндаш*, *ёмондан қоч* жумласида *яхши-*, *ёмон-* сифат лексемалари отлашган, лекин от лексемага кўчган эмас. От лексема бажарадиган синтактик вазифада сифат лексема келгани сабабли син-

тактик вазифага боғлиқ ҳолда нутқда предметлик семаси қўшилади, отлашиш юз беради, лекин предметлик семаси доимий сема бўлмайди.

Бир туркум лексемаси асосида бошқа бир туркум лексемаси юзага келиши учун туркумлик семаси ('предмет', 'белги', 'ҳаракат' каби) бу лексемаларнинг семалар таркибига лисон босқичида биркитилган бўлиши керак. Акс ҳолда бир туркум лексемасининг бошқа туркум лексемаси ўрнида ишлатилиши воқе бўлади холос.

Бир туркум лексемаси асосида бошқа бир туркум лексемаси юзага келганда, туркумлик семасидан ташқари, лексемаларнинг идеографик семалар таркибида ҳам жиддий ўзгаришлар юз беради. Масалан, *иссиқ- I* сифат лексемаси асосида *иссиқ- II* от лексемаси юзага келган. Бунда: 1) 'белги' туркумлик семаси 'предмет' туркумлик семасига алмашган, 2) сифат лексема идеографик семалари таркибидаги 'меъёр (ўлчов)', 'ортиқ' семалари ташланган, 3) 'ҳарорат' семаси яна ҳам мавҳумлик томон тараккий этган, ана шу мавҳум сема от лексеманинг семантик мундарижасини ташкил этиб қолган. Демак, сифат лексема идеографик семалари таркибидаги 'ҳарорат' семаси кучайиб, қолган идеографик семаларнинг сўниши йўли билан от лексема юзага келган.

IV. Омолексемалар лексема ясалиши натижасида ҳам юзага келган. Бунинг асосий кўринишлари:

1. Туб лексема билан ясама лексема орасида воқе бўлган: *бек- I* ('хукм-дор') - *бек- II* (бе- - 'мустаҳкам қил-' + к сифат ясовчиси: 'ёпик'); *қуя- I* ('юнгли матога тушадиган зарарқунанда ҳашарот') - *қуя- II* (*қуй-* - *қуйиб кўмир бўл-*' + а от ясовчиси: 'қуйиш натижасида ҳосил бўлгандиган қора зарралар') каби.

2. Ясама лексемалар орасида воқе бўлади. Бунинг асосий кўринишлари:

1) Бир лексемадан ясалишларда воқе бўлади:

а) Бир аффикснинг ўзи ёрдамида ясалади: *бошлиқ- I* (*бош-* - 'бошлангич' + лиқ) – *бошлиқ- II* (*бош-* - 'асосий' + лиқ); *бетла- I* (*бет-* - 'юз' + ла) – *бетла- II* (*бет-* 'саҳифа' + ла). Бу лексемаларнинг ҳар бири айна лексеманинг бошқа-бошқа лексик маъносидан ясалган.

Юқоридаги мисолларда ҳар бир лексема ўзича мустақил ясалган, натижада омонимия ҳосил бўлган. Ясама лексемалар орасидаги омонимия бош-қача тараккийёт натижасида ҳам юзага келади. Масалан, *айри- I* (<*айир-* + и сифат ясовчиси) - *айри- II* (от); *кеча- I* (*кеч-* + а от ясовчиси) – *кеча- II* (равиш); *тепки- I* (*теп-* + ки) – *тепки- II* (от) ка-

биларда иккинчи лексема биринчи (асли ясама) лексеманинг маъно тараққиёти натижасида пайдо бўлган;

б) ҳар хил аффикс ёрдамида ясалади: *тиқин- I* (*тиқ-* + *ин* нарса-курол оти ясовчиси) – *тиқин- II* (*тиқ-* + *ин* сифат ясовчиси); *солиқ- I* (*сол-* + *иқ* от ясовчиси) – *солиқ- II* (*сол-* + *иқ* сифат ясовчиси) каби.

2) Ҳар хил лексемалардан ясалишларда воқе бўлади:

а) Бир аффикснинг ўзи билан ясалади: *сочиқ- I* (*соч-* *I* - 'бошдаги туқлар' + *иқ* нарса оти ясовчиси) – *сочиқ- II* (*соч-* *II* - 'ҳар томонга отиб ташла-' + *иқ* нарса оти ясовчиси), *чоғла- I* (*чоғ-* - 'чама' + *ла*) – *чоғла- II* (*чоғ-* - 'яхши ҳолат' + *ла*) каби.

б) Ҳар хил аффикс билан ясалади: *кечик- I* (*кеч-* - 'бирин-кетин ўт-' + *ик* от ясовчиси) - *кечик- II* (*кеч-* равиши + *ик* феъл ясовчиси), *очиқ- I* (*оч-* феъли + *иқ* сифат ясовчиси) – *очиқ- II* (*оч-* сифати + *иқ* феъл ясовчиси) каби.

V. Алоҳида ҳодиса сифатида *идеал I* – *идеал II* каби омолексема-ларни кўрсатиш лозим. Булар русча сифатни ўзига хос усул билан олиш натижасида воқе бўлди: русча *идеальный* каби сифатнинг сифат ясовчиси тугалланмаси билан бирга ташланди ва айни вақтда бу қўшимчалар олдидаги юмшатиш белгиси ҳам ташланди: *идеальный* → *идеаль* → *идеал* каби. Натижада бундай йўл билан ҳосил қилинган сифат унга параллел равишда ўзлашган от (*идеал*) билан омолексемага айланди: *генерал* (от) – *генерал* (сифат: *генерал план*), *капитал* (от) – *капитал* (сифат: *капитал ремонт*) каби.

5-§. Омонимия баъзан салбий ҳодиса деб баҳоланади. Айтишларича, омонимия фикрни тўғри ва тез англашга халакит беради. Шу жиҳатдан тил учун ортикча юк деб қаралади. Бу фикрга қўшилиш қийин. Чунки омонимнинг ёлғиз ўзи билан гап тузиб, фикр англатиш камдан кам учрайди. Матн эса одатда омонимия туфайли юзага келадиган қийинчиликни баргараф этади.

Нутқда икки хил тушунилиши мумкин бўлган ҳолатларга баъзан онгли равишда йўл қўйилади, шу асосда сўз ўйини ҳосил қилинади. Буни омонимиядан қисман бўлса-да ижобий фойдаланиш деб баҳолаш керак. Иккинчидан, омонимиядан махсус поэтик жанр – туюқ тузишда кенг фойдаланилади. Маълумки, туюқ халқ оғзаки ижодиётида ҳам, ёзма бадиий адабиётимиз тарихида ҳам алоҳида ўрин эгаллаган.

Аскияда омонимиядан усталик билан фойдаланилади.

Умуман, омонимиянинг воқе бўлиши тилнинг ўз хусусияти билан изоҳланади: Ҳар бир тилда товушлар сони санокли, шу тилда ишла-

тиладиган товуш комбинациялари ҳам чексиз эмас. Иккинчидан, лексемаларнинг ифода жиҳатида ҳам, маъно жиҳатида ҳам узлуксиз ўзгаришлар бўлиб туриши билан омонимиянинг пайдо бўлиши табиий ҳодиса деб қаралиши лозим.

Омолексемаларга ёндош ходисалар

6-§. Омолексемаларга энг яқин турувчи ҳодиса – *омофонлар*. Омолексемалар талаффуз жиҳатидан ҳам, ёзилиши жиҳатидан ҳам тенг келади, омофонлар эса талаффуз жиҳатидан тенг келади-ю, ҳарфий ифода жиҳатидан фарқ килади. Демак, тил бирлиги сифатида лексемаларнинг бир жиҳати – талаффуз жиҳати тенг келиб қолса, омофонлар воқе бўлади.

Тил асли товуш тили бўлгани сабабли ҳарфий ифода эмас, балки талаффуз ҳал этувчи омил деб қаралади ва шу асосда омофонлар кўпинча омолексемалар каторига қўшилади.

Адабий нутқда омофонлар қуйидаги ҳолларда воқе бўлади:

1) кўпинча овозли (жарангли) товушнинг овозсизланиши (жарангсизланиши) натижасида: *бон* (< *боб*) – *бон*, *тун* (< *туб*) – *тун*, *ёт* (< *ёд*) – *ёт*, *сутхўр* (< *судхўр*) – *сутхўр*; *нуфус* (< *нуфуз*) – *нуфус* каби;

2) урғусиз овоз товушнинг бошқа товушдек талаффуз қилиниши натижасида: *кампания* – *кампания* (< *компания*) каби.

Сўзлашув нутқида омофонларнинг турли кўринишлари воқе бўлади: *қалай* (маъдан номи) – *қалай* (< *қандай*), *тўр* (балик, қуш тутиш қуроли) – *тўр* (< *тўрт*) каби ва б.

7-§. Тил бирликлари сифатида лексемалар талаффузда фарқланиб, ҳарфий ифода жиҳатидан тенг келиб қолса, *омографлар* юзага келади. Ҳозирги адабий ўзбек тилининг ёзма кўринишида омографлар асосан айрим товушлар учун алифбода мустақил ҳарф олинмай, бу товушларни кўрсатиш вазифаси алифбодаги бошқа ҳарфларга юкланиши натижасида, демак, сунъий равишда пайдо бўлди:

1) *о* ҳарфи билан икки фарқли товушни (шарқ тилларига, шу жумладан, ўзбек тилига мансуб лексемалар таркибидаги товушни ва рус тилидан олинган лексемалар таркибидаги товушни) ёзиш натижасида: *ром- I*, *ром- II*, *ром- III* ва *ром- IV* (ичимлик номи), *том- I*, *том- II*, *том- III* ва *том- IV* ('жилд') каби;

2) *ж* ҳарфи билан қоришиқ (портловчи-сирғалувчи) товушни ва сирғалувчи товушни ёзиш натижасида: *жин- I*, *жин- II* ва *жин- III* (русча < инглизча gin) каби;

3) мана бу мисолда биринчи, иккинчи банддаги ҳолат биргаликда воқе бўлган: *жом- I* (тожикча) - *жом- II* (русча);

4) *и* ҳарфини русча лексемалардаги *ѳ* ҳарфи ўрнига ёзиш натижа-сида: *сир- I* ('эмаль') - *сир- II* ('яширин иш, гап') - *сир- III* (< *сѳр*) каби.

8-§. Товуш тизими тенг, лекин урғу ўрнига кўра фаркланадиган лексемалар ҳам мавжуд. Бундай лексемаларда урғу ўрнининг ҳар хиллиги талаффузда фарқ келтириб чиқаради, шу асосда бундай лексемалар омографлар қаторига қўшилади. Агар урғу белгисини кўйиш заруриятини ҳисобга олсак, бундай лексемаларни омографлар қаторига қўшмай, алоҳида ҳодиса сифатида ажратиш маъкул. Мисоллар: *атлас* ('товданувчи силлиқ ипак матонинг махсус усул билан тўқилган тури') – *átлас* ('маълум мақсад билан тузилган хариталар тўплами'), *матемáтик* ('математика мутахассиси') – *математíк* ('математикага оид') каби.

Лексемаларда паронимия

9-§. Икки лексемани ўзаро *пароним* дейиш учун (юнонча *para* - 'ёнидаги'): 1) ясама лексемалар бўлиши, 2) айни бир лексемадан ясалган бўлиши, 3) айни бир туркумга мансуб бўлиши, 4) ясовчи морфемаларининг мазмун жиҳатида умумийлик бўлиши, 5) ясовчи морфемалари ифода жиҳатидан ўхшаш бўлиши керак.

Рус тилидан ўзбек тилига ўзлашган куйидаги ғарб тилларига мансуб лексемалар саналган талабларга мос келади, демак, паронимлар деб қаралади:

1) *абонент-* ('абонемент эгаси') - *абонемент-* ('бирор нарсадан маълум муддат фойдаланиш ҳуқуқини берадиган ҳужжат'); бу ерда: а) яшаш асоси - *абон-*, б) ясовчилар: *-ент, -емент*;

2) *адресат-* ('почта юборилган киши ёки ташкилот') - *адресант-* ('почтани юборувчи киши ёки ташкилот'); бу ерда: а) яшаш асоси - *адрес-*, б) ясовчилар: *-ат, -ант*;

3) *дипломат-* ('бир ҳукуматнинг бошқа ҳукумат билан мулоқотга ваколатли амалдор кишиси') - *дипломант-* ('диплом иши ёзаётган киши'); бу ерда: а) яшаш асоси - *диплом-*, б) ясовчилар: *-ат-, -ант*;

4) *экономика-* ('иқтисодиёт') - *экономиа-* ('иқтисод қилиш', 'тежамкорлик'); бу ерда: а) яшаш асоси - *эконом-*, б) ясовчилар: *-ик, -ий*.

Ўзбек тили лексемаларидан куйидаги жуфтларни паронимлар дейиш мумкин:

1) *ўпқин-* ('катта оқин сувнинг доира шаклида айланиб, турли нарсаларни ўз ичига тортиб кетадиган ери') – *ўпқон-* ('ўпқин остидаги бўш ер, сув тортилиб кетадиган чуқурлик');

2) *қуйқа-* ('суюклик остига ййғиладиган чўқинди') - *қуйқум-* ('суюкликдан ажраладиган чикинди');

3) *севибли-* ('кўнгил қўйган') - *севили-* ('кимдир хуш кўрадиган, ёктирадиган');

4) *қопагон-* ('қошиш, тишлаш одати бор') - *қопонгич-* ('ўзидан ўзи копаверадиган');

5) *урши-* (*ур-* феълининг отдош шакли) - *уруш-* (от);

6) *алифбе* (китоб) – *алифбо* (харфлар сираси) каби.

Ҳам мазмун жиҳатидан, ҳам талаффуз жиҳатидан ўхшашлик борлиги туфайли бундай паронимларни фарқлаб, ўз ўрнида ишлатиш маълум қийинчилик туғдиради, бири ўрнида иккинчисини хато ишлатиб қўйиш ҳоллари учрайди.

Лексик паронимлар анча содда талаблар асосида ҳам белгиланади: товушлар тизими фақат бир товушга кўра фарқланиб турадиган икки лексема ҳам ўзаро пароним деб қаралади. Шундай талаб билан ёндашиш етарли дейилса, *атоз-* ('аҳвол', 'йўсин') - *алфоз-* (*лафз-* лексемасининг кўплиги), *абзал-* (асли *афзор:* 'асбооб', 'эгар-жабдук') - *афзал-* ('яхши', 'ортик'), *халос-* ('озод': *халос қил-*) - *халос-* ('фақат'), *тиз-* ('ишга шодала-') - *чиз-* ('чизик тушир-'), *хуш-* ('яхши', 'ёқимли') - *хуш-* ('кишининг сезиш, идрок этиш, англаш қобилияти'), *рух* (шахмат доналаридан бирининг номи) – *руҳ* ('кишининг ҳис-туйғуларини ақс эттирувчи қайфияти'), *обба* (хайрат ифодалайди) – *оббо* (ташвиш ифодалайди) каби жуфтликларни пароним дейиш мумкин. Талаффуздаги ўхшашлик туфайли бундай лексемаларни ишлатишда ҳам қийинчилик, ноўрин ишлатиш воқе бўлади.

ЛЕКСЕМАНИНГ МАЗМУН ЖИҲАТИ

1-§. Лексеманинг миянинг тил хотираси қисмидаги рамзида (ифода жиҳати ҳақидаги ахборатга биркитилган ҳолда) мазмун жиҳати ҳақидаги ахборат ҳам мавжуд бўлади. Лексеманинг мазмун жиҳатида икки ҳодиса фарқланади: 1) маълум бир воқеликни номлаши (номинатив вазифа бажариши; лот. *nominatio* - 'ном'), 2) маълум бир маънони англатиши (сигнификатив вазифа бажариши: лот. *signifikatio* - 'маъно', 'фарқ'). Лексема аввало воқеликни номлаш учун яратилади, кейин унга маълум мазмун биркитилади. Масалан, *қоши-* лексемаси киши танаси аъзоларидан бирининг номи бўлиб, унинг бош маъноси 'қовок устини қоплаб турадиган зич ўсик туклар' деб таърифланади.

Лексеманинг мазмун жиҳати анча мураккаб бўлиб, унинг асосини лексик маъно ташкил қилади. Лексеманинг воқеликка нисбат бериладиган луғавий мазмунига лексик маъно дейилади. Масалан, *куз-* лексемаси 'ёз билан киш оралиғидаги фасл' маъносини, *тўрт-* лексемаси 'уч билан беш оралиғидаги бутун микдор' маъносини, *гапир-* лексемаси 'маълум бир фикрни товушлар воситасида маълум қил-' маъносини англатади.

Лексик маъно асли тил товушларининг маълум бир қаторига бириктирилган ҳолда юзага келади ва мавжуд бўлади. Товушлар қатори билан лексик маънонинг ўзаро боғлиқлиги табиатан бўлмай, бир тил эгалари орасида шартлашилган. Эътироф этилган тарзда бўлади. Шунга кўра ҳар бир лексемани шу тилда гапирувчи кишиларнинг барчаси бир хил лексик маънода ишлатади ва тушунади.

2-§. Лексик маъно билан у билдирадиган воқелик – бошқа-бошқа ҳодисалар. Лексик маънода воқеликдаги предметнинг, белгининг ёки шулар орасидаги муносабатларнинг ўзи эмас, балки улар ҳақидаги тушунча акс этади. Шунга кўра лексик маъно деб одатда тушунча таъкидланади.

Лексик маъно билан тушунча ўзаро боғлиқ, лекин тенг эмас. Лексик маъно тил қурилишига хос, тушунча эса тафаккурга хос. Ҳар иккиси умумлаштиришга асосланади, лекин тушунча фикрлаш қобилятининг натижаси сифатида инсонга нисбатан белгиланади, лексик маънога хос умумлаштириш эса ҳар бир тилнинг ўзи доирасида воқе бўлади. Шунга кўра лексик маъно ҳар бир тил учун хусусий бўлади.

Масалан, *кўз-* лексемасининг бош лексик маъноси - 'қараш, кўриш аъзоси'. Бу лексема билан яна бир неча лексик маънолар англатилади. Қуйидаги бирикмаларда бу лексеманинг турли лексик маънолари намоён бўлади: *тиззанинг кўзи, тахтанинг кўзи, булоқнинг кўзи, игнанинг кўзи, хуржуннинг кўзи, узукнинг кўзи, деразанинг кўзи, картошканинг кўзи*. Бу лексеманинг лексик маънолари бошқа тилга, масалан, рус тилига таржима қилинса, лексик маъноларга хос миллийлик яққол кўринади. Ўзбекча *кўз-* ва русча *глаз* лексемалари асосан бош лексик маъносидагина муқобил; *кўз-* лексемасининг бошқа маъноларига рус тилида тамоман бошқа лексемалар муқобил. Юқорида саналган ўзбекча бирикмалар таркибидаги *кўз-* лексемасига рус тилида қуйидагилар муқобил: *коленная чашечка, сучок в доске, место, откуда бьёт родник, ушко иглы, отверстие* нарыва, *одна половина (отделение) переметной сумы, камень* в кольце, *отдельное стекло окна, глазки* картофеля.

Демак, ҳар бир лексеманинг лексик маънолари ўзига хос мундарижага эга бўлади, ҳар бир тилда ўзига хос тизим ҳосил қилади.

Лексик маънонинг асосини тушунча ташкил этади. Юқорида тасвирланган кўз- лексемасининг ҳар бир лексик маъноси бошқа-бошқа тушунчани англатади, бошқа-бошқа воқеликни номлайди. Лексема билан тушунча тенг келиши учун бундай лексема фақат бир лексик маъноли бўлиши лозим; бошқа ҳолларда лексема билан тушунча орасида тенглик бўлмайди; лексема неча лексик маъноли бўлса, бу лексема билан шунча тушунча англатилади. Шунга кўра лексеманинг мазмун жиҳати тушунчадан кенг, бой бўлади.

3-§. Лексик маъно билан тушунча орасида тенглик термин лексемаларда бўлади (лот. *terminus* - 'чегара'). Термин лексема нотермин лексемадан ўз маъносининг аниқ таърифлаб, чегаралаб, белгилаб кўйилганлиги билан фарқ қилади. Шунга кўра термин ҳар вақт айна бир тушунчани англатади. Масалан, тилшуносликдаги *урғу-* термини 'ҳаво оқимиға бериладиган зарб ёрдамида лексемашаклнинг талаффуз жиҳатидан бир бутунлигини ҳосил этиш усули' тушунчасини, адабиётшуносликдаги *қофия-* термини 'шеър мисралари охирининг товуш жиҳатидан бир хиллиги' тушунчасини англатади.

Ҳар бир термин одатда маълум бир соҳаники бўлади. Аммо шундай ҳоллар ҳам учрайдики, бир лексема айна вақтда бир неча соҳанинг термини бўлиб ҳам хизмат қилади. Масалан, *текислик-* лексемаси географияда ҳам ('равнина' маъносида), математикада ҳам ('плоскость' маъносида) термин сифатида ишлатилади. Асли бундай ҳолатга йўл кўймаган маъқул.

Баъзан бир соҳанинг ўзи доирасида икки ҳар хил тушунча айна бир лексема билан англатилади. Бундай салбий ҳолатга умуман йўл кўйиб бўлмайди. Масалан, ўзбек тилшунослигида *даража-* лексемаси узок вақт икки ҳар хил ҳодисанинг номи сифатида ишлатилди: *сифат даражалари-*, *фезъл даражалари-*; кейинчалик иккинчи ҳодиса *нисбат-* термини билан номланди; *қаратқич-* лексемаси ҳам узок вақт келишикнинг ва бўлакнинг номи сифатида ишлатилди, хозир бўлакнинг номи сифатида *қаратувчи-* термини кабул қилинди.

Кўпмаънолилиқ нотермин лексемада табиий, ҳатто зарурий ҳолат деб қаралса, терминда ғайриқонуний, чалқашликка олиб келадиган, қийинчи-ликни юзага келтирадиган ҳолат дейилади. Чунки нотермин лексема нутқда ҳар гал биргина лексик маъноси билан ишлатилади. Кўпмаъноли (аниқроғи, ҳар хил маъноли) терминда эса унинг бир маъноси бошқа маъносини истисно қилиб туравермайди. Шунга кўра

айни бир матнда ҳар хил мазмун дуч келиб қолади. Бундай салбий ҳолат асосан термин бир соҳанинг ўзида кўпмаъноли (ҳар хил маъноли) бўлганида юз беради.

Бирор касб ёки соҳага доир тушунчани англатадиган, лексик маъноси аниқ таърифланган, ишлатилиши маълум доира билан чекланган лексемага *термин* дейилади. Бирор касб ёки соҳа терминларининг жами шу касб ёки соҳанинг терминологияси дейилади.

Барча терминлар моҳият жиҳатдан бир хил эмас. Фан-техника соҳаларида ишлатиладиган терминлардагина улар англатадиган тушунча аниқ таърифланади, шунга кўра уларнинг ишлатилиш доираси ҳам аниқ чекланган бўлади, бундай терминларда лексик маъно тараққиёти учун ҳам имконият бўлмайди. Масалан, *фонема-*, *морфема-* (тилшунослик), *чеканка-* (*чилтиш*), *культивация-* (қишлоқ хўжалиги) терминларида шундай (Илм-фаннинг тараққиётига, муаллифга боғлиқ ҳолда воқе бўладиган айримликлар тушунчанинг аниқ таърифланишига ҳалал етказмайди).

Баъзан лексема маълум бир касб-хунарга, соҳага хос бўлади-ю, лекин у англатадиган тушунча аниқ таърифланмаган бўлади. Шу сабабли бундай лексемалар лексик маъно тараққиётига учраши мумкин. Масалан, *китоб-*, *дафтар-*, *қалам-*, *қоғоз-* каби лексемалар асли маълум бир соҳаники. Шунга қарамай бу лексемалар бир неча лексик маънода ишлатилади. Жумладан, *қалам-* лексемаси 'ингичка графитнинг устини юпқа ёғоч билан қоплаб тайёрланган ёзув қуроли' маъносини англатади; бу лексема айни вақтда 'ёзувчи', 'қаламкаш' (*қалам аҳли*) маъноларини ҳам англатади.

Терминнинг кенг оммалашиб кетиши ҳам уни нотермин лексемага айлантиради: *план-*, *планлаштириш-*, *бюджет-* каби лексемалар ҳозир кенг миқёсда ишлатилиб, уларнинг термин эканлиги сезилмас ҳолга етган.

4-§. Икки ҳодисани фарқлаш керак: термин яратиш бор ва термин ўзлаштириш бор. Бу икки ҳодиса алоҳида-алоҳида баҳоланиши лозим. Термин асосан икки йўл билан яратилади:

1. Тилда мавжуд лексема янги маънода – терминологик маънода ишлатилади. Бунинг *терминологик маъноли лексема* деб аташ мумкин. Масалан, *қўшимча-* лексемаси асли 'дополнение' маъносини англатади: *Таклифлар бўйича қўшимча ва тузатишлар борми?* Бундан ташқари, *қўшимча-* лексемаси яна терминологик маънога ҳам эга: *қўплик қўшимчаси-*, *келишиқ қўшимчаси-* каби.

Терминологик маъно билан унга асос бўлган лексик маъно орасидаги боғланиш озми-кўпми сезилиб туради, шу сабабли бундай маънолар

бир лексеманинг маънолари сифатида бирлашади. Масалан, *гап-* лексемаси ўзбек тилида аввало 'разговор' маъносини англатади; *Гапни Тавҳидий бошлади* (Абдулла Қаҳҳор). Бу лексеманинг яна бир лексик маъноси - 'зиёфат': *Чол ўлди, ўғил еб ётибди: гап-гаштак, базм, улоқ, меҳмон-излом ичунун* (Ойбек). Булардан ташқари, *гап-* лексемаси грамматик термин бўлиб ҳам хизмат қилади: *гап бўлақлари, қўйма- гап* каби.

Мисоллардан кўринадики, терминологик маъно кашф этиш туб лексемага ҳам, ясама лексемага ҳам хос.

2. Термин махсус ясалади. Буни юкоридаги ходисадан фарқлаб *термин лексема* деб аташ мумкин. Масалан, *босим-, кўрсаткич-, келишик-, турловчи-, тусловчи-* кабилар – ўзбек тилида ясалган термин лексемалар. Бундай лексема одатда фақат термин сифатида хизмат қилади.

Термин лексема яшашда икки ҳолат бор:

а) ўзигача параллел ясалиш йўқ бўлади, янгидан ясалади: *урғу-* - 'ударение', *юклама-* - 'частича', *сифатдош-* - 'причастие', *равишдош-* - 'деспричастие' каби;

б) ўзигача параллел ясалиш бор бўлади: *бирлик-* - 'единство' ва *бирлик-* - 'единственное число', *кесим-* - 'ломоть', 'кусок' ва *кесим-* - 'сказуемое' каби. Бунда бир ясама лексемага параллел равишда қайта яшаш воқе бўлади, ясалма ҳар гал янги лексик маънони англистига хизмат қилади. Бундай ясалиш оз учрайди.

Терминологик маъно ўзи учун асос бўлган лексик маънога нисбатан иккиламчи, ҳосила маъно бўлади. Термин лексемада (агар у кўп маъноли бўлса) тараққиёт аксинча юз беради: терминологик маъно бирламчи, бош-қа лексик маъно терминологик маънога нисбатан иккиламчи, ҳосила маъно бўлади: *урғу-* – тилшунослик термини, *урғу-* - 'алоҳида эътибор' каби.

Лексик маънонинг семалари

5-§. Лексик маъно мавҳум ҳодиса бўлиб, унинг моҳияти, мундарижасини аниқ тасвирлаш узок йиллар давомида муаммо бўлиб келар эди. XX аср тилшунослигининг энг муҳим ютуқларидан бири лексик маънони узларга парчалаб ўрганиш усулининг кашф этилиши бўлди. Бу усул аввал *компонент анализ методи* деб, кейинчалик *семик анализ методи* деб номланди (*компонент* – лот. *componētis* - 'таркиб топтирувчи', 'катнашувчи', *сема* - юнонча *sema* - 'белги'). Лексик маънонинг семалари воқеликка нисбат бериб ажратилади. Бунда семалар кенг тушунчадан тор тушунчага томон кетма-кет белгиланади. Масалан, *қўл-* лексемаси бош лексик маъносининг семаларини ажратилганда аввал 'жонли предмет'

тушунчаси (жонсиз предметларга зид қўйиб), кейин 'киши' тушунчаси (бошқа жонлиларга зид қўйиб) ҳисобга олинади; шундан кейин 'киши танаси', 'киши танасининг аъзоси' семалари белгиланиб, сўнгра таърифланаётган аъзо тананинг қай-си қисмида қандай жойлашгани (елкадан бармоқ учигача), қандай вазифани бажариши (ушлаш) аниқланади; юқорида саналган белгилардан ҳар бири таърифланаётган лексик маънонинг семалари ҳисобланади, лексик маъно ана шу семалар асосида таърифланади. Юқорида саналган белгилар (семалар) асосида қўл- лексемасининг бош лексик маъносини 'киши танасининг елкадан бошланиб бармоқ учигача давом этадиган, ушлаш вазифасини бажарадиган аъзоси' деб таърифладик. Бу таърифни қўл- лексемасининг шу лексик маъносига "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да берилган таъриф билан қиёсланг: 'одамнинг бармоқ учларидан елкасигача бўлган қисми, аъзоси'.

Бу изоҳли луғат тузилган йилларда лексик маъно семик таҳлил усули билан ўрганилмас эди; ҳозир қайта тузилаётган изоҳли луғатда лексик маънолар семик таҳлил асосида таърифланиши лозим; шунда олдинги нашрида йўл қўйилган жуда кўп нуқсонлар бартараф қилинади.

Лексик маъно таркибида ажратиладиган семалар *идеографик сема* деб номланади (юнонча *idea* - 'тушунча', *graphike* - 'ёзув'). Лексик маънога таъриф идеографик семалар асосида тузилади. Масалан, семик таҳлил усули билан *ака*- лексемасининг лексик маъноси таркибига кирувчи қуйидаги идеографик семалар аниқланади: а) 'киши', б) 'эркак', в) 'туғишган' ('бир ота-онанинг фарзанди'), г) 'ёши катта'. Ушбу идеографик семалар асосида лексик маъно таърифи қуйидагича тузилади: 'бир ота-онанинг ёши бошқаларидан катта эркак фарзанди'. Кўринадик, лексик маъно таърифига идеографик семаларни тўлиқ ва айнан кириши шарт эмас, улардан зарур ва мақбул тарзда фойдаланилади.

Лексик маънонинг идеографик семаларини аниқлашда бевосита воқеликнинг ўзига мурожаат қилинади, чунки лексема билан (лексик маъно билан) маълум бир воқелик тўғридан тўғри номланади, маълум бир маъно ҳам шундай биркитилади. Идеографик семаларни лексемаларни ўзаро қиёслаб белгилаш бошқа максадлар билан (масалан, лексемаларнинг лексик-семантик гуруҳларини ўрганишда) амалга оширилади (Бу тўғрида кейинроқ гапирилади).

Баҳо семаси

6-§. Лексеманинг мазмун жиҳатида, воқеликни номлашдан ташқари номланаётган воқеликка муносабат ҳам билдирилади. Воқеликка муно-

сабат билдириш белгисига баҳо семаси дейилади. Масалан, *қуш-* ва *қушча-* лексемалари лексик маъно англатишига кўра бир хил, баҳо ифодалашига кўра фарқли. *Қуш-* лексемаси баҳо семаси жиҳатидан бетараф: англатилаётган нарсага ижобий ёки салбий муносабат ифодаланмайди; *қушча-* лексемасида бундай муносабат ифодаланadi. Демак, *қушча-* лексемасининг семантик мундарижаси *қуш-* лексемасиникидан бой.

Лексеманинг мазмун жиҳатида асосий ҳодиса – лексик маъно; баҳо семаси лексик маънони куршаб туради. Баҳо семаси асосан уч хил ифодаланadi: 1) морфема ёрдамида, 2) лексеманинг ўзи билан, 3) контекст ёрдамида.

Баҳо семасининг морфема ёрдамида ифодаланиши *морфологик ифодаланиш* дейилади. Ҳозирги ўзбек тилида бундай вазифани *-ча* (*қушча-* каби), *-гина* (*қизгинам* каби), *-жон* (*отажоним* каби), *-чак*, *-чоқ* морфемалари (*келинчак-*, *қўзичоқ-* каби) бажаради. Бу морфемалар ижобий муносабат ифодалашга хизмат қилади.

Баҳо семаси лексеманинг ўзи билан ифодаланса, *лексик ифодаланиш* дейилади. Бунда баҳо семаси лексемаларнинг ўзаро семантик муносабатида очиқ кўринади. Масалан, *юз-*, *бет-*, *афт-*, *башиара-* лексемалари айни бир лексик маънони англатади, баҳо семасининг ифодаланишига кўра эса фарқли. Баҳо семаси жиҳатидан энг бетараф лексема – *юз-*. Иккинчи ўринда *бет-* лексемаси туради, лекин бу лексемада воқеликка салбий муносабат аниқ сезилади. Масалан, *Юзингни юв*, *Бетингни юв* жумлаларида фикр бир, лекин муносабат бошқа-бошқа: иккинчи жумла одатда катганинг кичикка ёки умуман, менсимай муомала қилишда ишлатилади. *Афт-*, *башиара-* лексемаларида салбий баҳо семаси яна ҳам кучли ифодаланadi: *Афтингни юв*, *Башиарангни юв* каби.

Умуман, баҳо семаси кучая борган сари бундай лексеманинг бошқа лексемалар билан боғланиш имконияти, ишлатилиш доираси торая боради. Масалан, *афт-*, *башиара-* лексемалари асосан аёллар нутқида ишлатилади, шунда ҳам кўпинча *қури-*, *ол-*, *қўтар-* каби бир неча феъл лексема билангина боғланиб келади: *Афтинг курсин*, *Башиаранг курсин*, *Афтингдан олсин* каби. Худди шундай боғланишларда *юз-*, *бет-* лексемалари деярли ишлатилмайди. Аксинча, оддий, бетараф тасвирларда асосан *юз-*, *бет-* лексемалари ишлатилиб (*Юзини ювиб кириб кетди* каби), *афт-*, *башиара-* лексемалари бундай ҳолларда деярли ишлатилмайди.

Баҳо семаси асли бетараф баҳоли лексемани ўз ишлатилиш доирасидан бовиқа бир доирага кўчириш туфайли ифодаланса, *контекстуал ифодаланиш* дейилади (лот. *contextus* - 'зич алоқа', 'боғланиш'). Масалан, *бош-* лексемаси киши танасининг аъзосига нисбатан, *калла-*

лексемаси эса ҳайвон танасининг аъзосига нисбатан ишлатилади. Булардан ҳар бири ўз ишлатилиш доирасида баҳо семаси жиҳатидан бетараф: *Бошини қуйи солди. Калла солиб шўрва пиширди* каби. Аммо *калла*- лексемаси ҳайвондан одамга кўчириб ишлатилса, салбий баҳоли бўлиб қолади. Одатда *бош*- лексемаси билан ақллилик англатилса, *калла*- лексемаси шунинг акси учун ишлатилади: *Калла деб ошқовоқни кўтариб юрган экансан-да, огайни!* каби. Бундай ўринда *калла*- лексемасини *бош*- лексемаси билан алмаштириб бўлмайди.

Умуман, бош билан боғлиқ салбий тушунчалар одатда *калла*-лексемаси ёрдамида англатилади: *каллаварам*-, *каллаҳум*- (*ҳумкалла*-), *калла ур*- (*калла қўй*-) каби. Шу нуктаи назардан қуйидаги матнда *калла*- лексемасининг ишлатилгани хато: *Бу олтин калланинг баҳоси юксак, Душманлар бунга хун тўлаши керак!* (Яшин)

Қуйидаги матнда шоир лексемаларнинг баҳо семасидан жуда усталик билан фойдаланган (Биринчи мисрадаги *бош*- лексемаси охириги мисрадаги *калла*- лексемасини баҳо семаси жиҳатидан жуда бўрттириб турибди): *Бу Жъффарнинг бошини силар Муаллими: "Баракалла", - деб, у Жъффарга тушар даккилар: "Ҳай, тезроқ юр, қора калла!" - деб* (Шайхзода).

Контекстуал ифодаланишнинг бир тури деб баҳо семасининг *ситуатив ифодаланишини* кўрсатиш мумкин (фр. *situation* - 'ҳолат', 'вазият'). Бундай ифодаланишда ҳар сафар конкрет нутк ситуацияси назарда тутилади. Масалан, *олим*- лексемаси шундай фазилати бор кишига қарата ишлатилса, баҳо семаси бетараф бўлади; агар бу лексема тақлидчига, сохта интилувчига қарата мазах тариқасида ишлатилса, бу лексема салбий баҳога эга бўлиб қолади: *Олимимиз ўз мулоҳазаларини баён қилмоқчилар-ку* каби.

Баҳо семаси билан воқеликка ижобий ёки салбий муносабат ифодаланади. Ўзбек тилида морфологик усул билан воқеликка ижобий муносабат билдирилади. Лексик ифодаланишда эса ижобий муносабат ҳам, салбий муносабат ҳам билдирилади (*чеҳра*-, *башара*-лексемаларида бўлгани каби). Контекстуал, ситуатив ифода усулида одатда воқеликка салбий муносабат билдирилади. Ижобий ёки салбий муносабат билдирилмаган ҳолларга нисбатан бетараф баҳо семаси ҳақида гапирилади. Лексемаларнинг асосий қисми баҳо семаси жиҳатидан бетараф бўлади.

Лисоний маъно ва нутқий маъно

7-§. Лисоний маъно – лексемадан тил бирлиги (лисоний бирлик) сифатида англашиладиган маъно. Нутқда лексеманинг лисоний лексик маъноси намоён бўлади. Шу билан бирга нутқда лексема турли шарт-шароит таъсири билан янгича маънони англантиш учун ҳам ишлатилади. Бу икки тур маъно *лисоний маъно* ва *нутқий маъно* деб фаркланади; биринчиси *узвул маъно* деб, иккинчиси *контекстуал маъно* деб ҳам юритилади (лот. *usus* - 'одат', 'қоида'; лот. *contextus* - 'зич алоқа', 'боғланиш'); нутқий маъно *лексик қўллаш* ҳам дейилади.

Лисоний маъно билан нутқий маъно куйидагича фарк килади:

1. Лисоний маъно тил бирлиги бўлиб, шу тилда гапирувчилар томонидан тан олинган, қабул қилинган бўлади. Нутқий маъно эса индивидуал нутқ ҳодисаси бўлиб, шу тилда гапирувчилар орасида умумлашмаган, қабул қилинмаган, айрим муаллиф нутқигагина хос бўлади.

2. Лисоний маъно луғат бойлиги таркибига киради, шунга кўра у умумтил луғатида берилади ва айрим изоҳланади. Нутқий маъно эса умумтил луғат бойлиги таркибига кириши мумкин бўлган имконият, шунга кўра у умумтил луғатида берилмайди.

3. Лисоний маъно шу тилда гапирувчилар учун умумий бўлади. Нутқий маъно эса шу тилда бор лисоний маънолардан бирининг айрим муаллиф нутқида янгича берилиши, янгича баҳоланишидир. Нутқий маъно шу тилда гапирувчилар томонидан тан олинса, қўпчилик нутқида ишлатилса, шундагина у лисоний маънога айланади.

4. Лисоний маъно матнда намоён бўлади: лисоний маъно ҳар гапга конкрет матнда юзага келмайди, балки шу матнгача шаклланган бўлади, матн уни юзага чиқариб беради. Нутқий маъно эса конкрет матннинг ўзида воқе бўлади: маълум бир муаллиф тuzган матнда шаклланади, шу матн доирасида мавжуд бўлади.

5. Лисоний маъно лексемага биркитилади ва барқарор бўлади. Нутқий маъно эса шу лексеманинг ўзиники деб эмас, балки у ишлатилган матнники деб қаралади, шунга кўра барқарор бўлмайди: шу матн бўлмаса, шундай матн сабабли пайдо бўлган нутқий маъно ҳам йўқолади.

6. Лисоний маъно бирор воқеликни номлаш учун хизмат қилади (Бунда образлилик ҳам ифодаланиши мумкин). Нутқий маъно эса асосан образлилик яратиш учун хизмат қилади. Нутқий маъно бирор воқеликнинг номи бўлмай (Бундай вазифани лисоний маъно бажаради), балки воқеликнинг ўзгача ифодаси бўлади.

Юқорида саналган белгилар асосида куйидаги бадиий парчаларни кузатайлик:

– *Айб ўзингизда! – Саидага қўлини бигиз қилиб. – Одамлар билан аймоқи бўлиб, катталарни бетга чопар, беандиша, ёшларни шатиак қилиб қўйдингиз!* (Абдулла Қаҳҳор)

Бу персонаж нуткида *аймоқи бўл-* феъли янгича матнда берилган. Ўсимликнинг ўсиш жараёнини англатувчи бу феъл кишилар орасидаги муносабатга қўчирилган. Бу лексик қўллашда *аймоқи бўл-* феълнинг лисоний маъносига суяниб ('ўз-ўзича, эркин ўс-'), 'кўпчиликдан ажралиб турмаслик' каби маъно хосил қилинган. Бундай нуткий маъно *аймоқи бўл-* лексемасини индивидуал қўллаш натижасида юзага келган.

– *Қаландаров яхши ташкилотчи деймиз, лекин бу чиройли гўлдаста қанақа гўллардан боғланганини билмаймиз* (Абдулла Қаҳҳор). Бу матнда ишлатилган *гўлдаста-* лексемаси асли 'бир қанча гулнинг боғлами'ни англатади; бу матнда эса лексик қўллаш туфайли бир кишининг (Қаландаровнинг) ташкилотчилик маҳоратини англатиш учун ишлатилган.

Нуткий маъно айниқса назмда кўп воқе бўлади. Масалан, куйидаги тўртликнинг учинчи мисрасида *қумуш-*, *зумрад-* лексемалари *қиш-*, *баҳор-* лексемаларига моҳирлик билан индивидуал боғлаб ишлатилган, натижада *қумуш-* лексемаси билан 'ок' маъносини, *зумрад-* лексемаси билан 'яшил' маъносини англатишга эришилган:

*Ҳар фаслнинг ўз хислати бор,
Ҳар фаслнинг ўз фазилати.
Қумуш қишдан, зумрад баҳордан
Қолишмайди кузнинг зийнати... (Уйғун).*

Нуткий маънони англаш учун баъзан анча кенг матн билан танишиш зурур бўлади. Бундай ҳолларда нуткий маъно ўта индивидуал, шартли бўлади, кенг изоҳни талаб қилади. Масалан, мана бу нуткий маънони муаллиф ўзи истаганча тушунтириш учун қанчалик кенг контекст тузгани ўз-ўзидан кўриниб турибди:

– *Биз ҳозир муҳокама қилаётган иллатларни Зулфиқоров ундириб, Зулфиқоров ўстиргани йўқ! – деди Саида. – Бу иллатларнинг чуқур илдиэлари ўзимизда бўлган; қай сабаб билан бўлмасин, колхозимизда вужудга келган "об-ҳаво шароити" уни кўкартирган, айрим ҳолларда говлатиб юборган. Биз ҳозир бу иллатларнинг говлаб кетган жойини кўриб турибмиз. Бу "об-ҳаво шароити", бир томондан, иллатни кўкартирган, ўстирган бўлса, иккинчи томондан, одамларни шу иллатларга кўниктирган, буларни пайқамайдиган қилиб қўйган. Ҳаммадан мана шу ёмон!*

"Колхозда об-ҳаво шароити" деган гап Каландаровга тегиб кетди (Абдулла Каххор).

"Синчалак" повестининг нега шундай номланишини англаш учун ушбу асарни ўқиб чиқиш лозим. Бу ерда куш номи вояга етган қизга кўчирилади, аввал салбий тавсифдек берилди, кейин ижобийга айланади, охири "гап жуссада эмас, ўз ишининг тўғрилигига ишончда, ирода қучида, кўпчиликка суяниб иш туттишда" деган мазмун келиб чиқади.

Лексик қўллаш ҳамма вақт ўринли бўлавермайди. Лексеманинг семантик мазмунига, шу лексема билан бошқа лексемалар орасидаги маъно муносабатларига зид келмайдиган лексик қўллашгина ижобий бўлади. Шундай талабга жавоб берадиган нуткий маъно шу лексеманинг мазмун жиҳатидаги мавжуд имкониятни давом эттиради, бора-бора лисоний маънога айланиши мумкин.

Бошқа ҳодисалар қатори, нуткий маъно ҳам "Нутқда фақат лисонда бор нарсагина намоён бўлади" деган фикр асосли эмаслигини тасдиқ-лайди. Асли лисонга барча маълумот аввал нутқдан ўтади ва кейингина лисондан нутққа калкийди; тил тараққиётига нутқ доим ҳисса кўшиб туради. Зотийликни (субстанционалликни) фақат лисон → нутқ йўналишида талқин қилиш ҳодисаларни баҳолашда бирёкламаликка олиб келади.

ЛЕКСЕМАЛАРДА КЎПМАЪНОЛИЛИК

1-§. Биттадан ортиқ маъно англатиш (ифодалаш) ҳодисасига кўпмаънолилик дейилади. Бундай хусусият тил бирлиги сифатида лексемага ҳам хос.

Ҳозирги адабий ўзбек тилидаги лексемаларнинг деярли ярми бирмаъноли. Янги яратилган лексема (янги ўзлаштирилган лексема ҳам) бошланғич ишлатилиш даврида бирмаъноли бўлади, бирор воқеликнинг номи сифатида юзага келиб, кейинчалик унинг мазмун жиҳатида турли-туман ўзгаришлар юз беради, шундай ўзгаришларнинг маълум бир қисми натижасида бирмаъноли лексема янги лексик маъно кашф этиб, кўпмаъноли лексемага айланади.

Термин ҳам одатда бирмаъноли бўлади (Термин изоҳланган саҳифаларга қаранг).

Энг тор контекстли лексема одатда бирмаъноли бўлади, бундай лексема фақат бир маъно йўналишидаги лексемалар билан (баъзан биргина лексема билан) боғланиб келади, шундай боғланишдан ташқарида мустақил ишлатилмаслиги ҳам мумкин. Масалан, *ўтака*-лексемаси жуда тор контекстли ва бирмаъноли: *ўтакаси ёрил*-ибора-

си таркибида ишлатилиб, 'жигардан ажралиб чикадиган сарғиш-яшил рангли аччик суюклик тўпланадиган пуфакча' маъносини англатади.

Лексеманинг маънолари асли контекстда шаклланади ва намоён бўлади; контекст қанчалик ранг-баранг бўлса, бу лексеманинг маънолари шунчалик кўп бўлади. Бунда шу лексема билан боғлашиб келадиган лексемаларнинг миқдори эмас, балки турли-туман семантик йўналишдаги лексемалар бўлиши муҳим.

Лексик кўпмаънолилиқ – кўпқиррали, мураккаб ҳодиса. Бунинг устига деярли ҳар бир лексеманинг лексик маъно таракқиёти алоҳида-алоҳида ёндашишни, изоҳлашни талаб қилади. Шу сабабли лексемаларнинг лексик маъноларини аниқлаш ва тартиблаш жуда қийин. Адабиётларда лексемаларнинг кўпмаънолилиги ҳақида билдириладиган фикрлар ўта мавҳум бўлиб, лексик маъно таракқиёти ҳақида умумий тасаввур ҳосил этишга хизмат қилади.

Лексик маънонинг таракқиёт йўллари

2-§. Лексик маъно одагдa бир предмет, белги, ҳаракатнинг номи-ни бошқа бир предмет, белги, ҳаракатга кўчириш йўли билан ривожланади. Бундай кўчиришнинг табиатини, мавқеини ҳар бир тилнинг ўзидаги семантик қонуниятлар белгилайди.

Кўчиришлар асосан қуйидагилар: метафора йўли билан кўчириш, функционал кўчириш, метонимия йўли билан кўчириш, синекдоха йўли билан кўчириш. Кўчириш қоришиқ ҳолда (метафора-функционал, метафора-метонимия, метонимия-функционал тарзида) ҳам учрайди (Мисоллари куйироқда).

Бирор предмет, белги, ҳаракатнинг номи бошқасига ўзаро ташқи (шакли, ранги каби жиҳатлари билан) ўхшашлиги асосида кўчирилса, метафора йўли билан кўчириш дейилади (юнонча *metaphora* - 'кўчириш'). Масалан, *йўл*- лексемаси асли 'юриш жойи' маъносини англатади. Шундай ўхшашлик асосида бу лексема 'сатр' ('бир чизик бўйлаб жойлаштирилган ёзув') маъносини ҳам англата бошлаган.

Метафора йўли билан кўчиришнинг асосий кўринишлари:

1. Бир предметнинг номи бошқа бир предметга шаклий ўхшашлик асосида кўчирилади: *оғиз*- (одамнинг оғзи) – *оғиз*- (шишанинг оғзи), *қўлтиқ*- (одамнинг қўлтиғи) - *қўлтиқ*- (денгиздаги қўлтиқ), *тиш*- (одамнинг тиши) – *тиш*- (арранинг тиши), *этак*- (кийимнинг этаги) – *этак*- (тоғнинг этаги) каби.

И з о ҳ. Бундай кўчириш натижасида баъзан зид маъно ҳам туғилиши мумкин. Масалан, *бош*- лексемасининг биринчи маъноси-

дан метафора йўли билан кўчириш асосида 'ибтидо', 'муқаддима' маъноси ҳосил бўлган: *мақоланинг боши*- каби. Бундан ташқари, 'охир', 'хотима' маъноси ҳам ўсиб чиккан: *боши берк кўча*- каби. Бир лексеманинг бундай зид маъноларни англатиши ходисаси *эантиюсе-мия* дейилади (юнонча *en-* 'якин' *anti* 'қарши') Яна қиёсланг: *Коридор-нинг у бошидан бу бошигача стуллар қўйил-ган*. Бу жумлада *бош-* лексе-маси умуман 'томон' маъносига эга бўлиб қолади.

2. Бир предметга (баъзан ҳаракатга) хос белгининг номи бошқа бир предметдаги белгига кўчирилади: *аччиқ-* (*аччиқ қаламтир-*) – *аччиқ-* (*аччиқ гап-*), *тўғри-* (*тўғри чизиқ-*) – *тўғри-* (*тўғри гап-*), *жон-ли-* (*жонли табиат-*) – *жонли-* (*жонли суҳбат-*), *тез-* (*тез юр-*) – *тез-* (*тез одам-*) каби.

И з о х. Бир предмет номини бошқа бир предметга белги сифатида кўчириш ҳам мавжуд: *тош-* ('қаттик жисм') – *тош нок-* ('қаттик'), *ол-тин-* (қимматбаҳо маъданнинг номи) – *олтин япроқлар-* ('сап-сарик') ка-би. Бунда нарсанинг номи белгини англатиб келади. Юқо-ридаги мисол-ларда эса белгининг номи бир предметдан бошқасига кўчирилади.

3. Бир предметга хос ҳаракатнинг номи бошқа бир предметнинг ҳаракатига кўчирилади: *савала-* (нимани) - *савала-* (кимни), *чўк-* (чўккала-) - *чўк-* (иморатнинг чўкиши) - *чўк-* (одамнинг қариганда чўкиши), *ўл-* (жонлиларда ҳаётнинг тугаши) - *ўл-* (ўсимлик палагининг сўлиши, қуриши) каби.

3-§. Бирор предметнинг номи бошқасига улар бажарган вазифа-сидаги ўхшашлик асосида кўчирилиши функционал кўчириш дейилади (лот. *funktio* 'фаолият', 'вазифа'). Функционал кўчириш ҳам ўхшашлик асосида воқе бўлади. Бу жиҳатдан у метафора йўли билан кўчиришга жуда яқин. Фарқ шундаки, метафора йўли билан кўчиришда предмет-лар орасидаги ташқи кўриниш жиҳатидан, материал жиҳатдан ўхшаш-лик асосга олинса, функционал кўчиришда вазифа жиҳатидан ўхшаш-лик назарда тутилади. Масалан, қуш танасидаги учуш учун хизмат қиладиган аъзо *қанот-* дейилади. Шунга ўхшаш вазифани бажарувчи қисм самолётга нисбатан ҳам *қанот-* деб номланган.

Шунингдек, илгарилари *кўмир-* лексемаси 'кўмиб ёндириш усули билан ўтиндан тайёрланган ёқилғи' маъносини англатар эди. Ҳозир эса 'ер қатламида табиий йўл билан ҳосил бўлган қаттик ва қора рангли ёқилғи' маъносига кўчди. Энди бу икки маънодан асосан кей-ингиси кўп учрайди. Юқоридаги ёқилғининг икки турини фарқлаш

лозим бўлиб қолса, булар сифатловчи келтириш йўли билан фаркланади: *нистақўмир*-, *тошқўмир*- деб номланади.

Яна мисоллар: *чироқ*- (қора чироқ - шам чироқ - керосин билан ёқиладиган чироқ - электролампочка), *сиёҳ*- (ёзув учун ишлатиладиган қора рангли суюқлик) – *сиёҳ*- (ёзув учун ишлатиладиган суюқлик, ранги ҳар хил бўлаверади) каби.

Функционал кўчиришда кўпинча шаклий ўхшашлик ҳам катнашади. Масалан, юқорида келтирилган *қанот*- лексемасида шакл жиҳатидан, *қўмир*- лексемасида ранг жиҳатидан, *сиёҳ*- лексемасида ҳолат (суюқ) жиҳатидан ўхшашлик бор. Шу сабабли бу кўчиришларни функционал-метафорик кўчириш деб баҳолаш мумкин.

4-§. Бир предметнинг, белгининг, ҳаракатнинг номи бошқасига ўхшашлик асосида эмас, балки ўзаро боғлиқлик асосида кўчирилиши метонимия йўли билан кўчириш дейилади (юнонча *metonymia* - 'кайта номлаш'). Масалан, *дастурхон*- лексемаси 'овқатланиш учун ёзиладиган буюм'ни англатади; бу лексема билан овқатнинг ўзи, 'дастурхонга қўйила-диган ноз-неъмат' ҳам билдирилади.

Метонимия йўли билан кўчиришнинг асосий кўринишлари:

1) Бир предметнинг номи шу предметдаги бошқа бир предметга кўчирилади: *бош*- ('киши организмнинг бўйиндан юқори қисми') – *бош*- ('мия': *Бошим оғриди*), *ич*- ('ички томон') – *ич*- ('қорин бўшлиғида жойлашган аъзолар': *Ичим оғриди*) каби.

2) Бир предметнинг номи шу предметга асосланган ўлчов бирлигининг номи бўлиб хизмат қилади: *қун*- ('қуёш') – *қун*- ('сутканинг ёруғ қисми'), *ой*- ('ернинг йўлдоши') – *ой*- ('йилнинг ўн иккидан бир қисми'), *жўра*- ('ўрток') – *жўра*- ('икки қисмдан иборат бир кийимлик мато': *бир жўра атлас*) каби.

3) Бир предметнинг номи шу предмет асосида ҳосил бўладиган предметга кўчирилади: *тил*- (нутқ аъзоси) – *тил*- ('нутқ'), *чай*- (ўсимлик) – *чай*- (ичимлик), *дам*- ('нафас', 'ҳаво') – *дам*- ('тиним', 'вақт', 'дақиқа') каби.

4) Белгининг номи шундай белгиси бор предметга кўчирилади: *қўк*- (ранг номи) – *қўк*- ('кўкат'), *қўк*- ('осмон'), *қир*- ('ифлос') – *қир*- ('ифлосланган ёки ювилган кийим-кечак'), *юққа*- (қалиннинг акси) – *юққа*- (таом номи), *чуқур*- (саёзнинг акси) – *чуқур*- ('ўра') каби.

И з о х. Бу банддаги ҳолат метафора йўли билан кўчиришга ўхшаш, лекин фаркли: метафора йўли билан кўчиришда бир предметдаги белгининг номи бошқа предметдаги белгига кўчирилади (*оқ*

қогоз- — оқ гвардия- каби), метонимия йўли билан кўчиришда эса бслгишнинг номи предметга кўчирилади (оқ- — ранг номи → оқ- — предметнинг номи: кўзнинг оқи- каби).

5) Характернинг номи шу ҳаракат натижасида ҳосил бўладиган предметга кўчирилади: *атала- — атала-* каби.

Нутқда *Фузулийни ўқиб тугатдим*, "*Тошкент оқиоми*"ни ўқиб турман каби ишлатишлар ҳам бор. Буларда асли атоқли ва турдош отдан тузилган (*Фузулий асарлари*, "*Тошкент оқиоми*" газетаси каби) бирикма ўрнига атоқли отнинг ўзи ишлатилади. Натижада атоқли от янги лексия маъно англатмайди, балки ўз маъносини сақлаган ҳолда турдош от маъносини ҳам ўз устига олади. Юқоридаги мисоллардан фарқ қилувчи бу ҳодиса асосида тежамкорлик қонуни ётади. Қиёс қилинг: *Яхши одамга ёндаш, ёмон одамдан қоч. — Яхшига ёндаш, ёмондан қоч. "Муштум" журнаliga обуна бўлдим. — "Муштум"га обуна бўлдим.*

Юқорида айтилганлардан қатъи назар, *Фузулийни ўқидим* билан "*Тошкент оқиоми*"ни ўқидим ўзаро тенг эмас. Биринчисида муаллиф номини айтиш билан асари кўзда тутилади, иккинчисида эса атоқли отнинг ўзи — асарнинг номи. Демак, метонимияга озми-кўпми биринчиси ўхшайди. Агар *Фузулийни ўқидим* кабиларда метонимия йўли билан кўчириш воқе бўлаётир десак, шунда ҳам лисоний метонимия ҳақида эмас, балки нутқий метонимия ҳақида гапириш мумкин. Лисоний бирлик сифатида, масалан, *Фузулий* атоқли оти 'асар' маъносига эга эмас. Бундай маъно шу атоқли отга нутқдаги вазияти сабабли вақтинча бириктилади, шундай контекстдан ташқарида йўқолади. Демак, атоқли отни бундай ишлатишни контекстуал метонимия деб аташ мумкин.

5-§. Бир предметнинг номи бошқа бир предметга қисм билан бутун муносабати асосида кўчирилиши синекдоха йўли билан кўчириш дейилади (юнонча *synekdoche* - 'назарда тутиш'). Синекдоха йўли билан кўчириш метонимия йўли билан кўчиришнинг бир кўрилиши дейилади. Синекдоха йўли билан кўчиришнинг ўзига хос хусусияти миқдор белгисига асосланишидир.

Синекдоха йўли билан кўчириш икки хил:

1) Бир предметнинг номи сифатида унга хос бирор қисмнинг номи ишлатилади (қисм орқали бутун англатилади): *туёқ-* (қисм) — *туёқ-* (бутун: *Баҳона билан туёққа эга бўлиб қолди*), *тирноқ-* (қисм) — *тирноқ-* (бутун: *Дунёда тирноққа зор одамлар оз дейсизми?!*), *ёстиқ-* (қисм) — *ёстиқ-* (бутун: - 'хаёт', 'умр': *Ёстигини қуритаман*), *юрак-* (қисм) — *юрак-* (бутун: *Бу оташин юрак...*) каби.

2) Бир предметнинг номи сифатида шу предметни ҳам ўз ичига олган бутуннинг номи ишлатилади (бутун орқали қисм англантилади): *бош-* (бутун) – *бош-* (қисм - 'бошнинг устки қисми': *Дўппи бошига тор келди*), *қўл-* (бутун) – *қўл-* (қисм - 'бармоқ': *Беш қўл баробар эмас*), *панжа-* (бутун) – *панжа-* (қисм - 'бармоқлар': *Беш панжангни озгингга тикма*), *ош-* (умуман овқат) – *ош-* (палов) каби.

Лексик маъно тараққиётининг натижалари

6-§. Турлича кўчиришлар натижасида лексик маънода икки хил ҳодиса юз беради: 1) маънонинг ҳажми ўзгаради, 2) маънонинг миқдори ўзгаради.

Лексик маъно ҳажмининг ўзгариши икки хил натижага – лексик маъно ҳажмининг кенгайишига ёки торайишига олиб келади:

1. Лексик маъно ҳажмининг кенгайиши авваллари тор доирадаги воқеликни англатган лексеманинг кейинчалик кенг доирадаги воқеликни англантиш учун хизмат қилишидир. Масалан, *нон-* лексемаси авваллари бу предметнинг тандирда пиширилаётган туринигина англатган, ҳозир эса шу предметнинг барча хилларини англатади.

Аниқ маънонинг мавҳум маънога ўтиши ҳам лексик маъно ҳажмининг кенгайиши ҳисобланади. Масалан, *отлан-* феъли асли кўчманчилик даврига хос муайян бир ҳаракатни ('бошқа жойга кўчиш учун отга миниб, отга юкланиш'ни) англатган. Ҳозир эса умуман 'бирор жойга бориш учун ҳозирланиш, кийиниб' маъносига кўчган. Бунда аввалги аниқ маъно ўрнини мавҳум маъно олган. Бу лексема ҳозир фақат кейинги, кенг маънодагина ишлатилади. Яна солиштиринг: *уйла-* - *уйлан-* ('уй-жойли қил-' - 'уй-жойли бўл-') - *уйла-* - *уйлан-* ('хотин олиб бер-' - 'хотин ол-').

Атокли отнинг турдош отга (ёки бошқа бирор туркум лексемасига) айланиши ҳам лексик маъно ҳажмининг кенгайиши деб кўрсатилади: *Ҳосиятхон-* – аёл кишининг номи – *ҳосиятхон-* – атласнинг тури, *Ҳотамтой-* – афсонавий қаҳрамон – *ҳотамтой-* - 'сахий' каби.

2. Лексик маъно ҳажмининг торайиши авваллари кенг доирадаги воқеликни англатган лексема кейинчалик тор доирадаги воқеликни англантишидир. Масалан, *қишлоқ-* лексемаси аслида 'қишлайдиган жой' маъносини англатган (*қиш-* – *қишла-* – *қишлоқ-*). Кейинчалик кўчманчилик ҳаётига хос лавҳа йўқолиб, ўтроқлашиш натижасида янги, тор ҳажмли лексик маъно ҳосил бўлган. Энди *қишлоқ-* лексемаси 'қишлоқ хўжалиги билан шуғулланадиган аҳоли яшайдиган жой' маъносини англатади. Шунингдек, *яроғ-* лексемаси ҳам (*яра-* феъли-

дан ясалган) асли 'керакли, лозим бўладиган нарса-курол' маъносини билдирган (*Керак-ярогингни олиб ол* жумласида шу маънонинг изи сакланган). Кейинчалик эса, лексик маъно торайиб, 'хужум қилишда ишлатиладиган курол' маъносини англаштига ўтган. *Эмчи*- лексемаси илгари 'даволовчи' маъносини англаган бўлса, хозир фақат 'прививка қилувчи' маъносини англади.

Турдош отнинг (ёки бошқа бирор туркум лексемасининг) атокли отга айланиши ҳам лексик маънонинг торайиши деб кўрсатилади: *пўлат*- (турдош от) - *Пўлат*- (атокли от), *ботир*- (сифат) - *Ботир*- (атокли от), *ўлмас* (фэъл: *ўл-ма-с*) - *Ўлмас*- (атокли от) каби.

7-§. Юкорида таъкидланган тараққиёт йўллари натижасида лексик маънонинг ҳажми эмас, балки миқдори ўзгариши мумкин. Бир лексик маъно асосида бошқа бир лексик маънонинг юзага келиши ўз навбатида икки хил ҳодисага – кўпмаънолилиқка ёки омонимияга олиб келади (Булардан биринчиси кўп, албатта).

Лексик маънонинг тараққиёт йўлларига назар ташласак (Шулар баён қилинган саҳифаларга қаранг), метафора йўли билан кўчириш, синекдоха йўли билан кўчириш ва функционал кўчириш натижасида кўпмаънолилиқ воқе бўлишини кўрамиз (Тараққиёт маъно миқдорининг ўзгаришига олиб келса, албатта), чунки бунда аввалги ва кейинги лексик маънолар бир лексеманинг маънолари сифатида бирлашади.

Метонимия йўли билан кўчиришга келтирилган беш пунктнинг олдинги уч пункти асосида кўпмаънолилиқ юзага келади, тўртинчи, бешинчи пункти асосида эса омонимия воқе бўлади (Яна "Омолексемалар" баҳсига қаранг).

Лексик маъно тараққиёти ва семик таҳлил

8-§. Кўпмаъноли лексемада маъно тараққиётини семик таҳлил усули билан ўрганиш бу жараёни равшанроқ тасаввур қилиш имконини беради. Бундай ёндашувни *туз- I* лексемаси асосида намоёиш қиламиз.

Туз- I лексемасининг бош лексик маъноси *овқатга туз сол*- каби боғланишда намоён бўлади. *Туз- I I* англадиган нарса - 'модда', шаклан - 'кристалл', ранги - 'оқ', таъми - 'шўр', ишлатилиш доираси - 'овқат', вазифаси - 'намакни ростлаш, маза киритиш'. Саналган семалар асосида бу лексик маънони 'намагини ростлаш, маза киритиш учун овқатга кўшиладиган шўр оқ кристалл модда' деб таърифлаймиз.

Бу лексеманинг иккинчи лексик маъноси (*туз- I 2*) *шўрванинг тузи* каби боғланишларда намоён бўлади. Бу ерда 'модда' семаси

йўқолади, шу билан боғлиқ ҳолда моддага (жисмга) хос белгиларни кўрсатувчи семалар ҳам кетади. 'Предмет' тушунчаси сақланади-ю, лекин 'аниқ нарса' тушунчаси 'мавҳум нарса' тушунчасига алмашади, демак, лексик маъно аниқ-ликдан мавҳумликка томон силжийди, натижада 'модда' семаси ўрнини 'тузли-тузсизлик' семаси эгаллайди. Иккинчи лексик маънонинг мундарижасини ташкил этувчи бу сема биринчи лексик маъно таркибидаги 'намакни ростлаш, маза киритиш' семасининг биринчи субсемаси асосида юзага келган. Бу ердаги маъно тараққиёти кўчириш йўлларида метонимияга тўғри келади: предмет – шу предмет таъсири натижасида воқе бўладиган предмет.

Туз- I 3 маъноси бу лексеманинг *Гатид* *туз бор* каби боғланишида намоён бўлади. Бу лексик маъно *туз- I 2* маъносидан ўсиб чиққан: биринчи лексик маънодаги 'маза киритиш' субсемаси ва иккинчи лексик маънонинг 'тузли-тузсизлик даражаси' семаси учинчи маъно учун потенциал семалар бўлиб хизмат қилади, шулар асосида 'мазмун, мантик' семаси юзага келган ва бу сема учинчи лексик маънонинг мундарижасини ташкил этган. Бу ерда лексик маъно тараққиёти мавҳумдан мавҳумга чизиги бўйлаб борган. Бундай тараққиётни анъанавий кўчириш йўлларида бирортасига киритиб бўлмайди (Зарурият туғилса, метонимия деб кетилади).

Туз- I 4 маъноси бу лексеманинг *тузини е-* каби боғланишида намоён бўлади. Бу лексик маъно биринчи лексик маъно таркибидаги 'модда' ва 'овқатга қўшиладиган' семалари асосида шаклланган. Бу лексик маънони 'овқат' деб таърифладик. Бу ерда маъно тараққиёти йўлларида синекдоха воқе бўлган: *туз-* - қисм (овқатдаги бир модда) – *туз-* - бутун (иссик овқат).

Нихоят, *туз- I* лексемасининг бешинчи лексик маъноси терминологик маъно бўлиб, олдинги тўрт лексик маънодан кескин фарқ қилади. *Инглиз тузи-*, *ўрта тузлар-* каби турғун бирикмаларда (таркибли терминларда) намоён бўладиган бу маъно фанда куйидагича таърифланади: 'кислота таркибидаги водородни бирор металл билан тўлиқ ёки қисман алмаштириш натижасида ҳосил бўладиган кимёвий модда'. *Туз- I 5* асли семантик калька: рус тилида *соль* лексемасига биркитилган бу илмий тушунчани ўзбек тилида ифодалаш талаби пайдо бўлганида русча *соль* лексемасининг ўзбек тилидаги муқобили *туз-* лексемаси олиниб, унга шу мундарижа биркитилган. Семантик калькада янги маъно юзага келади, лекин бу жараён лексик маъно

тараққийетининг анъанавий кўчириниш йўлларида кескин фарқ қилади, шу сабабли алоҳида ҳодиса сифатида баҳоланади.

Кўринадик, лексик маъно тараққийети билан янги лексик маънонинг юзага келишида аввалги лексик маъно таркибидаги сема сақланади, ташланади, янги сема билан алмаштирилади, янги сема киритилади; шу каби ўзгартиришлар натижасида янги лексик маъно шаклланади.

Туз- I лексемасининг лексик маъноларини ва улар таркибига мансуб идеографик семаларни чизмада куйидагича кўрсатиш мумкин:

№	Идеографик семалар	Лексик маънолар				
		1	2	3	4	5
1	предмет	+	+	+	+	+
2	модда	+	-	-	+	+
3	кристалл	+	-	-	-	[+]
4	оқ	+	-	-	-	-
5	шўр	+	+	-	-	-
6	овкатга кўпиладиган	+	-	-	[+]	-
7а	намагини ростлайдиган	+	[+]	-	-	-
7б	маза киритадиган	+	-	[+]	-	-
8	тузли-тузсизлик даражаси		+	[+]	-	-
9	мазмун, мантик			+	-	-
10	иссиқ овкат				+	-
11	кимёвий модда					+

Чизмада биринчи лексик маъно таркибидаги еттинчи деб белгиланган сема а, б деб икки қисмли ҳолатда келтирилди (Бир семага бирлашувчи бундай семантик белгини *субсема* деб номладик), чунки бу лексеманинг айрим маънолари ўз тараққийетида шу семага бутунича эмас, балки унинг субсемасига асосланган бўлиб чиқди.

Туз- I лексемасини кузатиш кўрсатдики, кўпмаъноли лексемада бош лексик маънонинг семалар таркиби бошқа лексик маъноларнинг семалар таркибидан мураккаблиги билан ажралиб туради. Семалар таркибининг мураккаб бўлиши терминологик маънога ҳам хос: Тушунчани илмий таърифлаш ўз-ўзидан шунга олиб келади.

Тилшунослиқда лексема ягона маънони англатади, бир лексема англатадиган маънолар умумий, ягона маънонинг лексик-семантик вариантларига тенг деб қараш ҳам мавжуд. Лексемаларга юқорида берилган ва бундан кейин бериладиган тасвирлардан бу нуктайи назарнинг тўғри эмаслиги очиқ аён бўлади.

Лексик маъноларнинг турлари

9-§. Лексик маъно тилнинг тараққиёти давомида ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатидан ўзгаради. Шу асосда лексик маъноларни ҳозирги лексик маъно ва аввалги лексик маъно деб иккига гуруҳлаш мумкин. Тилнинг ўтмиш тараққиёт боскичига мансуб, ҳозирги лугат бойлиги таркибида қатнашмайдиган лексик маъно аввалги лексик маъно дейилади. Аввалги лексик маъно икки хил: 1) эски лексик маъно, 2) этимологик лексик маъно.

Эски лексик маъно тарихий лексикологияда ўрганилади (Бу соҳа тарихий семасиология деб ҳам юритилади). Ҳозирги лексик маънони ўрганувчи соҳа тасвирий лексикология дейилади (Бу соҳани тасвирий семасиология деб ҳам атайдилар).

Тил тараққиётининг ўрганилаётган боскичига мансуб лексик маъно ҳозирги лексик маъно дейилади. Масалан, *кўз*- лексемасининг юқорида тасвирланган маънолари ўзбек тилидаги ҳозирги лексик маънолардир.

Ҳозирги лексик маънолар бош маъно ва ҳосила маъно, тўғри маъно ва кўчма маъно, номинатив маъно ва фигурал маъно деб бир неча нуктайи назардан тасниф қилинади. Бу таснифлар бири иккинчисини истисно қилмайди, балки айни бир ҳодисага ҳар хил ёндашишни акс эттиради. Лексик маънонинг юқоридагича турлари кўпмаъноли лексема-лар асосида белгиланади.

10-§. Лексик маънолар аввало бош маъно ва ҳосила маъно деб фарк қилинади. Бошқа бир лексик маънонинг юзага келиши учун асос бўлган маъно бош маъно дейилади. Бош маънонинг тараққиёти билан юзага келган лексик маъно ҳосила маъно дейилади. Бир лексеманинг лексик маънолари тизимидаги бирламчи лексик маъно тўнғич бош маъно дейилади. Ўзидан кейинги маънонинг тараққий этиб чиқиши учун асос бўлган ҳосила маъно нисбий бош маъно дейилади. Масалан, *очиқ*- лексемасининг бош маъноси - 'беркланмаган' (*ётиқ*- лексемасининг антоними): *очиқ эшик*-, *китобни очиқ қолдир*- каби. Қуйидаги маънолар шу бош маънодан тараққий этиб чиққан ҳосила маънолар: 2) *очиқ гапир*- ('тушунарли қилиб', 'аниқ', 'яширмай'), 3) *очиқ одам*- ('хушмуомала'), 4) *очиқ бўғин*- ('овоз товуш билан тугайдиган').

Тоза- лексемасининг бош маъноси - 'озода', 'ифлосланмаган', 'кирланмаган': *тоза синф*-, *тоза ҳовли*- каби. 'Соф, ҳеч нарса ара-лашмаган' маъноси шу бош маънодан ўсиб чиққан: *тоза муруч*-, *тоза спирт*- каби. Юқорида таъкидланган ҳосила маъно бошқа бир лексик маъно учун - 'яхши', 'юқори нав' маъноси учун асос бўлган: *тоза чой*-, *тоза мато*-, *тоза чарм*- каби. Биринчи ҳосила маъно бош маънодан,

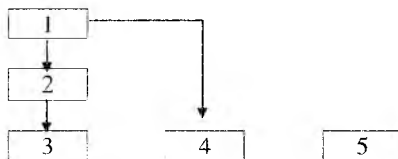
иккинчи ҳосила маъно эса биринчи ҳосила маънодан ўсиб чиққан. Шунга кўра биринчи ҳосила маънони нисбий бош маъно деб аташ мумкин. *Тоза*- лексемаси 'ҳеч қолдирмай' маъносини ҳам англатади: *тоза тер*- каби. Бу лексеманинг яна бир маъноси бор - 'ўта даражада', 'роса'. Лекин бу маъно (кучайтириш маъноси) юқорида таъкидланган лексик маънолардан кескин фарқ қилади. Бу маъно табиатан грамматик маъно бўлиб, уни шу лексеманинг лексик маъноларига боғлаш ҳам қийин: *тоза чарча*-, *тоза куттир*- каби.

Тоза- лексемасининг лексик маъноларини шундай жойлаб ва боғлаб баҳолаш мумкин:

Тўнғич бош маъно

Ҳосила маъно/ нисбий бош маъно

Ҳосила маънолар

Баъзи ҳолларда лексеманинг тўнғич бош маъноси аслида ҳосила маъно бўлиб чиқади. Бундай лексеманинг аввалги лексик маъноси унутилиб, этимологик маънога ёки эски маънога айланган бўлади. Шунга кўра ҳозир тўнғич бош маъно ҳолатида ҳосила маъно келади. Масалан, *тила*- феълининг дастлабги маъноси *тил*- лексемасининг 'нутқ', 'нутқ аъзоси' маъноси билан боғланади ('айт-'). Аммо *тила*-феълининг бу маъноси ҳозир унутилган. Энди бу лексеманинг тўнғич бош маъноси деб 'сўра-' маъноси кўрсатилади. Аввалги маънога нисбатан кейингиси асли ҳосила маъно бўлиб, ҳозир тўнғич бош маънога айланган: *Тила тилагингни* каби.

11-§. Лексик маънолар яна тўғри маъно ва кўчма маъно деб ҳам иккига гуруҳланади. Лексеманинг бош лексик маъноси одатда тўғри маъно бўлади (Этимологик жиҳатдангина бош маъно ҳосила маъно бўлиб чиқиши, демак, кўчма маъно бўлиб чиқиши мумкин). Масалан, *тош*- лексемасининг бош лексик маъноси - 'қаттиқ тоғ жисм'. Бу маъно – тўғри маъно ҳам. Шунингдек, *ушоқ*- лексемасининг бош лексик маъноси - 'ноннинг майда парчаси'. Бу маъно – тўғри маъно ҳам.

Ҳосила маъно одатда кўчма маъно бўлади. Масалан, *тош*- лексемасининг *тош нок*- каби боғланишдаги 'қаттиқ' маъноси шу лексеманинг 'қаттиқ тоғ жисм' маъносига нисбатан ҳосила маъно, шунинг билан бир вақтда кўчма маъно ҳам. Солиштиринг: *ушоқ*- 'ноннинг майда парчаси' (бош тўғри маъно), *ушоқ*- 'майда', 'жуссаси кичик' (кишига нисбатан; ҳосила кўчма маъно).

Маънони кўчириш асосида ётган образ сўниши, унутилиши мумкин. Шунга қарамай бундай лексик маъно кўчма маъно деб қараверадилар. Масалан, *тоғнинг бели*-, *қозоннинг қулоғи*-, *чойнакнинг бурни*-, *столнинг оёғи*- каби ишлатишда кўчириш асосида ётган образ сўнган; бунда *бел*-, *қулоқ*-, *бурун*-, *оёқ*- киши аъзоларини эслатиб турмайди. Лекин бу ҳол юқоридаги бирикмаларда бу лексемалар англатадиган лексик маъноларнинг кўчма маъно эканини ўзгартирмайди.

Эслатма. Кўчма лексик маъно ва нуткий маъно – бошқа-бошқа ходисалар (Лисоний маъно ва нуткий маъно баён қилинган саҳифага қараңг).

12-§. Лексик маънолар номинатив (номловчи) маъно ва фигурал (мажозий) маъно деб ҳам фаркланади (лот. *figura* - 'образ', 'кўчириш'): *қулфнинг қалити*- – номинатив маъно ('очқич'), *ғалабанинг қалити*- – фигурал маъно ('ҳал этилиш, эришув йўли'); *нордон мевалар*- – номинатив маъно, *нордон галлар*- – фигурал маъно ('ёқимсиз'); *терла*- ('тер чиқар-') – номинатив маъно, *терла*- ('руҳан азоблан-', 'ўсал бўл-') – фигурал маъно; *қизар*- ('қизил рангга кир-') – предметга нисбатан номинатив маъно, *қизар*- ('уял-') – кишига нисбатан фигурал маъно ва б.

Номинатив маъно – бирор нарса, белги ёки ҳаракатнинг номи бўлиб хизмат қилувчи маъно. Номинатив маъно воқелик билан бевосита боғланади. Масалан, *гул*- лексемасининг номинатив маъноси ўсимлик турларидан бирини англатади (Бу номинатив маъно – шу лексеманинг бош тўғри маъноси ҳам). Шу лексема *йигитларнинг гули*- каби боғланишда 'сара', 'ноёб' каби маънони англатади. Бу маъно – фигурал маъно, чунки бундай маъно шу ходисанинг номига айланган эмас. Бундай маъно образлилик, мажоз ҳосил этиш учун хизмат қилади. *Гул*- – ўсимлик номи – бевосита воқелик билан боғланади, *гул*- - 'сара', 'ноёб' маъноси фигурал маъно бўлиб, воқелик билан бу лексеманинг номинатив маъноси орқали боғланади.

Фигурал маъно баъзан худди номинатив маънодек гавдаланади: шу маънони англатувчи лексема (номинатив маъно) бўлмайди, топилган изоҳлар ҳам бирор лексеманинг фигурал маъноси бўлиши мумкин. Масалан, *туз*- лексемасининг *гапнинг тузи*- бирикмасидаги маъносини *қаймоқ*-, *мағиз*- лексемаларининг фигурал маъноси орқалигина изоҳлаш мумкин: *гапнинг мағизи*-, *гапнинг қаймоғи*- каби. Синоним бўла оладиган номинатив маъно топилмаса ҳам, юқоридагича ҳолатлар фигурал маъно деб белгиланади.

Лексеманинг тўнғич бош маъноси номинатив маъно бўлади. Ҳар бир лексемада тўнғич бош маъно битта. Лекин номинатив маъно бир неча бўлиши мумкин. Чунки номинатив маънони белгилашда воқелик билан бевосита боғланишнинг мавжуд бўлиши, шу маъно воқеликнинг номи бўлиши шарт қилиб кўйилади. Бу талабга, тўнғич бош маънодан ташқари, ҳосила маъно ҳам жавоб бериши мумкин. Масалан, *тил-* лексемасининг бош тўғри маъноси - 'оғизда жойлашган ва таъм-маза билишга хизмат қила-диган аъзо'. Шунга нисбатан *тил-* лексемасининг 'нутқ аъзоси' маъноси – ҳосила маъно. Бу маъно воқелик билан бевосита боғланади, воқеликнинг номи бўлиб хизмат қилади, шу сабабли номинатив маъно хисобланади.

Шу лексеманинг яна *тил-* - 'нутқ', *тил-* - 'фикрлашув курали бўлиб хизмат қилувчи ижтимоий ҳодиса', *тил-* - 'маълумот олиш учун тутиб келтирилган асир', *тил-* - 'пуфлаб чалинадиган музика асбобида ҳаво оқимида тўсиқ вазифасини бажарувчи қисм' каби лексик маънолари бор. Бу маънолар ҳам - шу лексеманинг номинатив маънолари, чунки улар ўзи англатадиган воқеликнинг номи бўлиб хизмат қилади, воқелик билан бевосита боғланади.

Тил- лексемасининг 'нозик томон', 'сир' (*деҳқончиликнинг тилини бил-*, *машинанинг тилини бил-*), 'ифодаланаётган туйғу, кечинма' (*куйнинг тили-*) каби маънолари – фигурал лексик маънолар.

Ҳар бир мустақил лексема номинатив маъно англатади. Шу билан бирга, номинатив маъно унутилади ҳам. Масалан, *том маънода*, *том маъноси билан* каби боғланишлардаги *том-* лексемасининг номинатив маъноси жуда нурсизланиб қолган. Номинатив маъноси унутилган, йўқолган лексема жуда тор лексик контекстли бўлиб, доим маълум бир лексема қуршовида ишлатилади. Натижада бу лексеманинг лексик маъноси шу контекст доирасидагина изоҳланадиган бўлиб қолади. Масалан, юқоридаги *том-* лексемаси фақат *маънос-* лексемаси билангина боғланиб келади ва 'тўла', 'тўлик' каби маънони англатади (Асли арабча бўлиб, тилимиздаги *тамом-* лексемасининг ўзагига бориб боғланади, лекин ўзбек тилида бу боғланиш сезилмайди, натижада бу лексеманинг номинатив маъноси англашилмай қолади).

Номинатив маъноси сўнган лексемалар асосан эскирган лексемаларга, шунингдек бошқа лексемалар билан маъно муносабатини, яса-лиш жиҳатидан боғланишини йўқотган лексемаларга тўғри келади: *басир-* (арабча, маъноси - 'кўрувчи': *Басир бўлгур* – аёлларнинг "тескари" қарғишларидан), *бахш-* (тожикча, маъноси - 'аташ': *бахш эт-*),

бахр- ёки *бахра*- (арабча, маъноси - 'хисса', 'насиба', 'фойда': *бахра ол*-), *адо*- (тожикча, маъноси - 'ўташ', 'бажариш': *адо эт*-), *йит*- (*йўқолиб-йитиб кет*-), *сун*- (*бўйсун*- < *бўйин сун*-) каби.

13-§. Тил тарихига, жамиятнинг моддий бойлик тарихига асосланиб, шунигиндек, лексеманинг асл тузилишидан келиб чиқиб тикланадиган лексик маъно этимологик лексик маъно дейилади (юнонча *ετυμολογία* - 'хақиқий', 'асл'). Масалан, *тил*- от лексемаси ҳозир 'оғиз бўшлиғида жойлашган, таъм-маза билиш учун хизмат қиладиган аъзо' маъносини англатади. Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу от лексема асли 'гапир-' маъносини англатган *ти*- феълидан -л морфемаси билан ясалган; ҳозирги ўзбек тилида 'энг катта ака' маъносини англатувчи *ога*- от лексемаси асли 'узоқ яша-' маъносини англатган *ақ*- феълидан -а морфемаси билан ясалган: *ақ*- + *а* = *ақа*- > *ога*-; 'онанинг ака-укаси' маъносини англатувчи *тога*- от лексемаси асли 'она' маъносини англатган *тай*- оти билан *ога*- (< *ага*-) отининг бирлашуви натижасида юзага келган: *тай*- + *ага*- = *тайага*- > *та:ага*- > *тага*- > *тога*-; ҳозирги ўзбек тилидаги 'жағлар оралиғидаги бўшлиқ' маъносини англатувчи *оғиз*- / лексемаси асли қадимги туркий тилдаги 'тешиқ' маъносини англатган *аг*- отидан кичрайтириш маъносини ифодалаган -(ў)з морфемаси билан ҳосил қилинган ("Ўзбек тилининг этимологик луғати"га қarang).

Умуман, ҳозирги ўзбек тилида мавжуд ҳар бир лексеманинг этимологик маъносини ахтариш ижобий натижа беравермайди. Ҳозир туб деб қаралувчи лексемаларнинг талай қисмида уларнинг этимологик маъносини аниқлаб бўлмайди. Масалан, *ши*, *бош*, *қўл*, *оқ*, *оз* каби лексемаларга қарата этимологик маъно ҳақида гапириш қийин. Ҳатто бундай лексемаларнинг бош лексик маъноси ҳам изохлашга йўл қўймайди, шартли тарзда қабул қилинади.

Этимологик лексик маъно ҳақида гапириш учун лексема тузилиши, мазмуни жиҳатидан ўзгаришларга учраб, аввалги лексик маъносини йўқотган бўлиши ва бу йўқотилган лексик маънони тиклашга имконият мавжуд бўлиши керак. Бундай лексемалар қисман туб, асосан ясама бўлади (ёки тарихан ясама бўлиб чиқади).

Масалан, *чек*- феъли ҳозир 'тамаки ёки нашадан гайёрланган наркотикларни истеъмол қил-' маъносини англатади; *чилиш чек*-, *наша чек*- каби, кейинчалик – *нос чек*-; ҳозир асосан *патирос чек*-. Бу феълнинг этимологик лексик маъноси - 'торт-'. Бундай маъно асли *чилиш*-, *наша*- лексемалари билан боғланишда намоён бўлади (Тутунни тортиш ҳаракатини билдиради). Худди шу 'торт-' маъноси асосида *азоб чек*-,

рийзат чек- каби боғланишлар воқе бўлган. Кейинчалик бу феълнинг лексик маъноси асосан 'наркотикларни истеъмол қил-' тушунчаси йўналишида тараққий этади (Бунга шу феъл билан боғланиб келадиган лексемаларнинг мазмун жиҳати сабаб бўлади): умуман тортиш – кайф қилувчи тугунни тортиш – кайф қилувчи нарсадан фойдаланиш (ичимликдан ташқари; вульгар ишлатишда ичимликка қарата ҳам айтилади). Тилда *нос чек*- каби боғланиш *чек*- феъли 'торт-' маъносидан 'наркотикларни истеъмол қил-' маъносига ўтгани туфайли мумкин бўлган.

И з о х. *Имзо чек*- каби боғланишдаги *чек*- бошқа феъл ('ур-', 'бос-' маъносини англатувчи алоҳида феъл бўлган, *чекич*- оти шу феълдан ясалган).

Этимологик лексик маънони тиклаш туб лексемаларга қараганда ясама лексемаларда анча енгил бўлади, чунки ясама лексема таркибидаги лексема билан морфема этимологик маънони озми-кўпми кўрсатиб туради. Масалан, *кескин*- лексемаси ҳозир 'катъий', 'шиддатли' каби маъноларни англатади. Аслида бу сифат 'қирқ-' маъносини англатувчи *кес*- лексемасига *-кин* сифат ясовчисини қўшиб ясалган, шунга кўра бу лексеманинг этимологик маъноси деб 'кесувчан', 'қирқувчан' каби маънони кўрсатиш мумкин.

Шунингдек, *унаш*- феъли ҳозир 'қиз билан йигитнинг турмуш куриши ҳақида келиш-' маъносини англатади. Аслида бу феъл *уна*- лексемаси ва 'биргалик' маъносини ифодаловчи *-и* морфемасидан тузилган; *уна*- лексемаси эса 'кўн-' маъносини англатади. Демак, *унаш*- асли 'икки томонлама кўниш'ни билдирган (Шундай маъно англашилган даврда *-и* морфемаси биргалик аффикси деб тушунилган). Лексик маъно тараққиёти туфайли *унаш*- феъли ҳозир *уна*- феълнинг биргалик шакли деб қаралмайди. Ҳозирги ўзбек тили нуктаи назаридан *унаш*- мустақил феъл лексемага айланган (*унашди* = *унадилар* каби ишлатишдаги *-и* аффикси кўплик маъносини ифодалайди).

Лексик маънонинг луғавий (лексик) контексти

14-§. Кўпмаъноли лексеманинг ҳар бир лексик маъноси одатда маълум семантик доирага мансуб лексемалар билан боғланиши жараёнида намоён бўлади. Лексик маънонинг намоён бўлишида зарур шароит бўлиб хизмат қиладиган бундай лексемалар белгиловчи лексик контекст дейилади. Масалан, *туз*- I лексемасининг бош лексик маъноси *туз*- I лексемаси *сол*-, *ташла*-, *қўш*-, *аралаштир*-, *тот*-, *яла*-, *туш*- каби феълларга боғланиб келганида, *туз*- I лексемасига эса

қоратикан-, йирик-, майда-, бир сиқим-, ош- каби лексемалар боғланиб келганида намоён бўлади.

Туз- I лексемасига иккинчи маъносида озиқ-овқатни англатадиган лексема, шунингдек, *паст-*, *баланд-*, *расо-* лексемалари боғланиб келади; *туз- I* лексемаси баланд қил-, паст қил-, кўр- феъл лексемаларига боғланади: *шўрванинг тузи-*, *қайланинг тузи-*, *хамирнинг тузи-*; *тузи паст-*, *тузи расо-*; *тузини баланд қил-*, *тузини паст қил-*, *тузини кўр-* каби.

Туз- I лексемасининг учинчи маъноси эса тамоман бошқача лексик контекстда намоён бўлади: нутқни билдирувчи *сўз-*, *гап-* каби лексемалар билан боғланади: *гапнинг тузи-*, *Гапида туз-* бор каби.

Туз- I лексемаси тўртинчи маъносида *е-*, *ич-*, *оқла-*, *андиша қил-*, *кўр қил-* каби феъллар билан боғланишда намоён бўлади: *Тузини ичиб.* *тузлугига тунурди* каби.

Бешинчи – терминологик – маънода *туз- I* лексемаси куйидагича аниқловчилар олиб келади: *инглиз тузи-*, *калий тузи-*, *олтингугурт кислотасининг тузи-*, *ўрта тузлар* каби; бу таркибли терминларни *ол-*, *ҳосил қил-* каби феъллар бошқариб келади: *олтингугурт кислотасининг тузларини ҳосил қил-* каби.

Кўринадикки, ҳар бир лексик маъно ўз белгиловчи лексик контекстга эга. Бундай лексик контекст баъзи лексик маъноларда кўпроқ лексемалардан, баъзи лексик маъноларда эса озроқ лексемалардан ташкил топади. Шу асосда кенг лексик контекст ва тор лексик контекст ҳақида гапирилади.

Лексик контекст ҳар бир лексик маънода аниқ чегараланиб турмаслиги мумкин. Шунда ҳам, барибир, лексик маънолар ўз лексик контекстларида фарқ қилади. Масалан, *тузла-* лексемаси 'маълум муддат тузга булаб қўй-' маъносида *зўйт-* лексемаси билан, 'намақобда узок саклаш йўли билан тайёрла-' маъносида *бодринг-*, *карам-*, *помидор-*, *бақлажон-* каби ўсимликларни англатадиган лексема билан боғланади. Кўринадикки, бу лексеманинг биринчи лексик маъноси тор лексик контекстли, иккинчи лексик маъноси эса нисбатан кенг лексик контекстли ва бу лексик маъноларда лексик контекстлар аниқ чегараланиб турибди.

Тузла- лексемаси яна икки маънони англатади: 3) 'гап билан енг-', 4) 'бошлаб алда-, лақиллат-'. Бу икки маъносида *тузла-* лексемаси кишини англаувчи лексема билан боғланиб келади, лексик контекстини аниқ лексемалар билан чеклаб бўлмайди. Демак, бу икки лексик маънонинг лексик контексти аввалги икки лексик маънонинг контекстидан кўра ноаниқроқ. Учинчи, тўртинчи лексик маъноларнинг лексик контекстида-

ги фарқ бу лексемаларга бевосита боғланидиган лексемада эмас, балки бошқа лексемаларда кўринади. Шу асосда яқин лексик контекст ва йироқ лексик контекст ҳақида гапирилади. Масалан, *Сотувчини тузладим* жумласини юқоридаги ҳар икки лексик маънода ҳам тушуниш мумкин. *Тузла-* лексемаси қайси лексик маънода ишлатилганини текстдаги бошқа лексемалар (йироқ лексик контекст) билдириб туради. Қуйидаги жумлада ишлатилган *даллол-, пул-, мол-, топ-, сот-* лексемалари *тузла-* феъли 'боплаб алда-, лақиллат-' маъноси билан катнашганини билдириб туради: *Даллол бўлиб пул топишни кўзлабман, Қўлин сизтаб, мол сотганини тузлабман* (О.Кўчқорбеков).

Лексик маънонинг грамматик табиати

15-§. Кўпмаъноли лексеманинг лексик маънолари, лексик контексти билан бир қаторда, бошқа белги-хусусиятларида ҳам фарқ қилиши мумкин. Юқорида таҳлил қилинган *туз-* I лексемасининг лексик маъноларини, масалан, нисбатлаш (эгаллик) парадигмасининг морфемаларини олиши жиҳатидан кузатайлик. Бу лексема иккинчи лексик маъносида доим учинчи шахс нисбатловчисини олиб келади, қолган лексик маъноларида эса нисбатловчи олиб ҳам, олмай ҳам ишлатила олади. Нисбатловчи олиб ишлатилиши лозим бўлса, учинчи маъносида фақат III шахс нисбатловчиси билан келади, биринчи, тўртинчи, бешинчи маъноларида эса уч шахс нисбатловчиларининг бирлик ва кўплик кўрсаткичлари билан ишлатила олади.

Бу лексема бешинчи (терминологик) маъносида кўплик шаклида ишлатила олади, бошқа маъноларда бундай хусусият йўқ.

Демак, *туз-* I лексемаси ўз лексик маънолари бўйича морфологик шаклларга кириши жиҳатидан ҳам фарқланиб туради. Шу асосда ҳар бир лексик маънонинг морфологик табиати ҳақида гапирилади.

Бир лексеманинг лексик маънолари синтактик вазифада қилиши жиҳатидан ҳам фарқ қилиши мумкин. Масалан, *туз-* I лексемасининг лексик маъноларида бундай фарқ оз: иккинчи, учинчи лексик маъноларида қаратувчи вазифасида келмайди ва б.

Хуллас, қандай ва қайси лексема билан боғланишини, морфологик шаклларга кириш имкониятини, синтактик вазифада қилишини ҳисобга олсак, ҳар бир лексик маънонинг лексик контексти, грамматик табиати намоён бўлади. Айтилганларни *туз-* I лексемасининг лексик маънолари учун қуйидаги қурилмаларни тузиб намоён қилиш мумкин:

Туз- I I: а) *туз* + бирлик + тушум қилишиги *X сол-, сен-, ташла-, қўш-, аралаштир-, яла- ... : қиймага туз сен-* каби;

б) *туз* + бирлик + бош келишик X *туш-, кир-*: *Қозонга туз тўғиди* каби;
в) [ўрин маъносини англатувчи от лексема + бирлик ёки кўплик + ўрин келишиги] X *туз* + бирлик + бош келишик X *бор, йўқ* ..: *Магазанда туз бор* каби;

г) *туз* + бирлик + қаратқич келишиги X *майда, йирик* .. + III шахс нисбатловчиси..: *тузнинг йириги-* каби;

д) *майда, йирик* .. X *туз* + бирлик + бирор келишик: *йирик туз-* каби.

Туз- I 2 : а) [озик-овқатни англатадиган от лексема + бирлик ёки кўплик + қаратқич келишиги] X *туз* + бирлик III шахс нисбатловчиси + тушум келишиги X *кўр-, тот-, баланд қил-, паст қил-, расо қил-* ..: *қайлашнинг тузини баланд қил-* каби;

б) [озик-овқатни англатадиган от лексема + бирлик ёки кўплик + қаратқич келишиги] X *туз* + бирлик + III шахс нисбатловчиси + бош келишик X *паст, баланд, расо, ..* : *Шурванинг тузи паст* каби;

в) *туз* + бирлик + III шахс нисбатловчиси + бош келишик X *паст, баланд* .. X овқатни англатадиган от лексема: *тузи паст шўрва-* каби.

Туз- I 3 : а) *ган, сўз* .. + бирлик, баъзан кўплик + қаратқич келишиги X *туз* + бирлик + III шахс нисбатловчиси + тушум келишиги X *бил-, англа-, чайна-* ..: *ганнинг тузини англа-* каби;

б) *ган, сўз* .. + бирлик, баъзан кўплик + нисбатловчи + қаратқич келишиги X *туз* + бирлик + III шахс нисбатловчиси + бош келишик X *бор, йўқ*: *Гатининг тузи бор* каби;

в) *ган, сўз* .. + бирлик, баъзан кўплик + нисбатловчи + ўрин келишиги X *туз* + бирлик + бош келишик X *бор, йўқ* ..: *Гатида туз бор* каби.

Туз- I 4: а) [кишини англатадиган лексема + бирлик ёки кўплик + қаратқич келишиги] X *туз* + бирлик + нисбатловчи + тушум келишиги X *ич-, е-, оқла-, андиша қил-* ..: [кимнингдир] *тузини оқла-*;

б) [*берган*] *туз* + бирлик + нисбатловчи + жўналиш келишиги X *рози бўл-* ..: [*берган*] *тузига рози бўл-* каби;

в) *туз* + бирлик + тушум келишиги (белгисиз) X *бер-* ..: *туз бер-* (фразема);

г) *туз* + бирлик + нисбатловчи + бош келишик X *кўр қил-* ..: *Берган тузим кўр қилади* каби.

Туз- I 5 : а) *калий, натрий* .. X *туз-* + бирлик ёки кўплик + III шахс нисбатловчиси + бирор келишик: *калий тузи-, магний туз(лар)и-* каби;

б) *ўрта* .. X *туз* + кўплик + бирор келишик: *ўрта тузлар-, нордон тузлар-* каби.

Лексик контекст ва грамматик табиат юқорида кўпмаъноли лексемага нисбатан белгиланди. Аслида лексик контекст ва унинг тор ёки кенг бўлиши, морфологик ва синтактик табиат бир маъноли лексеманинг лексик маъносига ҳам хос хусусият. Масалан, *тин-* ('хаво') лексемаси – ҳозирги ўзбек тилида жуда тор лексик контекстли бирмаъноли лексема: *факат тин ол-* ('дам ол-') фраземаси таркибида учрайди ва ўзининг бош номинатив маъноси билан қатнашади. Бу лексема доим бирлик ва белгисиз тушум келишиги шаклида келади.

Шуниингдек, *каллак-* лексемаси *тол-* лексемасига (дарахт номига) нисбатловчи олиб боғланиб келади (*толнинг каллаги-* каби), *ур-* феълига (*каллак ур-* каби) бирлик ва бош келишик шаклида боғланади.

Лексик маъноларда семантик боғланиш

16-§. Ҳар қандай синтактик боғланиш асосида семантик боғланиш ётади. Масалан, *Итни қопмайди деб бўлмас, отни тепмайди деб бўлмас* мақолини *Отни қопмайди деб бўлмас, итни тепмайди деб бўлмас* тарзида тузсак, семантик боғланиш талабига рия қилмаган бўламиз: от қопмайди, ит тепмайди.

Синтактик боғланиш ҳам, семантик боғланиш ҳам айна вақтда кўпмаъноли лексеманинг ҳар бир лексик маъноси бўйича амалга ошади. Ўзаро синтактик алоқага киришувчи лексик маъноларнинг семалар таркибида бир-бирига зид сема бўлмаслиги лозим, акс ҳолда бундай лексик маъноларни семантик боғлаб бўлмайди. Масалан, *нон-* лексемаси *ич-* лексемаси билан боғланмайди, чунки бу лексемалар англатадиган лексик маънолар таркибида ўзаро зид семалар мавжуд. *Нон-* лексемасининг лексик маъноси таркибида, бошқа идеографик семалар қатори, 'қаттик ҳолатдаги' семаси бор, *ич-* лексемасининг лексик маъноси таркибида эса 'суяқ ҳолатдаги' семаси бор; ана шу зид семалар бу лексемаларнинг семантик боғланишига йўл бермайди.

Семантик боғланувчи маънолар таркибида умумий (бир хил) сема бўлиши муҳим. Бундай умумий сема бу лексик маъноларнинг семантик боғланишини ва бир-бири учун яқин лексик контекст бўлиб келишини таъминлайди. Масалан, *нон-* ва *е-* лексемаларининг лексик маънолари таркибида 'қаттик ҳолатдаги', 'озука', 'истеъмол қил-' идеографик семаларининг мавжудлиги бу лексик маъноларнинг семантик боғланишини таъминлайди. Бундай умумий сема синтагмема деб юритилади (юнонча *syntagma* - 'бирлаштирилган').

Семема – мустақил тил бирлиги

17-§. Лексема – тил бирлигининг, лексик бирликнинг номи. Адабиётларда лексеманинг мазмун жиҳати семема дейилади. Биз *семема* терминига бошқача мундарижа биркитиш тарафдоримиз.

Лексеманинг мазмун жиҳатида асосий ҳодиса – лексик маъно, шу билан бирга баҳо семаси ҳам ҳисобга олинади. Демак, лексик маъно тушунчаси билан семема тушунчаси тенг эмас.

Бундан ташқари, кўпмаъноли лексемада ҳар бир лексик маъно ўзига хос лексик контекстга эга бўлади, ҳар бир лексик маъно грамматик табиатига кўра ҳам фаркли бўлиши мумкин.

Ҳар бир лексик маънонинг ўзига хос хусусиятлари сифатида баҳо семасида фарқ қила олишини, синонимик муносабатга, антонимик муносабатга ҳар бир лексик маъно мустақил равишда киришувини, янги лексема ҳар бир лексик маънодан ясалишини ҳам таъкидлаш лозим (Шу ҳодисалар баён қилинган баҳсларга қаранг).

Агар лексема бир маъноли бўлса, юқоридаги белги-хусусиятлар лексемага мансуб бўлади ва бундай лексема бир тил бирлигига (лексик бирликка) тенг деб қаралади. Агар лексема кўпмаъноли бўлса, бу белги-хусусиятлар ҳар бир лексик маъно бўйича айрим-айрим мавжуд бўлади, бунда ҳар бир лексик маъно ўзича тил бирлиги (лексик бирлик) деб қаралиши лозим. Биз ана шундай белги-хусусиятларга эгаллигини ҳисобга олиб ҳар бир лексик маънони алоҳида тил бирлиги сифатида баҳоладик ва *семема* термини билан номладик.

Масалан, *тин-* от лексемаси – бир маъноли, шунга кўра бу ерда лексема тушунчаси билан семема тушунчаси тенг келади. *Туз- I* от лексемаси эса беш лексик маъноли, демак, бу лексемага беш семема бирлашади. Бундай бирлаштиришда бу семемалар англатган маъноларнинг тарихан бири иккинчисидан ўсиб чиққанлиги асос бўлади. Лекин бундай бирлаштириш кўпмаъноли лексема доирасида ҳар бир семемани мустақил тил бирлиги (лексик бирлик) деб қарашга монелик қилмайди. Асли лугат бойлигини лексемалардан келиб чикиб эмас, балки кўпмаъноли лексемаларга бирлаштириладиган ҳар бир семемадан (лексосемемадан) келиб чикиб ҳисоблаш тўғри.

ЛЕКСЕМАЛАР (ЛЕКСОСЕМЕМАЛАР) ОРАСИДАГИ СЕМАНТИК МУНОСАБАТЛАР

Лексемалар (лексосемемалар) ўзаро синонимик, антонимик (опозитив) ва бошқа тур семантик муносабатларда бўлади.

Лексемаларда (лексосемемаларда) синонимик муносабат (лексосинонимлар)

1-§. Идеографик семалари тенг, бир ёки бир неча жиҳати ўзаро фарқли лексемалар (лексосемемалар) лексик синонимлар (лексосинонимлар) дейилади (юнонча *synonimos* - 'биргалликда номлаш'). Масалан, *ялқов*, *дангаса*- лексемалари ҳозирги адабий ўзбек тилида айни бир идеографик семалар йиғимига эга, айни бир лексик маънони ('меҳнат қилишни ёқтирмайдиган') англатади ва айрим белги-хусусияти билан фарқланиб туради, шунга кўра бу лексемалар ўзаро синоним дейилади.

Лексосинонимлик камида иккита лексема (лексосемема) орасида вужудга келади ва том маънода лексик парадигмага тенг бўлади: 1) синонимларнинг лексик маъноси (идеографик семалари) тенг бўлгани сабабли уларни танлаб ишлатиш мумкин, 2) шу хусусиятига кўра синонимлар мунтазам тузум ҳосил этади, 3) синонимлик тил қурилишининг ўзига хос ички (интралингвистик) ҳодиса бўлиб, семантик микротузум дейилади.

Синонимик микротузум кўпинча *синонимик қатор* деб номланади. Бу тил ҳодисасини *синонимик уя* деб номлаш мавжуд. Кейинги термин билан номлаш ушбу тил ҳодисасини аниқроқ англатади: *қатор* дейишда синонимларнинг ўзаро зич муносабатдаги бирликлар экани таъкидланмайди, *уя* дейишда эса таъкидланади.

Синонимик муносабатга киришувчи лексик birlikларнинг миқдори чекланмаган бўлади: икки ва ундан ортик бўлаверади.

Синонимик уя тил таракқиётига боғлиқ ҳолда ўзгариши мумкин: айрим синоним истеъмолдан чиқиб, уядан ҳам чиқиб кетади, уяга янги синоним қўшилади.

Лексик birlikлар ўзаро синоним бўлиши учун улар умумийликка ҳам, фарқли белгига ҳам эга бўлиши лозим: лексик маъно таркибидаги идеографик семалари тенг бўлади; фарқланиш одатда бирор идеографик семанинг маъно қиррасида, баҳо семасида, нутк кўринишига биркитилиш белгисида воқе бўлади. Синонимлар ўзаро юқорида саналган ҳар уч жиҳати билан ёки икки жиҳати билан, ҳатто бир жиҳати билан фарқ қилиши мумкин. Синонимларга бундай уч жиҳатдан ёндашиб бериладиган тавсиф - уларни учга таснифлаш эмас, балки синонимларни ҳар хил нуктайи назардан баҳолаш; шунга кўра бундай тавсифлар бир-бирини инкор қилмайди.

Агар икки лексема (лексосемема) ҳар жиҳатдан тенг бўлса, ўзаро фарқловчи белгига эга бўлмаса, *лексик дублетлар* дейилади (Бу ҳодисани *абсолют синонимия* деб номлаш ҳам мавжуд). Лексик дуб-

летлар одатда терминларда учрайди: айни бир тушунчани англатиш учун бир неча лексема ишлатилади: *аффикс* - *қўшимча* каби. Бундай деблетлардан бири асли ортикча дейилади. Агар бундай лексемаларда бирор жиҳатдан фаркланиш юз бермаса, биттаси истеъмолдан чиқиб кетади. Демак, лексик дублетлар – ўткинчи ҳодиса.

2-§. Лексик синонимлар идеографик семасининг маъно қирраси билан фаркланиб турса, *идеографик синонимлар* дейилади (*idea* - 'тушунча', 'тасаввур'). Бундай синонимлар *маъно синонимлари* ҳам дейилади. Масалан, *янглиш*-, *нотўғри*-, *хато*- лексемалари айни бир маънони англатади (идеографик семалари тенг), шунга кўра ўзаро синоним; лекин маъно қирраси фаркли: *янглиш фикр*-, *нотўғри фикр*-, *хато фикр*- бирикмаларининг ҳар бирида фикрнинг чин эмаслиги англатилади, лекин хато фикрга нисбатан *янглиш фикр*- дейиш билан "айблаш" юмшатилади, янглиш фикрга нисбатан *хато фикр*- дейиш билан "айблаш" кучайтирилади.

Юзаки қараганда юкоридагича ҳолат *чаққон*-, *эпчил*- лексемаларида ҳам мавжуддек кўринади. Аслида бу лексемалар бошқа-бошқа лексик маънони англатади: "чаққон"лик "эпчил"лик эмас, эпчил киши чаққон бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Демак, булар – ҳар хил лексик маънони англатувчи лексемалар: *чаққон* лексемаси *оёқ-қўли енгил* ибораси англатадиган маънони, *эпчил* лексемаси эса *ишининг кўзини билдирган* ибораси англатадиган маънони билдиради.

Ора- ва *ўрта*- лексемалари ҳам бош лексик маъносида ўзаро синоним эмас: *ора*- *1* - 'икки нуқтани ажратиб турувчи оралик (масофа, вақт)' *ўрта*- *1* - 'икки нуқтани ажратиб турувчи ораликнинг қоқ ярмидаги нуқта (масофа, вақт)'. Шунга кўра *Орага қил ҳам сигмайди* дейилади-ю, лекин *Ўртага қил ҳам сигмайди* дейиш хато. Бу ердаги фарк бир лексик маъно доирасидаги фарк бўлмай, айрим-айрим маънолар мавжуд. Шу сабабли *Икки ўртадаги узун масофа менинг кўзларимнинг нури-ла тўлган* (Ҳамид Олимжон) деб ишлатиш тўғри бўлмаган: *ўрта*- лексемаси олдидан *икки*- миқдор сифатловчисини ишлатиб бўлмайди, 'ўрта' узун ёки қисқа бўлмайди; бу матнда асли *ора*- лексемасини ишлатиш лозим эди.

3-§. Синонимлар ўзаро баҳо семаси билан фаркланса, баҳоловчи синонимлар дейилади (Бу ҳодиса стилистик синонимлар деб ҳам номланади). Ҳар бир синонимик уяда одатда: а) баҳо семаси бетараф лексик бирлик ва б) баҳо семаси мавжуд лексик бирлик бўлади. Масалан, *юз*-, *бет*-, *афт*-, *башара*-, *чехра*- синонимик уяда *юз*- лексемаси, *кул*-, *илжай*-, *иржай*-, *тиржай*-, *ишиай*-, *ҳирингла*-, *табассум қил*-, *хахола*-, *хандон*

ташила- синонимик уяда *кул*- лексемаси баҳо семаси жиҳатидан бетараф, колган лексемаларда эса баҳо семаси бўртиб турибди.

Синонимларда баҳо семаси: 1) ижобий бўлади: *чехра*-, *жишмай*-, *табассум қил*- лексемаларидаги каби; 2) салбий бўлади: *афт*-, *башара*-, *иржай*-, *тиржай*-, *ишишай*- лексемаларидаги каби. Лексемаларни танлаб ишлатишда синонимларнинг баҳо семасига алоҳида эътибор берилади, чунки баҳо семаси шу лексема (лексосемема) англатаётган воқеликка сўзловчининг ижобий ёки салбий муносабатини билдириб туради.

4-§. Синонимлар ўзаро нутк услубларига биркитилиш белгиси билан фаркланса, услубий синонимлар дейилади. Масалан, *юз*-, *бет*-, *афт*-, *башара*-, *чехра*- синонимларидан *юз*- лексемасининг ишлатилиши нутк услублари бўйича чегараланмаган, *бет*-, *афт*-, *башара*-лексемалари, асосан, сўзлашув нуткида, *чехра*- лексемаси эса асосан бадий нутқда ишлатилади.

Услубий синонимлар куйидагича воқе бўлади:

1) умумнутк лексемаси (нуткнинг барча кўринишларида ишлатилаверадиган лексема) билан бадий нутк лексемаси орасида: *нур*- – умумнутк лексемаси, *ёғду*- – бадий нутк лексемаси, *пешана*- – умумнутк лексемаси, *манглай*- – бадий нутк лексемаси, *хат*- – умумнутк лексемаси, *мактуб*- – бадий нутк лексемаси каби;

2) умумнутк лексемаси билан расмий нутк лексемаси орасида: *туғ*- - *тамом бўл*-, *қатнаш*- - *иштирок эт*- каби;

3) умумнутк лексемаси билан сўзлашув нутки лексемаси орасида: *яна*- – *тагин*-, *бошиқа*- – *бўлак*-, *алташ*- - *алиш*- каби;

4) сўзлашув нутки лексемаси билан бадий нутк лексемаси орасида: *афт*- – *чехра*-, *бўлак*- – *ўзга*- каби.

5-§. Юқорида синонимларга уч жиҳатдан ёндашилди: 1) лексик маъно кирраси жиҳатидан, 2) баҳо семаси жиҳатидан, 3) нутк кўринишларига ҳосланиш белгиси жиҳатидан. Шу тавсифлар асосида синонимик уянинг бош лексемаси белгиланади. Синоним уядаги бош лексемага *доминанта* дейилади (лот. *dominantis* - 'ҳукмрон').

Доминанта деб одагда синонимик уядаги лексик маъно мундарижаси барча синонимлар учун умумий, баҳо семаси бетараф, умумнуткка хос лексема танланади. Масалан, *юз*-, *бет*-, *афт*-, *башара*-, *чехра*- синонимларидан *юз*- лексемаси, *ширин*-, *мазали*-, *лаззатли*-, *лазиз*- синонимларидан *ширин*- лексемаси - доминанта.

Доминантани белгилаб олиш синонимлар луғатини тузиш ишида катта аҳамиятга эга: а) синонимик уя шу доминанта асосида луғатдан жой олади; б) синонимлар англатган маъно шу доминантанинг

маъноси асосида таърифланади, сўнгра шу уядаги ҳар бир синонимнинг ўзига хос маъно қирраси, баҳо семаси, нуткий хосланиш белгиси ва бошқа хусусиятлари тасвирланади.

6-§. Синонимик муносабат:

1) бир тилининг ўз лексемалари орасида бўлади. Бу – ҳар бир тилининг ўз ички тараққиёти билан юзага келадиган ҳолат. Масалан, *гапир-*, *сўзла-*; *ялч-*, *туй-* каби синонимлар ўзбек тилининг ўз имконияти асосида юзага келган;

2) ўз лексема билан олинма лексема орасида бўлади. Масалан, *оз-*, *кам-*; *барча-*, *ҳамма-*; *тоза-*, *пок-*; *ёлгон-*, *сохта-* (ўзбекча – тожикча); *айирма-*, *фарқ-*, *тафовут-*; *бўлак-*, *қисм-*; *киши-*, *инсон-*, *одам-*; *уюшма-*, *иттифоқ-* (ўзбекча – арабча) каби;

3) олинма лексемалар орасида ҳам воқе бўлади. Масалан, *анализ-*, *таҳлил-* (юнонча – арабча), *мактуб-*, *нома-* (арабча – тожикча); *расм-*, *одат-* (арабча – арабча) каби.

Демак, синонимик муносабат аввало ўзбек тили луғат бойлигидаги ўз катлам лексемалари орасида воқе бўлади. Шу билан бирга, бошқа тилдан лексема ўзлаштириш оқибатида ҳам синонимик муносабат юзага келиши мумкин.

7-§. Синонимик уядаги лексемалар тузилишига кўра турлича бўлиши мумкин. Синонимик муносабат:

1) туб лексемалар орасида бўлади: *боп-*, *мос-*; *ёқ-*, *томон-*; *ўрин-*, *жой-* (айрим лексик маъноларидан) каби;

2) туб лексема билан ҳосила лексема орасида бўлади: *поғона-*, *боққич-*; *туга-*, *тамом бўл-* каби;

3) ҳосила лексемалар орасида бўлади. Бунда яшаш асоси бўлган лексемалар ўзаро:

а) синоним бўлади: *саноқли-*, *ҳисобли-* (*саноқ-*, *ҳисоб-*); *газаблан*, *қаҳрлан-* (*газаб-*, *қаҳр-*) каби;

б) яқин маъноли бўлади: *куйла-*, *хониш қил-* (*куй-*, *хониш-*); *ёш-яланг*, *йигит-яланг* (*ёш-*, *йигит-*) каби.

И з о х л а р: 1. Айни бир лексемадан ҳар хил аффикс билан ясалишлар ҳам синонимик муносабат ҳосил этиши мумкин. Бунда асли аффикслар синоним бўлади. Масалан, *илмоқ*, *илгак* синонимларида асли *-моқ*, *-гак* аффикслари ўзаро синоним. 2. Баъзан бир ўзакнинг ҳар хил кўринишларидан ясалишлар ҳам синонимик муносабат ҳосил этади. Бундай ҳолат асосан арабча ўзлаштирмаларда воқе бўлади. Масалан, *ҳақсиз-*, *ҳуқуқсиз-* лексемалари асли арабча ўзакнинг бирлик (*ҳақ-*) ва кўplik (*ҳуқуқ-*) шаклларида ясалган;

таққосла-, *қиёс қил-* синонимларидаги *қиёс*, *таққос* қисмлари асли бир арабча ўзакдан ҳосил килинган.

Демак, синонимларнинг юзага келишига сабаблардан бири – лексема ҳосил килиниши.

8-§. Синонимик уядаги лексемалар тилдаги мавқеи жиҳатидан ҳам турлича бўлади. Синонимик муносабат:

1) умумтил бирликлари орасида бўлади: *чумоли-*, *қумурсқа-*; *кун-*, *қуёи-*; *чоп-*, *югур-* каби;

2) умумтил бирлиги билан шевага хос бирлик орасида бўлади: *асал-*, *бол-*; *яна-*, *тагин-*; *озгин-*, *ориқ-* каби;

3) шеваларга хос бирликлар орасида бўлади: *ғўра-*, *довучча-*; *сапча-*, *хамак-*, *болача-*, *туғунак-* каби.

Демак, синонимияга умумтил нуктайи назаридан ёндашув билан адабий тилнинг ўзи нуктайи назаридан ёндашув фарк қилади. Шеваларга хос бирликлар – адабий тил синонимиясининг бойиш манбаларидан бири.

9-§. Шу ўринда эвфемизм туфайли воқе бўладиган синонимик муносабатни ҳам таъкидлаб ўтиш керак. Қўпол, ёмон таассурот қолдирадиган лексемани бундай хусусияти йўқ лексема билан алмаштириш ҳодисасига *эвфемизм* дейилади (юнонча *euphemo* - 'яхши, силлиқ гапираман'). Ҳодисанинг ўзидан ташқари, ана шундай "силлиқловчи" лексема ҳам эвфемизм деб юритилади. Масалан, *ўл-*, *қазо қил-*; *иккиқат-* – *хомиладор-*; *семиз-* – *ғўштдор-*, *тўла-* каби.

10-§. Синонимия кўпмаънолилик ҳодисаси билан узвий боғланган, чунки синонимик муносабат лексемаларда лексик маънолар бўйича воқе бўлади. Тўғридан-тўғри лексема билан лексема синоним бўлиши учун улар бир лексик маъноли бўлиши лозим. Кўпмаъноли лексемаларда ҳар бир семема бошқа бир лексема билан (агар у бирмаъноли бўлса) ёки семема билан (агар у кўпмаъноли бўлса) синонимик муносабатга киришади. Масалан, *бош-* лексемаси бир семемасида *тўнғич-* лексемаси билан, иккинчи семемасида *асосий-* лексемаси билан синонимик муносабат ҳосил қилади.

Лексик маъно турлари жиҳатидан қараганда синонимик муносабат:

1) бош (тўғри) маънолар орасида бўлади; бу – асосий ҳолат: *бутунлай-*, *тамомила-* каби;

2) бош (тўғри) маъно билан ҳосила (кўчма) маъно орасида; бундай ҳодиса анчагина учрайди: *тўнғич-*, *бош-*; *пухта-*, *пишиқ-* каби;

3) ҳосила (кўчма) маънолар орасида бўлади; бундай ҳолат кўп эмас. Масалан, *гапнинг мағзи-*, *гапнинг тўзи-* бирикмаларидаги *мағиз-*, *туз-* лексемалари ўзаро ҳосила маъноларида синоним бўлади.

11-§. Лексик қўллаш (нутқий маъно) асосида синоним юзага келмайди. чунки нутқий маъно лисоний бирлик деб эмас, балки нутқ ҳодисаси деб қаралади. Синонимик муносабат лисоний бирликлар орасида юзага ке-лади, шу асосда *узун синонимия* деб юритилади (лот. *usus* - 'одаг', 'қоида'). Синонимик муносабат лисоний маъно билан нутқий маъно орасида воке бўлса, *контекстуал синонимия* (*нутқий синонимия*) деб номланади.

Контекстуал синонимия ранг-баранг бўлиб, нутқда муҳим вазифа бажаради. Бундай синонимик муносабат нутқнинг ўзида воке бўлади, шу аниқ нутқдан (матндан) ташқарида йўққа чиқади. Бундай синонимик муносабат, масалан, олмош билан бошқа туркум лексемаси орасида, олмош билан бирикма, жумла, ҳатто абзац орасида, шахс, нарса, мавҳум тушунча номи билан шунинг тасвирий муқобили орасида (*Пушкин, "Евгений Онегин"нинг муаллифи* каби) пайдо бўлади ва б.

Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг "Сароб" романи ҳақида фикр билдирилганда ҳар гал *Абдулла Қаҳҳор* деб қайтаравериш услубни бузади. Шу сабабли контекстуал синонимиядан кенг фойдаланилади: бир ўринда *адиб* дейилса, иккинчи ўринда *ёзувчи* деб, учинчи ўринда *роман муаллифи* ёки *муаллиф* деб ишлатилади. Луғавий бирликлар сифатида *адиб-, ёзувчи-, муаллиф-* лексемалари ўзаро синоним эмас, лекин маълум бир контекст доирасида бу лексемалар ўзаро ва *Абдулла Қаҳҳор* атоқли отига контекстуал синоним бўлиб келади.

12-§. Синонимик муносабат тил тараққиётининг муайян бир босқичи доирасида белгиланади. Шунга кўра илгари поэтик асарларда қўлланиб, ҳозир истеъмолдан чиқиб кетган *кавқаб-* (арабча 'юлдуз') лексемаси билан *юлдуз-* лексемаси ҳозирги ўзбек тили нуқтайи назаридан синонимлар деб қаралмайди. Ҳар хил ижтимоий тузумга тааллуқли тушунчаларни англатадиган лексемалар ҳам ўзаро синоним деб қаралмайди, чунки буларни ҳозирги тилда бири ўрнида иккинчисини ишлатиб бўлмайди: *судья-, қози-, милиционер-, полициячи-* каби.

Синонимлар – тилнинг бой эканини, тараққиёт даражасини кўрсатиб турувчи ҳодисалардан бири. Синонимлар ёрдамида нозик маъно кирралари англатилади, воқеликка турлича баҳо, муносабат ифодаланadi. Синонимлардан бирини танлаб ишлатиш билан воқеликнинг маълум бир қирраси бўрттириб англатилади, ифодаланadi. Синонимларни ишлатишда ҳар гал улар орасидаги айирмалар билан ҳисоблашишга тўғри келади. Ўз фикрини англатишда, воқеликка ўз муносабатини ифодалашда ягона ўринли лексемани синонимлари орасидан танлаб ола билиш керак.

Синонимлардан яна нуткни ихчам, равон тузишда, шунингдек, талаффузни қулайлаштиришда ҳам фойдаланилади. Булардан ташқари синонимлар билан жуфт лексемалар ҳам тузилади: *ор-номус-*, *бахт-саодат-* каби.

Лексемаларда (лексосемемаларда) антонимик (оппозитив) муносабат (лексантонимлар)

13-§. Идеографик семаларидан одатда бир семаси зид, қолган семалари айнан икки лексема (лексосемема) бири иккинчисига нисбатан *антоним* дейилади (юнонча *anti* - 'зид', 'қарши'; *опута* - 'исм'). Бундай маъно муносабати *оппозитив* муносабат ҳам дейилади (лот. *oppositivo* - 'зид қўйиш'). Масалан, *оз-* – *қўп-*, *тез-* – *секин-*, *жонли-* – *жонсиз-* лексемалари орасида бўлгани каби.

Антонимлик икки тил бирлиги орасидаги маъно муносабати бўлиб, иккиси биргаликда *антонимик жуфтликни* ташкил қилади. Антонимлардан бири ёки ҳар иккиси ўз синонимига эга бўлиши мумкин, лекин шунда ҳам антонимик жуфтлик ҳолати бузилмайди. Масалан, *қўп-* лексемасининг *мўл-*, *бисёр-* каби синонимлари мавжуд, шунга қўра бу лексемалар *оз-* – *қўп-*, *оз-* – *мўл-*, *оз-* – *бисёр-* каби антонимик жуфтликларда қатнашади.

Антонимик муносабат одатда бир туркум лексемалари орасида бўлади (юкоридаги мисоллар). Бу – асосий ҳолат. Баъзан антонимик муносабат от лексеманинг белги маъноси билан сифат лексема орасида воқе бўлади: *бош-* ('тўнғич') – *охир-* каби.

Сифат лексемага феъл лексеманинг сифатдош шакли антоним бўлади. Бунда сифатдош шакли феъл лексеманинг бўлишли шаклидан ҳам, бўлишсиз шаклидан ҳам ҳосил қилинган бўлиши мумкин: *хом-* – *пишган-*, *ўтқир-* – *ўтмас-* каби. Сифат лексема билан маъно муносабатига киришуви оқибатида бундай сифатдош шаклидаги феълнинг маъносида янги мундарижа юзага келади, мустақил лексемага айланади (*пишган-* – *пишмаган-*, *пишган-* – *хом-*; *ўтмас-* – *ўтар-*, *ўтмас-* – *ўтқир-* муносабатларини киёсланг).

Антонимик муносабат асосан белги англатувчи лексемаларда мавжуд, айникса, сифат лексемаларда, равиш лексемаларда қўп: *яхши-* – *ёмон-*, *оч-* – *тўқ-*, *яқин-* – *узоқ-* каби. Феъл лексемаларда у қадар қўп эмас: *ол-* – *бер-*, *қир-* – *чиқ-* каби. От лексемаларда эса антонимик муносабат асосан белги-ҳолат отларида, бирор белгисига қўра зидлаш мумкин бўлган воқеликни англатувчи отларда мавжуд: *тинчлик-* – *уруш-*, *мехр-* – *нафрат-*, *ака-* – *ука-*, *опа-* – *сингил-*, *амаки-* – *тоға-*

каби. Антонимик муносабат баъзи туркумларда (масалан, сон, олнош туркумларида) умуман йўқ.

Кўринадики, барча лексемалар (лексосемемалар) антонимик муносабат ҳосил этавермайди. Семема англатадиган лексик маъно ўз зиддига эга бўла олмагани, антонимик муносабат воқе бўлиши мумкин. Масалан, *китоб-*, *соат-*, *кўз-* лексемаларининг лексик маъноларида бундай зидланувчи маъно муносабати ҳосил этиш имконияти йўқ; *тоза-*, *арзон-*, *аввал-* лексемаларининг лексик маъноларида эса бундай имконият бор: *тоза-* – *ифлос-*, *арзон-* – *қиммат-*, *аввал-* – *кейин-* каби.

Антонимлар ифода жихатига кўра ҳар хил бўлиши лозим: *соғ-* – *касал-* каби. Антоним лексемалар бир асосдан ясалган бўлиши мумкин, бунда лексема ясовчи аффикслар ўзаро антоним бўлади: *онгли-* – *онгсиз-* каби. Демак, антонимлар бошқа-бошқа лексема бўлиши керак (Синонимларда ҳам худди шундай).

Баъзан бир лексеманинг лексик маънолари ўзаро зидланиш ҳосил этади: *бош-* ('муқаддима') – *бош-* ('охир') каби. *Кўчанинг боши-* бирикмасида кўчанинг бошланишини ҳам, охирини ҳам тушуниш мумкин. Бундай ҳолатни антонимик муносабат деб эмас, балки кўпмаънолилиқ доирасида воқе бўладиган ҳодиса деб баҳолаш тўғрироқ. Фанда *энантисемия* деб юритиладиган бундай ҳодиса жуда оз учрайди (юнонча *en* – 'олдидаги').

Маъно жиҳатидан антонимлар ўзаро боғланишли бўлади: бирини айтиш билан шунинг зидди кўз олдига келади, бирининг маъноси антонимига қарши қўйилганда аниқ гавдаланади: *қалин-* – *юққа-* каби.

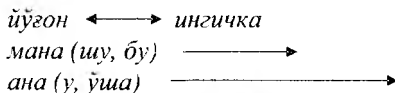
Оддий инкорнинг ўзи ҳали антонимлик эмас. Масалан, *айт-* – *айтма-*, *айтар-* – *айтмас-* кабилар бири иккинчисининг инкори, лекин уларни ўзаро антоним деб бўлмайди. Асли булар – икки лексема эмас, балки бир лексеманинг икки (бўлишли ва бўлишсиз) шакли. Антонимик муносабат эса икки лексема орасида воқе бўлади, бунда инкор этиш янгини номлаш орқали юз беради. Масалан, *ширин-* – *аччиқ-* лексемалари бири иккинчисини ўзи англатадиган маъноси билан, янгини номлаш билан инкор этади.

Демак, антонимик муносабат ҳосил этувчи лексемалар бири иккинчисини янгини номлаш орқали инкор этиши, лексик маънолар бири иккинчисининг зидди бўлиши лозим. Масалан, *доно-* ва *аҳмоқ-*, *бир-* ва *минг-*, *йиқил-* ва *тур-* лексемалари ўзаро антоним эмас, чунки булар юкоридаги шартларга жавоб бермайди. *Доно-* лексемасига *нодон-* лексемаси, *аҳмоқ-* лексемасига *ақлли-* лексемаси антоним. *Тур-*

лексемасининг бош (тўғри) маъносига *ёт-* лексемасининг бош (тўғри) маъноси антоним, лекин *йиқил-* лексемасига антоним йўқ.

Шунингдек *ана-* – *мана-*; *шу-* – *ўша-*, *у-* – *бу-* кўрсатиш бирликларидан ўзаро зид маъноларни билдирмайди. Бу бирликларнинг маъносидаги фарқ - зид йўналишда эмас, балки бир йўналишда ётувчи масофа (вакт) оралиғида.

Қиёсланг:

14-§. Синонимик муносабатда бўлганидек, антонимик муносабатда ҳам лексик маънога асосланилади. Бирмаъноли лексемаларда тўғридан тўғри лексема билан лексема антонимияси ҳақида гапириш мумкин, масалан, адабий тилдаги *пакана-* – *новча-* лексемаларида бўлгани каби.

Кўпмаъноли лексемаларда эса ҳар бир лексик маъно ўз антонимига эга бўлиши мумкин. Масалан, *тирик-* лексемасининг бир семемасига *ўлик-* лексемасининг бир семемаси (*тирик табиат-* – *ўлик табиат-*), *тирик-* лексемасининг бошқа бир семемасига *ланж-* лексемасининг бир семемаси (*тирик ош-* – *ланж ош-*) антоним.

Кўпмаъноли лексеманинг ҳар бир семемасига антоним бўлиши шарт эмас. Масалан, *бахил-* лексемасининг бир семемасига антоним бор (*бахил одам-* – *сахий одам-*), лекин бошқа бир семемасига антоним йўқ (*бахил-* лексемасининг назарда тутилаётган семемасига *ич(и) қора* ибораси синоним, *кўнгли(и) оқ* ибораси антоним). Демак, антонимик муносабат ҳам, худди синонимик муносабатда бўлганидек, лексемалар орасидаги муносабат эмас, балки семемалар орасидаги муносабат.

Антонимия турли лексик маънолар орасида воқе бўлади:

- 1) бош (тўғри) маънолар орасида: *инсон-* - *ҳайвон-* каби;
- 2) бош (тўғри) маъно билан ҳосила (кўчма) маъно орасида: *кичкина-* – *девдай-* каби;
- 3) ҳосила (кўчма) маънолар орасида: *узоқ (қариндош)* – *яқин (қариндош)* каби. *Бошдан оёқ* каби ишлатишда ҳар икки лексема ҳосила (кўчма) маъноси билан қатнашади.

Одатда бирор лексемага ҳос лексик маънони таърифлашда бу лексик маънонинг синоними билан антоними ҳам ҳисобга олинади. Масалан, *қуюқ чой-* бирикмасидаги *қуюқ-* лексемасининг маъносини таърифлашда унинг синонимини (*аччиқ-*) ва антонимини (*сууюқ-*) кўрсатиш фойдали: "*қуюқ-*: *аччиқ-* лексемасига синоним, *сууюқ-* лексемасига антоним" каби.

Баъзи лексик маъноларга ҳам синоним, ҳам антоним келтириш имконияти бўлмайди. Масалан, *суяқ чой*- бирикмасидаги *суяқ*- лексемасининг лексик маъносига антоним бор (*қуюқ чой*-), лекин синоним йўқ (*бемаза чой*- бирикмасидаги *бемаза*- лексемасини синоним деб бўлмайди, чунки қуюқ чой ҳам бемаза бўлиши мумкин).

15-§. Лексик қўллаш (нутқий маъно) асосида антонимик муносабат ҳосил бўлмайди (Синонимик муносабатда ҳам шундай). Лисоний маъно билан нутқий маъно орасида зидланиш воқе бўлса, уни *контекстуал антонимия* деб номлайдилар. Бундай антонимия ҳар гал нутқнинг ўзида воқе бўлади, конкрет нутқдан (матндан) ташқарида йўққа чиқади. Масалан, *ўт*- ('олов') лексемаси билан *сув*- лексемаси (шунингдек *у*- кўрсатиш бирлиги билан *бу*- кўрсатиш бирлиги) ўзаро антоним эмас; маълум матндаги антонимик муносабат ҳосил этиб туриши мумкин: *Ўтга ҳам, сувга ҳам ўзини уришга тайёр* (Ойбек). *Дам у учига боради, дам бу учига келади* каби.

Антонимик муносабат тил birlikлари орасида воқе бўлади. Шунга кўра *илмий* лексемаси билан *илмга хилоф*- бирикмасини ўзаро антоним деб бўлмайди, чунки биринчиси – тил бирлиги, иккинчиси – эркин бирикма, нутқ бирлиги. Асли *илмий*- лексемага *ғайриилмий*- лексемаси антоним. *Илмий*- билан *илмга хилоф*- муносабатини контекстуал антонимия дейиш мумкин.

Антонимлар, аввало, лексемаларнинг лексик маъносини изоҳлашда маълум аҳамиятга эга. Иккинчидан, антонимлардан антитеза ҳосил этишда фойдаланилади (фр. *antithese* - 'зид қўйиш'). Бундай антитеза мақолларда айниқса кўп: *Яхшидан от қолар, ёмондан дод* (*от*- – *дод*- муносабати – контекстуал антонимия); *Каттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда бўл* каби. Учинчидан, антонимлар билан жуфт лексема тузилади; бунда ё маъно умумлашади, ёки янги лексик маъно англашилади (кейингиси – асосий ҳолат): *эрта-кеч*-, *қийин-ёзин*-, *ўғил-қиз*-, *келди-кетди*- каби.

Лексемалар (лексосемемалар) орасидаги ассоциатив семантик муносабатлар

16-§. Лексемалар (лексосемемалар) орасидаги ассоциатив муносабатлар асли экстралингвистик ҳодиса бўлиб, воқеликдаги шундай муносабатларнинг тилдаги (лексемалардаги) инъикосидан, номланишидан иборат (лот. *associatio* - 'бирлаштиш').

Синонимик, антонимик (оппозитив) муносабатларда бўлганидек, ассоциатив семантик муносабат ҳам умумий (интеграл) ва фарқли (диффе-

ренциал) идеографик семалар асосида белгиланади. Лексемаларни бирлаштириш, гуруҳлашда лексик маънолар таркибидаги умумий идеографик семалар асос бўлади, бундай лексемаларни ички таснифлаш ва тавсифлаш эса фаркли идеографик семалар бўйича амалга оширилади.

1. Лексик маъноси даражама-даража фаркланиб (ортиб, кучайиб) борувчи лексемалар орасидаги муносабат: *бино-* – *кошона-* - *қаср-* лексемалари ўзаро, *халта-* – *тўрва-* - *қоп-* - *қанор-* лексемалари ўзаро, *той-* - *қулун-* – *дўнани-* лексемалари ўзаро, *чақалоқ-* - *гўдак-* лексемалари ўзаро шундай маъно муносабати ҳосил этади.

Лексемалар (лексосемемалар) орасидаги бундай семантик муносабатни зиддият дейиш ўринли эмас. Барча тил бирликлари орасидаги муносабатлар зиддиятга (оппозицияга) асосланади деб тушушиш натижасида лексемалар орасидаги ҳар қандай фаркланишни ҳам зиддият деб талкин қилиш юзага келди. Аслида 'зидланиш'ни 'фаркланиш'нинг бир кўриниши деб баҳолаш лозим. Юқорида тасвирланган ходисани *даражали семантик муносабат* дейиш кифоя.

Даражали семантик муносабат икки лексема орасида ҳам воқе бўлаверади; лекин уч ва ундан ортиқ лексема орасида воқе бўлса, лексик маънонинг даражама-даража фаркланиб (ортиб) бориши очикрок кўринади.

2. Кенг тушунчани, жинс тушунчасини, бутун тушунчасини англлатувчи лексема (лексосемема) билан тор тушунчани, тур тушунчасини, қисм тушунчасини англлатувчи лексема (лексосемема) орасидаги семантик муносабат. Бундай ҳодиса *погонали семантик муносабат* дейилади. Масалан, *бола-* ('фарзанд') лексемаси билан *ўғил-*, *қиз-* лексемалари, *дарахт-* лексемаси билан *тол-*, *терақ-* каби лексемалар, *от-* ('иш ҳайвони') лексемаси билан *айғир-*, *байтал-* лексемалари, *вақт-* лексемаси билан *он-*, *лаҳза-* лексемалари, *қўй-* лексемаси билан *қўчқор-* лексемаси ўзаро шундай маъно муносабати ҳосил этади.

3. Тур тушунчасини англлатувчи лексемалар (лексосемемалар) орасидаги семантик муносабат. Бундай ҳодиса *тенг қийматли семантик муносабат* дейилади. Масалан, *тол-*, *терақ-*, *қайин-* лексемалари ўзаро, *карч-*, *тилим-* лексемалари ўзаро, *қитоб-*, *дафтар-*, *ручка-* лексемалари ўзаро шундай маъно муносабати ҳосил этади.

Лексемаларни (лексосемемаларни) семантик гуруҳлаш ҳақида

1-§. Лексемаларнинг (лексосемемаларнинг) лексик маъно асосида гуруҳланишига лексиксемантик гуруҳ (ЛСГ) дейилади. Энг йирик

ЛСГ деб лексемаларнинг туркумларга ажратилиши кўрсатилади: от лексемалар ЛСГи, феъл лексемалар ЛСГи каби. Бундай ЛСГларга лексемалар лексик маъноси таркибидаги бош идеографик сема (энг кенг кўламли сема) асосида бирлаштирилади; масалан, 'предмет' семаси асосида от лексемалар ЛСГи, 'предметнинг ҳаракат-ҳолати' семаси асосида феъл лексемалар ЛСГи ажратилади.

Ҳар бир туркум ЛСГи ўз навбатида бир қанча ЛСГларга, агар бундай ажратилган ЛСГ ҳажман катта бўлса, ўз навбатида яна кичикроқ ЛСГларга ажратилади. Ҳажман энг кичик ЛСГгина (масалан, предметнинг ҳидини англатувчи ЛСГ *хушбўй*-, *сассиқ*-, *қўланса* каби санокли лексемалардангина иборат) яна ЛСГларга бўлинмайди, фақат ички тасниф амалга оширилади (масалан, ижобий ёки салбий ҳидни англатишига кўра, лексик маъносининг даражаланишига кўра таснифланади).

ЛСГдан ташқари, лексемалар семантик майдонларга (СМ) ҳам бирлаштирилади. СМнинг ЛСГдан асосий фарқи шуки, бир неча туркум лексемалари бир архисема асосида қамраб олинади. Масалан, 'нутқ фаолияти' СМга 'нутқ' архисемаси асосида от лексемалар ҳам, феъл лексемалар ҳам бирлаштирилади ва б.

Лексемаларни тизим сифатида ўрганиш нуқтайи назаридан ЛСГлар муҳим аҳамиятга эга. ЛСГларга ажратилиш асосан от, сифат, феъл, равиш туркумларига хос. Ҳар бир туркум лексемалари ЛСГларга турлича ажратилади. Лексемаларни ЛСГларга ажратиш ва ички таснифлаш семалар (маъно узвлари) асосида амалга оширилади. Лексемаларни ЛСГларга бирлаштиришни ва ажратишни семик таҳлил (маъно узвлари асосидаги таҳлил) усули билан амалга ошириш орқали тилнинг луғат бойлигини тизим сифатида чуқур англаш ва тавсифлашга эришилади. Ўзбек тили луғат бойлигини шундай усул билан ўрганиш авж олиб бормоқда.

2-§. От лексемалар лексик маъносининг табиатига қараб турли-туман ЛСГларга ажратилади; масалан, дастлаб киши отлари ва нарса отларига ажратилиб, киши отлари ўз навбатида қариндош-уруғчилик номлари, амал-мансаб номлари каби ЛСГларга бирлаштирилади. Жуда кўп ЛСГлар нарса отларида мавжуд: тана аъзоларининг номлари, кийим-кечак номлари, ўсимлик номлари ва б.

Айрим ЛСГлар ҳажман кенг бўлиб, ўз навбатида яна кичикроқ ЛСГларга ажратилади; масалан, ҳайвон номлари ЛСГи уй ҳайвонларининг номлари, ёввойи ҳайвонларнинг номлари ЛСГларига, булар ўз навбатида яна кичикроқ ЛСГларга ажратилади.

Туркий тиллар бўйича, шу жумладан, ўзбек тили бўйича от лексемалар доирасида қандай ЛСГлар мавжудлиги ҳали тўлиқ аниқланмаган, фақат қавм-қариндошлик номлари, тана аъзолари номлари, хайвон номлари каби бир неча ЛСГлар ўрганилган.

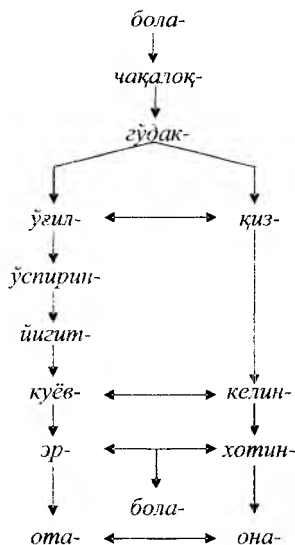
Қавм-қариндошлик номлари ЛСГи ўз навбатида бир неча кичикроқ ЛСГларга ажратилади. Бунда ЛСГни турлича асослар билан ажратиш мумкин. Қавм-қариндошлик номлари доирасида, масалан, 'бир авлод кишилари номлари' ЛСГини ажратиш ва қуйидагича тасвирлаш мумкин.

Ёш жиҳатидан киши дастлаб *бола*- дейилади ва бу тушунча ўзбек тилида *фарзанд*-, *зуриёт*- лексемалари билан ҳам англатилади. Бу лексемалар синонимик уяга бирлашиб, парадигматик муносабат ҳосил этади. ЛСГга бу синонимик уянинг доминантаси (бош лексемаси) сифатида *бола*- лексемаси киритилади. Бола ёш жиҳатидан *чақалоқ*- ва *гўдақ*- деб фарқланади, бу лексемалар ўзаро даражали маъно муносабати ҳосил этади: 'янги туғилган бола' - 'эмизикли бола'. *Бола*- лексемасида 'жинс' семаси йўқ, шунга кўра жинс *ўғил бола*-, *қиз бола*- деб фарқланади; одатда *ўғил*-, *қиз*- лексемаларининг ёлғиз ўзи ишлатилади; бу лексемалар ўзаро антонимик (оппозитив) муносабат ҳосил қилади.

Ўғил балоғат ёшига етиш олдида *ўстирин*-, балоғат ёшига етганида *йигит*- дейилади; бу лексемалар ўзаро даражали семантик муносабат ҳосил этади. Бундай даражали муносабат ҳосил этиш *қиз*- лексемасига нисбатан йўқ: *қиз*- лексемасининг ўзи ишлатилаверади.

Оила қураётган йигит *қуёв*-, қиз эса *келин*- дейилади; *йигит*- – *қуёв*-, *қиз*- – *келин*- лексемалари даражали семантик муносабат, *қуёв*- – *келин*- лексемалари эса антонимик (оппозитив) муносабат ҳосил қилади. *Қуёв* билан *келин* оила сифатида яшай бошлаганидан кейин *эр*- билан *хотин*- дейилади; бу лексемалар антонимик (оппозитив) муносабат ҳосил қилади; *қуёв*- – *эр*-, *келин*- – *хотин*- муносабати эса даражали семантик муносабатнинг бир кўринишига тенг.

Оилада бола туғилганидан кейин *эр ота*- мавқеига, хотин эса *она*-мавқеига эришади; *ота*- – *она*- лексемалари антонимик (оппозитив) муносабат ҳосил этади; *эр*- – *ота*-, *хотин*- – *она*-, *ота*- – *бола*-, *она*- – *бола*- лексемалари эса даражали семантик муносабатнинг кўринишларини акс эттиради. Шундан кейинги семантик муносабат яна *бола*- лексемасидан бошлаб кейинги авлод учун тақрорланади. Ай-тилганларни чизмада қуйидагича акс эттириш мумкин:

3-§. Сифат лексемалар лексик маъносининг табиатига кўра, бош идеографик семаси асосида қуйидагича ЛСГларга ажратилади:

1) кишининг аклий ҳамда ҳиссий белги-хусусиятини билдирувчи сифатлар: *ақли-, аҳмоқ-, доно-, нодон-, зийрак-, хушёр-, синчков-, довдир-, лоқайд-, ўжар-, тўпори-, шаддод-, дангаса-, қайсар-, ювош-, мўмин-қобил-, магрур-, хокисор-* каби;

2) кишининг жисмоний белги-хусусиятини билдирувчи сифатлар: *семиз-, озгин-, чўлоқ-, майиб-, гилай-, кар-, соқов-, ёи-, қари-, кекса-* каби;

3) кишининг руҳий белги-хусусиятини билдирувчи сифатлар: *хурсанд-, хушчақчақ-, хафа-, гамгин-, маъюс-, ташвишли-, тетик-, тажсанг-, даргазаб-, бақувват-, ожиз-, заиф-* каби;

4) киши қиёфаси белгисини билдирувчи сифатлар: *чиройли-, гўзал-, хушбичим-, хунук-, бадбашара-* каби;

5) кишининг ижтимоий ҳолатини билдирувчи сифатлар: *бой-, бадавлат-, ўртаҳол-, камбағал-, қашшоқ-, фақир-, етим-, мусофир-* каби;

6) ранг-тус билдирувчи сифатлар: *оқ-, қора-, кўк-, яшил-, сариқ-, қизил-, малла-, зангор-* каби;

7) таъм-маза билдирувчи сифатлар: *ширин-, лаззатли-, аччиқ-, чучмал-, нордон-, шўр-, бемаза-* каби;

8) ҳид билдирувчи сифатлар: *хушбўй-, бадбўй-, сассиқ-, қўланса-* каби;

9) ҳарорат билдирувчи сифатлар: *иссиқ-, совуқ-, илқ-, салқин-* каби;

10) тинч-нотинчлик билдирувчи сифатлар: *тинч-, жимжит-, сокин-, безовта-* каби;

11) ҳўл-куруклик билдирувчи сифатлар: *ҳўл-, қуруқ-, нам-, шилта-, шалаббо-* каби;

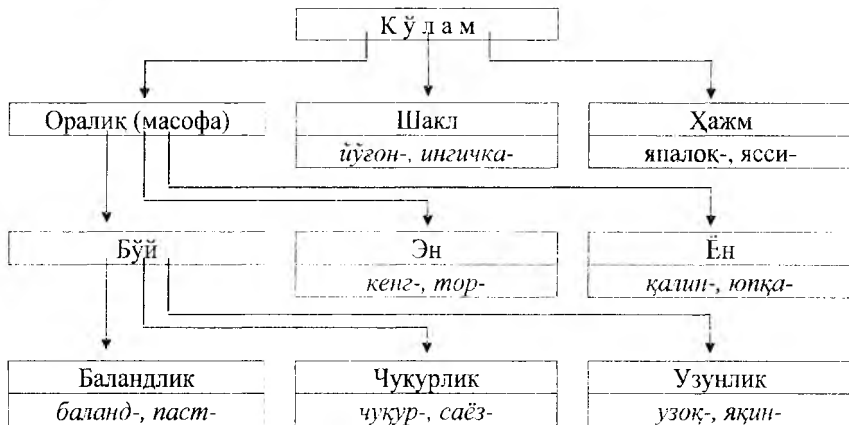
12) вазн билдирувчи сифатлар: *огир-, енгил-* каби ва б.

Сифат лексемаларда ажратиладиган ЛСГлардан бири – кўлам сифатлари. Бу ЛСГга мансуб сифатлар предметнинг масофа (оралиқ), шакл, ҳажм жиҳатига кўра белгисини англатади. Оралиқ кўламини билдирувчи сифатлар предмет кўламининг уч жиҳати – бўй кўлами, эн кўлами, ён кўлаמידан бирини англатади (Мисоллари куйироқда). Шакл кўламини билдирувчи сифатлар предметнинг айна вақтда икки – эн ва ён – кўламини англатади: *йўгон-, ингичка-* каби. Ҳажм кўламини билдирувчи сифатлар эса предметнинг айна вақтда уч – бўй, эн, ён – кўламини англатади: *япалоқ-, ясси-* каби.

Оралиқ (масофа) кўламини билдирувчи сифатлар предметнинг: 1) бўй кўламини англатади (Мисоллари куйироқда); 2) эн кўламини англатади: *кенг-, тор-* каби; 3) ён кўламини англатади: *қалин-, юққа-* каби.

Бўй кўламини билдирувчи сифатлар ўз навбатида предметнинг: а) баландлик кўламини англатади: *баланд-, юксак-, новча-, пакана-* каби; б) чуқурлик кўламини англатади: *чуқур-, саёз-* каби; в) узунлик кўламини англатади: *узоқ-, олис-, яқин-* каби.

Кўлам сифатлари таснифини қуйидагича чизма билан кўрсатиш мумкин:

4-§. Феъл лексемалар бўйича ажратиладиган ЛСГлар бошиқа туркум лексемаларида ажратиладиган ЛСГларга караганда кўпроқ ўрганилган.

Феъл лексемалар одатда қуйидаги ЛСГларга ажратилади:

1) 'ҳаракат' архисемаси билан ажратиладиган ЛСГ: *кел-, кет-, бор-, юр-, югур-, уч-, суз-* каби;

2) 'ҳолат' архисемаси билан ажратиладиган ЛСГ: *оқар-, қорай-, иси-, сови-, қизи-, сусай-, қаққай-, шаттай-, гердай-, жунжик-, ганги-, севин-, қўрқ-* каби;

3) 'сезги' архисемаси билан ажратиладиган ЛСГ: *кўр-, эшит-, хидла-, тот-, пайпасла-* каби;

4) 'товуш' архисемаси билан ажратиладиган ЛСГ: *гапир-, вовулла-, чирқира-* каби ва б.

Юкорида таъкидланган ЛСГлардан ҳар бири мураккаб таркибли бўлиб, ўз навбатида кичикроқ ЛСГларга ажратилади. Масалан, 'товуш' архисемаси асосида ажратиладиган ЛСГ қуйидаги уч кичикроқ ЛСГга ажратилади: а) кишига мансуб товушларни билдирувчи феълларнинг ЛСГи (Мисоллари куйроқда); б) жонли табиатга мансуб товушларни билдирувчи феълларнинг ЛСГи: *маъра-, бўқир-, сайра-, миёвла-, чирқилла-* каби; в) жонсиз табиатга мансуб товушларни билдирувчи феълларнинг ЛСГи: *гулдур-, иштирла-, шовулла-, шарақла-, жарангла-* каби.

Кишига мансуб товушларни билдирувчи феълларнинг ЛСГи ўз навбатида яна кичикроқ ЛСГларга ажратилади: а) 'тил товушлари' семаси билан ажратиладиган феъллар: *де-, сўзла-, ҳикоя қил-* каби; б) киши ҳосил қиладиган бошқа товушларни билдирадиган феъллар: *йўтал-, хирилла-, хахола-* каби.

'Тил товушлари' семаси билан ажратиладиган ЛСГ адабиётларда "нутқ феъллари" деб номланиб, ўз навбатида яна бир неча семантик гуруҳларга ажратилади: а) 'изҳор' феъллари: *гапир-, сўзла-, ваъз қил-* каби; б) 'даъват' феъллари: *бужор-, чақир-, унда-* каби ва б.

5-§. Равиш лексемалар миқдори оз бўлиб, қуйидаги маъно гуруҳларига ажратилади:

1) тарз равишлари: *яёв-, пиёда-, астойдил-, тўсатдан-, тез-, секин-, йўл-йўлақай-, кўр-кўрона-* каби;

2) пайт равишлари: *ҳозир-, боя-, бугун-, кеча-, эрталаб-, кечқурун-, аввал-, доим-* каби;

3) мақсад равишлари: *атайлаб-, жўрттага-, қасддан-* каби;

4) миқдор равишлари: *кўп-, мул-, анча-, оз-, кам-, тича-, бироз-* каби.

Баъзи адабиётларда *жуда, ўта, энг, гоят, ниҳоятда* кабилар даража равишлари дейилади. Асли бу бирликлар лексик маъно англатмайди, балки лексема олдиди келиб, 'кучайтирув' маъносини (грамматик маъно) ифодалайди; шунга кўра шакл ясовчи морфемага тенг

бўлиб, сифат ва равиш лексемаларнинг орттирма шаклини ясайди: *энг арзон, жуда кўп* каби.

ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ (ЛЕКСОСЕМЕМАЛАРНИНГ) ИШЛАТИЛИШ ДОИРАСИ

1-§. Лексемалар ишлатилиш доираси жиҳатидан аввало иккига гуруҳланади: ишлатилиш доираси чегараланмаган қатлам ва ишлатилиш доираси чегараланган қатлам.

Ишлатилиш доираси чегараланмаган қатламни барча ўзбеклар учун умумий бўлган лексемалар ташкил қилади. Бу қатламдаги лексемалар, яшаш жойи, касби, маданий савияси, жинси, ёши ва бошқа белгиларидан қатъи назар, ўзбекча гапирадиган ҳар бир кишининг нутқида ишлатилади, ўзбек тилида гапирувчиларнинг барчаси учун тушунарли бўлади. Ўз-ўзидан, бундай лексемалар кундалик турмушда зарур нарса, белги кабиларнинг номи бўлади.

Туркум нуқтайи назаридан ёндашилса, ишлатилиш доираси чегараланмаган қатламга бутунича (баъзи жузъий истиснолар билан, албатта) ёрдамчилар деб номланадиган грамматик туркумларга мансуб бирликлар киритилиши лозим. Чунки, биринчидан, бундай бирликлар ўзи кўп эмас, ҳар гал шу оз миқдордаги бирликларга мурожаат қилинади. Иккинчидан, булар асли грамматик воситалар сирасига киради: лексик томондан кўра грамматик томон устун туради, бу ҳол уларнинг умумий ва зурурий бўлишини таъминлайди. Ундовлар ҳам ишлатилиш доираси жиҳатидан грамматик туркумлар катори баҳоланади.

Мустақил туркумлардан сон лексемалар ва олмош лексемаларнинг деярли барчаси ишлатилиш доирасига кўра чегараланмаган. Қолган туркумларда (оғ, сифат, феъл, равиш, шунингдек модал бирликларда) ҳар бир лексема алоҳида ёндашиб баҳоланиши керак. Диалектларга кўра воқе бўладиган баъзи фонетик айрмаларни ҳисобга олмаганда (чунки бу лексемалар адабий тилда ягона талаффуз меъёрига бўйсунди), ишлатилиш доираси чегараланмаган қатламга *кўз-, қўл-, оёқ-, биллак-, тирсак-, яхши-, ёмон-, қора-, сариқ-, қўқ-, кел-, кет-, ўтир-, тур-, юр-, тез-, секин-, эрта-, кеч-* каби жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Ҳозирги адабий ўзбек тили лексик бойлигининг асосини худди шундай лексемалар ташкил қилади.

2-§. Лексемаларнинг ишлатилиш доираси жиҳатидан чегараланиши турлича. Шунга кўра чегараланган қатлам ўз навбатида иккига гуруҳланади: ишлатилиши территорияга кўра чегараланган лексемалар ва ишлатилиши касб-корга кўра чегараланган лексемалар.

Ишлатилиши территорияга кўра чегараланган тил ҳодисалари *диалектизм* дейилади (юнонча *dialektos* - 'тилнинг маҳаллий кўриниши').

Диалектизм – умумтилга эмас, балки шу умумтилнинг маҳаллий кўринишлари бўлган диалектларга хос ҳодиса; шунга кўра булар одатда бирор диалектнинг вакиллари нуткида ишлатилиб, кўпинча, бошқа диалектларнинг вакилларига, шунингдек, адабий тилга ҳам хос бўлмайди.

Диалектизм асосан уч турли:

1. Луғавий диалектизм – луғавий бирликлардаги тури (мисоллари куйида).

2. Грамматик диалектизм – грамматик ҳодисалардаги тури (масалан, баъзи диалектларда ўрин маъноси учун *-га*, аксинча, жўналиш маъноси учун *-да* ишлатилиши каби).

3. Фонетик диалектизм – товуш талаффузи ва товуш ўзгаришига боғлиқ тури (масалан, унлиларнинг баъзи диалектларда чўзиқроқ ва юмшоқроқ талаффуз қилиниши, айрим диалектларда бир товуш ўрнига бошқа товушнинг келиши ва б.)

Адабий тилнинг луғатига биринчи галда барча ўзбеклар учун умумий бўлган лексемалар танлаб олинади. Бу умумий қатлам айрим диалектларга хос лексемалар ҳисобига бойитиб борилади.

Аслида адабий тил луғатининг бир қисми аввал диалектларники бўлиб, адабий тилга хос деб қаралиши бундай лексеманинг умумлашиб кетишига сабаб бўлган.

Диалектизм умумтил луғат бойлигининг нисбатан оз миқдорини ташкил этади. Шу оз миқдордаги лексемалардан ҳам адабий тилга сайлаб киритилади. Диалектизмларнинг умумтил бойлигига айланиши маълум шарт-шароитга боғлиқ. Масалан, шу диалектизм англатган маъно учун адабий тилда бошқа ном бўлмаслиги керак; агар адабий тилда шундай маънони англатувчи лексема бўлса, янги қабул қилинаётган лексема лексик маъно қиррасида, баҳо семасида, нутк кўринишларига хосланиш белгисида ва бошқа жиҳатларида айримликка эга бўлиши лозим.

Бирор диалектизмнинг адабий тилга кўчишини бошқа бир ходисадан – диалектизмнинг бадий асарда ишлатилишидан фарқлаш керак. Бадий асарда ишлатилган ҳар бир лексема адабий тилга қабул қилинган деб қаралмайди. Бадий асар воқеликни қандай бўлса – шундай акс эттириши сабабли унда тил ҳодисалари ҳам ўз табиий ҳолатида намоён бўлади. Агар диалектизм бирор муаллиф асаридагина учраб қолмай, барча ишлатадиган луғавий бирликка айланса, умумлашиб кетса, шунда бундай бирлик адабий тилга кириб боради.

Акс ҳолда, бадий асарда ишлатилганидан катъи назар, диалектизм-лигича қолаверади.

Масалан, Абдулла Қаҳҳор ўз киссасини ("Синчалак") диалектизм билан атади, бу лексемани кисса матнида ҳам ишлатди. Лекин шу билан *синчалак*- лексемаси адабий тил луғатига ўтди деб бўлмайди, албатта (Адабий тилда шу маъно *читтак* лексемаси билан англатилади). Демак, ёзувчи диалектизмни бадий асар матнига киритади, бундай лексеманинг адабий тил лугавий бирлигига айланиши эса тил амалиётига боғлиқ.

Тилнинг бирор маҳаллий кўринишида ишлатиладиган барча лексемалар шу диалектни ки деб қаралади, лекин диалектизм деб шулардан бир қисмигина ажратилади. Бунда адабий тил билан диалект учун муштарак лексемалар ҳисобдан чиқарилади.

Диалектдаги лексема адабий тилдаги лексемадан кўпинча товуш жиҳати билан фарқланиб туради: айни бир лексема адабий тилда ва турли диалектларда ҳар хил талаффуз қиланади. Масалан, *кангул* – *кўнгул* – *кўнгил*, *ока* – *ака*, *жур* – *юр*, *гал* – *кел*, *бала* – *бола*, *турноқ* – *тупроқ* каби. Булар – тилнинг маҳаллий кўринишларига хос бир неча лексема эмас, балки умумтилда бор бир лексеманинг турлича талаффузи; шунга кўра бундай фарқлашишлар лексик диалектизм дейилмайди.

3-§. Диалектизм деб белгиланувчи бирлик адабий тилда (шунингдек бошқа диалектларда ҳам) умуман йўқ бўлиши ёки ўз лексик маъносидан, лексик маъносининг тармоқланишида, баҳо семасида ва бошқа жиҳатларида фарқланиб туриши керак.

Лексик диалектизм икки турли бўлади: а) диалектизм-лексема, б) диалектизм-семема.

Фақат шу диалектдагина ишлатилса-ю, адабий тилда йўқ бўлса, *диалектизм-лексема* дейилади. Бундай лексема луғавий бирлик сифатида адабий тил учун бус-бутун янги, номаълум бўлади. Масалан, *хамак*-, *сатча*-, *балача*-, *туғунак*- (*туйнак*-) лексемаларидан ҳар бири бошқа-бошқа диалектни ки, булардан бирортаси ҳам адабий тилга қабул қилинмаган. Ҳозиргача ҳар бир территорияда шу предмет ўз лексемаси билан англатилади.

Худди шунингдек ҳолат *нарвон*-, *шоти*-, *занги*- лексемаларига ҳам хос. Лекин бу мисолдаги биринчи лексема, ҳар ҳолда, адабий тилга олинган деб қаралади (Марказ жойлашган диалектнинг лексемаси эканлиги билан изоҳланса керак). Демак, диалектлардан бириники бўлган лексема адабий тилга хос лексемага айланади, қолганлари диалектизмлигича туради.

Диалектга хос лексема адабий тилга баъзан якка ўзи эмас, балки турғун бирикма таркибида кириб келиши мумкин. Масалан, *шийпон*- лексема адабий тилга *дала шийпони*- турғун бирикмаси таркибида ўтди.

Баъзи ҳолларда бирор диалектдаги лексема бошқа диалектдаги лексема билан ёки адабий тилдаги лексема билан ифода жихатига кўра бир хил бўлади-ю, мазмун жихатига кўра фаркланиб туради. Буни *диалектизм-семема* дейилади. Масалан, *паиша*- - *чивин*-, *чивин*- - *паиша*-, *лаган*- - *товоқ*-, *товоқ*- - *лаган*- лексемаларида бўлгани каби. Бу ерда айни бир лексик маъно ҳар хил диалектда бошқа-бошқа лексеманинг луғавий мундарижасини ташкил қилади: русча *муха* бир диалектда *паиша*- дейилса, бошқа бир диалектда *чивин*- дейилади; аксинча, русча *комар* аввалги диалектда *чивин*- дейилса, кейинги диалектда *паиша*- дейилади ва б. Бу ерда лексемалар гўё ўрин алмашиб колгандек бўлади.

Диалектларга кўра баъзан лексемаларнинг маъно ҳажмида ҳам фарқ мавжуд бўлади. Буни диалектизм-семеманинг бир кўриниши деб баҳолаш керак. Масалан, баъзи диалектларда мева турларидан бирининг хўли ҳам, қуруғи ҳам *ўрик*- деб номланаверади, бошқа бир диалектда эса *ўрик*- деб фақат хўл мевага айтилади, қуруғи эса *туршак*- дейилади. Демак, *ўрик*- лексемасининг маъно ҳажми бир диалектда кенг, бошқа диалектда эса тор бўлиб чиқади.

4-§. Ишлатилиш доираси касб-корга кўра чегараланган луғавий бирликлар *профессионализм* дейилади (лот. *professio* - 'касб-кор', 'му-тахассислик').

Диалектизм маълум жойда яшовчилар учунгина тушунарли бўлса, профессионализм маълум касб-кор эгалари доирасида ишлатилиб, шуларга тушунарли бўлади.

Ўз диалектининг таъсири билан изоҳланадиган баъзи айримликларни ҳисобга олмаганда, шу касб эгаси қайси территорияда яшашидан қатъи назар, профессионализм улар учун одатда умумий бўлади.

Профессионализмларнинг асосий қисмини ҳар бир касб-корда шу соҳанинг терминлари ташкил қилади. Масалан, ипакчилик терминлари каби. Профессионализм турли фан-техника, мактаб-маъориф соҳаларида, маъмурий-хўжалик ишларида ва бошқа соҳаларда ҳам мавжуд.

Диалектизмда бўлганидек, профессионализмлик ҳам нисбий тушунча. Бундай бирлик ўз соҳасидан чиқиб, ишлатиш доирасидаги чегараланиш йўқолиб, умумтил мулкига айланса, профессионализмлик муҳрини йўқотади. Кўпгина маъмурий-хўжалик, фан-техника, мактаб-маъориф, қишлоқ хўжалиги терминлари кенг оммаланиб, умум-

лашиб, умумтил бирлигига айланаб кетган: *шартнома-*, *қонун-*, *кредит-*, *культивация-* ва б.

Якка лексемалардан ташқари *маданий-оқартув муассасалари-*, *меҳнат дафтарчаси-* каби кўпгина турғун бирикмалар ҳам мавжуд. Бундай профессионализм, айниқса, математика, физика, кибернетика каби фан соҳаларида кўп учрайди.

5-§. Ишлатилиш доираси чегараланган катламлар сифатида жаргонизм, арготизм каби ходисалар ҳам тилга олинади.

Бирор касб-кор эгалари нутқида ёки ижтимоий табақа вакиллари нутқида ишлатилиб, умумтилдагидан ўзгача лексик маъно англатувчи луғавий бирлик *жаргонизм* дейилади (фр. *jargon* - 'лаҳжа'). Жаргон асли бир қанча лексемаларнинг йиғиндисидан иборат бўлиб, булар шу тилдаги лексемаларнинг ўзи бўлади ёки бошқа тилдан олиб ишлатилади. Жаргонда бундай лексема умумтилдаги лексик маъносида эмас, ўзгача маънода ишлатилади. Масалан, *Ишлар беш*, *Аканг гапни қияди* каби жумлалардаги *беш-*, *қий-* лексемалари шу ишлатилишида жаргонизм бўлади.

Арготизм ҳам асли жаргонизмнинг бир кўриниши бўлиб, тарбияси бузуқ, қўли эгри шахслар орасида шу гуруҳнинг ўзигагина тушунарли маънода ишлатиладиган лексемалар йиғиндисидан иборат (фр. *argot* - 'лаҳжа') Масалан, *лой-* ('пул' маъносида), *бедана-* ('наган' маъносида), *хит-* ('хавф' маъносида) каби.

ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ (ЛЕКСОСЕМЕМАЛАРНИНГ) ЗАМОНИЙЛИГИ

1-§. Тил, айниқса, унинг луғати доим ўсиш-ўзгаришда. Бундай ўсиш-ўзгариш тез ва узил-кесил содир бўлмайди. Шу сабабли замонийлиги жиҳатидан ҳар хил бирликлар ёнма-ён яшаб туради. Луғат бойлигида замонийлиги жиҳатидан икки асосий қатлам мавжуд: замонавий қатлам ва замондош қатлам.

Замонавий қатламга бугунги тил амалиётида одатдаги, расмона деб қаралувчи лексемалар киритилади. Бу қатламдаги лексемалар на янгилик ва на эскилик бўёғига эга бўлмайди. Лексемаларнинг кўпчилиги ҳам – худди шундай.

Замонавий қатламга мансуб деб белгилашда лексеманинг якка шахслар нутқидаги мавқеи эмас, балки умумтилдаги мавқеи асосга олинади.

Лексемани замонавий қатламга киритишда уларнинг нутқда ишлатилиш миқдори ҳам асосга олинмайди. Нутқда кўп ишлатиладиган лексема одатда замонавий қатламга мансуб бўлади. Замонавий қатламга, булардан ташқари, нутқда оз ишлатиладиган лексемалар ҳам киритилади.

Замонавий қатламга киритилувчи лексема шу тил эгаларининг барча аъзоларига таниш бўлиши ҳам, барчанинг нутқида ишлатилиши ҳам шарт эмас. Ҳар бир соҳанинг терминологияси билан одатда шу соҳанинг вакилигина таниш бўлади, бошқаларга бу терминларни билиш зарурияти ҳам бўлмайди; умумнутқда бундай терминлар ишлатилмайди ҳам. Шунга қарамай терминлар замонавий қатламга киритилаверади.

Замонавий қатламга киритиладиган лексема бир асосий талабга жавоб бериши керак: на янгилик ва на эскилик бўёғи бўлмаслиги лозим.

Кўринадики, лексемаларнинг замонийлигини актив-пассив қатламлар деб номлаш ва тавсифлаш тўғри бўлмайди. Актив-пассивлик луғат бойлигига бошқа жиҳатдан – миқдорий жиҳатдан ёндашиш бўлиб, луғат бойлигини бундай ўрганиш ҳам, албатта, муҳим амалий ва назарий хулосаларга олиб келади.

Янгилик ёки эскилик бўёғи бор лексемалар луғат бойлигининг замондош қатламини ташкил қилади. Бундай қатлам тилнинг ҳар бир тараққиёт босқичида мавжуд бўлади, чунки луғат бойлиги доим ўсиб-ўзгариб туради. Шу сабабли луғат бойлигида замондош қатлам ҳам яшайди.

Замондош қатламда ўзаро бири иккинчисининг акси бўлган ҳодисалар мавжуд: янгилик бўёғи бор лексемалар ва эскилик бўёғи бор лексемалар.

Неологизм

2-§. Янгилик бўёғи бор лексемага *неологизм* дейилади (юнонча *neos* - 'янги'). Неологизм тилга умуман мансуб бўлиши ёки яқка шахс нутқида хос бўлиши мумкин. Биринчиси, умумтил неологизми деб, иккинчиси, индивидуал нутқ неологизми деб юритилади. Лексемикада асосан умумтил неологизми ўрганилади. Индивидуал нутқ неологизми услубга хос ҳодиса деб қаралади.

Ҳар қандай неологизм дастлаб индивидуал нутқда юзага келади. Бундай неологизм кўпчилик томонидан тан олинса, тилнинг тараққиёт қонунларига мос ҳолда ҳосил килинган бўлса ва тилда маълум маънони англатиш учун зарур деб қаралса, шундагина умумтил неологизмига айланади, яқка нутқ доирасидан чиқади. Агар бундай талабларга жавоб бермаса, индивидуал нутқ доирасида қолиб кетади. Умумтил неологизми тилда маълум вақт ишлатилганидан кейин янгилик бўёғини йўқотади ва кўпинча одатдаги, замонавий лексемага айланиб кетади.

3-§. Лексик неологизм ўз моҳиятига кўра икки гуруҳга ажралади:

а) Лексема яхлитлигича неологизм бўлади; буни *неологизм-лексема* деб номлаш мумкин: (*пахта*) *якказироатчилиги*-, *маъмуриятчилик*- каби.

б) Лексема эмас, балки унинг семемаларидан бири неологизм бўлади; буни *неологизм-семема* деб номлаш мумкин: *ўткирлаштир-* (*обострять* лексемасининг калькаси) каби.

Неологизм-лексема билан неологизм-семема асли бир ҳодиса, чунки ҳар иккиси лексик маънога асосланади: биринчиси, янги моно-семем (бирмаъноли) лексема бўлади, иккинчиси, эса полисемем (кўпмаъноли) лексеманинг кейинги, янги маъноси бўлади. Шунга кўра неологизмнинг бу турларини "лексик неологизм", "семантик неологизм" деб номлаш тўғри бўлмайди.

Лексик маъно тараққиётидан кўра тилда лексема яшаш ва лексема ўзлаштириш миқдор жиҳатидан устун туради, шу сабабли неологизм-семемадан кўра неологизм-лексема кўп бўлади.

4-§. Лексеманинг янги бўлиши бошқа-ю, янгилик бўёғига эга бўлиши бошқа. Ҳар қандай янги лексема неологизм бўлавермайди. Масалан, *компьютер-*, *ксерекс-*, *биржа-* кабилар – ўзбек тилига яқин вақтларда кириб келган лексемалар, лекин бу лексемаларни неологизм деб бўлмайди, чунки бу лексемалар ҳозирги ўзбек тилида янгилик бўёғини йўқотиб, одатдаги лексемага айланган.

Демак, неологизм – ўта нисбий тушунча. Аввало, тил тараққиётининг ҳар бир босқичи ўз неологизмига эга бўлади, бир босқичда неологизм деб қаралган ҳодиса иккинчи босқичда ҳам неологизм бўлиши шарт эмас. Масалан, 30-йиллар нуктайи назаридан *шпал-*, *сеялка-* каби лексемалар неологизм деб баҳоланса, ҳозирги ўзбек тилида булар одатдаги, замонавий лексемага айланган; 20-йиллар нуктайи назаридан неологизм деб қаралган *аэроплан-*, *йўқсил-* (пролетарий) каби лексемалар эса архаизмга айланган (Архаизм куйирокда баён қилинади).

Иккинчидан, неологизмни белгилашда шу ҳодисанинг тилда (индивидуал неологизмнинг эса нутқда) қанча вақт мавжудлиги ҳам аҳамиятсиз. Лексема жуда қисқа вақт ичида неологизмликдан чиқиб кетиши ҳам, узок вақт неологизмлигича қолиб кетиши ҳам мумкин. Умумтил неологизми одатдаги, замонавий лексемага тез айланади; индивидуал нутқ неологизми эса, қанча вақт ўтмасин, ўз янгилик бўёғини йўқотмаслиги, умуман неологизмлигича қолиб кетиши мумкин. Масалан, *тузум-* лексемаси 20-30 - йилларда неологизм эди, ҳозир одатдаги лексемага айланган; ғафур ғулومнинг илк поэзиясида учрайдиган *мозоллан-* (*мозолланган қўллар* – "Олқиш", "Тагдўзи"), *фашистлан-* (*фашистланароқ* – "Тўқиниш"), *қўн-ғирла-* (*Қўзичоқнинг баррасидай майда қўнғирлаб* – "Нон") кабилар ўзи иш-латилган асар доирасида индивидуал нутқ неологизмлигича қолиб кетган.

5-§. Неологизм икки хил талабга (эҳтиёжга) кўра пайдо бўлади:

1. Янги воқеликнинг янги номи сифатида. Бунда неологизм ўзи англатаётган воқеликнинг ягона номи бўлади, номинатив вазифани ўтайди: *конфликтсизлик* (адабиётшунослик термини), *космодром*- (Ҳар икки лексема янгилик бўёғини тезда йўқотди), *махкамачилик*- каби.

2. Номланган воқеликнинг янги номи бўлади. Ҳақиқий неологизм асли шу. Бунда ўзигача номланган воқеликни янгидан номлайди, натижада синонимия туғилади. Масалан, *фотокарточка*- лексемаси аввал неологизм сифатида *суврат*- лексемаси билан синонимик муносабат ҳосил этди. Натижада *суврат*- ва *расм*- лексемаларининг лексик маъноларида чегараланиш, хосланиш воқе бўлаётир. Бу ҳар икки лексема 'картина' маъносини ҳам, 'фотокарточка' маъносини ҳам англатаверар эди. Ҳозир эса *суврат*- лексемаси асосан 'картина' маъносини, *расм*- лексемаси асосан 'фотокарточка' маъносини англатиш учун ишлатилмоқда.

Неологизм қуйидаги йўллар билан пайдо бўлади:

1) Лексема яшаш орқали. Бунда икки ҳодисани фарқлаш керак:

а) Янгидан яшаш йўли билан ҳосил қилинади: *алмашлаб* (*экиш*), *ақиданарастлик*- умумтил неологизмларидаги, *шўхшанлан*- (Ғафур Ғулом, "Бахт тонготари"), *кузайтир*- ('кузга айлантир'- Ғафур Ғулом, "Биз тинчлик истаймиз") индивидуал нутқ неологизмларидаги каби.

б) Мавжуд лексемага параллел равишда яшаш йўли билан пайдо бўлади. Бу йўл билан, асосан, индивидуал нутқ неологизми ҳосил бўлади: *сезим*- (*сезги*- лексемасига нисбатан; Ғафур Ғулом, "Қалбларнинг можароси"), *шаклча*- (*шаклан*- лексемасига нисбатан), *мазмунча*- (*мазмунан*- лексемасига нисбатан: .. *шаклча* *кўп содда*, *мазмунча салмоқдор қарорлар*.. - Ғафур Ғулом, "Ҳеч қандай бир кўрғон бормикан...") ҳолларидаги каби.

2) Лексеманинг лексик маъно тараққиёти йўли билан пайдо бўлади. Масалан, *бекат*- лексемасининг 'транспорт воситаларининг тўхташ жойи' маъноси каби. Бу лексема асли 'узок қатнов йўлидаги тўхтаб, дам олиб, тунаб ўтиладиган жой' маъносини англатади.

3) Ўзлаштириш орқали пайдо бўлади: *детал*- лексемасининг 'тафсилот', 'майда-чуйда' маъноси каби: *Қиладиган ишларингизнинг баъзи деталлари ҳақида мана бу киши маълумот беради*. *Детал*- лексемасининг 'қисм' маъноси ҳозир неологизмликдан чиккан.

Архаизм

6-§. Эскилик бўёғи бор тил бирлиги *архаизм* дейилади (юнонча *arshaios* - 'қадимги'). Лексемалардаги турига *лексик архаизм* дейилади.

Лексик архаизм ўз мохиятига кўра икки гуруҳни ташкил қилади:

а) Лексема яхлитлигича архаизм бўлади. Буни *архаизм-лексема* деб номлаш мумкин: *сас-* (Ғафур Ғулом, "Аввал ўқи"), *йит-* (Ғафур Ғулом, "Биз тинчлик истаймиз"), *замла-* (Ғафур Ғулом, "Озарбайжонлик пахтакор қардошларга") каби.

б) Лексема эмас, балки унинг семемаларидан бири архаизм бўлади. Буни *архаизм-семема* деб номлаш мумкин: *тик-* ('эк-' маъносида - Ғафур Ғулом, "Теримчи кизларга") каби.

Лексик архаизмнинг ҳар икки тури лексик маънога асосланади. Шунга кўра архаизмнинг бу турларини "лексик архаизм", "семантик архаизм" деб номлаш тўғри бўлмайди. Архаизм-лексема моносемем лексеманинг эскириши натижасида, архаизм-семема эса полисемем лексемага хос семемалардан бирининг эскириши натижасида юзага келади.

Ҳар икки турдаги архаизмнинг воқе бўлиши тилнинг ўз тараққиёт йўли билан боғлиқ (архаизмга айланувчи лексик маънони ўз лексема ёки ўзлашган лексема англатишидан қатъи назар).

Архаизм-семемага нисбатан архаизм-лексема кўп бўлади.

7-§. Лексеманинг (семеманинг) эски бўлиши бошқа-ю, эскилик бўёғига эга бўлиши бошқа. Архаизм ҳозирги тилнинг луғатига хос бўлиб, бошқа луғавий бирликлардан эскилик бўёғи борлиги билан фарқланиб туради.

Ҳозир ишлатишдан умуман чикиб кетган, тил тараққиётининг ўтмиш босқичига мансуб бўлган лексик бирликларни бугунги кун нуктайи назаридан архаизм деб баҳолаш мумкин эмас. Булар ўтмишнинг лексик бирликлари бўлиб, архаизм ёки архаизм эмаслиги тил тараққиётининг ўша босқичига кўра белгиланади. Масалан, *улус-* ('халқ'), *оқча-* ('пул'), *қусур-* ('камчилик', 'нуксон') каби лексемалар, *нуқта-* лексемасининг 'ўрин', 'томон' маъноси, *эт-* лексемасининг 'тўш' маъноси (Бу маъно баъзи диалектларда, шунингдек, мақол ва маталлар таркибида сақланган) – ўтмиш луғатига мансуб бирликлар. Бундай лексик бирликлар ўтмишда яратилган ёки ўтмиш тасвирланган асарларда ишлатилади. Булар ўша давр колоритини ҳосил қилиш учун ҳозир яратилган асарларга ҳам киритилади.

Ҳозирги ўзбек тилида ёзилган ҳамда давримизни тасвирлайдиган асарларда ўтмиш луғавий бирликларини ишлатмаган маъқул. Бундай

луғавий бирликларнинг ҳатто поэтик нутқда ишлатилишини ҳам оқлаб бўлмайди.

Эски лексемани бошқа тилга мансуб лексемани ишлатишдан фарқлаш керак. Баъзан на ҳозирги ўзбек тилида ва на ўтмиш ўзбек тилида йўқ лексемани ишлатиш ҳам учрайди. Бундай лексема ўзбеклар учун мутлақо нотаниш бўлади, чунки булар ўзбек тили луғатидан эмас, балки бошқа тил луғатидан олиб ишлатилади. Масалан, *зуфоф*- лексемаси (асли арабча *зифофун* - 'никоҳ тўйи-' маъносидаги лексема - Фафур Фулом, "Қор"; бу шеърнинг кейинги нашрида *зуфоф оқиом* ўрнига *тўй оқиоми* деб берилган) араб тили луғатидан олиб, *тулуп*- сўзи ('пўстин': *Оёқда валенка, эгнида тулуп..* - Фафур Фулом, "Қиш") рус тили луғатидан олиб ишлатилган.

8-§. Архаизмнинг пайдо бўлиш сабабини изоҳлаш кўпинча қийин бўлади. Архаизм асли лексик бирликнинг бирор жиҳати эскириб, ўз ўрнини бошқа лексик бирликка бўшата бориши натижасида пайдо бўлади. Бу жараён турли-туман сабаблар билан воқе бўлади. Архаизм, умуман, синонимияга асосланади, шунга кўра архаизмнинг пайдо бўлишини изоҳлашда синонимик муносабатдаги лексик бирликларнинг ҳолатига, тараққиётига суяниш лозим. Бунда асосан қуйидаги сабаблар кўрсатилади:

1) Синонимлар нутқда бир хил ишлатилмаслиги туфайли улардан баъзилари архаизмга айланади: авваллари кўп ёки бошқалари билан тенг ишлатилган лексик бирлик ўз синоним(лар)ига қараганда нутқда оз ишлатилиб, архаик тус олади. Масалан, *ёрдам*-, *қўмак*- синонимларидан *қўмак*- лексемаси архаизмга айланган.

2) Полисемем лексеманинг ўз синоними бор семемаси, бир томондан, шундай синонимнинг мавжудлиги таъсирида, иккинчи томондан, шу полисемем лексеманинг бошқа семемаси таъсирида ўз ўрнини бўшата боради. Натижада бундай семеманинг ҳам, синонимнинг ҳам тилдаги мавқеи ўзгаради. Масалан, *боқ*- лексемасида 'тарбияла-', 'парвариш қил-' семемаси устун бўла бориши билан бу лексеманинг 'кўз ташла-' семемаси архаизмга айланмоқда ('кўз ташла-' маъноси ҳозир асосан *қара*- лексемаси билан англатилади).

Юқоридаги ҳолатлар архаизмнинг пайдо бўлишини чуқур изоҳлаб бермайди. Архаизмнинг пайдо бўлишидаги асл сабабларни аниқлаш мураккаб лингвистик текширишлар ўтказишни талаб қилади. Чунки архаизмнинг юзага келиши тилда содир бўлиб турадиган ҳодиса билан – лексемаларга хос семантик тараққиёт, силкиш, ўзгаришлар билан боғлиқ. Бундай жараёни, бир томондан, тил тараққиётининг факат ҳозирги босқичи билан чегараланган ҳолда ўрганиб бўлмайди;

иккинчидан, архаизмга олиб келадиган ҳар бир жараён ҳар гал индивидуал ёндашишни талаб қилади.

9-§. Архаизм тилда, аввало, услубий восита сифатида яшайди ва шунга кўра архаизмдан қуйидаги мақсадларда фойдаланилади:

1) нутққа кўтаринки, назокатли руҳ бериш учун. Бундай вазифа билан архаизм асосан шеърларда ишлатилади. Шундай хусусият айниқса Ғафур Ғулом шеърлятига хос:

*Сиз кўннинг қ о п қ а с и н қоққан соатда
Кўёш кўз уқалаб уйғанар эди.*

("Кўк бўсағасида")

*Ҳар битта шафтолу мисоли кулгу,
Шафақдай ним пушти, с а р и н, беғубор.*

("Соғиниш")

2) нутққа ҳазил-мутойиба, киноя, масҳара руҳини бериш учун. Архаизмдан бундай фойдаланиш аввалгисига нисбатан оз учрайди. Масалан, қуйидаги матнда архаизм аччиқ киноя ифодалаш мақсади билан ишлатилган: *Булар кетгандан кейин Саид Жалолхон ғайратига чидолмай ш а м ш и р суғурди ва ҳавода ўйнатаиб, аскарга ф а р м о н б е р д и* (Абдулла Қаҳҳор, "Башорат").

Архаизмнинг киноя, масҳаралаш руҳини ҳосил этиш учун ишлатилгани матндан очиқ сезилмаса, уни оҳанг ёрдамида, ёзувда эса кўштирноқлар воситасида маҳсус ифодалаш зурурияти туғилади. Масалан, қуйидаги матнда бундай лексема кўштирноқларга олинган: *Язрин ташлаб, жилмайиб ўтар экан, Биз аминнинг "эҳсон"ига миннатдор* (Ғафур Ғулом, "Икки васиқа").

Историзм

10-§. Ўтмиш воқелигини номлаш зарурияти билан ҳозирги тилда ишлатилган эски лексик бирлик *историзм* дейилади (юнонча *historia* - 'текшириш', 'тадқиқот'). Масалан, *бўнак-*, *қарол-*, *қулоқ-* лексемаларининг Ғафур Ғуломнинг "Кўкан" асарида ишлатилгани каби.

Историзм лексемаларда (қисман фраземаларда) учрайди. Лексик историзм, кўпинча, историзм-лексема бўлади, историзм-семема жуда оз. Масалан, *қози-*, *тўра-* (Абдулла Қаҳҳор, "Анор"), *амин-*, *простав-* (Абдулла Қаҳҳор, "Ўғри") кабилар – историзм-лексема; *карточка-* ('нон олиш талони' - Ғафур Ғулом, "Янги йил шеъри"), *сарой-* ('хон қасри' - Ғафур Ғулом, "Алишер") кабилар – историзм-семема.

Историзмдан анахронизмни фарқлаш керак. *Анахронизм* (юнонча *ana* - 'орқага', *chronos* - 'вақт') – бир даврга хос воқеликни номлайди-

ган лексик бирлик билан бошқа давр воқелигини номлаб юбориш ходисаси. Бундай хато кўпинча ўтмиш ҳақида ёзилган асарда учрайди. Масалан, XV аср тасвирланаётган асардаги персонаж нутқида *ўзбек- лексемасининг ишлатилиши – анахронизмга тенг: Шу даврда ўзбек ва форс тилларидаги ашъорлари.. – Ойбек, "Навоий" (Шу персонаж нутқининг давомида Ойбек "Форс ашъорида "Фоний", туркий ашъорда "Навоий" тахаллус қўллаган..* деб тўғри ишлатади).

Архаизм ва историзм

11-§. Архаизм ва историзм – ўзаро кескин фарқ қиладиган ходисалар. Шунга кўра буларни биргаликда эмас, балки алоҳида-алоҳида баҳолаш лозим. Булар орасидаги асосий фарқлар қуйидагича:

1. Архаизм – мавжуд воқеликнинг номи. Историзм – ўтмиш воқелигининг номи.

2. Архаизм – мавжуд воқеликнинг бошқа бир, ўзгача номи. Историзм эса ўтмиш воқелигининг номи бўлиб, ҳозирги тилда унинг ўрнини боса оладиган бошқа лексик бирлик йўқ.

3. Архаизм тилнинг тасвирланаётган даври луғатига хос бўлади. Историзм эса тилнинг тасвирланаётган даври луғатига хос бўлмайди, балки ўтмиш давр луғатига хос бирликдан вақтинча фойдаланиш воқе бўлади.

4. Архаизм ўзи номлаётган воқеликни англатувчи лексик бирлик билан ёнма-ён яшайди. Историзм эса одатда ўзи англатадиган воқеликнинг ягона номи бўлади.

5. Архаизм лексик бирликларнинг ўзаро синонимик муносабати билан боғлиқ ҳолда баҳоланади. Историзмда эса бу йўқ.

6. Архаизм бугунги кунда одатдаги деб қаралувчи лексик бирликнинг услубий синоними бўлади. Историзмда бундай ҳолат йўқ.

7. Архаизм синонимия билан боғлиқ бўлгани сабабли бир синонимик уяга мансуб бирликларнинг қиссига асосланади, нутқда шу синонимлардан энг ўринлиси танлаб ишлатилади. Историзм эса яқка бўлиб, керагида шу лексик бирликнинг ўзига мурожаат қилинаверади.

8. Архаизм, номинатив вазифадан, даврни гавдалантириш вазифасидан ташқари, услубий восита бўлиб ҳам хизмат қилади. Бундай вазифа – архаизмнинг луғат бойлигида сақланиб туришига асосий сабаблардан бири. Историзм одатда услубий восита бўлиб келмайди.

9. Архаизмнинг пайдо бўлиши лексик бирликларнинг янгича услубий муносабатга киришуви билан боғлиқ; бундай муносабат натижасида луғат ҳеч нарса йўқотмайди: айтиб бир воқеликни номловчи бирликлардан баъзисида эскилик бўёғи хосил бўлади ҳолос. Исто-

ризм эса луғатдан маълум бир лексик бирликнинг тушиб қолишига тенг: воқеликнинг йўқо-лиши шу воқеликнинг номи бўлган лексик бирликни кераксиз қилиб қўяди.

10. Архаизм ҳар бир тил учун хусусий бўлади. Историзмда эса тиллараро маълум умумийлик борлиги кўзга ташланади.

11. Архаизм – асосан тилнинг ўз тараққиёт қонуни билан изоҳланувчи ҳодиса; бундай изоҳ лингвистик омилга асосланиши керак. Историзм эса биринчи гада жамиятнинг ижтимоий, сиёсий, маданий тараққиёти тарихига (экстралингвистик омилга) кўра изоҳланади; шу сабабли историзмнинг пайдо бўлишини изоҳлаш нисбатан осон.

12. Архаизмнинг ва историзмнинг луғат бойлигига одатдаги лексик бирлик сифатида қайтиши жуда оз учрайди. Шунда ҳам архаизмнинг қайтиши билан историзмнинг қайтиши моҳият жиҳатидан кескин фарқ қилади: архаизм эскилик бўёғини йўқотади-ю, одатдаги лексик бирликка айланиб кетади, лексик маънода катта ўзгариш содир бўлмайди; историзмнинг қайтишида эса унинг лексик маъноси тубдан ўзгаради, маъно жиҳатидан янгиланади, гўё янги лексик бирликка айланади.

Хуллас, даврни ғавдалантириш вазифасини назардан соқит қилсак, архаизм билан историзм орасида умумийлик қолмайди. Демак, неологизм билан бир қаторга архаизмгина қўйилиши керак, историзм эса алоҳида ҳодиса сифатида айрим баҳоланиши лозим.

ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ (ЛЕКСОСЕМЕМАЛАРНИНГ) ТИЛНИНГ ВАЗИФАВИЙ КЎРИНИШЛАРИГА ХОСЛАНГАНЛИГИ

1-§. Тилнинг аввало икки асосий функционал (вазифавий) кўри-ниши таъкидланади:

1) *адабий тил* – маълум меъёрларга киритилган, қоидаларга бўйсундирилган кўриниши;

2) *сўзлашув тили* – табиий, ишлов берилмаган, маълум меъёрларга бўйсундирилмаган кўриниши.

Меъёрлар асли адабий тил учун ишлаб чиқилса-да, улар айна вақтда сўзлашув тилига ҳам билвосита хизмат қилади. Лексемаларнинг бирор тил кўринишига хосланганлиги шу меъёрларга суяниб хал этилади. Лексик бирликларнинг тилнинг қайси вазифавий кўринишига хосланганлиги лексик меъёр асосида белгиланади (Лексик меъёр адабиётларда *лексик норма* деб юритилади).

Тилнинг вазифавий кўринишлари жиҳатидан ёндашиб лексемаларни, аввало, икки катта қатламга ажратиш керак: а) умумтил қатлами, б) тилнинг вазифавий кўринишларига хосланган қатлам. Лексемаларни

бундай қатламларга ажратиш дарсликнинг олдинги бўлимларида берилган тасниф ва тавсифларга асосланади, суянади. Лексемаларга замонийлиги жиҳатидан, ишлатилиш доираси жиҳатидан берилган тавсифлар, синонимик уя ва ундаги доминанта ҳақидаги, термин ва терминологик маънони белгилаш ҳақидаги, баҳо семаси ҳақидаги фикрлар лексемаларни тилнинг вазифавий кўринишлари жиҳатидан баҳолаш учун маълум даражада замин хозирлайди.

Умумтил қатламига хос лексик бирликлар тилнинг барча вазифавий кўринишларида ишлатилаверади, буларда тилнинг бирор вазифавий кўринишига биркигилиш бўлмайди. Луғат бойлигининг асосий қисмини худди шундай бирликлар ташкил қилади.

Лексемаларни замонийлиги жиҳатидан замонавий ва замондош деб ажратишдаги биринчи қисм, ишлатилиш доираси жиҳатидан чегараланмаган ва чегараланган деб ажратишдаги биринчи қисм, асосан, умумтил лексемаларини қамраб олади. Синонимик уяда умумтил бирлиги – доминанта; доминантанинг синонимлари одатда тилнинг вазифавий кўринишлари бўйича хосланган бўлади.

Луғат бойлигидан умумтил бирликларини эмас, балки тилнинг вазифавий кўринишлари бўйича хосланган бирликларини чегаралаб олиш, фарқлаб олиш одат тусига кирган. Кўпинча, умумтил лексемаларининг хусусиятлари эмас, балки тилнинг вазифавий кўринишларига хосланган қатлам бирликларининг хусусиятлари тасвирланади (Худди шундай ҳолат аввалги баҳсларда ҳам ўз аксини топган).

2-§. Тилнинг вазифавий кўринишлари жиҳатидан лексемалар иккига гуруҳланади: 1) адабий тилга хосланган лексемалар, 2) сўзлашув тилига хосланган лексемалар.

Сўзлашув тилига хосланган лексемалар луғат бойлигининг оз қисмини ташкил қилади. Бу қатламга аввало *оддий лексик бирликлар* деб юритиладиган лексемалар киритилади. Бундай лексик бирликлар адабий тилга хос деб ҳам қаралмайди, бирор диалектниги ҳам бўлмайди. Шундай лексик бирликларга *тузук-, бинойидек-, нозандай-, жиндай-, зигирча-, найтов-* каби лексемаларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Жаргонизм, арготизм сўзлашув тилига хос бўлади. Булардан ташқари, сўзлашув тилига диалектизмлар хос бўлади. Диалектизмлар, асосан, тилнинг худди шу кўринишида сақланиб, ишлатилиб келади.

Адабий тилга хосланган деб ишлатилиши адабий тилнинг ўзи билангина чекланган лексемаларга айтилади; бундай лексемалар сўзлашув тилига хосланган бўлмайди. Агар лексик бирлик адабий тилда ҳам, сўзлашув тилида ҳам ишлатилаверса, бунда у умумтил

катламига мансуб деб қаралади (Бундай лексик бирлик адабий тилга хос эканлигидан қатъи назар).

Демак, адабий тилга хослик бошқа-ю, адабий тилнинг ўзигагина хосланганлик бошқа. Лексик бирликни адабий тилга хос деб белгилашда уни сўзлашув тилига зид қўйиш йўқ, фақат сўзлашув тилидан олишгина бор (Бунда лексик бирлик сўзлашув тилига ҳам хослигини йўқотмайди). Адабий тилга хосланган дейишда эса сўзлашув тилига зид қўйиш бор. Бундай лексик бирлик аynи вақтда ҳам адабий тилга, ҳам сўзлашув тилига хосланган бўла олмайди (акс ҳолда умумтил катламига хос бўлиб қолади).

Адабий тилнинг шаклланиши, юзага келиши аслида ёзув билан, матбаа билан боғлиқ. Шунга кўра адабий тил баъзан *ёзма тил* деб ҳам юритилади.

3-§. Кўзланган мақсад ва қўйилган вазифа жиҳатидан адабий тилнинг қуйидаги икки тури фарқ қилади: а) расмий тил, б) бадий тил. Адабий тилнинг бу икки тури ҳар хил вазифани бажаради, ҳар хил мақсадларга хизмат қилади. Ҳар иккисида ҳам фикр англатилади. Расмий тилда фикр исботлаш йўли билан англатилса, бадий тилда тасвирлаш йўли билан англатилади; расмий тил бунга фикрлар занжири воситасида эришса, бадий тил образлар занжири воситасида эришади. Бадий тилда эстетик мақсад ҳам кўзланади, расмий тилга эса бундай мақсад хос эмас.

Юқоридаги фарқланишлар асосида расмий тилда ва бадий тилда лексик бирликларнинг ишлатилиши ҳам, лексик бирликлардан қандай мақсадлар билан фойдаланиш ҳам фарқ қилади. Масалан, расмий тил учун лексемаларнинг тўғри маънода ишлатилиши асосий ҳолат ҳисобланади. Терминлар асли худди шу расмий тилга хосланган бўлади.

Бадий тилда эса, аксинча, лексемаларнинг кўчма маънода қатнашуви ўринли, ҳатто зарурий деб қаралади. Терминлар эса бадий тил учун ёт бўлади ва б.

Тилнинг вазифавий кўринишлари жиҳатидан бадий асар тили алоҳида баҳоланиши керак. Вокеликнинг инъикоси бўлган бадий асарда киши фаолиятининг барча томонлари тасвирланади. Шунга кўра бадий асардан тилнинг барча вазифавий кўринишларига мансуб лексик бирликлар ўрин олиши мумкин. Муаллиф нутки адабий тилни акс эттирса, персонаж нуткида сўзлашув тилига хос бирликлар ҳам ишлатилиши мумкин.

Бадий асарда бадий тилга хос бирликлар устун вазият эгаллайди, тилнинг бошқа вазифавий кўринишларига мансуб бирликлар тобе ҳолат-

да катнашади. Тилнинг ҳар хил вазифавий кўринишларига хос бирликларнинг катнашуви бадий тилга хос яхлитликни бузмаслиги, бадий тил тўқимасида ўзига яраша ўрин олиши ва вазифа бажариши керак.

Ўзбек адабиёти тарихида ҳоким вазиятни шеърият эгаллагани сабабли лексик бирликлар доирасида *поэтик лексемалар* гуруҳи пайдо бўлган. Булар орасида архаизмлар ҳам, одатдаги луғавий бирликлар ҳам бор. Масалан, *илдам-* (Ғафур Ғулом, "Бизнинг пойтахтимиз", *кўкс-* (Ғафур Ғулом, "Олтин медаль"), *тасанно-* (Ғафур Ғулом, "Қасам") каби лексемалар одатдаги лексик бирликлар; *осуда-*, *бўсага-* (Ғафур Ғулом, "Биз енгамиз") каби лексемалар – архаизмлар.

Бундай лексик бирликлар баъзан *китобий лексемалар* деб белгилаб юборилади. Аслида китобий лексемалар деб расмий тилга хосланган лексик бирликларни номлаш маъқул. Булар орасида одатдаги лексик бирликлар ҳам, архаизмлар ҳам бор. Масалан, *иборат-*, *қайд эт-*, *музокара-*, *зимма-*, *амалга ошир-*, *иштирок эт-* кабилар одатдаги китобий лексемалар бўлиб, *назаран-* ('нисбатан'), *нуфуз-* ('таъсир') кабилар – архаизм китобий лексемалар.

4-§. Юқорида тилнинг вазифавий кўринишлари жиҳатидан тавсиф лексемага бир бутун ҳолда ёндашиб берилди. Аслида бундай йўл тутиш ўзини моносемем лексемага нисбатангина оқлайди. Полисемем лексемада эса тилнинг вазифавий кўринишларига хосланганлик ҳар бир семемага қарата алоҳида-алоҳида баҳоланиши керак. Бир лексеманинг семемалари тил вазифавий кўринишларининг бошқа-бошқа турига биркитилган, хосланган бўлиши мумкин. Бундай биркитилишда семемага хос баҳо семаси ҳам муҳим роль ўйнайди.

Демак, тилнинг вазифавий кўринишлари жиҳатидан биркитилиш аслида лексемага эмас, балки семемага хос хусусият; моносемем лексемада ҳам худди шундай: семема битта бўлгани сабабли гўё лексеманинг ўзи хослангандек бўлиб кўринади.

Масалан, *йўтал-* лексемаси тўғри маъносида (*Бола йўталди* каби) – умумтилга хос бирлик бўлса, *кўчма маъносида* ('гап билан мадад бер-', 'ҳисса қўш-') – сўзлашув тилига хосланган бирлик; *йўгонлаш-* лексемаси 'семир-', 'тўлиш-' маъносида – умумтилга хос бирлик бўлса, 'юқори мансабга ўтир-' маъносида – сўзлашув тилига хосланган бирлик; *нусха-* лексемаси 'намуна', 'копия' маъноларида – умумтилга хос бирлик бўлса, 'турк' маъносида – сўзлашув тилига хосланган бирлик; *йигит-* лексемаси 'ёш эркек' маъносида – умумтилга хосланган бирлик бўлса, 'жазман' (кавалер) маъносида – сўзлашув тилига хосланган бирлик; *ноз-* лексемаси

‘ишва’, ‘жилва’ маъносида – поэтик тилга хосланган бирлик бўлса, ‘карашма’ маъносида сўзлашув тилига хосланган бирлик.

5-§. Лексемаларнинг тилнинг вазифавий кўринишлари бўйича хосланишини айни бир лексик бирликнинг ҳар хил талаффуз қилиниши ва шунга кўра тилнинг ҳар хил вазифавий кўринишларига хосланишидан фарқлаш керак. Кейинги ҳодиса бир неча лексик бирлик орасидаги муносабатни эмас, балки бир лексик бирликнинг талаффуз жиҳатидан кўринишлари орасидаги муносабатни акс эттиради. Масалан, адабий тилга хос *норасида-*, *насиба-*, *нобуд-*, *игна-*, *лаънат-* лексемаларининг *нораста-*, *насва-*, *новут-*, *нина-*, *наълат-* каби талаффуз кўринишлари сўзлашув тилига хосланган.

6-§. Лексик бирликларга тилнинг вазифавий кўринишлари жиҳатидан бериладиган тавсиф (нуткий тавсиф) ва услубий (стилистик) тавсиф ўзаро зич боғланган, лекин фарқли.

Услубий тавсиф одатда баҳо семасига асосланади. Архаизмлик ҳам – услубий тавсиф.

Баҳо семаси бетараф лексик бирликлар одатда умумтилга мансуб бўлади. Баҳо семаси бетараф бўлмаган лексик бирликлар эса одатда тилнинг вазифавий кўринишларига хосланган бўлади. Салбий баҳо ифодаловчи лексик бирлик кўпинча сўзлашув тилига хосланган бўлса, ижобий баҳо ифодаловчи бирлик адабий тилга хосланган бўлади.

Нуткий тавсиф доим баҳо семасига боғлиқ деб ўйлаш тўғри эмас. Масалан, терминларда баҳо семаси бетараф бўлади. Шунга карамай термин умумтил қатламига киритилмайди, балки адабий тилнинг илмий турига хосланган бўлади.

Лексик бирликларни профессионализм, диалектизм деб гуруҳлашлар аслида нуткий тавсиф бўлиб, бундай тавсифлашларда ҳам баҳо семаси ҳисобга олинмайди.

7-§. Лексемаларнинг тилнинг бирор вазифавий кўринишига хосланганлиги бошқа-ю, тилнинг барча вазифавий кўринишларида ишлатилавериши бошқа. Лексик бирликни тилнинг ўзи мансуб вазифавий кўринишидан бошқасига кўчириш, тилнинг бошқа вазифавий кўринишида ишлатиш одатда услубий мақсадни кўзлаб амалга оширилади. Масалан, архаизмни оддий лексик бирликлар қуршовида ишлатиш, кўпинча, киноя, мазах руҳини ҳосил этиш учун хизмат қилгани каби ("Архаизм" баҳсига қаранг).

Лексик бирликни тилнинг бир вазифавий кўринишидан иккинчисига кўчириб ишлатиш ҳамма вақт ҳам ўринли бўлавермайди. Бунда матн хал этувчи ўрин тутади. Агар кўчирилаётган бирлик умумтил қатлами

бирликлари куршовида, бетараф баҳоли бирликлар билан тузилган матнда ишлатилса, бундай кўчириш яхши кутиб олинади. Акс ҳолда кўчириш салбий қабул қилиниши, кўзга кадалиб туриши мумкин.

Масалан, қуйидаги байтда архаизм (*пучмоқ*- - 'бурчак') умумтил катлами бирликлари куршовида берилган, лекин бу матнда салбий баҳоли *ахлат*- лексемасининг катнашуви кўтаринки (ижобий) баҳоли архаизмнинг ишлатилишини рад этади; шунга қарамай архаизм ишлатилган экан, буни нутқий хато (услубий хато) деб таъкидлаш керак: *Юрак пучмоғинда қолган ахлатни Қалам билан тозалов - шоирнинг иши* (Ғафур Гулом, "Шеър ҳам собун").

Бу каби нутқий хато шеърятда кўпинча оддий луғавий бирликларни ишлатиш сабабли ҳам воқе бўлади. Бундай ҳолат анчагина учраб тургани сабабли *прозаизм* деб алоҳида ном олган (лот. *prosa* - 'оддий').

Оддий лексик бирликнинг кўтаринки руҳдаги матнда ишлатилишига *прозаизм* дейилади. Прозаизм кўпинча шеърятни халқчил қилиш, халқ тилига яқинлаштириш мақсади туфайди юз беради. Шунга қарамай прозаизмни баъзи ҳолларда оқлаб бўлмайди. Бу масала чуқур ўрганишни талаб қилади. Қуйида бир неча мисолни таҳлил қилиш билан чекланамиз.

Шеърятда луғат бойлигидаги барча бирликлардан фойдаланвериш мумкин эмас. Масалан, боғловчиларни, айниқса, бириктирувчи тенг боғловчиларни ишлатишдан тийилиш керак, чунки булар "сиқик майдон"да ўринни ортиқча эгаллайди холос. Шеърятда бундай боғловчиларга эмас, балки интонацияга зўр берилади. Қуйидаги матнда *ва* боғловчиси факат сатрларни ҳижо жиҳатидан тенглаш учунгина ишлатилган: *Тезроқ эрта бўлсин, - дейман мен Ва санайман кунлар ўтишин* (Гулчехра, "Гул очажак инсон орзуси"). Асли биринчи мисра охиридаги кишилик олмоши (*мен*) ҳам ҳеч қандай янги ахборат бермайди, демак, ортиқча.

Тилнинг ҳар хил вазифавий кўринишларига хосланган лексик бирликларни ёнма-ён жойлаштириш, айниқса қофиялаш ижобий бўлавермайди. Буни қуйидаги байт мисолида яққол кўриш мумкин: *Нечун шунча ёқимли ҳаёт, Нечун қалбим севинчларга бой?* (Мушарраф, "Бахтлисан дейди"). Биринчи мисрадаги поэтик бирлик (*нечун*) билан оддий луғавий бирликни (*шунча*) ёнма-ён келгириш услубни бузиб турибди.

Қуйидаги индивидуал қўллашда ҳам лексик бирликнинг нутқий хосланганлиги (шунингдек баҳо семаси) етарли ҳисобга олинмаган: *Бири дўстлик ҳурмати учун Тутса гулдан бежирим букет, Бирин ёниб ёноғи гулгун Юзларидан ўпар кетма-кет* (Р.Абдурашидов, "Она

гулдастаси"). Бу матнда бошқа тилга мансуб лексема (*букет*) оддий луғавий бирлик билан боғлаб ишлатилган: нутқ оқимини *букет*- лексемаси юқорига кўтарса, *бежирим*- лексемаси пастга тортади.

8-§. Тил бойлигидан фойдаланишда, тилининг ифода воситаларини ишлатишда тугиладиган йўлга *услуг* (*стиль*) дейилади (юнонча *stylos* – қадимги юнонларда ёзув қуроли хизматини бажарган ўтқир учли каламча).

Ҳар бир муаллифда (хатто бир муаллифнинг турли асарларида) тилининг воситаларидан фойдаланишда ўзига хослик бўлади. Бундай ўзига хослик индивидуал нутқ хусусияти бўлгани сабабли уни хусусий услуб деб юритилади. Масалан, тилдан фойдаланишидаги умумий ва хусусий томонларини ҳисобга олган ҳолда шоир Ғафур Ғулом услуби Уйғун услубидан фарқ қилади.

Бу шоирларга хос хусусий услуб лексик бирликларни танлашда ва ишлатишда ҳам, лексемашаклларни ўзаро боғлашда ва жойлаштиришда ҳам, жумла тузишда ва гап шаклнинг тузилиш жиҳатидан турларига мурожаат қилишда ҳам, ҳатто фонетик имкониятлардан фойдаланишда ҳам кўринади.

Ғафур Ғулом услубига хос хусусиятлардан энг кўзга ташланиб турадигани луғавий бирликлардан фойдаланишда ўзига эрк бериб юборишида кўринади. Ғафур Ғулом ўзга тил луғавий бирликларига, шунингдек, эски луғавий бирликларга, архаизмларга кўп мурожаат қилади.

Услуб жанр хусусиятлари билан белгиланади деб ўйлаш хато. Масалан, Ғафур Ғулом услуби поэзияда қанчалик ажралиб турса, прозада ҳам шунчалик айримликларга эга. Прозаик сифатида Ғафур Ғулом билан Абдулла Қаххорни ўзаро услуб жиҳатидан тенглаштириб бўлмаслиги шубҳасиз.

Услуб ёзувчини қизиқтирган мавзулар доираси билан ҳам белгиланмайди. Аини бир воқеликнинг ўзи икки ёзувчи томонидан турлича тасвирланиши, бунда тил воситаларидан турлича фойдаланиш юз бериши мумкин.

Хуллас, услубни белгилашда ҳар бир муаллифнинг асарларини (хатто ҳар асарини) бошқа муаллифнинг асарларига қиёслаб ўрганиш тил ҳодисаларининг, аввало, тилнинг вазифавий кўринишларига ҳосланишини ҳисобга олиб амалга оширилиши керак. Шундагина аниқ бир фикр айтиш мумкин бўлади. Бунда ўзаро фарқли ҳолатларгина эмас, балки умумийликлар ҳам чуқур таҳлил этилиши лозим.

ЛУҒАТ БОЙЛИГИДАГИ ЎЗ ҚАТЛАМ ВА ЎЗЛАШГАН ҚАТЛАМ

1-§. Ҳар бир тил асосан ўз луғат бойлиги ва грамматик қурилиши асосида ўз тараққиёт қонунлари бўйича ўсиб, такомиллашиб боради. Бундан ташқари халқлар орасидаги иқтисодий, маданий, сиёсий алоқалар натижасида бир тил қурилишига хос бирликлар (асосан, луғавий бирликлар, қисмангина фонетик ва грамматик бирликлар) иккинчи тилга ўтади, шу тилга сингиб, унинг бойлигига айланади. Шу нуқтани назардан ёндашиб ҳозирги адабий ўзбек тили луғат бойлигида икки қатлам ажратилади: 1) ўз қатлам, 2) ўзлашган қатлам.

Ўз қатлам деганда аслан шу тилники бўлган лексемалар ва шулар асосидаги ясалишлар, шунингдек, ўз аффикс билан бошқа тил лексемаларидан ясалишлар тушунилади.

Ўзбек тили луғат бойлигидаги энг қадимги қисм умумтуркий лексемалардан иборат. Бундай лексемалар кўпчилик туркий тилларда ҳозир ҳам ишлатилади. Умумтуркий лексемаларнинг асосини *бош-*, *кўз-*, *қош-*, *қўл-*, *юз-*, *уч-*, *ёт-*, *бўл-* каби бир бўғинли туб лексемалар ташкил қилади. Булардан ташқари, ўзбек тили луғат бойлигидаги умумтуркий қатламда *она-*, *бола-*, *бобо-*, *қора-*, *текин-* каби икки бўғинли туб лексемалар ҳам анчагина.

Ҳозирги ўзбек тили луғат бойлигида, кўпчилик туркий тиллар учун умумий бўлган қисмдан ташқари, ўзбек тилининг ўз мустақил тараққиёти натижасида пайдо бўлган қисм ҳам мавжуд. Буни, бир томондан, ўзбек тилининг ўзи доирасидаги янги-янги ясалишларда кўрсак, иккинчи томондан, лексемаларнинг лексик маъно тараққиёти натижаларида кўрамиз. Масалан, *бошланғич-*, *белгили-*, *ютуқли-*, *ёнилғи-*, *ёқилғи-*, *ёлланма-*, *ёзувчи-* каби лексемалар – ўзбек тилининг ўз имкониятлари билан ясалган лексемалар.

Булардан ташқари бошқа тилдан олинган лексемага ўзбекча аффиксни қўшиб лексема яшаш ҳам авж олган. Масалан, *жангчи-*, *хизматчи-*, *тракторчи-*, *экскаваторчи-*, *пароходчилик-* кабиларда лексема яшаш асоси – бошқа тил лексемаси, ясовчилар эса – ўзбек тилиники.

Бунинг акси, яъни ўзбекча лексемага бошқа тилга хос морфемани қўшиб лексема ҳосил қилиш ҳам учрайди. Масалан, *бебош-* (*бевош-*), *беши-*, *билимдон-*, *туғруқхона-* кабилар шу йўл билан ясалган.

Ўзлашган қатламга хос лексемаларни ўз қатлам лексемаларидан ажратиб олиш ҳамма вақт энгил бўлавермайди. Буларни ўзаро фарқ-лашда кўпинча лексемаларнинг товуш тузилишига суяниб (баъзан харфий ифодасини ҳам ҳисобга олган ҳолда) фикр юритилади.

Товуш тузилиши жиҳатидан ўз қатламга хос лексемаларнинг асосий белгилари деб қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1) ўзбекча туб лексемалар асосан бир бўғинли, қисман икки бўғинли бўлади (уч бўғинли, ҳатто икки бўғинли лексемалар тарихан ҳосила лексема бўлиб чиқади);

2) бир бўғинлиларда *CVC* тури асосий ўринни эгаллайди, *VC* тури иккинчи ўринда, *CV* тури эса учинчи ўринда туради;

3) икки бўғинли лексемалар кўпинча очиқ бўғинлардан тузилган бўлади;

4) ўзбекча лексемалар *p, l, v, x* товушлари билан бошланмайди;

5) ўзбекча лексемаларда *ж* сирғалувчи товуши, *ҳ* бўғиз товуши (айрим ундов ва мимемалардан ташқари) қатнашмайди;

6) лексемаларнинг охири *е (э), у* товуши билан тугамайди (айрим ундов ва мимемалардан ташқари);

7) биринчи бўғиндан кейинги бўғин овоз товуш билан бошланмайди;

8) лексема бошланишида, кўпинча лексема охирида ҳам икки ва ундан ортиқ консонант қаторасига келмайди (*ост-, уст-, олд-, орт-* каби бир неча лексема бундан мустасно);

9) урғу лексемашакlining одатда охириги бўғинида бўлади.

График жиҳатдан ўзбекча лексемаларда айириш ва юмшатиш белгилари ишлатилмайди.

Юқорида саналган ҳолатларнинг акси ўзлашган лексемаларнинг асосий белгилари деб қаралиши мумкин.

Лексемаларнинг мазмун жиҳати ҳам уларнинг ўз қатламга ёки ўзлашган қатламга мансублигидан далолат бериб туради. Маъно тармоқланиши кўпинча ўз қатламга мансуб лексемаларга хос бўлади; ўзлашган лексемада кўпмаънолилиқ воқе бўлиши учун бундай лексема тилда узоқ вақт яшаши, шу тил луғатига сингиб кетиши керак.

Бундан ташқари, ҳозирги ўзбек тили луғат бойлигидаги ўз қатламда аниқ маъноли лексемалар. ўзлашган қатламда эса мавҳум маъноли лексемалар кўп ва б.

2-§. Ўзбек тилига лексема ўзлаштиришнинг манбалари турли даврларда турлича бўлган. Ўзбек тилига лексема ўзлаштиришдаги қадимги манбалар деб форс ва араб тиллари кўрсатилади; рус тилидан лексема ўзлаштириш буларга нисбатан анча кейинги вақтларда содир бўла бошлаган. Форс, араб тилларидан лексема ўзлаштириш тарихан кўп бўлган, ҳозир эса сийраклашган. Ҳозирги ўзбек тилида рус тилидан ўзлаштиришлар ўрнини бевосита ғарб тилларининг ўзидан ўзлаштириш олди: *биржа-, брокер-, маклер-, дебитор-, кредитор-* каби.

Ўзлашган лексемалар ҳозирги адабий ўзбек тили луғатида салмоқли ўрин тутди. Тил таракқиётининг бориши ўзлашган қатламнинг, айниқса, байналмилал (интернационал) лексемалар ҳисобига янада бойиб боришини кўрсатиб турибди.

Умуман, кейинги вақтларда луғатнинг бойиш жараёнида ўз яшадан кўра ўзлаштириш устун бўлиб бормоқда. Чунки ўзлаштириш – ўз яшашига нисбатан енгил йўл. Жамият таракқиётининг ҳозиргидек тез суръатлар билан бориши тил амалиётида ҳам ҳар он ҳозиржавобликни талаб қилмоқда. Тиллар орасида ўзлаштиришнинг фаоллаша боришига асосий сабаб – шу.

Лексема ўзлаштириш бир тилдан иккинчи бир тилга бевосита лексема олиш йўли билан воқе бўлади. Бу ерда икки ҳодисани фарқлаш керак: а) бир тилга иккинчи бир тилнинг ўз лексемаси ўзлашади, б) ўзлаштирилаётган лексема ўз навбатида ўша тилнинг ўзи учун ҳам ўзлашма бўлади. Масалан, ўзбек тилига рус тилининг ўз лексемалари жуда оз ўзлашган; кўпчилик лексемалар эса рус тилига ғарб тилларидан ўзлашган лексемаларга тўғри келади. Рус тилидан ўзбек тилига ўзлашган, аслида русча лексемаларга *стол*-, *пол*- каби ларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Рус тилидан ўзбек тилига ўзлашган, лекин аслида русча бўлмаган лексемалар асосан байналмилал лексемаларга тўғри келади. Булар орасида *гипс*-, *диафрагма*-, *диалект*-, *кафедра*-, *комедия*-, *физика*-, *грамматика*-, *планета*-, *театр*- каби юнонча лексемалар, *цензура*-, *депутат*-, *ректор*-, *декан*-, *конституция*-, *экскурсия*- каби лотинча лексемалар, *полковник*-, *рота*-, *метрика*- каби полякча лексемалар, *вахта*-, *солдат*-, *офицер*-, *галтрол*-, *штаб*-, *штурман*-, *катер*- каби немисча лексемалар, *драп*-, *трико*-, *кашине*-, *кабинет*-, *капитан*-, *артиллерия*-, *атака*-, *генерал*-, *десант*-, *флот*-, *репертуар*- каби французча лексемалар, *вокзал*-, *рельс*-, *трамвай*-, *бюджет*-, *футбол*-, *баскетбол*-, *волейбол*-, *бокс*-, *кросс*-, *торт*- каби инглизча лексемалар, *балерина*-, *опера*-, *бензин*-, *банк*-, *карнавал*- каби итальянча лексемалар мавжуд.

Бундай лексемалар ўзбек тилига асосан рус тилидаги ёзилиши ва айтилиши билан олинган; ўзбек тили нуқтайи назаридан фақат баъзи кичик ўзгартиришларгагина йўл қўйилган: *отпуск* – *отпуска*-, *рельсы* – *рельс* каби.

3- §. Ўзбек тили луғатидаги арабча лексемаларнинг оз қисмигина бевосита араб тилининг ўзидан олинган. Бундай ўзлаштириш асосан Ўрта Осиёга ислом динининг кириб келиши, мактаб-мадрасаларда араб тилининг дин тили сифатида тарғиб қилиниши билан, энг муҳими, шарқ оламида фан тили деб араб тилининг қабул қилинганлиги каби

омиллар билан боғлиқ. Демак, араб тилидан бевосита ўзлашмалар асосан фанга ва динга доир лексемаларга тўғри келади.

Кўпчилик арабча лексемаларнинг ўзбек тилига ўзлашувида форс тилининг ўрни катта. Асли бундай лексемалар олдин форс тилига ўзлашган, кейингина ўзбек тилига ўзлаштирилган. Бундай йўл билан ўзлашган лексемалар асосан кундалиқ турмушда учрайдиган нарса ва ҳодисаларнинг номларига тўғри келади.

Арабча сўзлар ўзбек тилига кўпинча айнан олинмай, маълум даражада ўзлаштириб, ўзбеклаштириб, кўп ҳолларда ўзбек тилининг товушларига мослаштириб олинган.

Маълумки, араб тилида учта қисқа овоз товуш (*a, y, u*) ва шуларнинг чўзиқ шакли мавжуд. Булардан ўзбек тили овоз товушларига қисқа шакллари тўғри келади, шунга кўра ўзбек тилига олинган арабча лексемалар таркибидаги қисқа товушлар жиддий ўзгаришга дучор бўлмаган. Ҳозирги адабий ўзбек тили овоз товушлари қаторида чўзиқ товушлар йўқ, шунга кўра араб тилидан олинган лексемалар таркибидаги чўзиқ овоз товушлар одатда қисқа товушларга алмаштирилади. Арабча лексемаларни ўзлаштиришда улар таркибидаги чўзиқ **а**: товуши асосан ўзбекча **â** товушига алмаштирилганини алоҳида таъкидлаш лозим, чунки бу ерда товушни фақат миқдорий (чўзиқлик) жиҳатидангина эмас, балки сифатий (лабланиш) жиҳатидан ҳам сезиларли ўзбеклаштириш воқе бўлади.

Араб тилининг товушлар қаторидаги бир қанча товушлар ўзбек тилининг товушлар қаторида йўқ, шу сабабли бундай арабча товушлар ўзбек тилидаги энг яқин муқобилига алмаштирилган: иккита **т** товуши **т** товушига, учта **с** товуши **с** товушига, тўртта **з** товуши **з** товушига алмаштирилган, фақат учта **х** товушидан **хе** товуши ҳарф билан таъминланиб, ҳойи хутти ва ҳойи ҳавваз товушлари бир товушга (**х**) бирлаштирилган ва б.

Форс тилидан ўзлаштиришлар ҳам тарихан салмоқли бўлган. Форс тилидан ўзлаштирилган лексемаларда жиддий товуш ўзгаришлари содир бўлмаган, чунки ўзбек тили билан форс тилининг товушлар қатори орасидаги фарқлар у қадар катта эмас: *андиша-*, *баланд-*, *ган-*, *даромад-*, *жон-*, *зар-*, *майда-*, *нам-*, *озода-* ва б.

Ҳозирги адабий ўзбек тили луғатида бошқа шарқ тилларидан ўзлаштирилган лексемалар кўп эмас. Масалан, хитойча *чай-* лексемаси рус тили орқали *чай-* (> *чай-*) шаклида, хитойча *лагман-* лексемаси *лагмон-* шаклида, *манту-* лексемаси *манти-* шаклида уйғур тили орқали ўзлашган ва б.

4-§. Лексемалар асосан икки йўл билан ўзлаштирилади: 1) жонли сўзлашув орқали, 2) босма манбалар орқали.

1) Жонли сўзлашув орқали ўзлаштириш ҳар хил тил вакилларининг ўзаро бевосита мулоқоти нағижасида воқе бўлади, бир тилга хос лексема иккинчисига сўзлашув тилига хос шаклида ўзлашади, кейин бу лексема адабий тилга ҳам ўтиши мумкин. Адабий тилга ўтишида баъзан бу лексеманинг сўзлашув тилига хос шакли сакланади, кўпинча эса сўзлашув тилига хос шаклидан воз кечилиб, адабий тилга хос шаклида олинади.

Масалан, арабча *танур*-, тожикча *кабутар*- лексемалари ўзбек тилига жонли сўзлашув орқали *тандир*-, *каптар*- шаклида ўзлашган ва адабий тилда шу шакли расмийлашган; *поднос*-, *кровать*- лексемалари рус тилидан жонли сўзлашув орқали *патнис*-, *каравот*- шаклида ўзлаштирилиб, адабий тилда ҳам шу шакли расмийлашган.

Бундай ҳолатлар ўзлаштирилаётган лексема талаффуз жиҳатидан нуқулай бўлганида ёки ўзлаштирилаётган тилга товуш жиҳатидан бўйсундириш лозим бўлганида юз беради. Масалан, русча *цар*- лексемасини ўзбекча талаффузга мослаш натижасида тамоман янги фонетик бирлик - *чор*- юзага келган ва у адабий тилга ҳам шу шаклида олинган.

Жонли сўзлашув орқали ўзлашмаларда товуш ўзгариши албатта воқе бўлади деб ўйлаш тўғри эмас. Ўзлашаётган лексема талаффуз жиҳатидан қийинчилик туғдирмаса, бундай лексемалар ўз товуш шаклини сақлаган ҳолда сўзлашув тилига кириб келаверади. Тожик тилидан ўзлашмаларнинг кўпчилиги – худди шундай ҳолатда олинган лексемалар.

2) Босма манбалар орқали ўзлаштиришда икки ҳодисани фарк қилиш керак:

а) иккинчи бир тилда ёзилган адабиётни ўзбек тилига таржима қилиш йўли билан ўзлаштирилади. Бунда кундалик матбуотнинг ҳиссаси катта бўлади. Газета саҳифалари бундай ўзлаштирмаларни ўрганиш учун айниқса бой материал беради.

б) ўзбек бадиий адабиётининг ўзи орқали ўзлаштирилади. Булар ёзувчининг бошқа миллат тили ва адабиётини чуқур ўрганиши асосида воқе бўлади. Бундай ҳолларда ёзувчидан жуда эҳтиёткорлик ва дид талаб қилинади. Ёзувчилар ўз она тилини бойитишда фаол қатнашади. Уларнинг муқаддас бурчи – аввало, ўз она тили бойлигидан тўлиқ ва моҳирона фойдаланиш. Шунинг билан бирга, ўз она тилини ўзга тилдан лексема ўзлаштириш йўли билан бойитишнинг ҳам аҳамияти катта. Лекин бу иш ёзувчидан, ўз она тилидан ташқари, ўзи мурожаат қилаётган тилни, айниқса, унинг луғат бойлигини чуқур ўрганган бўлишини талаб қилади. Акс ҳолда лексема танлашда хатога йўл қўйиши мумкин.

5-§. Лексема ўзлаштиришнинг усуллари икки турли: ўзича олиш ва калькалаб олиш.

1. Ўзича олишда лексема айнан ёки жузъий товуш ўзгариши билан қабул қилинади (Юкорида келтирилган мисолларга қаранг).

2. Калькалаб олишда ўзлаштирилаётган лексеманинг лексик маъноси ва маъноли қисмларга бўлиниши сақланади, лекин ўзлаштирувчи тилнинг материали билан тўлдирилади. Иккинчи тил лексемасидан қисма-қисм нусха олиш йўли билан ясалган (тузилган) лексема *калька* дейилади (фр. *calque* - 'нусха кўчиришда ишлатиладиган юпка қоғоз', 'нусха'). Масалан, *чаласавод*- лексемаси – русча *полуграмотный* лексемасидан нусха олиш йўли билан ҳосил қилинган калька.

Ҳақиқий калька деб биринчи галда *умумхалқ*- (*общепародный*) каби лексемаларни кўрсатиш лозим. Ўзга тил лексемаси таркибидаги қисмларга ўз тилидан қисм келтириш ва бу қисмларни механик равишда бирлаштириб лексема ҳосил қилиш худди шу тур мисолларда ўз аксини топган. Кўпчилик калькаларда улар таркибидаги қисмлар механик равишда эмас, балки ўзлаштирувчи тилнинг қодалари асосида бирлаштирилади. Демак, бундай калькаларда ўзлаштирувчи тилнинг лексема яшаш усули қатнашади. Бундай ясалишни ўзича яшаш (яъни бошқа тилнинг таъсиридан холи ҳолда яшаш) деб бўлмайди, лекин ўз яшаш деб баҳолаш ҳақиқатга тўғри келади.

Калькаләш асосан икки хил бўлади:

1) Тўлиқ калькаләш. Бундай йўл билан ҳосил қилинган кальканинг барча қисмлари ўз тили материалидан тузилади (юкоридаги мисоллар).

2) Ярим калькаләш. Бундай калька таркибида ўз материал билан бир қаторда ўзлаштириш манбаи бўлган тилнинг материали ҳам қатнашади. Масалан *бульдозерчи*-, *экскаваторчи*- каби калькаларда лексеманинг бир қисмигина ўз материал билан берилган.

Калька асли лексема ўзлаштиришдаги грамматик усул ҳисобланади, чунки калькаләш лексема таркибидаги маъноли қисмлардан нусха олишга асосланади. Баъзи ҳолларда эса иккинчи бир тилдаги лексеманинг таъсирида ўша лексема англатадиган тушунчани ўзлаштириш сабабли қабул қилувчи тилдаги бирор лексемага ана шу лексик маъно берилтилади. Бундай лексик маъно бошқа тилдаги лексема таъсирида воқе бўлгани туфайли калька деб юритилади. Бундай калька грамматик калькадан фарқлаш учун *семантик калька* деб номланади.

Семантик калькада ҳам нусха кўчириш сақланади: бир тилдаги лексемага бошқа тилдаги муқобили қидириб топилади ва шу топилган лексемага ўзлаштирилаётган лексик маъно юкланади. Масалан,

русча *кружок*- лексемасининг кўчма маъноларидан бирини ('кишиларнинг бирор машгулотни биргаликда ўтказиш учун тузган бирлашмаси') ўзлаштириш талаби туғилганда ўзбек тилидан шу русча лексеманинг тўғри маъносига ('доирача') муқобил топилиб (*тўғарак*-), шу лексемага ўзлаштирилаётган кўчма маънони англатиш юкланган; *легковая машина* турғун бирикмасини ўзлаштириш талаби туғилганда *легковая* лексемасининг ўзбекча муқобили *енгил*- лексемасига шундай маънони англатиш вазифаси биркитилган (*енгил машина*-). *Йўлдош*- (*Ер йўлдоши*-), *кескинлаштириш*- (*обострять*), *юклама*- (*нагрузка* – 'ўқитувчи ўқув йили давомида бажарадиган ишлар ҳажми') кабилар ҳам нисбатан янги семантик калькалар қаторига киради.

Умуман, калькалаш ясама лексемада ҳам, кўшма лексемада ҳам, турғун бирикмада ҳам воқе бўлади. Масалан, *музёра*- лексемаси русча *ледокол* кўшма лексемасининг, *иш ҳақи*-, *темир йўл*- кабилар – русча *заработная плата* (→ *зарплата*), *железная дорога* турғун бирикмаларининг калькаси.

6-§. Лексема ўзлаштиришни бошқа тил лексемасини ишлатиш ҳодисасидан фарқ қилиш керак. Лексема ўзлаштириш – табиий, қонуний ҳолат; бошқа тил лексемаларини ишлатиш – ғайриқонуний ҳолат. Чунки бундай лексемани ишлатишга ҳеч қандай эҳтиёж бўлмайди, у фақат айрим шахс нутқининг хусусиятинигина акс эттиради. Тилнинг (нутқнинг) софлиги учун курашни, умуман, ўзлаштиришларга қарши эмас, балки ўзга тил лексемасини ноқерак ҳолда ишлатишга, ўзга тил ҳодисаларидан бепарқ фойдаланиш ҳолларига қарши олиб бориш керак. Масалан, куйидаги матнда ўзга тил лексемасини ноқерак ишлатиш намунаси жуда яхши акс эттирилган: "*Мушайт қилма!*" – *деди олдинга тушиб олган Раънога* (Ҳаким Назир).

Бу ўринда гап русча лексемани бузиб талаффуз қилиш ва ёзиш ҳақида бораётгани йўқ. Масалан, куйидаги матнда ҳам худди шундай бузиб талаффуз қилиш ва ёзиш ўз аксини топган, лекин бу лексемани ўзга тил лексемаси деб бўлмайди; бу лексема ўзбек тилига ўзлашган: *Кеча Мехри онам тузатиб кетганла. Камтирис қилиб* (Ҳаким Назир). Яна бир мисол: *Одамнинг настроеняси* (улар бу сўзни шу тариқа русча *айтишарди*) *светофорга ўхшаса керак-да* (Пиримкул Кодиров). Бу парчадаги *светофор*- лексемаси ўзбек тилига ўзлашган, *настроение*- лексемаси эса ўзлашмаган (Бу маъно ўзбек тилида *кайфият*- лексемаси билан англатилади), демак, ноўрин ишлатилган.

7-§. Умуман, лексема ўзлаштиришларга муносабат ўзгариб туради: баъзан лексема ўзлаштириш луғатни бойитиш йўлларида бири

сифатида ижобий баҳоланади, баъзан тилнинг софлигига футур етказадиган салбий ҳодиса деб қораланади. Бу ҳар икки нуқтани назарда жон бор.

Тилдан тилга лексема ўзлаштириш – ҳаёт талаби билан юз берадиган ва рад этиш бефойда жараён. Лексема ўзлаштиришга қарши ҳаракатлар фанда *пуризм* деган ном ҳам олган (лот. *purus* - 'тоза'). Лексема ўзлаштириш барча тиллар орасида содир бўлиб келган ва бундан кейин ҳам кучаяди-ю, сўнмайди. Сохта миллий гуругга берилиб ўзлаштирама лексемаларга қарши чиқиш қалтабинлик деб баҳоланиши керак. Кейинги йилларда ўзбек зиддилари орасида яхши ният билан бошланган бундай ҳаракат ижобий натижа билан якунланмагани табиий.

Масалан, *стадион*- лексемаси ўрнига янги ясалган *ўйингоҳ*- лексемасини ишлатиш тавсия қилинди, лекин ҳаёт бу тақлифнинг ўринли эмаслигини тезда кўрсатди: футбол майдонини *ўйингоҳ*- десак, спортнинг бошқа турлари (масалан, волейбол, баскетбол, бокс ва бошқалар) ўтказиладиган майдонларни (сахнларни) нима деб атаймиз? Шу қатордаги фақат *стадион*- лексемасини алмаштириш билан нимага эришамиз? Ҳаёт *олийгоҳ*-, *тайёрагоҳ*-, *рўзнома*-, *ойнома*- каби алмаштиришларни ҳам рад этди.

Ўзбек тили луғатининг софлиги учун курашамиз деб бир тил луғатидан олинган лексема ўрнига бошқа тил луғатидан олинган ёки шундай бирлик асосида ясалган лексемани тавсия этиш ўзбек тили луғатини софлаштирмаслиги аниқ: *институт*- (лотинча) – *олийгоҳ*- (арабча + тожикча), *кафедра*- (юнонча) – *қудийёт*- (арабча) каби алмаштиришлар луғатимизнинг софлигини мутлақо таъминламайди. Ўзлаштирама лексема ўзбекча лексема билан алмаштирилсагина, луғатимиз софлигига хизмат қилади: *совет*- (русча) – *кенгаш*- (ўзбекча) мисолидаги каби. Лекин бундай алмаштиришлар жуда оз бўлди.

Умуман, бирорта тил йўқки, унинг луғатида бошқа тилдан олинган лексема бўлмаса. Ҳар қанча хитой девори тикламайлик, лексема тилдан тилга ўтаверади. Демак, умуман лексема ўзлаштиришларга қарши эмас, балки ноўрин, ортиқча ўзлаштиришларга қарши чиқиш керак. Қайси тил лексемаси бўлишидан катъи назар, тил луғатига сингиб кетган лексемани қуввиш ҳаракати зарарли деб баҳоланиши лозим.

ҲОЗИРГИ АДАБИЙ ЎЗБЕК ТИЛИ ТАСВИРЛАНГАН ЛУҒАТЛАР ҲАҚИДА

Тил қурилишига мансуб сегмент бирликларнинг – лексеманинг, фраземанинг (шунингдек, морфеманинг ҳам) ифода жиҳатига ва мазмун жиҳатига хос белги-хусусиятлар тасвирланадиган, изоҳланадиган манбага луғат дейилади.

Луғатдан энциклопедияни фарқлаш керак (фр. *encyclopedie* - 'мукаммал билим мажмуи'). Луғат билан энциклопедия фақат бир нуктада – алифбо тартибда тузилишига кўра ўхшаш. Луғатда тил қурилишига мансуб бирликларга лингвистик талқин берилади. Энциклопедияда эса маълум бир ном билан аталувчи воқелик ҳақида ҳар томонлама маълумот берилади, шунга кўра энциклопедия от туркуми асосида тузилади, унга яқка лексемалардан ташқари йирик номинатив бирликлар – тургун бирикмалар ҳам воқабула сифатида киритилади (лот. *vocabulum* - 'ном', 'бошловчи сўз'); энциклопедияда атокли отларга – киши фамилияси, исми, ота исмига, жой номларига кенг ўрин берилади. Энциклопедия воқеликни бир бутун қамраб олган ҳолда (масалан, "Қатта энциклопедия" каби) ёки воқеликнинг маълум бир қисмини, бирор соҳани қамраб олган ҳолда тузилади (масалан, "Медицина энциклопедияси" каби). Ўзбек тилида тузиб чоп этилган кўп жилдли энциклопедия ҳозир жиддий ўзгартиришлар билан янгидан нашр қилинмоқда.

Луғатда тил таракқиётининг ўтмиш босқичи ёки ҳозирги босқичи тасвирланади. Туркий тилнинг (ўзбек тилининг) ўтмиш таракқиёт босқичига мансуб лексемалар Маҳмуд Кошғарийдан бошлаб бир қанча алломалар тузган луғатларда тасвирланган; туркий тил луғатчилиги маълум даврда анча таракқий этган бўлиб, бундай қўлёзма луғатларни синчиклаб ўрганиш лозим.

Ҳозирги ўзбек тили бўйича тузилган луғатларнинг деярли барчасини (диалектологик луғатдан ташқари) адабий тил тасвирланган луғат дейиш мумкин. Кўпчилик луғатларда ҳозирги адабий ўзбек тилининг бойлиги яхлит ҳолда тасвирланади, масалан, икки жилдли "Ўзбек тилининг изоҳли луғати" (1981) каби. Айрим луғатларда ўзбек тилига бошқа тилдан олинмалар тасвирланади, масалан, О.Усмонов ва Р.Дониёровларнинг "Русча-интернационал сўзлар луғати" (1965) каби.

Ўзбек тилида тузилган луғатлар орасида энг мўътабари деб икки жилдли изоҳли луғат таъкидланади. Ҳозир бу луғат жиддий қайта ишланиб, кўп жилдли луғат тарзида нашрга тайёрланмоқда.

Изоҳли луғатлар луғат бойлигидаги маълум бир тур ходисалар бўйича ҳам тузилади. Масалан, луғат бойлигининг фразеологик қатлами

Ш.Раҳматуллаевнинг "Ўзбек тилининг фразеологик луғати"да (1992), лексик синонимлар А.Ҳожиёвнинг "Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати"да (1974), лексик антонимлар Ш.Раҳматуллаев, Н.Маматов, Р.Шукуровларнинг "Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати"да (1980), лексик омонимлар Ш.Раҳматуллаевнинг "Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати"да (1984) тасвирланган.

Луғатларнинг изоҳли луғатдан бошқа турлари ҳам кўп. Масалан, лексемаларнинг тўғри ёзилиши имло луғатида (Imlo lug'ati. Ўқитувчи, 2003), лексемаларнинг маъноли қисмларга ажратилиши морфем луғатда (А.Ғ.гуломов, А.Н.Тихонов, Р.Қ.Қўнғуров. Ўзбек тилининг морфем луғати, 1977), лексемаларнинг нутқда қўлланивчанлиги И.А.Киссеннинг "Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка" (1972) луғатида акс эттирилган. Лексемаларни охиридан бошланишига томон алифбо тартибида жойлаб тузилган луғат ҳам мавжуд (Р.Қўнғуров, А.Тихонов. "Ўзбек тилининг чапша луғати", 1969). Ҳозирги адабий ўзбек тили луғатидаги лексемаларнинг асл шакли ва маъносига содир бўлган ўзгаришлар Ш.Раҳматуллаевнинг "Ўзбек тилининг этимологик луғати"да (I жилд, 2000; II жилд, 2003) изоҳланди.

Юқоридаги каби умумтил луғатларидан ташқари айрим соҳа терминлари тасвирланган луғатлар ҳам анчагина, масалан, А.Ҳожиёвнинг "Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати" (1985) каби. Терминологик луғатлар одатда изоҳли луғат тарзида тузилади.

Бир тил лексик бирликларига бошқа тилдан муқобил келтириб тузиладиган луғатлар ҳам мавжуд бўлиб, булардан, асосан, иккинчи тилни ўрганишда фойдаланилади: русча-ўзбекча луғатдан (1983) ўзбек тили луғат бойлигини ўрганишда, ўзбекча-русча луғатдан (1988) рус тили луғат бойлигини ўрганишда фойдаланилади. Бундай луғат таржимон учун асосий ёрдамчи бўлгани туфайли таржима луғати деб атаб юборилган.

Луғатлар тилнинг бойлигини акс эттирувчи хазина бўлиб, тил ўрганишга, нутқ маданиятини оширишга беминнат хизмат қилади.

1-§. М о р ф е м а тил курилишининг лексемадан кейинги асосий бирлиги бўлиб, лексемадан фаркли ҳолда грамматик маъно ифодалашга хизмат қилади (юнонча *morphe* - 'шакл').

Лексема ҳам, морфема ҳам тил бирлиги (лисоний бирлик) сифатида қисмга тенг. Лексема ўз туркуми нуктайи назаридан грамматик тавсиф олганидан кейингина бутун ҳолатига ўтади ва нутққа чиқади. Морфема ҳам одатда ўзи мансуб туркум лексемасига қўшилган ҳолда нутққа чиқади. Лексема – етакчи бирлик, морфема қўшиладиган бирлик, морфема – лексемага қўшиладиган бирлик (Шу хусусиятини назарда тутиб морфема *қўшимча* деб номланади).

Морфема ҳам лексема каби мавҳум бирлик: миянинг тил хотираси қисмида рамз сифатида акс этган бўлади ва шу ҳолатида лисоний бирлик дейилади. Лисоний бирлик сифатида морфема ифода жиҳатининг ва мазмун жиҳатининг бир бутунлигидан иборат. Масалан, *келдим* бирлигининг охиридаги *-м* қисми морфемага тенг; унинг ифода жиҳати бўлиб *м* фонемаси хизмат қилади; мазмун жиҳати эса '1 шахс бирликка нисбат бериш' маъносидан иборат.

Морфеманинг мазмун жиҳати деб у ифодалайдиган грамматик маънога айтилади. Морфеманинг мазмун жиҳати лексеманинг мазмун жиҳати-тидан соддарок: лексема воқеликнинг номи бўлиб, номинатив вазифа ҳам бажаради, морфемада эса номлаш вазифаси йўқ, фақат сигнификатив вазифа бажаради: грамматик маъно ифодалайди.

Морфеманинг лисоний бирлик ҳолатидаги рамзида унинг ифода жиҳати ва унга хос белги-хусусиятлар ҳақида, шунингдек мазмун жиҳати ва унга хос белги-хусусиятлар ҳақида ахборат мавжуд. Морфемадан ҳар галги фойдаланиш ана шу ахборат мужассамлашган рамздан нусха олиб амалга оширилади; морфеманинг ана шундай жараён натижасида моддий бирлик сифатида намоён бўладиган вакили *морф* деб номланиб, нутқий бирлик дейилади. Демак, морфеманинг тил хотираси қисмидаги лисоний бирлик ҳолатини ва талаффуз бирлиги сифатидаги нутқий бирлик ҳолатини фарқлаш керак.

Хуллас, лексема билан морфема орасида жузъий ўхшашлик мавжуд: ҳар иккисидан ифода жиҳати бўлиб фонема хизмат қилади, ҳар иккиси лисоний бирлик сифатида қисмга тенг. Бошқа муҳим белги-хусусиятлари билан лексема ва морфема ўзаро жиддий фарқланади. Морфемани ягона тил бирлиги деб, лексемани морфеманинг бир тури деб талқин этиш нотўғри. Агар шундай нотўғри фикрга қўшилсак,

тил курилишининг луғат босқичи ўз мустақил бирлигига эга эмас деган фикрга тарафдор бўламиз. Бундай фикр тил курилишининг босқичларини тизим сифатида ўрганишга зид. Лексема – тил курилишининг луғат босқичига мансуб бирлик, морфема – тил курилишининг морфемалар босқичига мансуб бирлик; лексема – лексик бирлик, морфема – грамматик бирлик. Морфема – грамматик маъно ифодалашга хизмат қиладиган энг кичик тил бирлиги.

2-§. Адабиётларда морфемага тилдан (аниги – лисондан) келиб чиқиб ва нутқдан келиб чиқиб таъриф берилади. Биринчи тур ёндашувда "Морфема – тилнинг энг кичик маъноли бирлиги.." дейилади. Бунда морфемага тил курилишини таркиб топтирувчи бирлик деб қаралади, лекин мисол сифатида сўз (*сувчи*) келтирилиб, бу сўз *сув* луғавий морфемасига ва *-чи* кўшимча (умумлашма, аффиксал, грамматик) морфемага ажралиши таъкидланади, демак, иккинчи тур ёндашувга – "морфема – сўз таркибида ажратиладиган маъноли қисм" деган фикрга, яъни морфемани нутқдан келиб чиқиб баҳолашга қайтилади.

Морфемани "сўзнинг энг кичик маъноли қисми" деб нутқдан келиб чиқиб таърифлашдан кўра "тилнинг энг кичик маъноли бирлиги" деб таърифлаш тўғрироқ; лекин "энг кичик маъноли бирлик" деб лексик бирликни ҳам қамраб олиш нотўғри. Морфеманинг асосий белгиси – грамматик маъно ифодаловчи бирлик экани таърифга киритилиши лозим. Шунда "луғавий морфема", "ўзак морфема" тушунчалари ва терминларидан воз кечилади, булар ўрнига *лексема* терминининг ўзи ишлатилади. Айни вақтда "кўшимча (умумлашма, аффиксал, грамматик) морфема" тарзидаги изоҳлардан фақат "грамматик" изоҳининг ўзи етарли бўлади.

Морфемани "аффиксал" деб изоҳлаш – тор: морфеманинг бошқа турлари қамраб олинмайди (Булар тўғрисида қуйироқда гапирилади). Морфемага ("кўшимча морфема"га) "умумлашма" изоҳининг келтирилиши ҳам ноўрин: Бу белги барча тил бирликларига хос. Хуллас, морфемани тил курилишининг грамматик маъно ифодалайдиган энг кичик бирлиги деб таърифлаш етарли.

Морфемаларнинг табиатига кўра таснифи

3-§. Морфемаларни табиатига кўра аффикс, аффиксоид, лексик табиатли морфема деб уч турга ажратиш мумкин. Аффикс – бирор қисмга, жумладан лексемага зич қўшиб ишлатиладиган морфема (< лот. *affixus* - 'бириктирилган'). Масалан, *келдим* бирлиги таркибида қатнашаётган *-ди*, *-и* морфемалари аффиксга тенг, чунки *-ди* қисми

кел- қисмига, -м қисми келди- қисмига бевосита қўшилади. Аффикс қўшиладиган қисмга а с о с дейилади.

Аффикслар лексеманинг кетига ёки олдига қўшилиб келишига қараб суффикс ва префикс деб фаркланади. Лексеманинг (асоснинг) кетига қўшиладиган аффиксга суффикс дейилади (< лот. *suffixus* - 'тирқалган'). Юқорида келтирилган -ди, -м аффикслари - суффикслар. Ўзбек тилидаги аффикслар - суффикс табиатли.

Лексеманинг (асоснинг) олдига қўшилиб келадиган аффиксга префикс дейилади (лот. *praefixum* < *prae* - 'олдиндаги', *fixus* - 'бириктирилган'). Ўзбек тили морфемалари тизимига префикс хос эмас; лекин тожик тилидан олинган лексемалар таркибида кириб келиб, кейинчалик ўзбекча лексемаларга ҳам қўшиб ишлатила бошлаган айрим префикслар мавжуд: *бе-*, (*беиш-* каби), *сер-* (*серунум-* каби).

4-§. Аффиксоид деб асли лексик бирлик бўлиб, кейинчалик худди аффикс каби грамматик маъно ифодалашга хизмат қилиб, аффикс каби бир неча лексемаларга қўшилиб келиш хусусиятига эга бўлган бирликка айтилади (лот. *affixoid* - 'аффиксга ўхшаш'). Масалан, лугатимизда *хона-* лексемаси мавжуд (*қатта хона-* каби), шу билан бирга *-хона* аффиксоиди ҳам мавжуд (*ишхона-*, *ошхона-*, *чайхона-* каби); *нома-* лексемаси ҳам (*вассалом*, *нома тамом* каби), *-нома* аффиксоиди ҳам (*тақлифнома-*, *айбнома-*, *рухсатнома-* каби) мавжуд.

Тожик тилидан олинган лексемалар таркибида тилимизга кириб келиб, кейинчалик ўзбекча сўзларга ҳам қўшилиш хусусиятига эга бўлган, асли тожикча феълнинг асосига (кўпинча ҳозирги замон асосига) тенг бирликлар ҳам ўзбек тили нуқтайи назаридан аффиксоидга тенглаштирилади. Масалан, *айбдор-*, *бўйдор-*, *йағриндор-* каби лексемалар таркибида катнашадиган *-дор* қисми асли тожикча *доштан* ('эга бўл-') феълнинг ҳозирги замон асосига тенг. Тожик тилшунослигида бундай қисм катнашадиган лексема тузма лексема дейилади, демак, бундай қисм лексемага тенглаштирилади; ўзбек тилшунослигида эса аффиксга ўхшатилиб аффиксоид деб қаралади. Аффиксоидлар лексема ясовчилик вазифасини бажаради.

5-§. Лексик табиатли морфема аффиксдан (шунингдек аффиксоиддан ҳам) кескин фарқ қилади: ўзи тааллуқли лексемага зич қўшилмайди, балки айримлиги сақланади, лексемага ўхшашлик белгиси шу хусусиятида намоён бўлади. Лекин грамматик маъно ифодалашига кўра аффиксга тенглашади. Ташиқи жиҳати (лексемага зич қўшилмаслиги) эмас, мазмун жиҳати (грамматик маъно ифодалаш) асосида бундай бирликни лексик табиатли морфема деб номлаш мумкин.

Бундай морфема деб, масалан, от туркуми доирасида *билан*, *учун* каби кўмакчиларга, сифат ва равиш туркумлари доирасида *энг*, *жуда* каби кучайтирув бирликларига, феъл туркуми доирасида *-бер-*, *-ол-*, *бўл-* каби кўмакчи феълларга айтилади.

Морфема-аффикслар, морфема-аффиксоидлар, лексик табиатли морфемалар дарсликнинг кейинги қисмида туркумлар бўйича таъкидланади.

6-§. Аффикс билан ҳосил қилинадиган грамматик шакл синтетик шакл дейилади: *кел+ди+м*, *кел+а+ман* каби. Бунда аффикс асосга тўғридан тўғри қўшилади: *кел-* асосига *-ди* аффикси, *келди-* асосига *-м* аффикси қўшилиши каби.

Лексик табиатли морфема билан ҳосил қилинадиган грамматик шакл аналитик шакл дейилади: *кел+а+қол-*, *иш+дан+кейин* каби. Бу ерда грамматик маъно ифодаладиган восита лексик табиатли морфема бўлгани учун асосга одатда тўғридан тўғри қўшилмайди, балки маълум бир грамматик шакл ясовчи орқали қўшилади: Юқоридаги мисолларда *-қол-* кўмакчи феъли *кел-* асосига *-а* равишдош шакли ясовчиси орқали, *кейин* кўмакчиси *иш-* асосига *-дан* келишик шакли орқали қўшилгани каби.

Айрим адабиётларда грамматик маънонинг *кела қол-* тарзида ифодаланиши аналитик-синтетик (синтетик-аналитик) шакл деб ажратилади. Ваҳоланки бу ерда грамматик маъно кўмакчи феълнинг ўзи билан ифодаланади; кўмакчи феъл лексемалик хусусиятини қисман сақлагани сабабли асосга эмас, балки грамматик шакланган бирликка – лексема-шаклга тенг бирликка қўшилади: *кела қол-* қурилмасида *кела* қисми феълнинг равишдош лексемашаклига тенг. Худди шундай хусусият кўмакчиларда ҳам сақланган: *кейин* кўмакчиси ўзи қўшиладиган қисмнинг чиқиш келишигидаги лексемашаклга тенг бўлишини талаб қилади.

Иш билан қурилмасида ҳам кўмакчи *иш-* асосига эмас, балки "лексема + бирлик + бош келишик" тузилишли лексемашаклга қўшилади; демак, бу ерда лексик табиатли морфема асосга эмас, балки маълум бир грамматик шакл ҳосил этувчи морфема олган қисмга қўшилади. Кўринадик, *ишдан кейин* билан *иш учун* қурилмалари аналитик шакл сифатида бир хил.

Келаётир, *келадиган* каби қурилмалар алоҳида изоҳ талаб қилади. Булар – *-ётир*, *-диган* аффикслари билан ҳосил қилинган синтетик грамматик шакллар. Бундай аффикснинг бошқа аффикслардан фарқи шуки, феъл асосига *-а* равишдош шакли орқали қўшилади. Чунки *-ётир* аффикси асли *ёт-* феълнинг сифатдош шаклига тенг бўлиб,

аффиксга айланганидан кейин ҳам лексемалик (кўмакчи феъллик) хусусиятини бир нуктада – ўзи кўшиладиган қисмнинг равишдош шаклида бўлишини талаб қилишида сақлаб қолган. Худди шундай хусусият *-диган* аффиксида ҳам сақланган: Бу аффикс *тур-* кўмакчи феълнинг *-ган* сифатдош шакли асосида юзага келган.

Ўқоридаги изоҳлар *-ётиб* аффиксига ҳам тааллуқли. Ҳозирги адабий ўзбек тилида бу аффикснинг жиддий товуш ўзгаришларига учраган *-яп* талаффуз шакли кўп ишлатилади. Ҳозир мустақил аффикс деб қараладиган *-яп* аффикси, худди *-ётиб* аффикси каби асосга *-а* равишдош ясовчиси орқали кўшилади: *кел+а+ётиб+ди* → *кел+а+яп+ди* каби.

Хуллас, аффикснинг асосга тўғридан тўғри қўшилиши қоидаси-дан бу аффиксларда четга чиқилишининг ўз изоҳи бор.

Морфемаларнинг вазифасига кўра таснифи

7-§. Морфемалар бажарадиган вазифасига кўра дастлаб лексема ясовчилар ва шакл ҳосил қилувчилар деб иккига гуруҳланади.

Лексема ясовчи морфеманинг вазифаси – мавжуд лексемага қўшилиб янги лексема ясаш, шу йўл билан тилнинг лексик қатламига янги бирлик қўшиш. Бундай усул билан ҳосил қилинган лексемага ясама лексема дейилади. Масалан, *ишчи-*, *ишла-*, *ишчан-* лексемалари – *-чи*, *-ла*, *-чан* аффикслари билан ҳосил қилинган ясама лексемалар.

Шакл ҳосил қилувчи морфемаларнинг вазифаси – мавжуд лексемага қўшилиб, унинг турли грамматик шаклларини ҳосил қилиш. Шакл ҳосил қилувчи морфемалар ўз навбатида икки хил: шакл ясовчилар ва шакл ўзгартирувчилар.

Шакл ясовчилар лексемага бошқа бир лексема билан синтактик боғланиш туфайли эмас, балки объектив воқеликка кўра маълум грамматик маънони ифодалаш талаби билан қўшилади. Масалан, от лексемага грамматик сон маъносини (*'кўплик'* маъносини) ифодаловчи *-лар* морфемаси объектив воқеликка (предметнинг кўп эканлигига) кўра қўшилади. Шакл ясовчи морфемалар кейинроқ ҳар бир туркум баёнида тасвирланади.

Шакл ўзгартирувчи морфема лексемага бошқа бир лексема билан боғланиш туфайли қўшилади ва ўша лексеманинг табиатига кўра танлаб қўшилади. Масалан, тушум келишиги морфемаси *-ни* от лексемага ўтимли феъл лексема билан боғланиш туфайли қўшилади.

Шакл ўзгартирувчи морфема синтактик вазифа бажаради дейиш қисмангина тўғри. Масалан, келишик морфемаси синтактик вазифа

туфайли кўшилади, синтактик вазифа кўрсаткичи ҳисобланади. Нисбатловчи (эғалик кўшимчаси) ҳам шакл ўзгартирувчи, лекин синтактик вазифа кўрсаткичи эмас.

Демак, шакл ўзгартирувчи морфема шакл ясовчи морфемадан синтактик вазифа бажариши асосида фарқланади дейиш тўғри бўлмайди. Шакл ўзгартирувчи учун бирор лексемага бошқа лексема билан синтактик боғланиш туфайли кўшилишини ва ўша боғланаётган лексеманинг табиатига кўра танлаб кўшилишини асосий белги деб таъкидлаш маъкул.

МОРФЕМАНИНГ ИФОДА ЖИҲАТИ

1-§. Морфеманинг ифода жиҳати деб биринчи галда унинг қайси фонема(лар) билан ифодаланиши тушунилади. Морфемалар тузилиши жиҳатидан содда ва кўшма бўлади. Содда морфемалардагина ифода жиҳати деб тўғридан тўғри фонема кўрсатилади. Масалан, *келдим* бирлиги таркибида катнашаётган *-ди*, *-м* содда морфемаларининг ифода жиҳати бўлиб *д*, *и*, *м* фонемалари хизмат қилади; *ди* товушларининг шундай тизмасига маълум мазмуннинг (бу ерда - 'аник яқин ўтган замон' маъносининг) биркитилиши билан *-ди* морфемаси, *м* товушига '1 шахс birlik' маъносининг биркитилиши билан *-м* морфемаси юзага келган. Тил товуши морфеманинг (тил бирлигининг) ифода жиҳати сифатида фонема мавқеига эга бўлади. Морфемаларнинг ифода жиҳати одатда аффикс морфемалар асосида тасвирланади.

Аффиксларнинг ифода жиҳати бўлиб яқка фонема ёки бир неча фонеманинг тизмаси хизмат қилади. Ифода жиҳати яқка фонемага тенг аффикс овоз товуш билан ёки овоз товушдан бошқа тур товуш билан ифодаланади.

Ҳозирги адабий ўзбек тилидаги олти овоз товушдан аффикснинг ифода жиҳати бўлиб *а*, *и* фонемалари хизмат қилади. Бундай чекланиш аффиксларнинг қадимги туркий тил тараққиётининг илк давридаёқ шаклланиб бўлгани билан изоҳланади. Энг қадимги овоз товушлар каттик *а*, *ў*, *у*, *о* товушлари бўлиб, ўша даврларда аффиксларнинг ифода жиҳати сифатида *а* товуши (ва унинг юмшоқ *ā* кўриниши), *ў* товуши (ва унинг юмшоқ *u* кўриниши), қисмангина *у* товуши (ва унинг юмшоқ *ū* кўриниши) хизмат қилган. Кейинчалик *у* (*ū*) ифодасига эга аффикс *ў* (*u*) ифодасига айланган. Қаттик-юмшоқ зидланиш ўз кучини йўқотган адабий ўзбек тилида индифферент (қаттик-юмшоқлик жиҳатидан бетараф) *а*, *и* овоз товушларининг ўзи аффиксларнинг ифода жиҳати вазифасини бажара бошлаган.

Якка овоз товуш ифода жихати бўлган аффикслар тарихан (қадимги туркий тилда) анчагина бўлиб, ҳозирги адабий ўзбек тилига шуларнинг бир қисми етиб келган. Бундай аффикслар лексема ясовчилар орасида ҳам, шакл ҳосил қилувчилар орасида ҳам мавжуд. Масалан, ҳозирги адабий ўзбек тилида ифода жихати *a* фонемага тенг от лексема ясовчи (*дўмбир+a* каби), феъл лексема ясовчи (*бўш+a-* каби), феълнинг замон шаклини ясовчи (*кел+a+ман* каби) аффикслар мавжуд ва б.

Олти овоздор *й, л, р, м, н, ң* товушлари қадимги туркий тилда ҳам аффикснинг ифода жихати бўлиб хизмат қилган, ҳозирги адабий ўзбек тилида ҳам хизмат қилади; фарқи шуки, бундай ифода жихатига эга аффикслар қадимги туркий тилда ҳозирги адабий ўзбек тилидагидан кўра бой ва ранг-баранг бўлган.

Саккиз овозли товушдан аффикснинг ифода жихати бўлиб қадимги туркий тилда беш товуш (*б, в, з, з, э*) хизмат қилган, ҳозирги ўзбек тилида эса тўрт (*б, в, з, э*) товуш хизмат қилади; қадимги туркий *г* товуши (фонемаси) билан ифодаланиш ҳозирги ўзбек тилида асосан *к* фонемаси билан ифодаланишга алмашган: *ти.р+иг* (Девон, I, 367) → *тириг* > *тирик* каби. Демак, қадимги туркий тилнинг илк тараққиёт босқичида *-г, -к* бир аффикснинг икки кўриниши сифатида ишлатилган, кейинчалик *-к* кўриниши сакланиб, *-г* кўриниши истъёмолдан чиқиб кетган.

Қадимги туркий тилда 'ўрин' маъносини ифодаловчи *-т* аффикси (*ўс+т* > *уст* каби) *-д* алломорфемасига эга бўлган (*ал+d* > *олд* каби), бу алломорфема шу лексема таркибида ҳозирги ўзбек тилига етиб келган, лекин бу морфема ҳозир мустақил морфема сифатида ажратилмайди, шунга кўра ҳозирги ўзбек тилида *д* товуши морфеманинг ифода жихати сифатида учрамайди.

Аффикснинг ифода жихати сифатида *с* товушидан фойдаланилмаган. Бунга ушбу товушнинг мураккаб таркибли экани сабаб бўлган дейишга асос йўқ, чунки бу товушнинг шовқин товуш эшидан – таркиби мураккаб *ч* товушидан морфеманинг ифода жихати сифатида фойланилган (*тин+ч* каби). Балки *с* товуши бошқа овозли товушлардан (шунингдек қоришиқ *ч* товушидан ҳам) анча кейин юзага келгандир.

Овозли сирғалувчи *ж* товушнинг аффиксга ифода жихати бўлиб келмаслиги табиий: бу товуш асли туркий (ўзбекча) товуш эмас, ўзбек тилига форс тилидан олинган бир неча лексема таркибида кириб келган.

Ўнта шовқин товушдан аффикснинг ифода жихати бўлиб қадимги туркий тилда ҳам, ҳозирги ўзбек тилида ҳам асосан беш товуш (*к, т, ч, ш, қ*), аффиксларнинг иккиламчи алломорфемаси сифатида икки

т, ч, ш, қ), аффиксларнинг иккиламчи алломорфемаси сифатида икки товуш – с товуши (*келар* - *келмас* каби) ва п товуши (*келиб* – *келип*) хизмат қилади.

Шовқин товушлардан *ф* товуши қадимги туркий тилда бўлмаган, шунга кўра бу товуш билан ифодаланган аффикс ҳам ўз-ўзидан йўқ. Асли *х* товуши тўғрисида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Фақат *х* товушидан аффикснинг ифода жиҳати сифатида фойдаланилмаганини изоҳлаш қийин.

2-§. Шу ўринда орттирма товуш масаласига аниқлик киритиш керак. Агар аффикснинг ифода жиҳати овоз товушга тенг бўлса, бошқа тур товуш билан тугаган асосга тўғридан тўғри қўшилаверади: *бош* + *и* каби; асос ҳам овоз товуш билан тугаган бўлса, орада *с* товуши орттирилади: *ота* + *си* каби, баъзангина *й* товуши орттирилади: *фи-до*+*йи* каби. Аффикс овоз товушдан бошқа тур товуш билан ифодаланган бўлса, икки хил қўшилади: 1) овоз товуш билан тугаган асосга тўғридан тўғри қўшилади: *қатла*+*м* каби; 2) бошқа товуш билан тугаган асосга тўғридан тўғри қўшила олмайди, асос билан аффикс оралиғига овоз товуш орттирилади: *чиқ*+*им* каби.

Бундай орттирма товуш аффикснинг ифода жиҳати таркибига кирмайди, шунга кўра юқоридаги мисолларда катнашаётган *-и* ва *-си*, *-и* ва *-йи*, *-м* ва *-им* ўзаро аффикснинг икки кўринишига тенг деб бўлмайди.

Орттирма товуш бўлиб, кўпинча *и* товуши, лаб оҳангдорлиги сақланган ўринларда *у* товуши (*уй*+*ум* каби), баъзангина *с*, *й*, *а* товуши (*тут*+*ам* каби) келади.

Эслагма. Лексемага қўшилиши мобайнида морфема таркибида (ҳам лексема, ҳам морфема таркибида) воқе бўладиган товуш жараёнлари ўз ўрнида тасвирланади.

3-§. Кўшма аффиксларнинг ифода жиҳати деб аввал таркибидаги туб аффикслар ажратилади, кейингина бундай қисмларнинг ифода жиҳати деб фонемалар кўрсатилади. Масалан, *-даги* аффикси асли *-да*, *-ги* морфемаларининг ўзаро қўшилиб, бир бутун ҳолда кўшма аффиксга айланиши билан юзага келган; демак, *-даги* аффикси таркибида ифода жиҳати деб аввал *-да* ва *-ги* морфемалари ажратилади, кейингина бу қисмларнинг ифода жиҳати деб улар таркибидаги тўрт фонема таъкидланади.

Кўшма аффикслар, асосан, мавҳум от лексема ясовчи аффиксларга тўғри келади: *-чилик* (*деҳқончилик*-, *мўлчилик*- каби), *-гарчилик* (*ёгингарчилик*-, *оворагарчилик*- каби); шакл ҳосил қиладиган аффикслар орасида ҳам мавжуд: *-даги* (*юқоридаги*, *уйдаги* каби) ва б.

Хозирги адабий ўзбек тилидаги *-лан*, *-лаш* аффикслари ҳам кўшма аффикс, лекин ўз табиати билан юқоридаги аффикслардан фарқ қилади. Кўшма *-чилик*, *-гарчилик* каби аффиксни таркиб топтирувчи *-чи*, *-гар*, *-лик* қисмларидан ҳар бири асли лексема ясовчи аффиксга тенг, кўшма аффикс сифатида ҳам лексема ясовчига тенг; *-даги* аффиксини таркиб топтирувчи биринчи қисм (*-да*) шакл ўзгартирувчига, иккинчи қисм эса нисбий сифат ясовчига тенг. Асли *-ги* аффиксини лексема ясовчидан кўра шакл ясовчи деб баҳолаш тўғрироқ. Шундай нуқтайи назардан туриб бу кўшма аффикс таркибидаги ҳар икки қисмни ва бир бутун ҳолда кўшма аффиксни ҳам шакл ҳосил қилувчи деб қараш мумкин.

Юқоридаги кўшма аффикслардан фарқли ҳолда *-лан*, *-лаш* кўшма аффиксларининг биринчи қисми лексема ясовчига, иккинчи қисми шакл ясовчига тенг. Бу аффикслар бир бутун ҳолда лексема ясовчи деб қаралади, лекин айна вақтда улар таркибидаги шакл ясовчи ўз маъносини, демак, вазифасини йўқотмайди. Қиёс қилинг: *-ла* аффикси феъл лексема ясайди (*ўнгла-*, *яқинла-* каби), *-н*, *-ш* – шакл ясайди: *ўнгла+н-*, *яқинла+ш-* каби; *-лан*, *-лаш* аффикслари таркибидаги *-ла*, *-н*, *-ш* қисмлари ҳам худди шундай вазифани сақлайди: *гурур+лан-*, *огир+лаш-* каби. Кўринадики, *-лан*, *-лаш* – соф лексема ясовчи аффикс эмас, балки айна вақтда ҳам лексема ясовчи, ҳам шакл ясовчи вазифасини бажарадиган аффикс.

Оморфемалар

4-§. Ифода жиҳати тенг морфемаларга (аффиксларга) оморфемалар (омоаффикслар) дейилади. Ифода жиҳати яқка фонемага тенг омоаффикслар қадимги туркий тилнинг илк тараккиёт босқичидаёқ юзага келган бўлиб, бундай кўп сонли омоаффиксларнинг асосий қисми ҳозирги ўзбек тилига етиб келган.

Қадимги туркий тилда лексемаларни ўзаро фарқлашга хизмат қиладиган қаттиқ *а* фонемаси ва юмшоқ *ä* фонемаси, шунингдек, қаттиқ *о* фонемаси ва юмшоқ *ö* фонемаси мавжуд бўлган. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги *бўла- I* ('холавачча') лексемаси асли *bölä* фонемалар тизимида, *бўла- II* ('дуркун') лексемаси эса *bola* фонемалар тизига эга бўлган. Бу мисолларда *о* ва *ö*, *а* ва *ä* бошқа-бошқа фонемага тенг.

Омоаффиксларда манзара бошқача: қаттиқ *а* ва юмшоқ *ä* бир фонеманинг икки кўринишига тенг ҳолатда бўлади. Қаттиқ овоз товуш қатнашган асосга ушбу аффикснинг *-а* кўриниши, юмшоқ овоз товуш қатнашган асосга эса *-ä* кўриниши кўшилган: *қан-+а = қана- > қана-*,

тил+ä = тилä- > *тила-* каби. Бошқа овоз товушларда ҳам худди шундай.

Якка фонема билан ифодаланган омоаффиксларни ўзаро фарқлаш лексема ясовчиларда қийин эмас, чунки бундай омоаффикслардан ҳар бири бир туркум лексемасидан бошқа бир туркум лексемасини ясайди. Масалан, ифода жиҳати *a* фонемасига тенг омоаффикслар:

1) феъл лексема ясайди: а) от лексемадан ясайди: *қон+a = қона-* каби, б) сифат лексемадан ясайди: *бўш+a = бўша-*, в) тасвир бирлигидан ясайди: *шилдир+a = шилдира-* каби;

2) феъл лексемадан от лексема ясайди: *тақ- + a = тақа-* каби;

3) сифат лексема ясайди: а) феъл лексемадан ясайди: *чақ- + a = чақа-*, б) от лексемадан ясайди: *чек+a = чека > чекка-* каби;

4) равиш лексема ясайди: а) феъл лексемадан ясайди: *қўш+a = қўша-* каби, б) тасвир бирлигидан ясайди: *шарт+a = шарта > шартта-* каби. Бу ерда омонимлик лексема ясовчи аффикслар орасида воқе бўлган.

Бундай омоаффикслик ҳолати шакл ясовчи морфемалар орасида ҳам мавжуд. Масалан, ифода жиҳати *a* фонемасига тенг омоаффикслар билан феъл лексеманинг қуйидаги шакллари ясалади:

1) равишдош шакли ясалади: *кел-+a = кела* (*Кела ишга тушиб кетди* каби);

2) замон шакли ясалади: *кел+a+ди* каби;

3) 'кучайтирув' маъносини ифодалайдиган шакл ясалади: *урун- + a = уруна- > урна-* каби;

4) 'такрор' маъносини ифодалайдиган шакл ясалади: *бур-+a = бура-* каби.

Бир туркум лексемасининг бундай тўрт шаклини ясовчи аффиксларни ўзаро ажратиш қийин эмас. Ифода жиҳати айни бир фонемага тенг лексема ясовчи аффикс билан шакл ясовчи аффикс эса яққол фарқланади.

Ифода жиҳати *и* фонемасига тенг омоаффикслар орасида, лексема ясовчи ва шакл ясовчи аффикслардан ташқари шакл ўзгартирувчи аффикс – III шахс нисбатловчиси ҳам бор: *иш+и = иши-* каби.

Омоаффикслар орасида ифода жиҳати якка шовқин товушга, овозли товушга, овоздор товушга, шунингдек, икки, уч фонеманинг тизмасига тенг аффикслар ҳам анчагина.

5-§. Омоаффиксларнинг юзага келиши туркий тилнинг илк тараққиёт босқичида воқе бўлган. Омоаффиксларнинг юзага келиши

омолексемаларнинг юзага келишидан кескин фарқ килади. Масалан, якка овоз товуш аффиксининг ифода жиҳати сифатида танланиб, унга лексема яшаш вазифаси ҳам, шакл ҳосил қилиш вазифаси ҳам юкланган. Бундай ҳодиса юқорида тасвирланган *-а* омоаффиксларида яққол ўз аксини топган. Кўринадики, қадимги туркий тилда аффиксларга вазифа жиҳатидан синкретиклик хос бўлган: айти бир аффикс бир неча вазифани бажаришга хизмат қилдирилган. Демак, бу ерда оморфемалик ҳолати қадимги туркий тилдаги синкретиклик ҳолати асосида юзага келган дейиш лозим. Бу айтганда, бир аффикс ёрдамида ҳар хил туркум лексемасининг ясалишида очиқ кўринади: айти бир фонема билан ифодаланган аффикс от лексемадан феъл лексема ва, аксинча, феъл лексемадан от лексема яшашга хизмат қилдирилган.

Ўзбек тили тараққиётининг кейинги босқичларидагина мазмун жиҳатининг, вазифасининг ўзгариши оқибатида бир аффикс асосида бошқа бир аффикс ажралиб чиқиб, омоаффикслик ҳолати юзага келган. Масалан, от лексемаларда кўплик шаклини ясовчи *-лар* аффиксидан (*уй- – уйлар-* каби) нисбатловчи, тусловчи аффикс таркибида фойдаланилиб, модал маънони ('сизлаш', 'сенлаш' маъноларини) ифодалашга эришилган, 'сизлаш' модал маъноси асосида 'хурмат' маъносини ифодаловчи *-лар* аффикси ўсиб чиққан. 'Хурмат' маъносини ифодаловчи бу аффикс от лексемашакл таркибида нисбатловчи аффиксдан кейин, келишик шаклидан олдин жойлашган: *она + лар + им + ни* (*-лар - 'кўплик'* ифодаловчи шакл) – *она + м + лар + ни* (*-лар - 'хурмат'* маъносини ифодаловчи шакл) каби. Кўринадики, бу ерда ифода жиҳати ўзгаришсиз сақланган, мазмун жиҳатида ва вазифада жиддий ўзгариш воқе бўлган, натижада бир аффиксдан бошқа бир аффикс ўсиб чиққан, омоаффикслик ҳолати юзага келган.

МОРФЕМЛАРНИНГ МАЗМУН ЖИҲАТИ

Грамматик семема ва унинг семалар таркиби

1-§. Морфеманинг мазмун жиҳати деганда бундай бирлик ифодалайдиган грамматик маъно тушунилади. Қуйида морфемаларнинг мазмун жиҳати шакл ҳосил қилайдиган морфемалар асосида баён қилинади.

Морфеманинг мазмун жиҳатини худди лексемалардаги каби *семема* деб юритиш, ҳар иккисини *лексик семема*, *грамматик семема* деб фарқлаш мумкин. Морфема ифодалайдиган грамматик (морфем) семема таркибида ажратиладиган маъно узвларини ҳам *семи* деб аташ ўринли.

Морфем семема таркибида одатда бир неча сема ажратилади. Масалан, *-м* аффикси семемаси таркибида энг кенг қўламли семедан тор қўламли семаларга бориб, 'тил бирлиги', 'лисоний бирлик', 'морфема', 'шакл ҳосил килувчи морфема', 'аффикс', 'тусловчи', 'шахс', 'I шахс', 'бирлик' семалари ажратилади; кенг қўламли умумий семаларни назардан соқит қилсак, бу морфеманинг ўзига хос семалари деб охириги тўрт семани кўрсатиш етарли.

Аффикс семемаси таркибида ажратиладиган бундай семаларга идеографик сема дейилади. Бундай сема барча тур морфемалар семемаси таркибида мавжуд бўлади.

Айрим морфемалар семемаси таркибида баҳо семаси ҳам мавжуд. Масалан, *-нгиз* аффикси 'шахс', 'II шахс', 'бирлик' идеографик семалари таркиби билан ишлатилганида баҳо ('сизлаш') семаси ҳам қатнашади: *китобингиз* (= 'сенинг китобинг' + 'сизлаш' каби). Худди шу аффикс 'шахс', 'II шахс', 'кўплик' идеографик семалари таркиби билан ишлатилганида баҳо семаси бетараф бўлади: *китобингиз* (= 'сизларнинг китобингиз' каби).

Баҳо семаси айрим тур морфем семемалар таркибида мавжуд бўлмайди. Масалан, келишик шаклини ҳосил қиладиган морфемалар семемаси таркибида баҳо семаси йўқ.

Демак, морфема семемаси таркибига хос деб идеографик семани ва баҳо семасини таъкидлаш тўғри, лекин баҳо семаси, биринчидан, умуман қатнашмаслиги, иккинчидан, бетараф ифодаланиши мумкинлиги ҳисобга олиниши керак. Баҳо семасининг бетараф ифодаланиши мусбат ифодаланишига зид қўйиб белгиланади. Масалан, *-нгиз* аффиксида бўлгани каби.

Морфемаларда маъно синкретизми

2-§. Агглютинатив тил бўлганлиги учун ўзбек тилида ҳар бир грамматик маъно айрим-айрим морфема билан ифодаланади (< лот. *agguinare* - 'елимлаш'). Масалан, от лексемаларда грамматик сон маъносини, келишик маъносини ифодалаш учун алоҳида-алоҳида морфема қўшилади: *китоб-+лар+ни* каби. Бунда ҳар бир морфема бир грамматик маънони ифодалайди.

Айрим морфема-аффикслар бир-биридан ажратиб бўлмайдиган икки грамматик маънони ифодалашга хизмат қилади. Масалан, буйруқ-истак майлига хосланган *-гин* туловчиси айни вақтда шахс ('II шахс') ва сон ('бир-лик') маъноларини ифодалайди, ҳозирги ўзбек ти-

лида ушбу аффикс таркибини шахс ва сон маъноларини ифодаловчи қисмларга ажратиб бўлмайди. Ана шундай аффиксга нисбатан маъно синкретизми ҳақида гапирилади (< юнонча *synkretismus* - 'бирлаштириш'). Бундай ҳодиса ҳозирги ўзбек тилида, масалан, нисбатловчи (эгалик), тусловчи (шахс-сон) аффиксларида мавжуд.

Асли I, III шахснинг *-(a)йин, -син* аффиксларини қиёсласак, охиридаги *н* қисми муштарак эканини кўрамиз. Тарихан бу аффиксларда грамматик сон ('бирлик') маъноси *-н* аффикси билан ифодалангани кўринади; демак, бу ерда синкретиклик азалий эмас, балки икки маъноли қисмнинг бир аффиксга бирлашиб кетиши оқибатида юзага келган. I шахснинг *-(a)й* – *-(a)йлик* аффиксларини қиёсласак, *-(a)й* аффикси фақат шахс маъносини ифодалаш, 'бирлик' маъноси эса *-(a)йлик* аффиксига (*-лик* қисмига) зидлаш натижасида белгиланиши очиқ кўринади.

Синкретик ҳолатдан агглютинатив ҳолатга ўтиш II шахс нисбатловчиларида, айниқса, кучли. I шахснинг *-миз-* морфемаси таркибидаги *-(u)з* қисмини 'кўпшиқ' маъносини ифодалайдиган морфема сифатида ажратиш қийин; лекин II шахснинг *-нгиз-* морфемаси таркибидаги бундай қисмни бемалол ажратиш мумкин, чунки бу шахснинг *-нглар-, -ларинг-* кўрсаткичлари *-нгиз-* кўрсаткичи таркибидаги *-(u)з* қисмини алмаштириш билан ҳосил қилинган; натижада I шахснинг *-миз-* морфемаси таркибидаги *-(u)з* қисми ҳам ажралувчи морфема экани очиқ кўришиб қолган. Ҳар ҳолда I шахснинг *-миз-* морфемасига нисбатан ҳозирги ўзбек тили нуктаин назаридан маъно синкретизми ҳақида гапириш мумкин-у, лекин II шахснинг *-нгиз-, -нглар-, -ларинг-* кўрсаткичларига нисбатан маъно синкретизми ҳақида гапириб бўлмайди.

Хуллас, ўзбек тили морфемаларига нисбатан маъно синкретизми ҳақида ҳозирги ўзбек тили нуктаин назаридан ёндашиб, шунда ҳам жуда чекланган ҳолларга нисбатангина гапириш мумкин.

Морфемаларда кўпмаънолилиқ (полисемемия)

3-§. Морфемалар асосан бир маъно ифодалайди, моносемем бўлади (юнонча *monos* - 'бир', 'якка'). Масалан, *-ни* келишиқ аффикси 'ўзи қўшилган лексема англатадиган предмет (кенг маънода) ўтимли феъл англатадиган ҳаракат қаратилган объект' эканини кўрсатади: *китобни ўқи-* каби; *-ди* замон ясовчиси 'аниқ якин ўтган замон' маъносини ифодалайди: *Китобни ўқиди* каби.

Кўпмаънолилиқ (полисемемия) – айрим морфемаларгагина хос хусусият (юнонча *poly* - 'кўп'). Масалан, ҳозирги ўзбек тилида -

(и)миз- аффикси икки маънони ифодалашга хизмат қилади: 1) 'кўплик' маъносини ифодалайди (Бунда 'шахс' семаси сақланади, баҳо семаси бетараф бўлади): *китобингиз (сизларнинг)* каби; 2) 'бирлик' маъносини ифодалайди (Бунда 'шахс' семаси сақланади, 'сизлаш' баҳо семаси катнашади): *китобингиз (сизнинг)* каби. Демак, 'шахс' семаси сақланади, 'сон' семаси ўзгаради ('кўплик' → 'бирлик'), шу билан бирга баҳо семаси ('сизлаш') юзага калкийди, натижада бир морфема икки грамматик маънони ифодалашга хизмат қилади.

Шунга ўхшаш ходиса тусловчиларда ҳам мавжуд. Масалан, -(и)нгиз тусловчиси билан 'II шахс' семаси сақлангани ҳолда: 1) 'кўплик' ифодаланади (баҳо семаси бетараф бўлади): *келдингиз (сизлар)* каби; 2) 'бирлик' маъноси 'сизлаш' баҳо семаси билан биргаликда ифодаланади: *келдингиз (сиз)* каби.

Айрим адабиётларда *укамга* (кимга?), *меҳнатга* (нимага?), *шихонага* (қаерга?), *пешинга* (қачонга?) каби мисоллар асосида жўналиш келишиги аффикси ҳаракат йўналтирилган предмет, ўрин, пайт маъноларини ифодалаш ҳақида гапирлар эди; ҳозир бундай (ўрин, пайт каби) маънолар келишик аффиксининг маънолари эмас, балки у қўшиладиган лексемадан англашиладиган маъно эканлиги таъкидланадиган бўлди.

Кўпмаънолилиқ ходисасини кўпвазифалилик ходисасидан фарқлаш керак. Масалан, тушум келишиги – бир вазифали; лекин бош келишик – кўп вазифали; бу келишикдаги лексема: 1) эга вазифасида, 2) изоҳловчи вазифасида ва бошқа вазифаларда келади. Шу асосда бош келишикни кўп маъноли деб бўлмайди.

Морфемалар орасидаги синонимик муносабат

4-§. Синоним бўлиш асосан лексема ясовчи морфемаларга хос. Масалан, -*дош* аффикси маълум лексемаларга 'биргалик' маъноси билан қўшилганда *ҳам-* аффиксидига синоним бўлади: *фикрдош-* – *ҳамфикр-*, *суҳбатдош-* – *ҳамсуҳбат-* каби.

Шакл ҳосил қилувчи морфемаларнинг синонимик муносабатда бўлиши жуда оз учрайди. Масалан, ранг-тус англатувчи сифат лексемаларда 'белгининг меъёрдаги ҳолатдан оз, кучсиз' эканини ифодловчи -(и)ш (*кўкиш-* каби) ва -(и)лтир (*кўкимтир-* каби) аффикслари ўзаро синоним, чунки бу аффиксларда: 1) ифода жиҳати ҳар хил, 2) айти бир маънони ифодалайди, 3) айти бир туркум лексемаларига қўшилади, 4) маълум бир шарт-шароитда бири ўрнида иккинчисини ишлатиш мумкин ва б. Бу синоним аффикслар орасидаги фарқ қайси

сифат лексемаларга кўшилиб кела олишида кўринади: *кўкиш-* – *кўқимтир-* тарзида ишлатиш мумкин, лекин *оқкиш-* деб ишлатиладую, *оқимтир-* деб ишлатилмайди ва б.

Синоним бўлиш талабларига *-тир(-дир)*, *-ғиз (-киз, -қиз, -ғиз)* орттирма ясовчилари ҳам жавоб беради: *айттир-* - *айтқиз-*, *билдир-* – *билғиз-* каби. Лекин бу аффиксларда айни бир феъл лексемага кўшилиш оз учрайди, кўпинча, ҳар хил лексемага (сайлаб) кўшилади: *ёндир-* дейиладую, *ёнғиз-* дейилмайди ва б.

Шакл ҳосил қиладиган морфемалар орасидаги синонимик муносабатлар туркумлар, морфем парадигмалар баёнида айтиб ўтилади.

ШАКЛ ҲОСИЛ ҚИЛУВЧИ МОРФЕМАЛАРДА ПАРАДИГМАТИК МУНОСАБАТЛАР

1-§. Швейцариялик олим Ф. де Соссюр тил бирликлари ўзаро ассоциатив муносабатда бўлишини таъкидлаган (< лот. *associatio* - 'бирлашув'). Ҳақиқатда, тил бирликлари турли белги-хусусиятлари асосида ўзаро бирлашади, бири иккинчисини эслатади, муносабат ҳосил қилади. Даниялик тилшунос Л.Ельмслев *ассоциатив муносабат* терминини *парадигматик муносабат* терминига алмаштирди (< юнонча *paradeigma* - 'намуна'). Асли ассоциатив муносабат термини парадигматик муносабат терминидан кўра кенг тушунчани англатади, парадигматик муносабат ассоциатив муносабатларнинг бир кўринишига тенг. Тил қурилишининг тузум эканлиги парадигматик муносабатларда яққол намоён бўлади.

Парадигма деб тил бирликларининг ўзаро умумий семасига кўра бирлашадиган ва фарқли семасига кўра зид муносабат ҳосил этиб турадиган тизимига айтилади. Морфем парадигма деб шундай ходисанинг морфемалардаги кўринишига айтилади.

Морфем парадигма камида икки морфемадан иборат бўлади, бу морфемалар ўзаро умумий (интеграл) семаси асосида бирлашиб, фарқли (дифференциал) семаси билан зидланган ҳолатда яхлит бир тузумни ташкил этади; лексемашакл таркибида айни бир ўринни (позицияни) эгаллаб, маълум талабга кўра бирини иккинчисига алмаштириб ишлатилади. Масалан, от лексемаларга хос грамматик сон морфемалари парадигмаси яққил аъзоли: 'кўллик' маъносини ифодаловчи *-лар* морфемасидан ва ушга зидланиб белгиланадиган 'бирлик' маъносини ифодаловчи морфемадан иборат. Бу ерда 'бирлик' маъносини ифодаловчи морфема фонема ифодасига эга эмас, шунга кўра ноль кўрсаткичли морфема дейилади, Ø рамзи билан кўрсатилади: Ø ↔ *-лар*.

Шакл хосил килувчи морфемаларда турли-туман парадигмалар мавжуд; булар туркумлар бўйича хосланган бўлади. Шунга кўра морфем парадигмаларни тасвирлашдан олдин луғат бирликларининг туркумланиши билан танишиш лозим.

Луғат бирликларининг туркумланиши

2-§. *Сўз туркуми* термини бир вақтлар луғат бойлигидаги бир қатламни – лексик бирликларни ҳисобга олиб тузилган; кейинчалик луғат бойлигида иккинчи бир қатлам – фразеологик бирликлар ҳам мавжудлиги тан олинди, туркумланиш лексик бирликларгагина эмас, фразеологик бирликларга ҳам мансублиги аниқланди.

Демак, луғат бойлигини бир бутун ҳолда олиб *сўз туркумлари* терминини ишлатиб бўлмайди, эндиликда бу термин таркибидаги *сўз* қисми воқеликни тўғри атамайдиган бўлиб қолди. Шунинг учун бу тушунчани *луғат бирликларининг туркумланиши* термини билан англантиш тўғрироқ. Луғат бирликлари дастлаб луғавий бирликларга ва грамматик бирликларга ажратилади, луғавий бирликлар ўз навбатида лексик бирликлар ва фразеологик бирликлар деб гуруҳланади; лексик бирликлар ўз доирасида, фразеологик бирликлар ўз доирасида туркумларга ажратилади.

3-§. Адабиётларда лексик бирликлар ва грамматик бирликлар биргаликда *сўз* термини билан номланиб, от, сифат, сон, оломош, феъл, равиш сўзлар мустақил сўз туркумлари деб, кўмакчи, боғловчи, юклама ёрдамчилар деб гуруҳланади, модал сўз, ундов, тақлид сўз алоҳида-алоҳида туркумлар деб ажратилади.

Сўз термини адабиётларда турлича мундарижа билан ишлатилади, шу жумладан, лексеманинг ўз туркуми нуктайи назаридан бирор синтактик вазифада келиш даражасида грамматик шаклланган кўриниши ҳам *сўз* дейилади. Кейинги йилларда бундай мундарижа *сўзшакл (словоформа)* терминига бириктилиди, натижада грамматик шаклланган лексик бирлик *сўз* деб ҳам, *сўзшакл* деб ҳам аталадиган бўлди. Бундай мундарижа *сўзшакл* терминига (асли *лексемашакл* терминига) бириктилиши тўғрироқ.

4-§. Лексик маъно англатадиган бирликни *лексема* деб номлаш қабул қилинган. Шу нуктайи назарни давом эттирсак, грамматик маъно ифодалайдиган бирликни *морфема* деб номлаш табиий; лекин аслида грамматик маъно ифодалайдиган луғат бирликларини аффикс морфемалардан (шунингдек, аффиксоид морфемалардан) фарқлаб ном-

лаш лозим. Ана шундай термин сифатида *грамматик туркумлар* терминидан фойдаланиш мумкин.

Демак, луғат бойлигида дастлаб луғавий бирлик туркумлари гуруҳи ва грамматик бирлик туркумлари гуруҳи ажратилади. Луғавий бирлик туркумлари таркибидаги лексемалар туркумлари гуруҳига от, сифат, сон, феъл, равиш туркумлари киритилади. Булар номинатив ва сигнификатив вазифа бажаради, бирикманинг, гапнинг бўлаги бўлиб келади. Бу туркумлар асли бирикма ёки гапнинг бўлаги вазифасида келишига кўра мустақил туркумлар деб номланган.

Ушбу туркумларни мустақил деб номлашда лексик маъно ҳам ҳисобга олинган. Лекин олмош лексик маъно англатмайди, шунга қарамай мустақил туркумлар қаторига киритилади. Кўринадики, ҳал қилувчи белги – бирикманинг, гапнинг бўлаги вазифасида келиш.

Мустақил туркум деб белгилашда ушбу лексемаларда шакл ўзгариши мавжудлиги ҳам ҳисобга олинади, лекин бу белги мустақил деб номланадиган туркумларнинг барчасида мавжуд эмас: ўзбек тилида сифатга, сонга, равишга ўз туркуми табиатини сақлаб ишлатилганида шакл ўзгариши хос эмас.

Кўринадики, мустақил туркум деб ажратишда асосий белги – бирикманинг, гапнинг бўлаги вазифасида келиш. Мустақил туркумлик белгисини умумий тарзда "синтактик вазифа бажариш" деб изоҳлаш тўғри бўлмайди, чунки кириш ҳам (асли *кириш бўлак* дейиш маъқул) – синтактик вазифа.

5-§. Луғат бирликларининг қайси туркумга мансублиги уларнинг семантик мундарижасидаги туркумлик семаси асосида белгиланади. Лексеманинг туркумлик семаси 'предмет' бўлса, бундай лексема от туркумига, 'предметнинг сифатий белгиси' бўлса, сифат туркумига, 'предметнинг микдорий белгиси' бўлса, сон туркумига, 'предметнинг ҳаракат-ҳолат белгиси' бўлса, феъл туркумига, 'ҳаракат-ҳолатнинг белгиси' бўлса, равиш туркумига мансуб дейилади. Лексема қайси туркумга мансуб бўлса, шу туркумга хос шакл ҳосил қилувчи морфемаларни олиб лексемашаклга айланади ва шу шаклига биноан бирор синтактик вазифада келади.

Демак, лексеманинг қайси туркумга мансублиги, грамматик табиати унинг семантик мундарижаси, аниқроғи – туркумлик семаси асосида белгиланади.

6-§. Туркумлик семаларининг юқоридаги таърифланишидан кўришиб турибдики, беш лексик туркум орасида етакчиси – от туркуми: сифат, сон, феъл шу туркум лексемасининг белгиларини англата-

ди. Феъл – иккиламчи етакчи туркум: равиш шу туркум лексемасининг белгисини англатади. Демак, лексик туркумлар орасида от туркуми биринчи даражали, феъл туркуми эса иккинчи даражали етакчи туркум мавкеига эга.

7-§. Олмош лексик маъно англатмайди, одатда лексик маъно англатадиган лексема ўрнида ишлатилади, шунга кўра *олмош туркуми* деб номланган. Бу туркум бирликлари одатда лексик туркум бирликлари ўрнига ишлатилади, шунга кўра лексик туркумларни олмошловчи туркум дейиш мумкин.

Олмош туркуми бирликлари семантик ва грамматик жиҳатдан турли-туман: қайси туркум бирлигига олмош бўлса, ўша туркум табиатига эга бўлади. Олмош деб туркумлаш семантик ва грамматик белги асосида эмас, балки бирор туркум бирлиги ўрнида ишлатилиши асосида амалга оширилади. Олмош туркуми ўзида бир неча туркум хусусиятларини бирлаштиради.

Кўринадики, олмош туркумини лексик маъно англатадиган туркумлар орасида эмас, балки улардан ажратиб, улар учун умумий туркум сифатида жойлаштириш тўғри.

8-§. Тасвир бирликлари лексемалардан ҳам, грамматик бирликлардан ҳам фарқ қилади: бирор товуш ёки кўринишнинг рамзий номи деб қаралади; морфемадан ҳам фарқ қилади: шакл ҳосил этиш вазифасини бажармайди. Шунга кўра тасвир бирликлари туркумлар қаторида алоҳида кўрсатилади.

Ўзбек тилшунослигида ҳали етарли ўрганилмаган *мумкин, керак, кифоя, иборат* каби лексемалар алоҳида туркум – кесимлик лексемалари туркуми сифатида ажратилиши ва номловчи туркумлар қаторидан ўрин олиши керак.

бўл-, қил-, эт-, айла- феъллари одатда феъл лексема ясайди, шунга кўра лексема ясовчи аффиксоид дейилади.

Кўмакчи феъллар (*-бошла-, -бер-, -ол-, -қўй-* каби) феъл лексема-шаклини ясайди, шунга кўра шакл ясовчи аффиксоид дейилади.

ГРАММАТИК БИРЛИКЛАРНИНГ ТУРКУМЛАНИШИ

1-§. Адабиётларда "ёрдамчи сўзлар" номи остига кўмакчи, боғловчи, юклама бирлаштирилади. Булардан кўмакчини лексема-шакл таркибига қирадиган аффиксоид деб, нопарадигматик морфемалар мажмуи деб баҳоладик. Демак, грамматик бирлик туркумлари деганда аввало боғловчи ва юклама назарда тутилади.

Адабиётларда модал сўзлар, ундовлар, таклид сўзлари мустақил туркумларга ҳам, ёрдамчи сўзларга ҳам киритилмай, алоҳида-алоҳида тур туркум деб қаралади. Булардан таклид сўзлари "тасвир бирликлари туркуми" номи билан лексик бирлик туркумлари қаторига киритиб тасвирланди.

Модал бирликлар ва ундовларни грамматик бирлик туркумлари бўлгани учун боғловчи ва юклама туркумлари қаторига кўшиш мумкин. Ушбу тўрт туркум учун умумий белги деб уларнинг грамматик маъно ифодалаш ва бирикманинг, гапшаклнинг бўлаги вазифасида келмаслиги таъкидланади. Бу туркумларнинг ҳар бири ўзига хос белгилари билан фарқланади.

Боғловчилар туркуми

2-§. Боғловчи лексемашакллар орасидаги, гапшакллар орасидаги синтактик муносабатни таъминлайди ва маълум бир грамматик маънони ифодалайди.

Боғловчилар синтактик алоқанинг қандай турини ифодалашига кўра тенг боғловчилар ва эргаш боғловчилар деб иккига гуруҳланади. Эргаш боғловчилар қўшма гапшакл қисмларини боғлайди (Булар "Қўшма гапшакл" баҳсида тасвирланади).

Тенг боғловчилар содда гапшакл таркибидаги (шунингдек, қўшма гапшакл таркибидаги) қисмларни ўзаро боғлайди ва қуйидаги маъно турларига ажратилади:

1. Бириктирув боғловчилари:

1) Нутқда энг кўп *ва* боғловчиси ишлатилиб, уюшиқ қатор билан ифодаланган синтактик бўлак аъзоларини боғлайди:

а) сифатловчида: *ўт кинчи ва ноҳалол бир нарса* (Одил Ёкубов); *бошланғич ва ўрта таҳсил* (Абдулла Қаҳҳор) каби;

б) тўлдирувчида: *ўзида ғайрат ва қаноат сеза бошлади* (Асқад Мухтор); *Саудийни бебошлиқ, ялқовлик ва бузилишда айблаб* (Абдулла Қаҳҳор) каби;

в) ҳолловчида: *Бўтана Аму .. бўғиқ ва сирли шовуллай бошлади* (Асқад Мухтор); *У бошини шундай тез ва кутилмаган вақтда бурдики, ..* (Абдулла Қаҳҳор) каби;

г) эгада: *Комил ва ака-ука Зиёдулла билан Ибодулла отларни .. йўлакка бошладилар* (Ҳамид Ғулом) каби;

д) кесимда: *йўловчи қайиққа сакраб чиқди ва .. эшакларни эшабошлади* (Ҳамид Ғулом). *Саудий ўн ғайсиз-*

л а н а р ва Кенжанинг афтини кўриб, бирон можаро бошланишидан қўрқар эди (Абдулла Қаххор).

2) Бириктирув боғловчиси вазифасида билан кўмакчиси ҳам ишлатилиб, уюшиқ қатор аъзоларини боғлайди:

а) эгада: *стол устида жўмраги учган чойнак билан с т а к а н турарди* (Ўткир Ҳошимов) каби;

б) тўлдирувчида: *.. махдум Зиёдулла билан Ибодуллани бошдан оёқ кўздан кечирди* (Ҳамид Ғулом) каби.

2. Зидлов боғловчилари: *аммо, лекин, бироқ*. Бу боғловчилар синоним бўлиб, уюшиқ қатор билан ифодаланган кесимнинг аъзоларини ўзаро зидлаб боғлайди; бу аъзолар англатаётган ҳаракат-ҳолатдан биригина амалга ошувини билдиради:

1) аммо боғловчиси: *Шерзод гапни нимадан бошлашни ўйлар, аммо жўялироқ сўз тополмай қийналар эди* (Ўткир Ҳошимов). *Бўрибой буни сезди, аммо ёнбошлаб ётган ерида қимир этмади* (Ҳамид Ғулом) каби;

2) лекин боғловчиси: *ғўза сугоришни жуда яхши биладилар, лекин амал қилмайдилар* (Ойбек) каби;

3) бироқ боғловчиси: *У .. қурилиш ташкилотлари бошлиқларининг кўзларига қадалиб қарагиси келар. бироқ ҳозир пайти эмаслигини сезиб..* (Одил Ёқубов) каби.

3. Айирув боғловчилари: *ё, ёки; гоҳ .., гоҳ ..; дам.., дам..* каби:

1) *ё, ёки* боғловчилари зидлаб айириш маъносини ифодалайди:

а) *ё* боғловчиси: *Гулни кўрса, томоша қилиш ёҳидлаш ўрнига сантиметрлаб ўлчаёт бошлайди* (Асқад Мухтор);

б) *ёки* боғловчиси: *Умарқул қизнинг сўзларини эшитмадимми ёки ўзини эшитмаганга солдимми, ..* (Ҳамид Ғулом) каби;

2) *гоҳ.., гоҳ..; дам.., дам* боғловчилари зидланувчиларнинг галмагал воқе бўлишини ифодалайди:

а) *гоҳ.., гоҳ..* боғловчиси: *Пахтаси териб олинган даладар эса гоҳ жигарранг, гоҳ сурмадай қорайиб кўринар эди* (Асқад Мухтор) каби;

б) *дам.., дам..* боғловчиси: *.. ҳозир ётса, азонгача дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига ағдарилиб азобланишини билади* (Асқад Мухтор) ва б.

Юктамалар туркуми

3-§. Юклама асосан гапшаклга бир бутун холда, баъзан бирор синтактик бўлакка қўшилиб, сўрок, таъкид, таажуб каби грамматик маъноларни ифодалайди.

Юктамаларнинг бир кисми кўриниши жихатидан аффиксга ўхшайди, шунга кўра аффикс кўринишли юктамалар дейилади; бундай юктамалардан *-ми, -гина (-кина, -қина), -ок/-ёқ, -ов/-ёв* юктамалари лексемашаклга қўшиб ёзилади; *-чи, -ку, -да, -э, -а/-я, -ул/-ю, -эй/-ей* юктамалари эса чизикча билан (ярим қўшиб) ёзилади. Юклама лексемашакли таркибига кирмайди, лексемашаклга қўшилади: шуни ҳисобга олиб юкорида саналган барча юктамаларни чизикча билан ёзиш тўғри; фақат *-ми* (шунингдек *-дир* гумон юктамаси) лексемашакли таркибида тусловчидан олдин келса, қўшиб ёзиш шарт бўлади: *келган эдингми, лекин келганмининг; келгандир, лекин келгандирман* каби.

Айрим юктамалар ташқи кўриниши жихатидан лексемага ўхшайди, шунга кўра лексема кўринишли юктамалар дейилади ва лексемашаклдан айрим ёзилади; *ахир, фақат, наҳот[ки], ҳатто[ки], худди, ҳам, эса*.

Юктамалар одатда куйидаги маъно турларига ажратилади: 1) кучайтирув ва таъкид юктамалари, 2) сўрок ва таажуб юктамалари, 3) айирув ва чегаралов юктамалари, 4) аниқлов юктамаси, 5) гумон юктамаси. Айни бир юклама қандай лексемашаклга қўшилиб келишига, қандай оҳанг билан айтилишига қараб юкоридаги бошқа-бошқа бандларда таъкидланган маъноларни ифодалаши мумкин. Шуни ҳисобга олиб юктамаларни бирма-бир келтириб, улар билан ифодаланадиган маъноларни таъкидлашни маъқул топдик:

1. *-ми* юктамаси:

1) *сўрок* маъносини ифодалайди: *Холтош даладами?* (Ўткир Ҳошимов) каби.

2) 'ноаниклик' маъносини ифодалайди, бунда такроран ишлатилади: а) кесимга қўшилиб келади: Унинг овозидаги шу қаҳр сабаб бўлдим, бошқами – *Отақўзи бун билолмай қолди* (Одил Ёкубов) каби; б) тўлдирувчига қўшилиб келади: *Йўлдош қопми, брезент палатками - .. ифлос бир нарсага чўққайиб ўтириб...* (Асқад Мухтор) каби; в) холловчига қўшилиб келади: *Шу ҳафтанинг охиридами, нариги ҳафтанинг бошидами .. зиёфат қиламиз-у...* (Одил Ёкубов) каби.

2. *-а/-я* юктамаси:

1) *сўрок* маъносини ифодалайди: *Қотил ким бўлди экан-а?* (Ҳамид Ғулом) каби;

2) таажжуб маъносини ифодалайди: *Боллага ўхшайди-я!* (Ойбек) каби.

3. -чи юкламаси:

1) сўроқ маъносини ифодалайди: *Хотининг-чи? У ҳам ҳеч нарса демасми?* (Ўткир Ҳошимов) каби;

2) 'ҳаракатга ундаш' маъносини ифодалайди: .. *ўз ёзингда ўзинг қоврулгунча дардингни айтсанг-чи!* (Асқад Мухтор) каби.

4. *наҳот[ки]* юкламаси 'сўроқ билан таажжуб' маъносини ифодалаб, одатда кесими *-са* аффикси билан шакллланган гапларда ишлатилади: *Н а ҳ о т Отақўзи .. бошига қўтариб юрган Жамол Бўрибоев шу одам бўлса?!* (Одил Ёқубов). *Н а ҳ о т к и ҳамма ишни бошдан бошлашга тўғри келса?* (Одил Ёқубов) каби.

5. *Ҳам* юкламаси таъкид маъносини ифодалаб: 1) эгага қўшилиб келади: а) яқка ҳолда ишлатилади: *Орқа аравадагилар ҳам ерга тушиб, оломон томон кела бошладилар* (Ҳамид Фулом) каби; б) такроран ишлатилади: *Бошининг гувуллаши ҳам, қўзларининг ачишиши ҳам дарров босилди* (Ўткир Ҳошимов) каби; 2) тўлдирувчига қўшилиб келади: а) воситасиз тўлдирувчига: *Шу пайт у бошлиқ эканини ҳам, обрўси тушишини ҳам унутиб қўзига ёш олди* (Асқад Мухтор) каби; б) воситали тўлдирувчига: *Раҳимжоннинг бошига тушган калтакнинг бир учи сизга ҳам тегади* (Абдулла Қахҳор) каби; 3) ҳолловчига қўшилиб келади: а) пайт ҳолловчисига: *Темир йўл вокзалининг бошлиғи билан гаплашганда ҳам .. дилозорлик қилди* (Асқад Мухтор) каби; б) ўрин ҳолловчисига: .. *энига ҳам шунақа матодан қонга ўхшатиб тикилган қўйлак кийган .. эди* (Ўткир Ҳошимов) каби; в) тарз ҳолловчисига: *У чиндан ҳам ҳозир жаҳон бўйлаб кеза бошлайди, чанг ютади...* (Асқад Мухтор) каби.

4) қаратувчига қўшилиб келади: *Наҳот унинг бошига тушган мусибатлар қизининг ҳам бошига тушса?* (Одил Ёқубов); 5) кесим вазифасидаги қўшма феъл қисмлари орасида ишлатилади: *Ҳатто бошда .. эр-хотин анча хафа ҳам бўлишган, уни қизларига раво кўришмаган эди* (Одил Ёқубов) каби; 6) эргаш боғловчига қўшилиб келади: *Ш у н и н г у ч у н ҳам Ботиралли отряди .. кейингина жанг қилди* (Ҳамид Фулом) каби; 7) *ҳам* юкламаси уюшиқ қатор қисмлари олдида такрор ишлатилганида боғловчига ўхшаб кетади, лекин таъкид юкламасилигича қатнашади: *Фазилатхон бизда ҳам клуб бошлиғи, ҳам кутубхона мудури бўлиб ишлайдилар* (Одил Ёқубов) каби. Бундай ишлатишни клуб бошлиғи бўлиб ҳам, кутубхона мудури бўлиб ҳам тарзида трансформация қилинса, *ҳам* юкламасига тенглиги очик кўринади.

6. *Эса* юкламаси таъкид маъносини 'эслатиш' маъно қирраси билан биргаликда ифодалайди, одатда эгага қўшилади: *Кўпчилик унга*

сўз берилишини талаб қилар, раис э с а бош тортар эди (Абдулла Қаҳҳор). Туссиз тагдўзи дўпти кўндирилган боши э с а қори чала эриган чўққини эслатар эди (Ҳамид Фулом) каби.

7. Ҳатто юкламаси таъкид маъносини кучли даражада ифодалайди:

1) одатда кесимга кўшилади: *Кейин-кейин Салимхон унинг фикрига тушуна бошлади, ҳ а т т о баъзи бир масалаларда у билан баҳслашадиган бўлди* (Абдулла Қаҳҳор) каби; 2) таъкид маъносини янада кучайтириш учун ҳам юкламаси билан бирга ишлатилади: .. *ҳ а т т о отани хушламайдиган Ҳайдар ҳ а м дадасининг ёнини олмади* (Одил Ёқубов) каби. Ушбу жумлаларда юкламалар эгага кўшиб ишлатилган.

8. -ку юкламаси таъкид маъносини 'ҳиссиёт' маъно қирраси билан биргаликда ифодалайди: 1) кесимга кўшилади: *Бу шининг ҳар бир варагидан шахсий гираз ҳиди келади-ку!* (Абдулла Қаҳҳор) каби; 2) эгага кўшилади: *Воҳид Миробидов-ку унинг аччиқ кинояларини қулгига олиб қулогининг ёнидан ўтказиб юборди* (Одил Ёқубов) каби.

9. -да юкламаси таъкид маъносини 'писанда' маъно қирраси билан биргаликда ифодалайди: *Бошиқа одам қурибди-да бу қишлоқни!* (Одил Ёқубов). *Юбораверинг-да, шу ерда ўлиб-нетиб қолса* (Абдулла Қаҳҳор) каби.

10. худди юкламаси 'таъкидлаб ўхшатиш' маъносини ифодалайди: 1) баъзан ёлғиз ўзи ишлатилади: *Шерзоднинг кўнглидаги истак ҳам х у д д и шунақа арзимаган нарсдан бошланади* (Ўткир Ҳошимов). .. *х у д д и намгарчилик куз кечасини бошлаб кирган эди даҳлизга* (Асқад Мухтор) каби; 2) кўпинча -дек аффиксоиди билан биргаликда ишлатилади: а) от лексемага кўшилади: *Шуқуров эса х у д д и машҳур донишманднинг сўзини тинглаётган ёш талабадек ҳадеб бош иргирди* (Одил Ёқубов) каби; б) феълнинг сифатдош шаклига кўшилади: *Сирожиддин х у д д и арвоҳга дуч келгандек кўзлари олайганча ёнбош томонга сурила бошлади* (Ўткир Ҳошимов) каби; в) бор кесимлик лексемасига кўшилади: *...бошиқарма олдидан ўтиб кетаётганида эса худди бир зарур иши бордай киргиси келди* (Абдулла Қаҳҳор).

11. Фақат юкламаси 'чегаралаб таъкидлаш' маъносини ифодалайди: 1) ёлғаз ўзи ишлатилади: *Кулолнинг кўзлари ҳеч нарсани илғамай ф а қ а т қизчани кўраётгандек эди* (Асқад Мухтор) каби; 2) маънони кучайтириш учун -гина юкламаси билан биргаликда ишлатилади: *Ф а қ а т .. ишга шўнғиб кетгандагина бу ўйлар сал ёдидан кўтарилиб...* (Одил Ёқубов) каби.

12. -гина юкламаси 'фақат' маъносини таъкидлаб ифодалайди: *Шундагина Фарида бошини кўтарди-да, .. аудиторияга бир дақиқа*

қизиқсиниб қараб қўйди (Ўткир Ҳошимов) каби. Асли бу юкламани чизиқча билан *шунда-гина* каби ёзиш тўғри. *Фақат* ва *-гина* юкламаларини бир-бирига қўшиб ишлатиш ҳам учрайди: .. *у ф а қ а т - г и н а ўзини овутишга урингандай..* (Асқад Мухтор).

13. *-у/-ю* юкламаси:

1) 'кейинги ҳаракатнинг олдинги ҳаракат тугаши билан бошланиши' маъносини ифодалайди: *Бирдан момақалдироқ гумбурлади-ю, кетидан шиддат билан жала қуя бошлади* (Ўткир Ҳошимов). *Ичкаридан ялангобош, ялангоёқ Олия югуриб чиқди, чиқди-ю, эрига отилди* (Одил Ёқубов) каби;

2) 'таъкидлаб санаш' маъносини ифодалашга хизмат қилади: *...бир-икки хонали бошпана қуриб олсам-у, хоналарнинг биттасини кутубхона, биттасини қироятхона қилиб, ёш-ялангларга.. кўрган-кечирганларимни гапириб бериб ўтирсам* (Одил Ёқубов). *Ҳаммани тўйдириш гамида юради-ю, ўзи тўйиб нон емайди* (Ҳамид Фулом) каби.

14. *-да* юкламаси:

1) 'кейинги ҳаракат олдинги ҳаракатга тезда уланиб кетиши' маъносини ифодалайди: *Девор томонга қараб олди-да, сочларини текислай бошлади* (Ўткир Ҳошимов). .. *Эъзозхон Учқушни Тозагулнинг қўлидан олди-да, ўтириб эмиза бошлади* (Ҳамид Фулом) каби;

2) 'таъкид' маъносини 'истехзо' маъно кирраси билан биргаликда ифодалайди: *Қанча шоҳона шийпон солдирганинда ҳам, .. ўзинг пойгак-да ўтириб, тўрда ёнбошлаб ётган амирингга чой қўйиб берсан-да* (Абдулла Қаҳҳор).

15. *-ок/-ёк* юкламаси:

1) 'тезда* маъносини пайтга, ўринга боғлаб ифодалайди: *Икки қадаҳ ичиши биланоқ боши ўз-ўзидан айланиб, ..* (Ўткир Ҳошимов). *У шу лаҳзадаёқ ўтирган стули билан чалқончасига йиқила бошлади* (Ўткир Ҳошимов). *Очил бува одати бўйича кўчанинг бошидаёқ машинадан тушиб, пиёда юрди* (Асқад Мухтор) каби;

2) .. *ма + с + дан* шаклидаги сифатдошга қўшилиб, 'хали бошланмай туриб' маъносини ифодалайди: *Комил китобдан бошини кўтармасданоқ саволга савол билан жавоб берди* (Ҳамид Фулом) каби.

16. *-дир* юкламаси 'тахмин' маъносини ифодалайди: *Мен бу китобни ўқимагандирман* каби.

17. *на.., на..* юкламаси 'таъкидли инкор' маъносини ифодалайди: *Қони миясига уриб даргазаб бўлиб кетганидан на кўзини уқалаш, на устбошини қоқиш хаёлига келар, атрофга аланглар эди* (Асқад Мухтор) каби. Бу юклама бўлишсиз шаклдаги феъл лексемали жумлада

ишлатилса, фақат 'таъкид' маъносини ифодалашга хизмат қилади: ...на кўзини уқалаш, на уст бошини қоқиш хаёлига келмас эди каби.

Модаллар туркуми

4-§. Модаллар гапшаклга бир бутун ҳолда кўшилиб, сўзловчининг ўзи англатаётган фикрнинг аниқлигига, чинлигига ишонч даражасини, воқеликдан таажжубланишини, афсусланишини ифодалайди:

1. Фикрнинг аниқлигини ифодаловчи модаллар ўз навбатида куйидагича гуруҳланади:

1) фикрнинг ростлигини, реаллигини ифодаловчилар: *дарҳақиқат, ҳақиқатан, ҳақиқатда, филҳақиқат* (эскирган) каби: *Д а р ҳ а қ и қ а т, бу можаронинг бошқа оқабатлари ҳозир унинг кўзига ўз-ўзидан барҳам топган ва топаётгандай кўринар эди* (Абдулла Қаххор). *Х а қ и қ а т а н, кейинроқ эшитса, келиши: "Яна ўқийман" деган гап чиқарибди* (Одил Ёқубов) каби;

2) фикрнинг катъийлигини ифодаловчилар: *шубҳасиз, сўзсиз, шаксиз* каби: *Бу, ш у б ҳ а с и з, бизнинг ютуғимиз* (Абдулла Қаххор) каби;

3) англатилаётган воқеликнинг юз беришига ишонч билдирувчи: *албатта* (Шеърятда *албат* шаклида ҳам учрайди): *Лекин эсигар.. Эсга тушса, ачинаман, а л б а т т а* (Уйғун). ..бу гапининг ҳам ус-тидан чиқади, *а л б а т т а* (Одил Ёқубов) каби;

4) англатилаётган воқеликнинг юзага келиши табиий эканини ифодаловчилар: *ўз-ўзидан, табиий* каби: *Т а б и и й, Ефим Ефимович ҳам бу янги дўстларидан осонликча кўнгиш узолмас эди* (Ҳаким Назир) каби;

5) фикрнинг чинлиги, реаллигини эслатувчилар: *ростдан, дарвоқе, аслида* (*асли, баъзан, аслан* шаклида ҳам учрайди): *Д а р в о қ е, бу гап раиснинг уйида ҳам айтилган эди* (Саид Назар) каби.

2. Фикрнинг ноаниқлигини ифодаловчи модаллар ўз навбатида куйидагича гуруҳланади:

1) фикрнинг тахминий эканини ифодаловчилар: *шекилли, чоги, чамаси* каби: *Ҳа, яна бир таъзирингни берадиган бўлдим, ч а м а с и!* (Уйғун) *Бу гапим раисга оғир ботди ш е к и л л и, ўзи бош бўлиб болаларини далага олиб чиқди* (Ўткир Ҳошимов) каби;

2) фикрнинг гумонли эканини ифодаловчилар: *эхтимол, балки* каби: *Б а л к и у ерларда кўп дилбар Манзаралар жилва қилгандир...* (Уйғун) *Бошқа пайт бўлганида Латофат, э ҳ т и м о л, бу фарёдга чидаб туролмасди* (Одил Ёқубов) каби;

3) фикрнинг тусмолли эканини ифодаловчилар: *хойнахой, афтидан, мазмуни каби: Шарофат, а ф т и д а н, бунақа гаплар билан .. шу ерда бирон можаро бошлаб дод солмоқчи эди* (Абдулла Қаҳҳор) каби;

4) фикрнинг чинлигига гумон ҳам, ишонч ҳам ифодаловчилар: *ҳар қалай, ҳар ҳолда каби: Жаҳоннинг катталиги аниқ ўлчанганча йўқ; ҳ а р ҳ о л д а, бир солдатнинг қалбидан кичик бўлур* (Ғафур Ғулом) каби.

3. Айрим модаллар юз берган воқеа-ҳодисадан сўзловчининг таажубини, афсусини ифодалайди: *ажабо, аттанг, эсиз, тавба, хайрият каби: А ж а б о, шу ўзимизнинг Саодатми?!* (Ғафур Ғулом). *А т т а н г, шундай долзарб вақтда энг яхши бригадиримиз ётиб қолди-да* (Абдулла Қаҳҳор) каби.

5-§. Модаллар асосан куйидаги туркумларнинг бирлигидан маъно тараққиёти асосида ўсиб чиққан:

1. От лексемашаклдан ўсиб чиққан; модалларнинг кўпчилик қисмини шулар ташкил қилади. Бунда модал:

1) туб лексемашаклга тенг деб қаралади: *эҳтимол каби;*

2) асли арабча лексеманинг тушум келишиги шаклига тенг бўлиб, ўзбек тили нуқтайи назаридан туб деб қаралади: *ҳақиқатан (ҳақиқат + ан) каби;*

3) асли предлог ва лексемадан иборат бўлиб, ўзбек тили нуқтайи назаридан туб деб қаралади: *дарҳақиқат* (тожикча *дар* предлоги ва араб тилидан ўзлашган *ҳақиқат* лексемасидан иборат бўлиб, тожик тилида аналитик грамматик шаклли лексемашакл сифатида *дар ҳақиқат* тарзида ажратиб ёзилади), *дарвоқе* (Бу модал ҳам худди шундай тузилган: тожикча *дар* предлоги + арабча *воқеъ* = *дар воқеъ* - 'ҳақиқатда') каби. Архаик *филҳақиқат* модалари эса арабча *фи* предлоги, *ал* аниклик артикли ва *ҳақиқат(ун)* лексемасидан тузилган: *фи ал ҳақиқат* → *фил ҳақиқат*;

4) асли "от лексема + атрибутив шакл ясовчи" таркибига эга лексемашаклдан ўсиб чиққан ва маъноли қисмларга ажратилмайдиган бўлган: *шубҳа + сиз қ шубҳасиз, → шакл + ли* шекилли каби (Кейинги мисолда келган *кл* товушларини талаффуз қилиш кийин бўлгани сабабли *кл* товушлари оралиғига *и* товуши киритилган) каби;

5) асли лексема ва шакл ҳосил қиладиган морфемадан тузилган бўлиб, модал туркум бирлиги сифатида ўсиб чиққан, шакл ҳосил қиладиган морфемалар ўз грамматик моҳиятини йўқотган, ажратилмайдиган бўлган. Бундай модаллар асли:

а) "лексема + бирлик сонловчиси + III шахс нисбатловчиси + бош келишик кўрсаткичи" таркибига эга бўлган: *чама + ØI + си + ØII = чамаси, мазмун + ØI + и + ØII = мазмуни* каби;

б) "лексема + бирлик сонловчиси + ўрин ёки чиқиш келишиги аффикси" таркибига эга бўлган: *ҳақиқат + ØI + да к ҳақиқатда, рост + ØI + дан = ростдан* каби (Кейинги модал кўпинча *ростдан ҳам* шаклида юклама билан ишлатилади);

в) "лексема + бирлик сонловчиси + III шахс нисбатловчиси + ўрин ёки чиқиш келишиги аффикси" таркибига эга бўлган: *асл + ØI + и + да = аслида, афт + ØI + и + дан = афтидан* каби.

2. Огдан бошқа туркум лексемашаклларида ўсиб чиққан:

1) Сифат лексемашаклдан ўсиб чиққан: *табиий* каби;

2) Равиш лексемашаклдан ўсиб чиққан: *албатта* каби;

3) Тожикча *хоҳ-нохоҳ* феъл шаклидан ўсиб чиққан; бунда *хоҳ - 'иста', но - '-ма'*; *хоҳ-нохоҳ - 'иста-истама'*; ўзбек тилида ҳар икки қисм охиридаги *ҳ* товуши *й* товушига, иккинчи қисмдаги биринчи *о* товуши *а* товушига алмашган; маънода ҳам жиддий ўзгариш юз берган: *'иста-истама' → 'тусмол'*;

4) Боғловчидан ўсиб чиққан: *балки*.

3. Бирикмашакл ҳоким аъзосининг эллипсланиши (туширилиши) натижасида юзага келган: *ўз-ўзидан аниқ → ўз-ўзидан* каби.

4. Бирикмашаклнинг модалга айланиши билан юзага келган: *ҳар қалай, ҳар ҳолда* каби.

Бирор туркум бирлиги асосида модал бирлик ўсиб чиққан бўлса, бундай ҳолларда одатда омонимия воқе бўлади.

Ундовлар туркуми

6-§. Ундов деб аввало кишининг ҳис-ҳаяжонини бевосита ифода-лайдиган товуш бирликларига айтилади: *оҳ, эҳ, уҳ, уф, э, бе, вай, а, о, ие, ҳе, ҳаҳ, эҳҳа, ўҳў, вайдод* каби.

Ундов билан қандай ҳис-ҳаяжон ифодаланаётгани кўпинча аниқ бўлмайди; ундовдан кейин (баъзан олдин) келадиган жумланинг мазмуни ундов қандай ҳис-ҳаяжонни ифодалашини, қандай оҳангда талаффуз қилинишини кўрсатиб туради.

Баъзи ундовлар аниқ бир ҳис-ҳаяжонни ифодалашга хосланган бўлади. Масалан, *бе* ундови рози бўлмаслик, қўшилмаслик каби ҳисни, *ия* ундови 'ажабланиш' каби ҳис-ҳаяжонни ифодалайди. Тинг-

ловчининг диққатини тортиш учун ишлатиладиган *ҳой* ундови ҳам аниқ бир маънони ифодалайди.

Кўпчилик ундовлар эса ҳар хил оҳанг билан айтилиб, турли ҳис-ҳаяжонларни ифодалашга хизмат қилади. Ундовнинг турли маънолари деб талкин қилинадиган бундай ҳодиса нутқ шароитида, контекстда (қуршовда) аниқлашади. Масалан, эҳ ундови 'севинч'ни ифодалаш учун ишлатилса, бир оҳанг билан, 'хафалик'ни ифодалаш учун ишлатилса, бошқа бир оҳанг билан талаффуз қилинади. Айни бир ундовнинг бундай турли ҳис-ҳаяжонни ифодалашини ёзузда акс эттириш қийин. Шу туфайли ундов билан ёнма-ён келадиган жумла таркибида ундовнинг қандай ҳис-ҳаяжонни ифодалаб қазаётганини аниқлаштирувчи воситалар (лексемалар) ишлатилади: *Эҳ, қандай гўзал манзара!* - *Эҳ, натижа кутилгандек бўлмади-да!* каби. Ундовларга хос ана шундай кўпқирралилик уларни маъно ифодалашига кўра таснифлашни қийинлаштиради.

2. Адабиётларда ундовларнинг иккинчи маъно тури деб хитоб бирликларига айтилади. Булар ҳис-ҳаяжон бирликларидан кескин фарқ қилади: бирор ҳаракатни қилиш-қилмасликка кўрсатма беради. Шунга кўра иккига гуруҳланади: 1) ҳаракатни бажаришга чақирувчи ундовлар; 2) ҳаракатни бажармасликка чақирувчи ундовлар.

1) ҳаракатни бажаришга чақирувчи ундовлар хайвон ва паррандаларга нисбатан ишлатилишга хосланган: *чу, тсс* (отга), *хих* (эшакка), *моҳ-моҳ* (кўйга), *ту-ту-ту* (товуқка) каби.

2) ҳаракатни бажармасликка чақирувчи ундовлар ҳам асосан хайвон ва паррандаларга нисбатан ишлатилишга хосланган: *дирр, так* (отга), *ши* (эшакка), *хўш* (хўкизга), *кишт* (паррандага) каби.

3. Ундовларнинг алоҳида гуруҳи деб кишилар орасидаги муомала-мурожаат бирликлари келтирилади. Ундовга айланмаган, ҳали лексемалик хусусиятини сақлаган бу бирликларни ундов туркумига киритиш ўта шартли бўлиб, қуйидагича маъноларни билдириш учун хизмат қилади:

1) кўришишни, хайрлашишни билдиради: *ассалому алайкум, ас-салом, салом; ваалайкум ассалом; хайр* каби.

2) табрик, истак, миннатдорлик ва унга жавобни билдиради: *ҳорманг - бор бўлинг, саломат бўлинг; қутлуғ бўлсин - қуллуқ; раҳмат - арзимайди* каби.

3) бирор фаолиятни кўтаринки ижобий баҳолашни билдиради: *балли, баракалло, офарин* каби.

7-§. Юқорида айтилган фикр-мулоҳазаларни ҳисобга олиб туркумларни қуйидагича жойлаштириш мумкин:

ОТ ЛЕКСЕМАЛАР ТУРКУМИГА МАНСУБ МОРФЕМАЛАР

Морфем парадигмалар

1-§. От лексемалар туркумига 'предметлик' тушунчаси билан боғлиқ сонлаш морфемалари парадигмаси, нисбатлаш морфемалари парадигмаси, турлаш морфемалари парадигмаси мансуб. Ушбу морфем парадигмаларнинг кўрсаткичлари от лексемалардан ташқари бошқа лексик туркумларнинг от табиатли турига ҳам қўшилади (Булар ҳар бир туркум доирасида таъкидланади). 'Предметлик' тушунчасини эмас, 'белги' тушунчасини англатадиган туркум лексемаларига ушбу парадигмалар кўрсаткичи улар отлашганида (от лексема ҳолатида келганида) қўшилади.

2-§. Сонлаш морфемалари нисбатлаш ва турлаш морфемаларидан ўз моҳиятига кўра фарқланади. Сонлаш маъносини ифодаловчи морфема шакл ясовчига тенг бўлиб, от лексемага миқдор маъносини ифодалаш учун қўшилади: *китоб*- – *китоблар*- каби.

Турлаш морфемалари от лексемага бошқа бир лексема билан синтактик боғланишига кўра қўшилади, шакл ўзгартирувчи дейилади: (*китоб+лар*)+*ни* каби.

Нисбатлаш морфемалари ҳам одатда лексемага бошқа бир лексема билан синтактик боғланишига кўра қўшилади ва шакл ўзгартирувчи дейилади: [(*китоб+лар*)+*им*]+*ни* каби.

Турлаш морфемалари ҳам, нисбатлаш морфемалари ҳам синтактик моҳиятли: бошқа бир лексема билан синтактик боғланиш туфайли қўшилади ва ўша лексеманинг табиатига кўра танлаб қўшилади: (*сенинг*) *X китобинг, китобингни X (ол-)* каби. Булар орасидаги фарқ турлаш морфемалари синтактик вазифа кўрсаткичи эканида, нисбатлаш морфемаси эса синтактик вазифа кўрсаткичи эмаслигида кўринади. Ушбу фарқни ҳисобга олиб фақат келишиқда ўзгаришнигига *турланиш* дейиш тўғри. Қуйида сонлаш, нисбатлаш, турлаш морфемалари тузум ҳосил этиб турувчи парадигмалар сифатида баён килинади.

Сонлаш морфемалари парадигмаси

3-§. Грамматик миқдор маъносини ифодаловчи морфемага сонловчи дейилади; бундай морфемалар тузумига сонлаш морфемалари парадигмаси дейилади. Сонлаш морфемалари от лексемага бевосита қўшилади: "лексема + сонловчи": *олим* + \emptyset – *олим+лар*-, *фасл* + \emptyset – *фасл* + *лар*- каби.

Мантикий миқдор билан грамматик миқдор ўзаро фарқ қилади. Мантиқан атокли от якка предметни атайди: *Собир-*, *Чизонзор-* каби. Айни шу исм билан бир неча предмет аталиши мумкин, лекин шунда ҳам исм ҳар гал якка предметни атайди.

Турдош от эса турнинг номи сифатида мантиқан биттадан ортиқ (кўп) предметни номлайди. Шу билан бирга турдош от якка предметни англатиб ҳам келади. Масалан, *кўчат-* лексемаси битта кўчатни ҳам, кўп кўчатни ҳам билдиради. Кўринадики, атокли отнинг якка предметни аташи бундай от лексеманинг семантикасига боғлиқ; турдош от лексеманинг якка ёки кўп предметни англатиши эса, лексеманинг семантик хусусиятидан ташқари, нутк вазиятига, лексик қуршовга боғлиқ.

Отларни якка предметни англатишига қараб бирлик шаклида, кўп предметни англатишига қараб кўплик шаклида дейиш мумкин эмас. *Собир-*, *кўчат-* лексемалари якка ёки кўп предметни билдиришидан қатъи назар – сонлаш парадигмасининг айни бир шаклида – бирлик шаклида. Шундай от лексемалар ҳам борки, ўз семантик хусусиятига кўра доим биттадан ортиқ предметни англатади: *халқ-*, *қўшин-* каби; лекин бундай лексемалар сонлаш парадигмасининг бирлик шаклида дейилади. Хуллас, от лексеманинг ўз семантик хусусиятига кўра якка ёки кўп предметни англатиши – бошқа ҳодиса, сонлаш парадигмасининг бирлик ёки кўплик шаклида бўлиши – бошқа ҳодиса.

Одатда *дарахт-* бирлик шаклидаги, *дарахтлар-* кўплик шаклидаги от лексема дейилади; бунда сонлаш парадигмаси асосида ёндашилади. Мантиқан эса *дарахтлар-* эмас, *дарахт-* кўп. Чунки *дарахт-* шакли якка предметни ҳам, шу турга мансуб барча предметларни ҳам билдиради, бунда миқдор тушунчаси чегараланмаган бўлади. *Дарахтлар-* шаклида *-лар* морфемаси миқдор тушунчасини чегаралайди: дарахтнинг қандайдир тўдалари, хиллари тушунилади. Шу жиҳатдан ёндашсак, турдош от лексемада предметнинг кўплигини лексеманинг ўзи билдиради, *-лар* морфемаси эса ‘чегараланганлик’ семасини ва унга зид қўйиб белгиланадиган морфема эса ‘чегараланмаганлик’ семасини ифодалайди.

Ҳақиқатда, ўзбек тилида яккани ифодаловчи махсус морфема йўқ, турдош от лексема маълум контекстдагина якка предметни билдириб келади, алоҳида олинганда эса миқдор маъносини ифодалаш жиҳатидан ноаниқ бўлади. Асли *бола-* каби лексема ‘миқдор’ маъносини ифодалаш жиҳатидан бетараф бўлган, ‘битта’ маъноси *-лар* морфемасининг ‘бир неча’ маъносига зидланишда юзага келган.

Демак, *бола*- шаклидаги от лексемаси микдор маъносини ифода-лаши жиҳатидан бетараф, ана шундай бетарафлик бундай шаклдаги лексемага битта ва биттадан ортик микдорни билдирадиган сифат-ловчи келтиравиришга йўл кўяди: *битта бола* - *бир неча (кўп) бола*-каби. Хуллас, *болалар*- кўплик шаклига зид кўйиш асосида *бола*- бир-лик шакли юзага келган. Буни чизмада қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Лексема	Сонлаш мор-фемаси	Морфеманинг моҳияти	Морфеманинг маъноси
<i>бола</i> -	Ø I ←	→ бирлик	'хусусан' → 'битта'
<i>бола</i>	-	↕ бетараф	'умуман'
<i>бола</i> -	<i>лар</i> ←	→ кўплик	'биттадан ортик'

4-§. Ҳозирги ўзбек тилида *-лар* аффикси оморформа бўлиб, сонлаш парадигмасининг аъзоси сифатида бир неча маъноларни ифодалашга хизмат қилади. Ушбу аффикс нисбатлаш парадигмасининг, тушлаш парадигмасининг айрим морфемалари таркибида ҳам ишлатилади. Бошқа морфем парадигмалар таркибида қатнашадиган *-лар* аффиксини сонлаш парадигмасининг аъзоси *-лар* аффиксига нисбатан омоним дейиш мумкин. Булардан ташқари нисбатлаш морфемалари асосида юзага келиб, ҳурмат маъносини ифодалайдиган *-лар* морфемаси ҳам мавжуд (Айтиб ўтилган ҳодисалар ўз ўрнида баён қилинади).

Нисбатловчи морфемалар парадигмаси

5-§. Ўзи кўшилган асосдан англашиладиган предметнинг (ёки предмет деб тасаввур қилинадиган белгининг, ҳаракатнинг) бирлик ёки кўпликдаги уч шахсдан бирига нисбат берилаётганини ифодаловчи морфемага нисбатловчи дейилади; бундай морфемалар тузумига нисбатловчи морфемалар парадигмаси дейилади.

Нисбатловчи морфемалар парадигмаси айрим адабиётларда олти аъзоли деб кўрсатилиб, ҳар бир морфема қолган беш морфема билан (кучли ёки кучсиз ҳолатларда) оппозитив муносабат ҳосил этиши қуйидаги чизма ёрдамида акс эттирилган:

[-им]	~	[-имиз]
[-инг]	~	[-ингиз]
[-и]	~	[-лари]

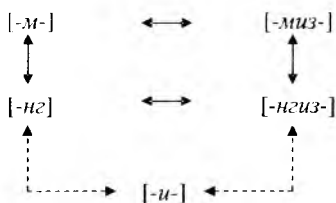
Бу чизмада III шахс морфемасининг ифода жиҳати *и* фонемасига тенглиги тўғри кўрсатилган, *-си* шаклида таъкидланмаган. I, II шахс морфемаларида уларнинг ифода жиҳати *-им* каби ёзилган, ваҳоланки бу морфемалар олдига қўшиладиган *и* товуши ушбу аффиксларнинг ифода жиҳати таркибига кирмайди, демак, фонема эмас, балки асос билан аффиксни туташтириш учун орттириладиган товуш. Кўринадики, нисбатловчи аффиксларнинг ифода жиҳатига I, II шахсда ва III шахсда турлича ёндашилган. Асли анъанавий усулдан четга чиқмай ҳар уч шахс аффиксларини *-(и)м-*, *-(и)нг-*, *-(с)и-*, *-(и)миз-*, *-(и)нгиз-* тарзида ёзиб кўрсатиш тўғри, шунда орттирма товуш факультатив экани очик билдирилади.

Ушбу парадигма учун умумий маъно 'қарашлилик' деб таъкидлаш қисман тўғри; асли 'эгаллик' маъноси, ҳатто 'қарашлилик' маъноси ҳам ушбу ходисани тўлиқ ифодаламайди; шунини ҳисобга олиб ушбу парадигмани *нисбатлаш парадигмаси* деб, морфемаларини эса *нисбатловчи* деб аташни лозим топдик.

Бу парадигмадан англашиладиган маънони "нарс-буюмнинг шахсга қарашлилиги" деб изохлаш тор, чунки нисбатловчи аффикс "нарс-буюм" маъносини англатувчи лексемаларгагина эмас, "киши" маъносини англатувчи лексемага ҳам қўшилади; шунингдек қаратувчи вазифасида "шахс (киши)" маъносини англатувчи лексемагина эмас, "нарс" маъносини англатувчи лексема ҳам келади. Кўринадики, умумий маъно – 'нисбат бериш' маъноси; ҳар уч шахсда киши ёки нарсанинг кишига, III шахсда эса булардан ташқари нарсанинг нарсага нисбат берилиши ҳам ифодаланади. Демак, 'шахс' маъносини ифодалаш жиҳатидан I, II шахс аффиксларидан III шахс аффикси фарқли: ҳам 'киши', ҳам 'нарс' ифодаланади.

Нисбатлаш парадигмасидаги III шахс морфемаси сон ('микдор') маъносини ифодалаш жиҳатидан ҳам I, II шахс морфемаларидан фарқли: I, II шахс морфемалари айни вақтда ҳам шахс, ҳам сон маъносини ифодалайди, бу шахсларнинг морфемалари сон маъносини ифодалаш жиҳатидан оппозиция (зидланиш) ҳосил қилади; бундай зидланиш III шахс морфемасида йўқ, шунга кўра сон маъносини ифодалаш жиҳатидан бетараф. III шахснинг кўплик шакли деб келтирилган *-лари* аффикси таркибидаги *-лар* қисми 'кўплик' маъносини эмас, модал маънони ('сизлаш'ни) ифодалашга хизмат қилади, сон маъносининг ифодаланиши бетарафлигича қолади.

Хуллас, нисбатловчи морфемалар парадигмасининг асоси беш аъзоли бўлиб, улар орасидаги зидланиш муносабатини чизмада қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Кўринадики, III шахс морфемаси I, II шахс морфемалари билан 'шахс' маъносининг ифодаланиши жиҳатидан зидланиш ҳосил этади, III шахс морфемаси сон маъносини ифодаламаслиги сабабли бу жиҳатдан зидланиш ҳақида гапириб бўлмайди.

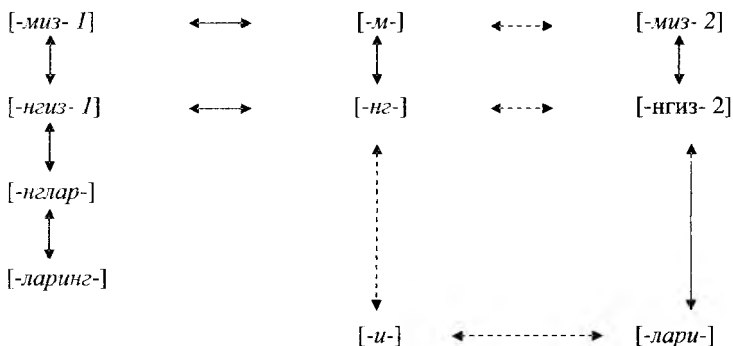
6-§. Ўзбек тилидаги нисбатловчи морфемалар парадигмасида 'шахс' ва 'сон' маъноларидан ташқари модал маъно ҳам ифодаланади. Модал маъно ифодалаш 'бирлик' маъносини ифодаловчи I, II шахс морфемаларида эмас, балки 'кўплик' маъносини ифодаловчи морфемаларда юзага келган (Нисбатловчилардаги бундай ҳодиса кўплик кишилиқ олмошлари таъсирида воқе бўлган), нагижада бу морфемалар икки маъноли (полисемем) морфемага айланган:

-миз- 1	'кўплик', модал маъно жиҳатидан бетараф,
-нгиз- 1	
-миз- 2	'бирлик' ва 'сизлаш'.
-нгиз- 2	

Кейинчалик модал маъно II, III шахс бирлик морфемаларини *-лар* аффикси билан ишлатиш орқали ҳам ифодаланадиган бўлган:

-нг-	- II шахс бирлик,
-нглар-	- II шахс кўплик ва 'сизлаш',
-ларинг-	- II шахс кўплик ва 'сенлаш',
-лари-	- III шахс 'сизлаш', сон маъноси жиҳатидан бетараф.

Хуллас, нисбатловчи морфемалар парадигмасининг асоси – беш аъзоли; кўп маънолилиқни ва модал маъно ифодаланишини ҳам ҳисобга олсак, бу парадигма ўн аъзоли бўлади. Буни қуйидаги чизма билан кўрсатиш мумкин:

Бу ерда:

- 1) *-м-* – I шахс бирлик, модаллик бетараф;
- 2) *-миз- I* – I шахс кўплик, модаллик бетараф;
- 3) *-миз- 2* – I шахс бирлик, ‘сизлаш’;
- 4) *-нг-* – II шахс бирлик, модаллик бетараф;
- 5) *-нгиз- I* – II шахс кўплик, модаллик бетараф;
- 6) *-нгиз- 2* – II шахс бирлик, ‘сизлаш’;
- 7) *-нглар-* – II шахс кўплик, ‘сизлаш’;
- 8) *-ларинг-* – II шахс кўплик, ‘сенлаш’;
- 9) *-и-* – III шахс; сон маъноси ва модал маъно жиҳатидан бетараф;
- 10) *-лари-* – III шахс, ‘сизлаш’, сон маъноси жиҳатидан бетараф.

Кўринадики, I шахс морфемалари уч аъзоли бўлиб: а) шахс маъносининг ифодаланишига кўра бирлашади, б) сон маъносининг ифодаланишига кўра *-миз- I* (‘кўплик’) шакли *-м-* (‘бирлик’) ва *-миз- 2* (‘бирлик’) шакллари билан зидланиш ҳосил қилади, в) модал маънонинг ифодаланишига кўра *-миз- 2* (‘сизлаш’) шакли *-м-* (модал маъно жиҳатидан бетараф) морфемаси билан гўё нотўлиқ зидланиш ҳосил қилади, г) *-миз- I* ва *-миз- 2* муносабати кўпмаънолиликка тенг, д) *-м-* (‘бирлик’) ва *-миз- 2* (‘бирлик’) муносабати синонимияга тенг.

II шахс морфемалари беш аъзоли бўлиб: а) шахс маъносининг ифодаланишига кўра бирлашади, б) сон маъносининг ифодаланишига кўра *-нгиз- I*, *-нглар-*, *-ларинг-* шакллари *-нг-* ва *-нгиз- 2* (‘бирлик’) шакллари билан зидланиш ҳосил қилади, в) модал маънонинг ифодаланишига кўра *-нгиз- 2* (‘сизлаш’), *-нглар-* (‘сизлаш’), *-ларинг-* (‘сенлаш’) шакллари *-нг-* (модал маъно жиҳатидан бетараф) морфемаси билан гўё нотўлиқ зидланиш ҳосил қилади, г) модал маъно ифодаланиши жиҳатидан *-нглар-* (‘сизлаш’) ва *-ларинг-* (‘сенлаш’) шакллари ўзаро

зидланади, д) *-нгиз- 1*, *-нгиз 2* муносабати полисемемияга тенг, е) *-нг-* ('бирлик') билан *-нгиз- 2* ('бирлик') муносабати, *-нгиз- 2* ('сизлаш') билан *-нглар-* ('сизлаш') муносабати синонимияга тенг.

III шахс морфемалари икки аъзоли бўлиб: а) шахс маъносини ифодалашига кўра бирлашади, б) сон маъносини ифодалашига кўра ҳар икки аъзо бетараф, в) модал маъно иккинчи аъзода ифодаланади, демак, шу нуқтада нотўлиқ зидланиш мавжуд.

Хуллас, нисбатлаш маъносини ифодалайдиган морфемалар бир парадигмага бирлашуви шубҳасиз. Лекин шу асосда бу парадигманинг ҳар бир аъзоси қолган ҳар бир аъзоси билан оппозитив муносабат ҳосил қилади дейиш мумкин эмас. I, II шахс бўйича бирлик шакллари ўзаро, кўплик шакллари ўзаро, бирлик ва кўплик шакллари ўзаро оппозитив муносабат ҳосил қилади. Лекин *-м-* (I шахс бирлик) морфемаси билан *-нгиз- 1* (II шахс кўплик) морфемаси орасида оппозитив муносабат йўқ, чунки бу морфемалар орасида на шахс маъноси жиҳатидан, на сон маъноси жиҳатидан умумийлик йўқ, фақат 'нисбатлаш' маъносини ифодалашига кўра бирлашади. Икки морфема семемасининг бир семаси муштарак, бошқа семаси (семалари) фарқли (зид) бўлсагина оппозитив муносабат ҳақида гапириш ўринли бўлади. Хуллас, тил ходисалари орасидаги ҳар қандай муносабатни оппозитив муносабат деб талкин қилиш масалага ўта мавҳум ёндашишдан иборат.

Турлаш морфемалари парадигмаси

7-§. Одатда от лексемага қўшилиб, унинг бошқа бир лексемага синтактик боғланишини ва бирор синтактик вазифада келишини таъминлашга хизмат қиладиган морфемага турловчи дейилади; бундай морфемалар тизимига эса турлаш (келишик) морфемалари парадигмаси дейилади.

Ҳозирги ўзбек тилида қуйидаги олти келишиқдан иборат тизим мавжуд: бош келишик, қараткич келишиги, тушум келишиги, чиқиш келишиги, жўналиш келишиги, ўрин келишиги.

Бош келишиқнинг фонема ифодасига эга морфемаси йўқ, шунга кўра бу келишиқнинг кўрсаткичи бошқа беш келишиққа зидлаб ноль кўрсаткичли морфема деб белгиланади ва Ø рамзи билан ёзиб кўрсатилади.

Ноль кўрсаткичли морфема сонлаш морфемалари парадигмасида ҳам мавжуд бўлгани сабабли бу морфемаларни ØI, ØII деб фарқлаймиз.

Қараткич келишиқининг морфемаси тўрт кўринишга эга: *-нинг*, *[-нинг]*, *-инг*, *-н*. Булардан *-нинг* кўриниши асосий алломорфема бўлиб, айрим шарт-шароитда "яшириниши" (белгисиз ишлатилиши) мумкин;

ана шундай алломорфемани [-нинг] тарзида ёзиб кўрсатдик: *китобнинг (муқоваси-) – китоб[нинг] (муқоваси-) каби*. Бу келишиқ морфемасининг *-инг, -н* шакллари жузъий алломорфемалар бўлиб, маълум шарт-шароитдагина намоён бўлади: *-инг* алломорфемаси I, II шахс бирлик кишилиқ олмошларига қўшилади: *мен+инг каби; -н* алломорфемаси шеъриятда ишлатилади: .. *нафасин атри* (Ғафур Ғулом) каби.

Сўзлашув тилида *-нинг* алломорфемаси *-ни* тарзида, *-инг* алломорфемаси *-и* тарзида (охирисидаги *и* товушини ташлаб) талаффуз қилинади, шунинг оқибатида тушум келишигининг *-ни, -и* алломорфемалари билан шаклан тенг келиб қолади. Бундай омонимия сўзлашув тилида воқе бўлади; адабий тилда қаратқич ва тушум келишиқларининг аффикслари аниқ фарқлаб *-нинг* ва *-ни, -инг* ва *-и* тарзида талаффуз қилинади ва шундай ёзилади. Қаратқич келишиқи морфемасини чизмада қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Келишиқ	М о р ф е м а с и			
	Асосий алломорфемалар		Жузъий алломорфемалар	
	белгили	белгисиз	I, II шахс бирлик кишилиқ олмошларидан кейин	Шеъриятда III шахс нисбатловчисидан кейин
Қаратқич	<i>-нинг</i>	<i>[-нинг]</i>	<i>-инг</i>	<i>-н</i>

Тушум келишигининг морфемаси ҳам тўрт кўринишга эга: *-ни, [-ни], -и, -н*. Булардан *-ни* кўриниши асосий алломорфема бўлиб, айрим шарт-шароитда "яшириниш" (белгисиз ишлатилиш) хусусиятига эга; ана шундай алломорфемани *[-ни]* тарзида ёзиб кўрсатиш мумкин: *китобни (ўқи-) – китоб[ни] (ўқи-) каби*.

Бу келишиқ морфемасининг *-и, -н* шакллари жузъий алломорфемалар бўлиб, *-и* алломорфемаси I, II шахс бирлик кишилиқ олмошларига қўшилади (*мен+и каби*), *-н* алломорфемаси шеъриятда III шахс нисбатловчисидан кейин қўшилади: *Саҳар туриб очар чечакин* (Ҳамид Олимжон) каби. Юқорида таъкидланган тўрт алломорфема адабий тилга мансуб. Айтилганларни чизмада қуйидагича кўрсатиш мумкин.

Келишиқ	М о р ф е м а с и			
	Асосий алломорфемалар		Жузъий алломорфемалар	
	белгили	белгисиз	I, II шахс бирлик кишилиқ олмошларидан кейин	Шеъриятда III шахс нисбатловчисидан кейин
Тушум	<i>-ни</i>	<i>[-ни]</i>	<i>-и</i>	<i>-н</i>

Сўзлашув тилида тушум келишиги морфемасининг бош товуши ўзи қўшиладиган асос охиридаги товушнинг таъсирида ассимиляцияга учрайди: *баҳорри* (*баҳорни*), *куззи* (*кузни*), *жамиятти* (*жамиятни*) каби. Морфеманинг бундай товуш товланишлари алломорфемалар деб эмас, талаффуз шакллари деб баҳоланади.

Чиқиш келишигининг морфемаси – *-дан*. Ҳозирги адабий ўзбек тилида ёзилган асарда баъзангина бу морфеманинг *-дин* талаффуз шакли учрайди. Сўзлашув тилида *-дан* морфемасининг бошланишидаги *д* фонемаси ўзи қўшиладиган асос охиридаги товуш таъсирида ассимиляцияга учрайди: *иштан* (*ишдан*), *оттан* (*отдан*) каби. Морфеманинг бундай товуш товланишлари алломорфема деб эмас, талаффуз шакллари деб баҳоланади.

Жўналиш келишигининг морфемаси уч алломорфема тарзида номён бўлади: *-га, -ка, -қа*. Тарихан *-га* алломорфемаси ҳам мавжуд бўлган; бу алломорфема ҳозирги ўзбек тилига *олга* лексемаси таркибидан етиб келган. Кўринадики, жўналиш келишиги морфемасининг алломорфемалари *к, г, қ, ғ* фонемалари билан тугайдиган асосга қўшилганида юзага келади; булар тўғрисида лексемашакл таркибидagi маъноли қисмларнинг синтагматик муносабатига боғлаб гапирилади.

Ўрин келишигининг морфемаси – *-да*. Бу ерда ҳам худди чиқиш келишиги морфемасида бўлганидек *-да* морфемаси бошланишидаги *д* фонемаси ўзи қўшиладиган асос охиридаги товушнинг таъсирида ассимиляцияга учрайди: *ишта* (*ишда*), *отта* (*отда*) каби; *-да* морфемасининг бундай товуш товланиши алломорфема деб эмас, талаффуз шакли деб баҳоланади.

8-§. Тушум келишиги билан қараткич келишигини фарқлаб ишлаштишда қуйидаги ҳодисага асосланиш мумкин: Тушум келишиги ўзи қўшилган от лексемани ўтимли феъл лексемага тобелайди: *китобни* X *ўқи-* каби. Қараткич келишиги эса ўзи қўшилган от лексемани от лексема (ёки отлашган лексема) асосига тобелайди, бунда кейинги лексема асосига нисбатловчи қўшилади: *китобнинг муқоваси-* каби. Демак, қараткич келишигининг шакли – мураккаб, гўё қўш кўрсаткичли: (асос+нинг) X (асос+нисбатловчи). Бундай мураккаблик бош келишиқдаги лексемашакл эга вазифасида келганида ҳам воқе бўлади: (асос К Ø II) X (асос + тусловчи): *Ёлғир ёлмайди* каби.

Кўринадики, ифода жихатига кўра олти келишиқни икки хил гуруҳлаш мумкин:

I 1. Ифода жихати ноль кўрсаткичли морфемага тенг келишиқ (бош келишиқ);

1 2. Ифода жиҳати аффиксга тенг келишиклар (қолган беш келишик).

П 1. Якка кўрсаткичли келишиклар: тушум, чиқиш, жўналиш, ўрин келишиклари.

П 2. Қўш кўрсаткичли келишиклар: қараткич келишиги (-нинг + нисбатловчи), бош келишик (қисман): Ø П + тусловчи.

9-§. Келишик парадигмаси аъзоларининг мазмун жиҳати ўта мавхум: лексемаларни ўзаро 'келиштириш'; вазифаси – бирор синтактик бўлак сифатида шакллантириш. Мазмун жиҳатининг ўзга томонида келишик маънолари орасида уларни ягона тизимга бирлаштирувчи семани ажратиш қийин. Ўзаро тузум ҳосил этиб туриш макон келишиклариди мавжуд: Бу уч келишик 'ўрин' семаси асосида бирлашиб ва ҳар бирига хос семаси билан зидланиб тузум ҳосил қилади: -дан – 'ҳаракатнинг чиқиш ўрни', -га – 'ҳаракатнинг йўналиш ўрни', -да- - 'ҳаракатнинг бўлиш ўрни'. Асли бу уч келишик иккига гуруҳланади: чиқиш ва жўналиш келишиклари – динамик келишиклар сифатида, ўрин келишиги – статик келишик сифатида. Чиқиш ва жўналиш келишиклари эса ҳаракатнинг 'маълум нуктадан йўналиши' ва 'маълум нуктага йўналиши' маъносини ифодалаб ўзаро ички зидланиш ҳосил этади.

Хуллас, олти келишикни кўзда тутиб улардан ҳар бири бошқа беш келишик билан оппозитив муносабат ҳосил этади дейиш учун етарли асос йўқ; айрим келишиклар орасида ички оппозитив муносабатгина мавжуд. Асли келишиклар орасида, Ф. де Соссюр таъкидлаганидек, ассоциатив муносабат мавжуд дейиш тўғри: Бир келишик бошқасини эслатиб туради, лексемашакл таркибидаги маъноли қисмлар қаторида (аранжировкасида) айна бир ўқда (позицияда) жой олади ва бири ўрнини иккинчиси алмаштириб эгаллайди.

Келишикларнинг синтактик моҳияти лексемашакл таркибида, лексемашаклнинг бошқа бир лексема билан, лексемашакл билан синтактик боғланишида намоён бўлади (Булар ўз ўрнида баён қилинади).

От туркуми лексемасига қўшиладиган нопарадигматик морфемалар

1-§. От туркуми лексемасига мансуб юқоридаги уч парадигмадан ташқарида турадиган, ўзаро парадигматик муносабат ҳосил қилмайдиган морфемалар ҳам анчагина. Булар орасида аффикслар ҳам, аффиксоидлар ҳам, лексик табиатли морфемалар ҳам мавжуд.

1. От туркуми лексемасига қўшиладиган нопарадигматик аффикслар қуйидагилар:

1) кичрайтириш (шу асосда эркалиш) маъносини ифодаловчи *-ча, -чоқ (-чак)* аффикслари: *қизча-, китобча-; тойчоқ-, кўзичоқ-, келинчак-, тугунчак-* каби;

2) 'илиқ муносабат'ни ифодаловчи *-гина* аффикси: *болагинам-, онагинанг Х ўргилсин* каби. Бу аффикс 'факат' маъносини ифодаловчи *-гина* юкламаси билан омоним: *боламгина, онанггина* каби;

3) 'хурмат' маъносини ифодаловчи *-лар* аффикси: *она+м+лар+ни* каби;

4) 'хослик' маъносини ифодаловчи *-ники* аффикси: *она + ØI + м+ники, Шоҳиста +ØI + ники* каби;

5) 'ўринга нисбат бериш' маъносини ифодаловчи *-даги* аффикси: *уй+лар+имиз+даги, қишлоқ+лар+даги, тоға+ ØI + миз 2 + ники + даги* каби;

6) субстантив шакл ясовчи *-лик* аффикси: *қайси қават +ØI + да + лиг + и + ни* каби. Бу аффикснинг иш доираси анча кенг: *кел + моқчи + лиг + и + ни, бор + лиг+ и + ни, яхши + лиг + и + ни* каби. Асли бу *-лик* аффикси *экан* ёрдамчисига қўшилади, бу ёрдамчи эллипсланиши оқибатида ундан олдинги қисмга қўшилиб келади: *(қайси) қаватда эканлигини → қават-далигини* каби.

2. От туркуми лексемасига 'илиқ муносабат' ифодаловчи *-жон, -бой (-вой), -хон, -ой* аффиксоидлари қўшилади: *бувижон-, Олимжон-, Равшанбой-, Комилахон-, Турсуной-* каби. Бу аффиксоидлар айрим киши атоқли отларида уларнинг доимий таркибий қисми сифатида қатнашади: *Ойхон-, Ўғилой-* каби.

3. От туркуми лексемасига қўшиладиган лексик табиатли морфемалар деб кўмакчиларни кўрсатиш лозим.

Кўмакчи адабиётларда боғловчи ва юклама билан биргаликда ёрдамчи туркумлар гуруҳига бирлаштирилади. Аслида кўмакчи боғловчи ва юкламадан кескин фарқ қилади: кўмакчи лексемашакл таркибига киради, лексемани синтактик вазифада келишга ҳозирлайди; боғловчи одатда лексемашакллар орасидаги, гапшакллар орасидаги синтактик муносабатни таъминлаб, маълум бир грамматик маънони ифодалашга хизмат қилади; юклама одатда бирор синтактик вазифада келган лексемашаклга, шунингдек гапшаклга турлича грамматик маъно қўшади. Кўринадик, кўмакчини боғловчи, юклама қаторида турадиган грамматик бирлик туркуми деб талқин этиш ўридли эмас; кўмакчи асли морфемага тенг бўлиб, аффиксоид деб баҳоланиши тўғри. Кўмакчилар от лексемалар туркумига мансуб синтактик шакл ҳосил қилувчи аффиксоидлар гуруҳини ташкил қилади.

Кўмакчилар аффикс морфемалардан фарқли ҳолда лексемага келишик кўрсаткичидан кейин қўшилади, келишик билан кўмакчи биргаликда аналитик грамматик шаклга тенг бўлади. Бундай аналитик грамматик шакл таркибида уч келишикнинг: бош, чиқиш, жўналиш келишикларининг кўрсаткичлари қатнашади; синтактик вазифани аналитик грамматик шаклнинг кўмакчи қисми белгилайди, унинг олдидаги келишик шакли синтактик-семантик жиҳатдан бетарафлашади.

Ҳар бир кўмакчи, асосан, бир грамматик маънони ифодалайди; кўмакчилардаги кўпмаънолилиқ асли кўмакчининг ўзига эмас, балки кўмакчи қўшилаётган бирликдан (лексемадан, бирикмадан) англашиладиган луғавий маънога мансуб бўлади. Масалан, *билан* кўмакчиси одатда от лексемага қўшилиб келганида 'биргалик[да]' маъносини ифодалайди: *Ўзгиниз билан бирга бошлашиб келди* (Одил Ёқубов) каби. Бу кўмакчи феълнинг отдош шаклига қўшилиб келганида кейинги ҳаракатнинг олдинги ҳаракат тугаши биланоқ юз беришини ифодалайди: *Шоира йўлак бошида кўздан ғойиб бўлиши билан Абдувоҳид Шерзодга қараб илжайди* (Ўткир Ҳошимов) каби. Бундай маънони *билан* кўмакчисининг ёлғиз ўзи ифодаласлиги, бундай маъно феълнинг отдош шакли туфайли рўёбга чиқиши ўз-ўзидан аён ва б. Хуллас, кўмакчи қатнашадиган курилманинг маъносини кўмакчи ифодаладиган маънодан ажратиб баҳолаш маъқул.

Рус тили грамматикалари таъсирида *сабабли, туфайли, чоғли, оша, бўйлаб, бўйича, ҳолда, йўсинда, томон, асосан, биноан, мувофиқ, қарата* каби турли туркум лексемашакллари, шунингдек, "кўмакчи от" номи билан *ост-, уст-, таг-, олд-, орқа-, ич-, ўрта-, ора-, бош-* каби от лексемаларнинг маълум келишик шакллари кўмакчилар қаторига ноҳақ равишда киритилган.

Айрим кўмакчилар орасида синонимик муносабат мавжудлигидан қатъи назар (*каби, сингари; қадар, доғур; сўнг, кейин; бери, буён*), кўмакчилар ранг-баранг маъноларни ифодалашга хизмат қилади, шунга кўра ўзаро парадигма ҳосил қилмайди.

4. Кўмакчига синоним *-дек (-дай), -ча* аффикслари алоҳида баҳола-ниши керак. Булар келишик шаклидан кейин қўшилишига кўра кўмакчига ўхшайди, лекин ифода жиҳатига ва ўзидан олдинги қисмга қўшиб ёзилишига кўра аффиксга ўхшайди. Шу хусусиятларини ҳисобга олиб буларни *аффикс-кўмакчи* деб номладик: *ука + ØI + м + ØII + каби – ука + ØI + м + + ØII + дек, уй + ØI + инг + га + ча – уй + ØI + инг + га + қадар* каби. *Қадар* кўмакчисига синоним *-ча* аффикс-кўмакчиси урғу олмайди, лексемашаклга қўшилиб келади; шун-

га кўра *-ча* аффикс-кўмакчисини асли бошқа аффикслардан фаркли ҳолда лексемашаклга чиқиқча орқали ярим кўшиб ёзиш тўғри (Нона-радиграммик морфемаларнинг турли-туман белги-хусусиятлари ҳақида лексемашакллар тизими баҳсида гапирилади).

СИФАТ ЛЕКСЕМАЛАР ТУРКУМИДА ШАКЛ ЯСАЛИШИ

1-§. Предметнинг сифатий белгисини англатадиган лексемаларга сифат лексемалар туркуми дейилади. Ўзбек тилида сифат лексемага шакл ўзгариши хос эмас, шунга кўра сифат лексема от лексемага шакл ўзгартирувчисиз тўғридан тўғри боғланади: *чиройли уй-, кенг кўча-, иссиқ нон-* каби.

Сифат лексемаларда шакл ясалиши бор, лекин сифат лексемаларнинг барча лексик-семантик гуруҳларига бирдек хос эмас.

Том маънодаги сифат лексема деб аслий сифатларга айтилади: *қизил-, катта-, тетик-, иссиқ-, аччиқ-* каби. Булар предметнинг сифатий белгисини ўзича, бевосита англатади. Нисбий сифатларда эса предметнинг белгиси бошқа бир предметга нисбат берилиб англатилади: *бугунги- (сўхбат-), кузги- (қовун-)* каби.

2-§. Шакл ясалиши асосан аслий сифатларга мансуб бўлиб, нисбий сифатларга айрим шакл ясовчиларигина кўшилади.

Сифат лексемаларга кўшиладиган энг кенг камровли морфема – *-роқ* аффикси. Бу аффикс асли ‘бироз’ маъносини ифодалайди. Масалан, *ширин-* лексемаси белгининг ортик-камлигини ифодалаши жиҳатидан бетараф; шу лексеманинг *ширинроқ-* шаклидан ‘бироз ширин’, ‘нисбатан ширин’ маъноси англашилади; *кучли-, кучсиз-* лексемалари билан уларнинг *кучлироқ-, кучсизроқ-* шакллари орасидаги маъно фарқи ҳам худди шундай: ‘бироз кучли’, ‘нисбатан кучсиз’ каби. Кўринадики, бир предметга хос белги бошқа бир предметдаги шундай белгига нисбатан ифодаланади: *кенг хона-* бирикмасида *кенг-* сифат лексемашакли хонанинг кенг эканлигини ўзича, бевосита, киёсланмаган ҳолда англатади; *кенгроқ хона-* бирикмасида *кенгроқ* сифат лексемашакли ‘бироз кенг’ маъносини англатади, бунда белги киёсан аниқланади: агар хона ўзи кенг бўлса, ундан кўра бироз кенг хона тушунилади; агар хона тор бўлса, ундан кўра бироз кенг хона тушунилади.

Демак, *-роқ* аффикси ‘меъёрдан оз’ маъносини ифодалайди дейиш тўғри эмас; ушбу аффикс бетараф ҳолда ‘бироз’, ‘нисбатан’ маъносини ифодалайди, белгининг ортик-камлиги маъноси эса киёсланаётган (назарда тутилаётган) предметдаги белги асосида билдирилади.

Сал кенг-, бироз кенг- каби курилмалар сифатловчи-сифатланмиш бирикмасига тенг, бу ерда белгининг кучсизлиги лексик бирлик ёрдамида англатилади. Шунга кўра бундай бирликлардан англашиладиган маънони *-роқ* аффикси ифодаладиган маъно билан бир қаторга қўйиш нотўғри: булар мустақил ҳодисалар, шунга кўра *бироз кенгроқ-* тарзида ҳар икки усулни биргаликда ишлатиш мумкин. *Бироз-* лексемаси ва *-роқ* аффикси жуда ўхшаш, лекин бошқа-бошқа маънони (*бироз-* лексик маънони, *-роқ* эса грамматик маънони) билдиради.

Шунингдек, белгининг *Яхши сўз болдан (болдан кўра, болга қараганда) ширин* каби курилмалар билан ифодаланадиган маъноси ва *-роқ* аффикси билан ифодаланадиган маъно – бошқа-бошқа ҳодисалар.

Асли сифат лексемага қўшиладиган *-роқ* аффикси сифат тур равиш лексемаларга ҳам (*тезроқ-, кечроқ-* каби), шунингдек баъзан феъл лексеманинг равишдош шаклига ҳам (*ўйлаброқ гатир-* каби) қўшилади.

3-§. Сифат лексема олдидан *энг, гоят, гоятда, багоят, ниҳоятда, жуда* кучайтирув морфема-аффиксоидларини келтириш билан сифат лексема англатадиган белги кучли даражада эканлиги билдирилади: *энг гўзал-, жуда гўзал-* каби. *Энг* ва *жуда* кучайтирувчилари маъно жиҳатидан фарқли: *энг* кучайтирувчисининг семантик мундарижасида 'бошқаларга нисбатан' семаси бор (Белгининг кучли даражаси кийёслаб англатилади).

Ушбу кучайтирув морфемалари сифат тур равиш лексемалар билан ҳам ишлатилади: *энг тез-, жуда тез-* каби.

Белгининг кучли даражада эканлиги айна сифат лексема билан *хунукдан хунук, хунукларнинг хунуги* каби курилмалар тузиб ҳам ифодаланади. Бу ерда белгининг кучли даражада экани лексик-синтактик усул билан ифодаланади.

4-§. Белгининг кучсиз даражада эканини ифодалайди деб *-(и)ш, -(и)мтир* аффикслари кўрсатилади. Бу аффиксларнинг ишлатилиш доираси жуда чегараланган бўлиб, ранг-тус англатадиган бир неча сифат лексемага, шунда ҳам танлаб қўшилади: *кўкиш-, кўкимтир-, сарғиш-, сарғимтир-; оқиш-* (лекин *оқимтир-* шаклида ишлатилмайди), *қорамтир-* (лекин *қораш-* шаклида ишлатилмайди) каби. Бу аффикслар асли белгининг кучсиз даражада эканини эмас, балки 'лексемадан англашиладиган рангга мойил'ликни ифодалайди: *сарғиш-* - 'сарик рангга мойил', 'рангги сарик бўлиб кўринадиган'.

5-§. Белгининг кучли даражада эканлиги нотўлиқ такрор деб аталадиган усул билан ҳам ифодаланади; бундай ифода усули *интенсив форма* деб юритилади. Бунда:

1) сифат лексеманинг ёпиқ бўғинга тенг бош қисми олиниб, шу лексеманинг олдига кўшилади, ёзувда чизикча билан ярим ажратиб ёзилади: *думалоқ*- → *дум-думалоқ*-, *пакана*- → *пак-пакана*-, *бутун*- → *бут-бутун*- каби;

2) сифат лексеманинг очик бўғинга тенг бош қисми олиниб, унга *м*, *п* товушини кўшиб ёпиқ бўғинга айлантирилади ва шу сифат лексеманинг олдига кўшилади: *кўк*- → *кўм-кўк*-, *бўш*- → *бўм-бўш*-, *яшил*- → *ям-яшил*-, *қизил*- → *қип-қизил*-, *қоронғи*- → *қоп-қоронғи*- каби;

3) сифат лексеманинг очик бўғинга тенг қисми олиниб, унга *п* товуши орттирилади ва бу орттирилган товуш қатланиб, унга *а* товуши орттирилади, ана шундай қисм сифат лексеманинг олдига кўшилади: *тўғри*- → *тўппа-тўғри*-, *кундузи*- → *куппа-кундузи*- каби; *оқ* сифат лексемасида *п* товушларидан кейин *а* товушини орттирмаслик мумкин: *оқ*- → *опта-оқ*- → *оптоқ*- каби.

6-§. От лексемаларга кўшилиб, 'илик муносабат' ифодаловчи *-гина* аффикси сифат лексемаларга ҳам кўшилади: *соддагина йигит*-, *нозиккина қиз*- каби.

7-§. Сифат лексемаларга от лексемага кўшиладиган субстантив шакл ясовчи *-лик* аффикси ҳам кўшилади. Бунда асли *-лик* аффикси гапшаклни қаратувчили бирикмага трансформациялашда ишлатилади: *Укам сезгир*. → *укамнинг сезгирлиги*- каби.

8-§. Юкоридаги тасвирлардан аён бўладики, сифат лексемаларга кўшиладиган аффикслар, аффиксоидлар ва бошқа тур воситалар ифода жиҳатидан ҳам, мазмун жиҳатидан ҳам турли-туман бўлиб, бир бутун парадигмага бирлашмайди, нопарадигматик (якка) морфемалар сифатида намоён бўлади. Сифат даражалари деб келинган ходисаларни яхлит бир парадигмага (тузумга) бирлаштириш учун етарли асос йўк.

СОН ЛЕКСЕМАЛАР ТУРКУМИДА ШАКЛ ЯСАЛИШИ

1-§. Предметнинг миқдорий белгисини англатадиган лексемаларга сон лексемалар дейилади. Ўзбек тилида сон лексемага шакл ўзгариши хос эмас, шунга кўра сон лексема от лексемага шакл ўзгартирувчисиз тўғридан тўғри боғланади: *икки киши*-, *тўрт шаҳар*-, *беш йил*- каби.

Сон лексемалар *миқдор сон* ва *тартиб сон* деб ажратилади. Миқдор сон предметнинг умуман кўп-озлигини эмас, балки маълум бир аниқ ёки чамали миқдорини англатишга хизмат қилади.

Миқдор сонлардан дастлаб *саноқ сонлар* ажратилади. Лисоний бирлик деб аввало асосий саноқ сонларга айтилади; сон лексемаларнинг бошқа турлари саноқ сон асосида ҳосил қилинади. Маълум ти-

зим ҳосил этувчи қуйидаги 22 санок сон *сон бирликлари* дейилади:
1) бирлик сонлари: *бир-*, .. *тўққиз-*; 2) ўнлик сонлар: *ўн-*, .. *тўқсон-*;
3) юқори миқдор сонлари: *юз-*, *минг-*, *миллион-*, *миллиард-*.

Тарихан юқори миқдор сонлари таркибида қуйидагича ўзгариш воқе бўлган: а) *юз-*, *минг-* каторида илгари *туман-* (10000), *лак-* (100000) сонлари ишлатилган; бу ерда кейинги сон олдинги сондан ўн карра кўп миқдорни англатган; б) ижтимоий тараққиёт натижасида *туман-*, *лак-* сонлари истеъмолдан чиққан (*туман-* сони – туркий, *лак-* сони асли хиндча); булар ўрнини *миллион-*, *миллиард-* сонлари эгаллаган; бу ерда кейинги сон олдинги сондан минг карра кўп миқдорни англатади; *минг-* (1000), *миллион-* (1000000), *миллиард-* (1000000000). *Миллион-* сони французча бўлиб, ‘мингта минг’ маъносини, *миллиард-* сони ҳам французча бўлиб, ‘мингта миллион’ маъносини англатади. Зарурат туғилса, *триллион-* сони ҳам ишлатилади; бу сон асли лотинча бўлиб, ‘мингта миллиард’ маъносини англатади. Кўринадики, ‘ўн карралаб’ кўпайиш ‘минг карралаб’ кўпайишга алмашган.

Юз-, *минг-* сонлари олдидан сифатловчи келтирилиши бу лексемалар асли от лексема эканини кўрсатади. Ҳатто *ўн-* сони ҳам шундай хусусиятга эга бўлган: *саксон-*, *тўқсон-* сонлари асли *саккиз-*, *тўққиз-* бирлик сонларини сифатловчи вазифасида *ўн-* лексемасига боғлаб тузилган: *саккиз ўн-* → *саксон-* каби. *Олтмиш-*, *етмиш-* ўнликлари ҳам асли ‘ўн’ маъносини билдирган *миш-* лексемасига *олти-*, *етти-* бирлик сонлари сифатловчи тариқасида боғлаб тузилган деб тахмин қилинади. Ҳозирги ўзбек тилида юқорида тилга олинган сон лексемалар содда сон, туб сон ҳисобланади.

Санок сон математикада маълум миқдорнинг номи сифатида ишлатилади, шунга кўра от лексема каби турланади: *Беш (5) иккига (2га) бўлинмайди. Тўққиздан (9дан) иккини (2ни) олсак, етти (7) қолади* каби.

Санок сон *киши-*, *фарзанд-*, *ўғил-*, *қиз-*, *ота-она-* каби киши отларига бевосита бирикади: *беш киши-* (*фарзанд-*, *ўғил-*) каби. Санок сон нарсани англатадиган отга бирикканида орада ўша нарса учун ўлчов бирлиги бўлиб хизмат қиладиган от лексема катнашади. Масалан, *дахт*, *кўчат* кабилар учун ўлчов бирлиги вазифасини *туп-* лексемаси, *қўй*, *сигир* кабилар учун эса *бош-* лексемаси бажаради: *уч туп олма-*, *эллик бош қўй-* каби. Бундай вазифада келадиган от лексемага *нумератив* дейилади (лот. *numratio* - ‘санаш’, ‘ҳисоб’). Бундай вазифада идиш номлари, вақт ўлчовини, оғирлик ўлчовини, ҳажм ўлчовини, сатҳ ўлчовини, узунлик ўлчовини, пул ўлчовини билдирадиган ва бошқа тур лексемалар келади.

2-§. 22 сон бирлиги билан [тадан тортиб 999999999999]тагача бўлган миқдор ифодаланади. Бу кадар кўп миқдорни ифодалашга содда сонлар билан маълум формулалар асосида ҳосил қилинадиган тузма сонлар ёрдамида эришилади. Бундай тузма сонларни тузиш формулалари лисонда мавжуд бўлиб, ҳар гал нутқда бу формулалар миқдор бирликлари билан тўлдирилади.

Тузма сонларнинг турлари ва формулалари қуйидагича:

1. Ўнликлар орасидаги миқдорни ифодаловчи тузма сонлар "ўнлик сон + бирлик сон" формуласи билан тузилади: *ўн бир-*, ..*тўқсон тўққиз-* каби. Бунда ўнлик сонга бирлик сон қўшилади: *ўн ва бир, ўн-у бир, ўн + бир*; шунга кўра бу сон турини қўшувга асосланадиган тузма сон деб аташ мумкин.

2. Юзликларни ифодаловчи тузма сон бундай миқдор сони олтидан бирлик сонни келтириш билан ифодаланади: *бир юз-*, .. *тўққиз юз-* каби. Бунда юзлик сон от ҳукмида бўлиб, унга бирлик сон сифатловчи вазифасида келади; моҳияти жиҳатидан 'карра' маъноси ифодаланади: *икки юз = 'икки карра юз'* каби. Шунга кўра бу сон турини кўпайтирувга асосланадиган тузма сон деб аташ мумкин: *икки юз = 'икки X юз'* каби.

3. Юзликлар орасидаги миқдорнинг ифодаланиши ўнликлар орасидаги миқдорни ифодалаш формулаи билан тузилади: а) "юзлик + бирлик": *икки юз уч-* каби; б) "юзлик + ўнлик": *икки юз ўн-* каби; в) "юзлик + ўнлик орасидаги бирлик": *икки юз тўқсон тўққиз-* каби.

4. Мингликлар (ва ундан юкори миқдор бирликлари) бундай сон олтидан қуйидаги сон турларини келтириб ифодаланади: а) бирлик сонни: *икки минг-*, .. *тўққиз миллиард-* каби; б) ўнлик сонни: *йигирма минг-*, .. *тўқсон миллиард-* каби; в) ўнликлар орасидаги сонни: *йигирма бир минг-*, .. *тўқсон тўққиз миллиард-* каби; г) юзлик сонни: *икки юз минг-*, .. *тўққиз юз миллиард-* каби; д) юзликлар орасидаги миқдор сонни: *икки юз беш минг-*, .. *икки юз тўқсон тўққиз миллиард-* каби; е) юкоридаги бандларда таъкидланган барча тур сонларни: *тўққиз юз тўқсон тўққиз миллиард тўққиз юз тўқсон тўққиз миллион тўққиз юз тўқсон тўққиз минг тўққиз юз тўқсон тўққиз-*.

Кўринадик, тузма сонларни таркиблашда тенглик алоқасидан ҳам, тобелик алоқасидан ҳам фойдаланилган.

3-§. Миқдор сонларининг санок сондан ташқари доналик сон, чама сон, тақсим сон, жамловчи сон турлари мавжуд; булар аффикс билан ва бошқа усул билан ҳосил қилинади.

Доналик сон санок сонга шакл ясовчи *-та* аффиксини қўшиб ҳосил қилинади: *битта-*, .. *миллионта-* каби. 'Дона' маъноси *-та* аф-

фиксидан ташкари *дона*, *нафар* каби лексемалар билан ҳам ифодаланади; *дона* лексемаси нарсаларнинг саноғини билдиришда, *нафар* лексемаси эса кишиларнинг саноғини билдиришда ишлатилади: *икки дона қалам-*, *уч нафар отлиқ аскар-* каби.

4-§. *Чама сон* предметнинг миқдорини тахминлаб билдиради. Бунда миқдор, асосан, оз томонга, баъзангина кўп томонга чамаланади. Чама маъноси синтетик усул – аффикс билан ва аналитик усул – сон бирликларини жуфтлаш билан ифодаланади.

1. Чама сон қуйидаги аффикслар билан ясалади:

1) *Доналик* сонга чама маъносини ифодаловчи *-ча* аффиксини қўшиб ясалади (одатда энг кичик доналик сондангина ясалмайди): *учтача-*, *юзтача-* каби. Бундай ясалишда ‘*доналаб*’ чамалаш маъноси ифодаланади: *ўнтача* = ё тўққизта, ё ўнта, ё ўн битта каби. Буни рақам билан *-/+10* деб кўрсатиш мумкин. Бу тур чама сонни доналовчи чама сон деб аташ мумкин.

2) *Юз-*, *минг-* каби юқори миқдорни англатувчи санок сонга *-ларча* аффиксини қўшиб ясалади; бу аффикс таркибидаги *-лар* қисми ‘*чегаралаш*’ маъносини, *-ча* қисми ‘*чама*’ маъносини ифодалайди: *юзларча-* = ‘юзга якин’, ‘юзга етар-етмас’. Буни рақам билан *-100* деб кўрсатиш мумкин.

3) *Ўн-*, *юз-*, *минг-* ва ундан юқори миқдорни англатадиган сон бирликларидан *-лаб* аффикси билан ясалади: *юзлаб-*, .. *миллионлаб-* каби. Бундай ясалишда чама ‘*бир неча*’ тарзида ифодаланади: *юзлаб-* = ‘*бир неча юзларча*’ каби. Кўпайтирув амалини эслатадиган бу чама сон турини карраловчи чама сон деб аташ мумкин.

2. Чама сон аналитик усул билан қуйидагича тузилади:

1) *Кетма-кет* миқдорни ифодалайдиган бирлик сонлари ўзаро жуфт холда ишлатилади: *уч-тўрт-* каби. Бунда оз миқдорни ифодаловчи бирлик сон олдин, кўп миқдорни ифодаловчи бирлик сон кейин жойлашади: шунга кўра ‘*кўпаяувчи чама*’ маъноси ифодаланади: *уч-тўрт* = ‘*уч ё тўрт, ё беш*’ каби. Баъзан оз миқдорни ифодаловчи бирлик сон кейин келади: *беш-тўрт-* каби. Бунда ‘*камаювчи чама*’ маъноси ифодаланади: *беш-тўрт-* = ‘*беш ё тўрт, ё уч*’ каби.

Ўн-ўн *икки*, *уч-беш* каби ишлатишда асли чама эмас, балки ‘энг ози – энг кўпи’, ‘маълум миқдор оралиғида’ каби маъно ифодаланади.

2) *Кетма-кет* миқдорни ифодалайдиган икки доналик сон жуфт холда ишлатилади: *учта-тўртта-* каби. Бу ерда чама маъноси ‘*дона*’ маъноси қўшилган холда ифодаланади.

3) Кетма-кет миқдорни ифодалайдиган ўнлик сонлар жуфт ҳолда ишлатилади: *ўттиз-қирқ*- каби (Бундай жуфт сон *ўн-ийигирма*- тарзида тузилмайди). Бу ерда миқдор '*ўнлаб*' чамаланади.

4) Ўнлик сон шу ўнлик сонни *беш*- сони билан бирга жуфтлаб тузилади: *ўттиз-ўттиз беш*- каби. Бунда миқдор '*бешлаб*' чамаланади. Бундай чама сон *ўттиз беш-қирқ*- тарзида ҳам тузилади.

Юқори миқдор сонларида 'кетма-кет'лик талабидан баъзан четга чиқилади: *юз-икки юз*- деб ҳам, *юз-уч юз*- деб ҳам тузиш мумкин.

3. Вактни чамалаб ифодалаш учун *соат бирда* каби қурилмага келишиқдан олдин, *-лар* аффикси қўшилади: *соат бирларда* каби. Бунда 'яқин', 'етар-етмас' каби чама маъноси ифодаланади.

5-§. *Тақсим сон* миқдор сонларининг алоҳида тури бўлиб, қуйидагича ҳосил қилинади:

1) Доналик сонга *-дан* аффиксини қўшиб: *иккитадан, учтадан, бир юз ўнтадан* каби.

2) Доналик сонни такрорлаб, кейин *-дан* аффиксини қўшиб: *иккита-иккитадан* каби; баъзан *-дан* аффикси ҳар икки дона сонга қўшилади: *иккитадан-иккитадан* каби.

3) Олдинги тур ифодаланишдан кейин бўлиб ёрдамчисини қўшиб: *иккитадан-иккитадан бўлиб* каби.

4) *-ов* аффикси билан ясалган жамловчи сонни такрорлаб, кейин бўлиб ёрдамчисини қўшиб: *икков-икков бўлиб* каби.

6-§. *Жамловчи сон* предметнинг миқдорини тўдалаб ифодалайди, айрим бирлик сонларидангина *-ов*, *-ала* аффикси билан ясалади:

1) Иккидан саккизгача бўлган олти санок сондан (баъзангина *ўн-санок* сонидан) *-ов* аффикси билан ясалади: *икки + ов > икков-, уч + ов = учов-* каби.

Бир- сонидан *-ов* аффикси билан ясалган *биров*- лексемаси икки хил маънони ифодалайди: а) қиз болаларнинг ўйинида *биров, икков* каби санокни билдиради; б) 'кимдир нотаниш киши' маъносини билдиради, бунда гумон олмоши бўлади.

-ов аффикси билан ясалган жамловчи сон от табиатли бўлиб, одатда кўплик нисбатловчиси қўшилган ҳолда ишлатилади, нисбатловчидан кейин келишиқ морфемаси қўшилади: *икков + имиз + ни* каби.

2) Иккидан олтигача бўлган тўрт санок сондан *-ала* аффикси билан ясалади: *икки + ала > иккала-, уч + ала > уччала-* каби. Жамловчи соннинг бу тури ҳам от табиатли бўлиб, асосан кўплик нисбатловчиси ва келишиқ морфемаси қўшилган ҳолда ишлатилади: *иккаламизни, бешаламиз* каби. Бу тур жамловчи сон сифатловчи вазифасида ҳам

ишлатилади, бунда нисбатловчи ва келишик кўрсаткичлари ўз-ўзидан қатнашмайди: *иккала талаба-*, *иккала хона-* каби.

7-§. Сон бирликлари билан бутун миқдоргина эмас, бутуннинг қисмига тенг миқдор ҳам ифодаланади. Бутун сонга зид қўйиб бундай сон тури *каср сон* дейилади: *ўндан икки-*, *саккиздан бир-* каби. Бундай қурилманинг тўлиқ шакли асли *ўн бўлакдан икки бўлак* шаклида тузилган, кейинчалик ихчамликка интилиб, *бўлак* қисмлари ташланган, биринчи *бўлак-* лексемасига қўшиладиган *-дан* аффикси санок сонга қўшиладиган бўлган: *ўн бўлакдан* → *ўндан* каби. *Ўн бўлакдан икки бўлак-* от табиатли қурилма бўлиб, унга нутқда келишик морфемаси қўшилади; *бўлак* лексемаси ташланганидан кейин келишик морфемаси санок сонга (асли ушбу қурилмага яхлитлигича) қўшиладиган бўлган: *(ўн бўлак)дан (икки бўлак)ни* → *(ўндан икки)ни* каби.

Бутун сон билан каср сондан тузилган сонга *касрли сон* (математикада *аралаш сон*) дейилади: *икки бутун ўндан икки-* каби.

Каср сон ҳам, касрли сон ҳам – тузма сон.

8-§. Санок сондан *-нчи* аффикси билан ясалган сон турига *тартиб сон* дейилади: *иккинчи-*, *йигирманчи-* каби. Сон лексемаларнинг бошқа турлари миқдор маъносини англатса, тартиб сон предметнинг бошқа предметлар қаторида нечанчи ўринда эканини ифодалайди: *учинчи-* сони ‘иккидан кейинги’ маъносини билдиради.

Тартиб сон сифат табиатли бўлиб, сифатловчи вазифасида келади: *тўққизинчи синф* каби.

Биринчи-, *иккинчи-* тартиб сонлари *олий нав-* каби бирикмалар қаторида ишлатилиб, белги (сифат) маъносини кашф этган: *олий нав-*, *биринчи нав-* каби.

Тартиб сонга *-дан* аффиксини қўшиб *биринчидан*, *иккинчидан* каби ҳосил қилинган лексемалар сира маъносини ифодалаб, кириш бўлак вазифасида келади.

9-§. Сон лексемалар турларини қуйидагича жадвал тузиб кўрсатиш мумкин:

ФЕЪЛ ЛЕКСЕМАЛАР ТУРКУМИГА МАНСУБ МОРФЕМАЛАР ТИЗИМИ

1-§. Предметнинг ҳаракат-ҳолат белгисини англатадиган лексемага *феъл* лексема. бундай лексемалар биргаликда феъл лексемалар туркуми дейилади. Феъл лексемалар туркуми от лексемалар туркумидан кейин иккинчи стакчи туркум бўлиб, равиш туркуми лексемалари шу туркум лексемаларининг белгисини англатади.

Феъл лексемаларни кўмакчи феъллардан ажратиш лозим. Феъл лексемалар – лексик бирлик, кўмакчи феъллар – грамматик бирлик: грамматик маъно ифодалашга хизмат қилади, шунга кўра морфемаларнинг бир тури – лексик табиатли морфема дейилади (Кўмакчи феъллар ўз ўрнида тасвирланади).

Феъл лексемалар предметнинг *кел-*, *бер-* каби турли ҳаракатини англатади, шунингдек *ухла-*, *гулла-* каби ҳолатини ҳам ҳаракат сифатида билдиради.

Феъл лексемалар семантик-грамматик белги-хусусиятларга бой бўлиб, буларнинг айримлари феъл лексеманинг ўзи билан, кўпчилиги эса турли ташқи воситалар билан ифодаланади.

Феъл лексемаларда ўтимли-ўтимсизлик

2-§. Ўтимли-ўтимсизлик, аввало, бирор грамматик кўрсаткич олмаган феъл лексеманинг ўзидан англашилади, ҳаракат билан ушбу ҳаракат қаратиладиган предмет – воситасиз тўлдирувчи орасидаги муносабат асосида белгиланади.

Ўтимли ёки ўтимсиз бўлиш феъл англатадиган лексик маънога боғ-лик. Масалан, *ташла-* лексемаси 'ниманидир бир жойдан бошка бир жойга куч билан йўналтир-' маъносини англатади. Ушбу маъно таърифи таркибидаги 'ниманидир' семаси бу феъл лексема ўтимли эканини кўрсатади. *Ёт-* лексемаси 'маълум бир сатҳни ётиқ ҳолатда эгалла-' маъносини англатади. Ушбу маъно таърифи таркибида ҳаракат қаратиладиган предмет (воситасиз тўлдирувчи) мавжудлигини кўрсатадиган сема йўқ, шунга кўра бу лексема ўтимсиз дейилади.

Кўринадикки, ўтимли-ўтимсизлик бирор грамматик кўрсаткич олмаган феъл лексемаларда лексик-семантик ходиса сифатида мавжуд. Лекин бундай феълларнинг ўтимли экани ташқи кўрсаткичга эга: бундай феълга боғланадиган воситасиз тўлдирувчи – тушум келишигидаги лексемашакл ўтимлиликнинг ташқи маркери вазифасини бажаради (фр. *marquer* - 'белгили қилиш'). Демак, ўтимли феъл лексема

бирор грамматик кўрсаткич олмаган ҳолда *нимани, кимни* сўроғига жавоб бўладиган воситасиз тўлдирувчини бошқаради, ўтимсиз феъл лексемада бундай бошқарув бўлмайди. Кўринадики, бундай феъл лексемаларда ўтимли-ўтимсизлик соф семантик ҳодиса эмас, балки семантик-синтактик ҳодиса.

Ўтимли-ўтимсизлик феъл лексемаларгагига хос муҳим хусусият бўлиб, феълликка мансуб нисбат, ортгирма каби ҳодисалар ўтимли-ўтимсизликка асосланади.

Ўтимли феъл лексема воситасиз тўлдирувчидан ташқари воситали тўлдирувчини ҳам бошқариши мумкин: *ол- – ким кимдан нимани, бер- – ким кимга нимани* каби. Феъл лексеманинг ўтимлилигини белгилашда воситали тўлдирувчининг бор-йўклиги аҳамиятсиз.

Нисбат парадигмаси ва унга ёндош ҳодисалар

3-§. Ҳаракатнинг бажарувчиси билан ҳаракат ўтадиган предмет – воситасиз тўлдирувчи орасидаги ўзаро муносабатда бажарувчининг ҳолатини белгилайдиган морфемага нисбат ясовчиси дейилади, бундай морфемалар нисбат шакллари парадигмасини ташкил этади.

Нисбат парадигмаси ўзбек тилида мажхул нисбат ва унга зид кўйиб белгиланадиган аниқ нисбат шакллари билан иборат. Мажхул нисбат маркерли: *-л* аффикси билан ясалади: *айт-* → *айтил-*, *яса-* → *ясал-* каби. Баъзан *-л* аффикси *-н* шаклида кўшилади: *ол-* → *олин-*, *сайла-* → *сайлан-* каби. Кўринадики, мажхул нисбат ясовчи аффикс *-л*, *-н* алломорфемалари шаклида намоён бўлади; булардан *-л* асосий, *-н* эса иккиламчи алломорфема бўлиб, одатда феъл лексема таркибида *л* фонемаси мавжуд бўлса, шу фонеманинг таъсири билан аффикснинг ифода жиҳати бўлиб келган *л* товуши *н* товушига алмашади, шунинг натижасида *-л* ва *-н* алломорфемалари, *л* фонемасининг *л* ва *н* аллофонемалари юзага келади.

Бажарувчининг мажхуллашиши феъл лексемага *-л* аффиксини кўшин билан воқе бўлади, шунга кўра бу аффикс мажхул нисбат ясовчиси, бу аффикс қатнашадиган синтактик қурилма эса *мажхул қурилма* дейилади (Адабиётларда *пассив конструкция* термини ишлатилади). Мажхул қурилма ҳосил этиш учун асос бўлган синтактик қурилмага *аниқ қурилма* дейилади (Адабиётларда *актив конструкция* термини ишлатилади).

Мажхул нисбат аффикси кўшилган ўтимли феъл лексемага зид кўйиб (оппозитив муносабатда) бундай аффикс кўшилмаган ҳолат *аниқ нисбат* деб юритилади. Аниқ нисбат шаклини ясовчи аффикс

йўқ, бу нисбатнинг шакли мажхул нисбат шаклига зид қўйиб нол кўрсаткичли морфема деб белгиланади;

Хатни укам ёз + Ø + ди.
 ↑ ↑ ↑
 ХатØ — ёз + ил + ди.

Ўтимли-ўтимсизликда ҳаракат билан воситасиз тўлдирувчи муносабати асосга олинса, нисбатда бажарувчининг ҳолатида воқе бўладиган ўзгариш асосга олинади: эга вазифасидаги бажарувчи мажхуллашади, синтактик қурилмадан чиқади, воситасиз тўлдирувчи эса эга вазифасига ўтади. Расмий нутқ турида бажарувчи мажхуллашмай, воситали тўлдирувчи вазифасига ўтиши ҳам учрайди: *Хат укам томонидан ёзилди* каби.

Аниқ нисбатдаги феъл лексема воситали тўлдирувчини ҳам бошқариши мумкин. Бундай феъл лексемадан мажхул нисбат ясалганида воситали тўлдирувчи одатда ўзича сақланади:

Хатни укам менга бер + Ø + ди.
 ↑ ↑ ↑
 ХатØ — менга бер + ил + ди.

Демак, ўзбек тилида мажхул нисбатдан ва унга зидлаб белгиланганидан аниқ нисбатдан иборат икки аъзоли парадигма мавжуд. Мажхул нисбат ўтимли феъл лексемадан ясалади; бунда синтактик қурилма "бажарувчи эга + воситасиз тўлдирувчи + аниқ нисбатдаги феъл лексема" ҳолатидан "эга вазифасига ўтказилган воситасиз тўлдирувчи + мажхул нисбатдаги феъл лексема" ҳолатига трансформация қилинади (лот. *transformatio* - 'кайта қурилиш'). Мажхул нисбат ясалиши билан уч аъзоли синтактик қурилма одатда икки аъзоли синтактик қурилмага айланади, айни вақтда бажарувчи эга мажхуллашиб, воситасиз тўлдирувчи эга вазифасига ўтади. Бундай ўзгаришда тушум келишиги билан бош келишик орасидаги алоқа-муносабат намоён бўлади: тушум келишиги бош келишикка алмашади.

Мажхул нисбат ўтимли феъл лексемадан ясалади, шунга қўра аниқ нисбатда деб фақат ўтимли феъл лексеманигина айтиш тўғри. Ўтимсиз феъл лексема воситасиз тўлдирувчини бошқармайди; трансформацияланувчи бўлақлардан бири йўқлиги сабабли мажхул нисбат ясаб бўлмайди. Демак, ўтимсиз феъл лексема аниқ нисбат – мажхул нисбат ясалиши парадигмасида қатнашмайди.

4-§. Ўтимсиз феълга қўшиладиган *-л* аффикси мажхул нисбат шаклини эмас, балки шахсизлик шаклини ҳосил қилади: (*У уйга борди* → (*Уйга*) *борилди*, (*Икки километр*) *юрди* → (*Икки километр*)

юрлиди каби. Шахссизлик маъноси мажхуллик маъносидан кескин фарк қилади. Асли -л аффикси мажхул нисбат ясовчиси бўлиб, бу аффиксдан шахссизлик маъносини ифодалашда ҳам фойдаланилади. Маънодаги кескин фаркни ҳисобга олиб бу ерда ҳозирги ўзбек тили нуктайи назаридан -л оморфемалари ҳақида гапириш тўғри.

Шахссиз феъл кўринишда III шахс шаклида бўлади-ю, лекин III шахс маъноси (умуман, шахс маъноси) ифодаланмайди. Мажхул нисбатдаги феъл кўпинча III шахс шаклида ишлатилади ва бунда III шахс маъноси ифодаланади. Аниқ қурилмада воситасиз тўлдирувчи кишилиқ олмоши билан ифодаланса, мажхул қурилмада эгага айланади ва бунда мажхул нисбатдаги феъл уч шахсда тусланади: *Мени чақирди. → Мен чақирдим. Сени чақирди. → Сен чақирдинг* каби.

5-§. Мажхул нисбат ортгирма шаклидаги феълдан ҳам ясалади, чунки ортгирма ясовчиси ўтимсиз феълни ўтимлилаштиради: (*юр-+ғиз*) + *ил*- каби.

Демак, мажхул нисбат ўтимли феъл лексемадан ҳам, ўтимлилашган феълдан ҳам ясалади. Шунга кўра мажхул нисбатга зид қўйиб ўтимли феъл лексемани ҳам, ўтимлилашган феъл лексемани ҳам аниқ нисбатда деб баҳолаш тўғри: *Хатни ёзди → Хат ёзилди* ясалиши ўтимли аниқ нисбат асосида, (*Машина юрди → Машинани юргизди → Машина юргизилди* ясалиши ўтимлилашган аниқ нисбат асосида воқе бўлади. Буни чизмада қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Аниқ нисбат	Мажхул нисбат
Ўтимли феъл лексема:	<i>ёз + ил + ди</i>
Ўтимлилашган феъл лексема:	<i>юр + ғиз + ил + ди</i>

Асли *айир*- лексемаси тарихан 'алоҳида бўл-' маъносини англатган *аз*- феълдан -р аффикси билан ясалган ортгирма шакли бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида бундай қисмларга ажратилмайди, шунга кўра *айир*- лексемаси аниқ нисбатдаги ўтимли феъл дейилади.

Назарий жиҳатдан мажхул нисбат ҳар бир ўтимли, ўтимлилашган феълдан ясалиши керак, лекин амалда шундай эмас. Масалан, *Сен мени урдинг* дейилади-ю, *Мен [сен томондан] урилдим* дейилмайди. Бундай чекланишлар турли сабабларга кўра воқе бўлади.

6-§. Ўзлик шакли ҳам ўтимли феъл лексемадан ясалади, лекин мажхул нисбат шаклидан кескин фарк қилади. Буни айни бир феъл лексемадан ушбу икки шаклнинг ясалишида очик кўриш мумкин:

Кирни опам совун билан ювди.

КирØ ——— совун билан ювилди.

Кирни отам совун билан ювди.

Отам совун билан ювинди.

Кўринадики, ўзлик ясалишида бажарувчи аниқлигича сақланади, мажхуллашмайди; воситасиз тўлдирувчи йўқолади, ҳаракат бажарувчининг ўзида воқе бўлади, воситали тўлдирувчи одатда ўзгаришсиз сақланади. Демак, ўзлик шакли ясалишида синтактик қурилма тамоман бошқача трансформация қилинади.

Айрим ўтимли феъллардан ўзлик шакли ясалганда воситасиз тўлдирувчи йўқолмайди, балки воситали тўлдирувчига айланади:

Ёзувчи асарларини мақтади.

Ёзувчи асарлари билан мақтанди.

Отам мени қойиди.

Отам мenden қойинди.

Баъзи ўтимли феъллардан ўзлик шакли ясалганда синтактик қурилмада мураккаб ўзгариш воқе бўлади:

Хатти-ҳаракатим қизимни ээди.

Хатти-ҳаракатимдан қизим эзилди.

Бу ерда эга ўзича сақланмайди, сабаб ҳолига айланади; воситасиз тўлдирувчи ташланмайди, лекин воситали тўлдирувчига айланмай, эгага айланади; қурилмадан ўзлик маъноси ифодаланади. Ушбу трансформацияланиш эганинг ўзича сақланмагани билан ўзлик шакли ясалишидан фарқланади, воситасиз тўлдирувчининг эгага айланиши билан мажхул нисбат ясалишига ўхшайди; лекин трансформадан ўзлик маъноси ифодаланади.

Ўзлик шакли фақат ўтимли феъл лексемадан ясалади, лекин мажхул нисбат орттирма ясовчиси қўшилиши билан ўтимлилашган феълдан ҳам ясалади.

Ўзлик шакли *-н* аффикси билан ясалади: *ювин-, таран-, елтин-, қашин-* каби. Баъзи лексемаларга *-н* шаклида эмас, *-л* шаклида қўшилади: *эгил-, букил-, йиқил-* каби. Кўринадики, ўзлик шакли ясовчи *-н* аффикси бирламчи *-н* алломорфемаси шаклида ва иккиламчи *-л* алломорфемаси шаклида намоён бўлади; демак, бу ерда *н* фонемасининг *н* асосий аллофонемаси ва *л* иккиламчи аллофонемаси воқе бўлади (Мажхул нисбат ясалишида бунинг акси бўлиши юқорида таъкидланди). Айрим феъл лексемалардан ўзлик шакли *-ш* аффикси билан ясалади: *жойлаш-* каби.

7-§. Ҳар қандай ўтимли феъл лексемадан ўзлик шакли ясававермайди. Бундай шакл ясалиши учун ўтимли феъл лексема англатадиган ҳаракат бажарувчининг ўзида, ўз устида амалга ошадиган ҳаракат бўлиши лозим: *кийин-, артин-* каби.

Эк-, сугор-, ҳайда-, кес- каби ўтимли феъл лексемалардан ўзлик шакли ясалмайди, чунки бундай феъл лексема англатадиган ҳаракат бажарувчининг ўзида амалга оширилмайди.

8-§. *Қувон-, сескан-* каби феъллар – асли ўзлик шаклида, лекин булар тарихий тараккиёт натижасида таркибий қисмларга ажралмайдиган бўлган. Масалан, *сескан-* феъли ‘хис қил-’ маъносини англатувчи *сез-* феълнинг кучайтирув маъносини ифодаловчи *-к* аффикси қўшилган *сезик-* шаклидан ‘ўзлик’ маъносини ифодаловчи *-н* аффикси билан ясалган: (*сез + ик = сезик-*) + *ан = сезикан-* > *сезкан-* > *сескан-*. Товуш ўзгаришлари натижасида бу феъл таркибий қисмларга ажралмас ҳолатга келган. Бундай феъллар ҳозирги ўзбек тилида бир бутун ҳолда ўтимсиз феъл лексема дейилади.

Севин-, очил- (кўчма маънода) каби феъллар таркибидаги маъноли қисмларнинг чегараси ҳозирги ўзбек тилида аниқ кўриниб туради, лекин бу ерда *-н, -л* қўшилган лексемадан англашиладиган маъно билан *сев-, оч-* феълларидан англашиладиган маъно орасида боғланиш ҳозирги ўзбек тилида йўқолган: *сев-* - ‘муҳаббат боғла-’, *севин-* - ‘қувон-’ каби. Шунга кўра бундай феълларда ҳам ўзлик шакли ясовчиси ажратилмайди, бундай феъллар яхлитлигича ўтимсиз феъл лексемага тенг дейилади.

Ачин-, сизин-, учун- кабиларда шакл ясовчи қўшилган асос ўтимсиз, шунга қарамай ўзлик шакли ясовчи аффикс қўшилган. Бундан қатъи назар, асосдан англашиладиган маъно билан шакл ясовчи қўшилган асос англатадиган маъно орасида боғланиш йўқ; шунга кўра бундай феъллар ҳам ҳозирги ўзбек тилида маъноли қисмларга ажратилмайди, яхлитлигича ўтимсиз феъл лексема дейилади.

Э с л а т м а. *Ўйлан-, сўкин-* каби ўтимли феъллардан ясаишлар, *исин-, ўпкалан-, тўйин-, юмалан-, шошил-, тўхтал-* каби ўтимсиз феъллардан ясаишлар таркибидаги *-н / -л* аффикси асли ўзлик шакли ясовчиси эмас, балки ‘бироз’, ‘озми-кўпми’, ‘маълум даражада’ каби озайтириш маъносини ифодаловчи аффикс.

9-§. *Шодлан-, роҳатлан-, завқлан-, ҳолсизлан-, ўнгайсизлан-, фойдалан-* каби феъллар *-лан* аффикси билан ясалган бўлиб, бу қўшма аффикс таркибидаги *-н* қисми ўзлик шакли ясовчиси сифатида ажралмайди (масалан, *азоблан-, жабрлан-* феълларида ажралади). Шу сабабли бу тур лексемалар яхлитлигича ўзлик маъноси ифодаланадиган ўтимсиз феъл лексема дейилади.

10-§. Хуллас, ўзлик шакли санокли ўтимли феъл лексемалардан ясалади; бунда бажарувчи эга вазифасида сақланади, воситасиз тўл-

тўлдирувчи йўқолади, феъл англатадиган ҳаракат бажарувчининг ўзида амалга ошади. Бажарувчи эга ўз вазифасида сақлангани сабабли синтактик қурилма аниқ қурилмалигича (актив конструкциялигича) қолади. Демак, ўзлик шакли ясалиши жузъий ҳодиса бўлиб, ҳаракат бажарувчининг ўзида воқе бўлишини ифодалайди.

11-§. Биргалик шакли, аввало, санокли феъллардангина ясалади, иккинчидан, ўтимли феъл лексемадангина эмас, ўтимсиз феъл лексемадан ҳам ясалади: *ёз-* → *ёзиш-*, *учра-* → *учраш-* каби. Учинчидан, ҳаракатни бирлик ёки кўпликдаги ўзаро боғлиқ икки бажарувчи амалга оширади: *Онам билан онам қучоқлашди* каби. Бундай қурилмада *билан* кўмакчиси ва тенг боғловчиси вазифасида келади, ундан 'биргалик' маъноси ифодаланиб туради. Ҳар икки бажарувчи тенг мавқега эга бўлади, бирининг ҳаракати иккинчисига ва аксинча йўналтирилади; синтактик жиҳатдан бажарувчиларни англатадиган лексемашакллар бош келишиқда уюшиқ қаторни ташкил этади. Уюшиб келган лексемашакллардан III шахс маъноси ифодаланса, кесим III шахсда бўлади; уюшиқ қаторда I шахс кишилиқ олмоши қатнашса, кесимга I шахс кўплиқ тусловчиси, II шахс кишилиқ олмоши қатнашса, кесимга II шахс кўплиқ тусловчиси қўшилади: (*Онам билан мен*) *қучоқлашдик*. (*Онам билан сен*) *қучоқлашдингиз* каби.

Биргалик шакли ўтимли феъл лексемадан ясалганида синтактик қурилмада қуйидагича ўзгариш воқе бўлади:

Онам Ø *мени қучоқлади.*

(*Онам билан мен*) Ø *қучоқлашдик.*

Бунда воситасиз тўлдирувчининг тушум келишиги бош келишиқка алмашади ва бу лексемашакл эга вазифасидаги лексемашаклга *билан* воситасида уюшади. Кўринадики, ҳаракат қаратилган воситасиз тўлдирувчи йўқолмайди, балки мавжуд бажарувчига бош келишиқ шаклида қўшилади, бажарувчи иккита бўлади; бу бажарувчилар феълдан англашиладиган ҳаракатни бир-бирига нисбатан амалга оширади: ўтимли феъл ўтимсизлашади.

12-§. Биргалик шакли ўтимсиз феъл лексемадан ясалиши учун бундай феъл лексема воситали тўлдирувчини бошқара олиши керак. Биргалик шакли ясалганда ана шу воситали тўлдирувчининг келишиги бош келишиқка алмашади ва бундай лексемашакл эга вазифасидаги лексемашакл билан уюшиқ қатор ҳосил қилади:

Мен Ø *укамга учрадим.*

(*Мен билан укам*) Ø *учрашдик.*

Юқорида тасвирланган синтактик қурилмаларда бажарувчилар тенг вазиятда бўлади. Агар бажарувчилардан бирининг мавкеи устун кўйилса, синтактик қурилма ўзгача тузилади:

- 1) *Онам* Ø *мени қучоқлади.*
Онам Ø *мен билан қучоқлашди.*
- 2) *Укам* Ø *менга учради.*
Укам Ø *мен билан учрашди.*

Биринчи тур трансформацияда воситасиз тўлдирувчи, иккинчи тур трансформацияда эса *-га* келишигида шаклланган воситали тўлдирувчи *билан* кўмакчиси ёрдамида шаклланган воситали тўлдирувчига алмашади; асосий бажарувчи эса эга вазифасида сақланади. Биринчи тур трансформацияда ўтимли феъл лексема ўтимсизлашади, иккинчи тур трансформацияда феъл лексема ўтимсизлигича қолади.

Хуллас, биргалик шакли ясалиши жузъий ҳодиса бўлиб, ҳаракат икки бажарувчи орасида амалга оширилишини ифодалайди.

13-§. Биргалик шакли ифодалайдиган маъно деб 'кўмаклашиш' маъноси ҳам таъкидланади. Бундай шакл фақат ўтимли феъл лексемадан ясалади, синтактик қурилмада қуйидагича ўзгариш юз беради:

Онам Ø *кир[ни] ювди.*

Онам Ø *онамга кир[ни] ювишди.*

Кўринадики, бундай трансформацияда воситасиз тўлдирувчи, демак, феълнинг ўтимлилик хусусияти сақланади, ташқаридан бажарувчи эга қўшилади, мавжуд бажарувчи эга эса воситали тўлдирувчига айланади. Ҳаракатни асосан воситали тўлдирувчи вазифасига ўтган бажарувчи амалга оширади, ташқаридан қўшилган бажарувчи эса ҳаракатни амалга оширишда ёрдамлашади, аниқроғи, 'бироз', 'маълум даражада' бажаради.

Демак, бундай ясалишда ташқаридан кўмаклашадиган бажарувчи қўшилади ва у мавжуд бажарувчини воситали тўлдирувчига суради, воситасиз тўлдирувчи эса ўзича сақланади. Бундай трансформациялашни нисбат ясалиши деб бўлмайди, чунки нисбат ясалишида воситасиз тўлдирувчи ўзича сақланмайди, ташқаридан бажарувчи эга қўшилмайди.

'Кўмаклашиш' маъносини ифодалайдиган *-и* аффикси билан 'биргалик' маъносини ифодалайдиган *-и* аффикси ўзаро омоаффикслар деб баҳоланиши тўғри. 'Бироз', 'озми-кўпми' маъносини ифодалайдиган *-и* аффикси асли *оқар-*, → *оқариш-*, *ёри-* → *ёриш-* каби яслишлардаги *-и* аффикси билан боғланади: Бу ерда ҳам *-и* аффикси

‘бироз’, ‘озми-кўпми’ маъносини ифодалашга хизмат қилади. Асли *юр-* → *юрши-*, *бур-* → *буриш-*, *торт-* → *тортиш-* каби ясашишларда ҳам *-ш* аффикси ‘бироз’ маъносини ифодалайди.

Кўринадики, ‘кўмаклашиш’ маъноси ифодаланадиган курилмани биргалик шакли ясашишидан ажратиб, алоҳида ходиса сифатида талқин қилиш лозим.

14-§. Биргалик шакли ифодалайдиган маънолар каторида ‘кўплик’, ‘бирдан ортиқ шахс томонидан бажарилиш’ каби маънонинг таъкидланиши тўғри эмас, чунки бу ерда *-ш* аффикси фақат III шахс тусловчиси билан биргаликда ишлатилади, ‘кўплик’ (*Опаларим келишиди* каби) ёки ‘сизлаш’ (*Опалар келишиди* каби) маъносини ифодалашга хизмат қилади; бу аффикс тусловчилар парадигмасига мансуб бўлиб, биргалик шаклидан кейин ҳам кўшилаверади: *кучоқлашишиди* = *кўчоқлашидилар* каби.

Хуллас, ‘биргалик’ маъносини ифодалайдиган *-ш* аффиксидан таш-қари ‘бироз’ маъносини ифодлайдиган *-ш* аффикси ва ‘кўплик’ маъносини ифодалайдиган *-ш* аффикси мавжуд; бу уч аффикс оморфемалар деб баҳоланиши лозим.

15-§. Таркибида *-н* қисми қатнашадиган *-лан* аффикси мавжуд бўлганидек, таркибида *-ш* қисми қатнашадиган *-лаш* аффикси ҳам мавжуд. Бу қўшма аффикс таркибидаги *-ш* қисми биргалик шакли ясовчиси сифатида ажралмайди, *-лаш* аффикси яхлитлигича феъл лексема ясади: *гаплаш-*, *бирлаш-* каби. Бундай ясама феъллар биргалик маъноси ифодаланадиган ўтимсиз феъл лексема дейилади.

-лаш қўшма аффикси таркибидаги *-ш* қисми ‘кўмаклашиш’, ‘бироз’ маъносини ифодалайдиган аффиксларга тенг ҳолат ҳам мавжуд: *кўмак-лаш-*, *ёрдамлаш-*; *равшанлаш-*, *қалинлаш-* каби. ‘Биргалик’, ‘кўмаклашиш’, ‘бироз’ маъноларини ифодалайдиган *-ш* аффикслари оморфемалар дейилганидек, бундай маъноларни ифодалайдиган *-лаш* қўшма аффикслари ҳам оморфемалар деб баҳоланиши керак.

16-§. Орттирма шакли мажхул нисбатдан ҳам, ўзлик шаклидан ҳам, биргалик шаклидан ҳам кескин фарқ қилади.

Биргалик шаклига ўхшаш томони шуки, орттирма шакли ўтимли феъл лексемадан ҳам, ўтимсиз феъл лексемадан ҳам ясалади, лекин биргалик шакли жуда чекланган миқдорда ясалади, орттирма шакли эса деярли ҳар бир ўтимли ва ўтимсиз феълдан, ҳатто ўзлик шаклидаги, биргалик шаклидаги феълдан ҳам, орттирма шаклидаги феълдан

ҳам ясалaveraди. Ўзлик шакли ва биргалик шакли орттирма шаклидан ясалмайди.

Орттирма шаклининг ўзига хос яна бир хусусияти шуки, ясовчи аффикслари кўп: *-тир, -т, -гиз, -з, -р, -сам*. Бу аффикслардан *-тир* аффикси асосан икки шаклда (*-тир, -дир*), *-гиз* аффикси эса саккиз шаклда (*-гиз, -киз, -қиз, -ғиз, -каз, -газ, -қаз, -газ*) ишлатилади. Бу аффиксларнинг алломорфемалари асоснинг охириги товуши ва асос таркибидаги овоз товуш таъсирида юзага келади.

Орттирма шаклининг энг муҳим белгиси шуки, синтактик курилмага ташқаридан бажартирувчи эга кўшилади; шунинг учун ҳам бундай шакл *орттирма* деб номланади. Ташқаридан кўшиладиган бажартирувчи эга мавжуд бажарувчи эгани одатда воситасиз тўлдирувчига айлантиради. Синтактик курилмадаги бундай ўзгариш аввало тўлдирувчини бошқармайдиган ўтимсиз феъллардан ясашида очик кўринади (Бунда ўтимлилашиш воқе бўлади):

Синглим Ø йиғлади.

Акам Ø синглимни йиғлатди.

Воситали тўлдирувчини бошқарадиган кўпчилик ўтимли феъл лексемалардан орттирма ясалганида бундай тўлдирувчи ўзича сақланади:

Сиз Ø менга ўхшайсиз.

Укам сизни менга ўхшатади.

Воситали тўлдирувчини бошқармайдиган айрим ўтимсиз феъл лексемалардан орттирма ясалганида бажартирувчи эга вазифасига сабаб холи ўтади:

Гапларингдан мен Ø ҳовлиқдим.

Гапларинг Ø мени ҳовлиқтирди.

Фақат воситасиз тўлдирувчини бошқарадиган ўтимли феъл лексемалардан орттирма ясалганида ташқаридан бажартирувчи эга кўшилади, бунинг таъсирида бажарувчи эга воситали тўлдирувчи вазифасига ўтади; воситасиз тўлдирувчи ўзича сақланади:

Мен Ø вазифани бажардим.

Сиз Ø менга вазифани бажартирдингиз.

Ҳам воситасиз тўлдирувчини, ҳам воситали тўлдирувчини бошқарадиган ўтимли феъл лексемаларда бу тўлдирувчилар ўзича сақланса, бажарувчи эга бошқа бир шаклдаги воситали тўлдирувчига айланади:

Мен Ø бу гапни унга айтдим.

Сиз Ø мен орқали бу гапни унга айттирдингиз.

Хуллас, орттирма шакли ўтимсиз феъл лексемадан ҳам, ўтимли феъл лексемадан ҳам ясалганида бажартирувчи эга одатда ташқаридан

қўшилади; орттирма шаклининг мохиятини худди шу ҳодиса белгилайди. Ташқаридан қўшиладиган бажартирувчининг таъсири билан юзага келадиган ўзгаришлар феъл лексеманинг бошқарув хусусиятига ва бошка айрим жиҳатларига боғлиқ ҳолда турлича воқе бўлади.

17-§. Орттирма шакли ясовчи аффикс кетма-кет иккита қўшилиши мумкин. Бундай қўшилиш ўтимсиз феъл лексемаларда ҳам, ўтимли феъл лексемаларда ҳам воқе бўлади: *ўйнаттир-, юреиздир-, ўқиттир-, беваттир-, бошлаттир-* каби. Бундай ясаишларда биринчи ва иккинчи бажартирувчилар ҳақида гапириш лозим бўлади:

Мен Ø университетда ўқидим.

Отам Ø мени университетда ўқитди.

Бобом Ø отамга мени университетда ўқиттирди.

18-§. Орттирма шаклидан ўзлик шакли, шунингдек, биргалик шакли ясалмайди; аксинча ўзлик шаклидан ва биргалик шаклидан орттирма шакли ясалади (Орттирма шакли мажҳул нисбатдаги феълдангина ясалмайди). Ўзлик ясовчиси билан орттирма ясовчисининг, шунингдек биргалик ясовчиси билан орттирма ясовчисининг ўзаро алмашмаслиги, орттирма ясовчисининг ўзлик шаклидан, биргалик шаклидан ясалавериши орттирма шакли ўзлик ва биргалик шакли билан ўзаро парадигматик муносабат ҳосил этмаслигини кўрсатади.

Ўзлик шаклидан, биргалик шаклидан мажҳул нисбатнинг ясалмаслиги табиий: бундай шакллардаги феъл ўтимсизлашган бўлади. Орттирма шаклидан мажҳул нисбат ясалади, чунки бундай шаклдаги феъл ўтимлилашган бўлади.

Кўринадики, ўзлик шаклидаги, биргалик шаклидаги ўтимсизлашган феъл аслида ўтимсиз бўлган феъл лексемалар қатори нисбат ясаиши парадигмасидан холи бўлади. Хуллас, нисбат парадигмаси мажҳул нисбат ва унга зидланишда белгиладиган аниқ нисбатдан иборат; аниқ нисбатдаги феъл ўтимли феъл ёки ўтимлилашган феъл бўлади.

19-§. Ўзлик шакли, биргалик шакли фақат ўтимли феълдан, шунда ҳам санокли феълдан ясалади. Айрим ўтимли феъллардан ўзлик шакли ясалади-ю, биргалик шакли ясалмайди ва аксинча. Демак, ўзлик, биргалик шакли ясаиши барча ўтимли феъл лексемаларга мансуб ҳодиса эмас, айрим ўтимли феъллардагина воқе бўладиган жузвий ҳодиса.

Мажҳул нисбат барча ўтимли феъллардан ҳам, орттирма шакли ясаиши оқибатида ўтимлилашган феъллардан ҳам ясалади. Шунга кўра том маънодаги нисбат деб мажҳул нисбатни айтиш лозим. Мажҳул нисбат ясаиши учун асос вазифасини бажарадиган феълларни мажҳул нисбатга зид қўйган ҳолда аниқ нисбатда деб белгилаш тўғри. Шунда нис-

бат парадигмаси икки аъзоли бўлади. Аниқ нисбатда деб ўтимли феъл лексемалар, шунингдек, орттирма шакли ясалиши билан ўтимлилашган феъллар белгиланади, ана шундай феълларда аниқ нисбат нол кўрсаткичли морфема билан ифодаланади:

1) ўтимли феълларда: билØ-, қўрØ-, олØ-, берØ-, ёзØ- каби;

2) ўтимлилашган феълларда:

а) оқизØ-, чиқарØ-, ўтиргизØ- каби;

б) ювинтирØ-, кийинтирØ-, уйлантирØ- каби;

в) қучоқлаштирØ-, муштираштирØ- каби.

Демак, орттирма шакли ясалиши, синтактик курилмада ўзига хос ўзгартиришлар хосил қилиши билан бирга, ўтимсиз, ўтимсизлашган феълни ўтимлилаштиради ва шу орқали мажхул нисбат ясалиши учун шароит юзага келтиради. Ўтимсиз феъл лексемадан, шунингдек ўзлик, биргалик шакли ясалиши билан ўтимсизлашган феълдан мажхул нисбат ясалмайди.

Хуллас, нисбат парадигмаси барча феъллар учун умумий ҳодиса эмас; аниқ нисбат ва мажхул нисбат зидланиши фақат ўтимли ва ўтимлилашган феъллардагина мавжуд. Ўзлик шакли, биргалик шакли -- нисбат парадигмасига ёндош ҳодисалар. Орттирма шакли ясалиши ҳам нисбат ясалиши эмас, алоҳида ҳодиса; лекин орттирма ясалиши нисбат ясалиши учун замин ҳозирлайди.

20-§. Назарий жиҳатдан бир феъл лексемага айни бир морфем парадигманинг икки кўрсаткичи қўшилмайди; парадигманинг бир кўрсаткичи иккинчисига алмашади. Шу нуқтани назардан ёндашиб *безантирилди, учраштирилди, таништирилди, безаттирилди* каби ясалишларни қандай изохлаш мумкин? Бу феълларнинг барчаси – -л аффикси билан ясалган мажхул нисбатда; бу аффикс қўшилган асос ўтимлилашган феъл бўлиб, мажхул нисбатга зид қўйган ҳолда аниқ нисбатда дейилади. Бундай феъллар таркибидаги *-тир* аффикси нисбат ясовчиси эмас, орттирма шакли ясовчиси. Айни бир феълга кетма-кет иккита орттирма шакли ясовчисининг қўшила олиши бундай ясовчи нисбат ясовчиси эмаслигини очиқ кўрсатади.

Қиёс қилинг:

1) *безаØ-* ким нимани (аниқ нисбат)

безал- нимаØ (мажхул нисбат)

2) *безатØ-* ким кимга нимани (аниқ нисбат)

безатил- кимга нимаØ (мажхул нисбат)

3) *безаттирØ-* ким ким орқали кимга нимани (аниқ нисбат)

безаттирил- ким орқали кимга нимаØ (мажхул нисбат)

Биринчи мисолда мажхул нисбат ўтимли феълдан ясалган; мажхул нисбатга зид кўйиб бундай ўтимли феъл аниқ нисбатда дейилади. Мажхул нисбат ясалиши билан аниқ нисбатдаги феълга хос синтактик қурилманинг бажарувчи эга бўлаги мажхуллашади, одатда синтактик қурилмадан чиқади, воситасиз тўлдирувчи тушум келишиги бош келишикка алмашган ҳолда эга вазифасига ўтади.

Иккинчи, учинчи мисолларда орттирма шакли ясалиши билан синтактик қурилмага ташқаридан бажартирувчи эга кўшилади, шу муносабат билан бажарувчи эга воситали тўлдирувчи вазифасига ўтади. Орттирма шакли кетма-кет икки аффикс билан ясалса, биринчи бажартирувчи иккинчи бажартирувчининг таъсирида воситали тўлдирувчи вазифасига ўтади. Бундан қатъи назар, синтактик қурилмада мажхул нисбат ясалишига боғлиқ ҳолда воқе бўладиган ўзгаришлар ҳар уч мисолда айнан.

Демак, *безаØ*- феъли катори *безатØ*-, *безаттирØ*- каби феъллар ҳам аниқ нисбатда деб баҳоланиши лозим.

Худди шунингдек *ювØ*- → *ювил*- катори *ювдирØ*- → *ювдирил*-, *ювинтирØ*- → *ювинтирил*-, *қучоқлаштирØ*- → *қучоқлаштирил*- каби зидланишларда ҳам биринчи қисм аниқ нисбатда, иккинчи қисм мажхул нисбатда деб баҳоланиши лозим.

Ўзлик шакли, биргалик шакли ясалишида бажарувчи мажхуллашмайди, синтактик қурилмадан чиқарилмайди, маълум ўзгариш билан сақланади, воситасиз тўлдирувчи синтактик қурилмадан чиқарилади ёки воситали тўлдирувчига айлантиради. Кўринадики, бундай ясалишларда аниқ (актив) синтактик қурилмалик ҳолати сақланади, фақат ўтимли феъл ўтимсизлашади. Айтилганларга кўра ўзлик шаклини, биргалик шаклини айрим ўтимли феълларгагина хос шакл ясалиши деб баҳолан тўғри.

21-§. Нисбат парадигмаси ва унга ёндош ходисаларни чизмада куйидагича кўрсатиш мумкин.

Нисбат парадигмасидан холи шакллар	Шахсли феъл шакллари		Шахсиз феъл шакллари
	Нисбат парадигмаси		
	Аниқ нисбат	Мажхул нисбат	
	1) ўтимли феъл лексема: <i>яса+Ø</i> - <i>беза+Ø</i> -	<i>яса + л</i> - <i>беза + л</i> -	

	2) ўтимли феъл лексема + орттирма шакли (қайта ўтимли феъл шакли):	яса- + т + ил-	-
	3) ўтимсиз феъл лексема + орттирма шакли (ўтимлилашган феъл):	юр Ø гиз Ø ил -	-
	4) ўзлик шаклидаги феъл + орттирма шакли (ўтимлилашган феъл):	юв+ин+тир+ил-	-
	5) биргалик шаклидаги феъл + орттирма шакли (ўтимлилашган феъл):	Учра+ш+тир+ил-	-
1) ўтимсиз феъл лексема:			
бор-,	-	-	бор + ил-,
кел-,	-	-	кел + ин-,
фойдалан-	-	-	фойдалан+ил-
бирлаш-	-	-	бирлаш + ил-
2) ўтимли феъл лексема + ўзлик шакли (ўтимсизлашган феъл):			
юв + ин-	-	-	юв + ин + ил-
3) ўтимли феъл лексема + биргалик шакли (ўтимсизлашган феъл):			
учра + ш-	-	-	учра+ш+ил-

Феълнинг бўлишли-бўлишсиз шакллари парадигмаси

1-§. Феълнинг бўлишли ва бўлишсиз шакллари ўзаро зидланадиган икки аъзоли парадигма ҳосил қилади. Бўлишсиз шакл маркерли бўлиб, асосан *-ма* аффикси билан ясалади; бундай аффикс кўшилмаган шакл бўлишли шакл дейилади; бўлишли шакл нол кўрсаткичли морфема билан ифодаланади: *кел + Ø ↔ кел + ма-* каби.

Бўлишли-бўлишсизлик маъносини ифодаладиган морфема нисбат морфемасидан кейин кўшилади, шунга кўра аниқ нисбатдаги феълнинг бўлишли шакли *кўр + Ø+Ø-*, *кел + тир + Ø+Ø-*, *юв + ин + тир + Ø+Ø-*, *муштра + ш + тир + Ø+Ø-* тарзида ёзиб кўрсатилади; бунда биринчи нол кўрсаткичи аниқ нисбат учун, иккинчи нол кўрсаткичи бўлишли шакл учун ёзилади; буларни ўзаро рим рақамлари қўйиб фарқлаш зарур: *кўр + ØI + ØII-* каби.

Мажхул нисбат, шунингдек, ўзлик шакли ва биргалик шакли аффикс билан ясалади, шунга кўра *ØII* рамзининг ўзи ёзилади: *кўр + ил + ØII-*, *юв + ин + ØII-*, *муштра + ш + ØII-* каби.

Ўтимсиз феъл лексема нисбат ясалишидан холи бўлгани туфайли нисбат кўрсаткичи ёзилмайди: *бор + ØII- ↔ бор + ма-* каби.

2-§. Айрим феъл шаклларида бўлишсизлик маъноси *эмас* морфемаси билан ҳам ифодаланади: *бор + ма + ган + ман || бар + ган + эмас + ман* каби. Умуман, *эмас* морфемаси асосан феъл бўлмаган туркум лексемаларига кўшилади: *дурадгор эмасман*, *синчков эмассиз* каби.

3-§. Жуда чекланган ҳолда *йўқ* инкор лексемаси бўлишсиз шакл ясовчиси вазифасини бажаради. Бунда *йўқ* лексемаси *-ган*, *-ётган* аффикслари билан ясалган замон шаклига кўшилади, замон ясовчисидан кейин нисбатловчи қатнашади: *бор + ган + им + йўқ*, *бор + а + ётган + им + йўқ* каби.

Бўлишсизлик шаклининг бундай ясалишини *бор + ган + эмас + ман* каби шакл ясалишига, шунингдек *бор + ма + ган + ман* каби шакл ясалишига трансформациялаш мумкин. Кўринадикки, *борганим йўқ* каби ку-рилма таркибида катнашаётган *йўқ* қисми *эмас*, *-ма* морфемаларига муқобил, шунга кўра бундай курилма таркибида катнашадиган *йўқ* қисмини инкор морфемаси деб аташ мумкин. Демак, бу уч бўлишсизлик шакли ясовчилари ўзаро синоним.

Тарихан *йўқ* лексемаси катнашадиган бундай курилма *Менинг борганим йўқ* кўринишига эга бўлиб, қаратувчили бирикмашакл эга вазифасида, *йўқ* лексемаси эса кесим вазифасида келган; қаратувчининг келишиги бош келишикка алмашганидан кейин бу лексемашакл эга вазифа-

сини, курилманинг қолган қисми (*борганим йўқ*) яхлитланиб кесим ва-зифасини бажарадиган бўлган. Бундай синтактик қайта бўлиниш нати-жасида кесимнинг янгича шаклланиши вужудга келган. Бундай курилмада шахс-сон маъноси тусловчи билан эмас, нисбатловчи билан ифодаланади: *бор + ма + ган + ман = бор + ган + им + йўқ* каби.

4-§. "Мустақил феъл + кўмакчи феъл" қурилишли аналитик грамматик шаклларда бўлишсиз шакл ясовчиси уч хил қўшилади:

1) Мустақил феълга қўшилиб, шу феъл англатадиган ҳаракатнинг воқе бўлмаслигини ифодалайди: *кел + ма + й + = қўй + ди* каби;

2) Кўмакчи феълга қўшилиб, ҳаракат шу кўмакчи феъл ифодалайдиган маънода воқе бўлмаслигини ифодалайди: *айт + ØI + иб + қўй + ма + ди* каби;

3) Ҳар икки қисмга қўшилиб, бўлишли шакл ясалади; бунда бў-лишлилик маъноси катъий тарзда ифодаланади: *айт + ма + й + қўй + ма + й + ди = 'албатта айтади'* каби.

5-§. Айрим истиснолардан ташқари, ҳар бир феъл шакли бўлишли ва бўлишсиз шаклда ишлатилади: *кел + ØII ↔ кел + ма, кел + ØII + ди ↔ кел + ма + ди, кел + ØII + иб ↔ кел + ма + й* каби. Бу умумий қондадан айрим чекланишлар қуйидагича:

1) Мақсад равишдоши ясаладиган асос фақат бўлишли шаклда бўлади: *кўрсани (< кўрсали) келдим* каби;

2) *-моқчи* аффикси билан ясаладиган истак майли шаклида бўлишсизлик *-ма* аффикси билан ясалмайди, балки *эмас* морфемаси билан ясалади: *бор + моқчи + эмас + ман* каби.

6- §. Бўлишли-бўлишсиз шакл ясалиши парадигмасини чизма билан қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Феъл шакллари	Бўлишли шакл	Бўлишсиз шакл
1) Барча феъл шакллари (қуйидаги жузъий истиснолар билан)	<i>бор + ØII + ди</i>	<i>бор + ма + ди</i>
1) Аналитик грамматик шаклда	<i>айт + ØI + ма + й + қўй + ма + й + ди</i>	<i>айт + ØI + ма + й + қўйди, айт + ØI + иб + қўй + ма + ди</i>
3) <i>-ган, -ётган</i> аффикси билан ясалган замон шакллари	<i>бор + ØII + ган + ман</i>	<i>бор + ма + ган + ман, бор + ган + эмас + ман, бор + ган + им йўқ</i>
4) <i>-моқчи</i> аффикси билан ясалган истак майли	<i>бор + ØII + моқчи + ман</i>	<i>бор + моқчи + эмас + ман</i>
5) <i>-гани (<-гали)</i> аффикси билан ясалган мақсад равишдоши	-	-

ФЕЪЛНИНГ БОШҚА ТУРКУМЛАРГА МОНАНД ШАКЛЛАРИ

1-§. Адабиётларда "фёълнинг функционал формалари" номи билан куйидаги ҳодисалар тасвирланади: 1) ҳаракат номи, 2) сифатдош, 3) равишдош (Баъзи адабиётларда булар каторига "соф фёъл" номи билан тусловчили фёъл шакли ҳам кўшилади). Бу ҳодисалар "функционал форма" деб фёълни маълум бир синтактик вазифада келишга мослаши туфайли номланган. Асли "синтактик вазифада келишга мослаш" – бундай шакл ясашишларининг ташқи хусусияти. Бундай шакл ясашишлари аввало фёъл туркуми доирасида унинг от туркумига, сифат туркумига, равиш туркумига монанд шакллари ясайди, шундай шакл ясашиши туфайли фёълнинг отдош (субстантив) шакли, сифатдош (атрибутив) шакли, равишдош (адвербиал) шакли ҳосил қилинади ва фёъл лексемани от каби, сифат каби, равиш каби ишлатиш имконияти пайдо бўлади, фёъл лексема отдош шакли орқали от лексема, сифатдош шакли орқали сифат лексема, равишдош шакли орқали равиш лексема бажарадиган синтактик вазифада келади. Энг ажойиб жиҳати шуки, равишдош шакли фёъл лексемани фёъл лексеманинг ўзига тобе бўлак – ҳолловчи вазифасида боғлаш учун хизмат қилади.

Фёълнинг отдош шакли

2-§. Адабиётларда бу ҳодисанинг "ҳаракат номи" деб юритилаши ўринли эмас, чунки предметнинг номи деб от лексеманинг ўзи, предметга хос сифатий белгининг номи деб сифат лексеманинг ўзи айтилганидек, ҳаракатнинг номи деб фёъл лексеманинг ўзи айтилиши тўғри. Фёъл туркуми доирасидаги ушбу шаклни сифатдош, равишдош терминлари катори **о т д о ш ш а к л** деб номлаш мантиқан тўғри бўлади.

Фёълнинг отдош шаклига хос (шунингдек, сифатдош, равишдош шаклларига хос) фёъллик белгиларини таъкидлаш ўринсиз: фёъл шакли бўлгани учун бундай шакл ясашишига хос бўлган ўтимли-ўтимсизлик, нисбат, ўзлик, биргалик, орттирма маънолари, бошқарув хусусияти ўзича сақланади. Отдош шакли ясашиши туфайли фёлга от лексемага хос шакллар кўшилади ва шунга мос ҳолда синтактик вазифа бажаради. Фёълнинг отдош шаклида фёъл англатадиган ҳаракат-ҳолат предмет тарзида тақдим қилинади.

3-§. Фёълнинг отдош шакли *-и, -в, -моқ* аффикслари билан ясалади.

1. *-и* аффикси ҳозирги ўзбек тилида энг кўп ишлатилади. Фёълнинг бу аффикс билан ясалган отдош шакли сонлаш парадигмасининг одатда бирлик шаклида ишлатилади, нисбатлаш ва турлаш

парадигмаларининг барча шаклларида ишлатилаверади. Қайси келишиқда (қайси кўмақчи билан) ишлатилишига мос равишда эга, қаратувчи, тўлдирувчи каби синтактик вазифани бажаради: *Келишинг (қийин бўлди). Айтишига (тилим бормаиди). Саёқ юришининг (оқибати – шу). Келиши билан (ишга тушиб кетди)* каби.

-ш аффикси билан ясалган отдош шаклнинг от лексемага айланиш ҳоллари учрайди; бундай ходиса кўпинча калькалаш оқибатида воқе бўлади: *вход – кириш-, выход – чиқиш-, бег – югуриш-, война – уруш-* (< уриш-) каби.

2. -в аффикси ҳозирги ўзбек тилида -ш аффиксига нисбатан оз ишлатилади; бошқа хусусиятлари билан -ш аффиксидан фарқ қилмайди: *Ёзув-чизув ишлари билан (кўп шугулланади)* каби.

-в аффикси билан ясалган шаклнинг отга айланиши -ш аффикси билан ясалган шаклдагидан кўра кўп воқе бўлади: *сайлов-, қутлов-, қўрқув-* каби.

-в аффикси билан ясалган шаклга -чи аффиксини қўшиб шахс оти ясалади: *ўқувчи-, ёзувчи-, сотувчи-* каби. Бундай ясалиш тарихан *ёзғучи* шаклига эга бўлган, -вчи таркибидаги в қисми -ғу аффиксининг товуш ўзгариши оқибатида юзага келган деб ҳам изоҳланади.

3. -моқ аффикси ҳозирги ўзбек тилида феълнинг отдош шакли ясовчиси сифатида деярли ишлатилмайди; асосан *Ер ҳайдамоқ – бормоқ-келмоқ ..* каби иборалар таркибида сақланиб келади. *Таклиф этилган манзилга бормоқ даркор* каби кўтаринки услубда тузилган жумлаларда -ш аффикси эмас, -моқ аффикси ишлатилади.

-моқ аффиксининг олдинги икки аффиксдан муҳим фарқи шуки, -моқда замон ясовчиси, -моқчи майл ясовчиси шу аффикс асосида ҳосил қилинган.

-моқ аффиксидан феълларни ўзбекча луғатга киритиш шакли сифатида фойдаланилади. Асли ўзбек тилида феълнинг махсус инфинитив шакли йўқ. Ўзбек тили луғатига феълнинг -моқ шаклида киритилиши шартли (Баъзи туркий тиллар луғатига феъл -в шаклида киритилади). Маҳмуд Кошғарий ўз луғатига феълларни араб тили грамматикаси таъсирида аниқ яқин ўтган замон шаклида (*борди, берди* каби) киритган. Энг тўғри йўл – феълни қирғиз тили луғатида қилинганидек лексема ҳолатида (*бор-, бер-* каби) киритиш.

Умуман, юқорида тасвирланган уч аффикс айна бир маънони ифодалайди, замонийлиги, қўлланувчанлиги ва баъзи бошқа белги-хусусияти билан ўзаро фарқланади. Шу асосда бу уч аффиксни синонимлар дейиш мумкин.

Феълнинг сифатдош шакли

4-§. Сифатдош шакли феъл англатадиган ҳаракат-ҳолатни предметнинг белгиси сифатида (сифатдан фаркли ҳолда актив белгиси тарзида) тақдим қилади. Сифатдош шакли ҳозирги ўзбек тилида қуйидагича ясалади:

1) *-ган* аффикси билан ясалади. Бу сифатдош ясовчиси ҳозирги ўзбек тилида энг кўп ишлатилади, ҳаракатни ўтган замонда воқе бўлган белги сифатида ифодалайди: *келган* (қуним-), *ўқиган* (китобинг-), *берган* (ваъданг-) каби.

Бу сифатдош шакли *ёт-*, *тур-*, *ўтир-*, *юр-* ҳолат феълларидан ясалганида ушбу лексемаларнинг лексик маъноси таъсирида ҳозирги замон маъноси ифодаланади: *ёнимда ўтирган дўстим-*, *стол устида ётган китоб-* каби.

-ган аффикси ўзи қўшилладиган асоснинг қандай товуш билан тугашига қараб уч алломорфема шаклида намоён бўлади: а) *к*, *г* товушига тугаса, *-кан* шаклида: *тик + кан*, *туг + ган* > *туккан* каби; *к*, *қ* товушидан бошқа шовкин товушга тугаса ҳам, *-кан* шаклида қўшилади: *ет + кан* (*етган* ёзилади), *ич + кан* (*ичган* ёзилади) каби; б) *қ*, *ғ* товушига тугаса, *-қан* шаклида: *чиқ + қан*, *йиғ + ган* > *йиққан* (*йиғган* ёзилади) каби; в) овоз, овоздор, овозли товушга тугаса, *-ган* шаклида: *ишла + ган*, *юр + ган*, *оз + ган* каби.

2) *ётган* аффикси билан ясалади, ҳаракатни ҳозирги замонда воқе бўлаётган белги сифатида ифодалайди: *кел + а + ётган* (*киши-*), *ўқи + й + ётган* (*китобим-*) каби. Ушбу қўшма аффикс асли *ёт-* феълнинг *-ган* аффикси билан ясалган сифатдош шаклига тенг бўлиб, кейинчалик мазмунан ва шаклан яхлитланиб, аффиксга айланган.

Қиёс қилинг: 1) *олма тишлаб ётган бола-*, 2) *олма тишлай ётган бола-*. Бу бирикмаларда икки мустақил феъл ўзаро *-б* равишдош шаклида ва *-а/-й* равишдош шаклида боғланган. Кейинчалик *-б* равишдоши қатнашган бирикма ўзича сакланган, *-а/-й* равишдоши қатнашган бирикмада жиддий ўзгариш воқе бўлган: *ёт-* феъли мустақил лексик маъно англатишдан 'ҳозирги' каби грамматик маънони ифодаловчи аффиксоид ҳолатига ўтган, натижада *-ган* аффикси билан яхлитланиб, қўшма аффикс юзага келган. Бундай яхлитланишга *-а/-й* равишдош шаклидаги феълда мустақил ишлатилиш хусусиятининг йўқола бошлагани ҳам сабаб бўлган.

ётган яхлитлигича қўшма аффиксга айланган бўлса ҳам, *ёт-* қисмининг асли феъл лексемалик хусусияти қисман сакланган: бу қўшма аффикс феъл асосига *-а/-й* равишдош аффикси орқали

қўшилади: *кел + а + ётган* каби. Феъл асоси овоз товуш билан тугаганда бу равишдош аффиксининг *-й* алломорфемаси қўшилади, қатор келиб қолган *йй* товушлари талаффузда сингишиб, бир *й* товуши айтилади ва шундай ёзилади: *ўқи + й + йотган > ўқийотган* каби (*ўқиётган* ёзилади). Бу ерда *-ётган* аффикси феъл асосига гўё тўғридан тўғри қўшилаётгандек кўринади.

-ётган аффиксида ҳозирги замон маъносини *ёт-* қисми ифодалайди; тўрт ҳолат феълларидан бири сифатида ҳам *ёт-* феъли ҳозирги замон маъносини ифодалашга хизмат қилади: *ётибман* каби; *ёт-* феълининг ҳозирги замон маъносини ифодалаш *-ётган* қўшма феъли таркибида ҳам сақланган.

3) *-диган* аффикси билан ясалади, ҳаракат келаси замонда воқе бўладиган белги сифатида ифодаланади: *кел + а + диган (киши-), (яхши) ишла + й + диган (ходим-)* каби. Ушбу қўшма аффикс асли *тур-* феълининг *-ган* аффикси билан ясалган сифатдош шакли бўлиб, кейинчалик *тур-* қисми товуш ўзгаришлари натижасида *ди* талаффуз қилинадиган бўлган, мазмунан ва шаклан яхлитланиб, аффиксга айланган: *ўқи + й + турган > ўқийдиган* каби.

Киёс қилинг: 1) *ўқиб турган*, 2) *ўқий турган*. Бу бирикмаларда икки мустақил феъл *-б* равишдоши шаклида ва *-а/й* равишдоши шаклида боғланган. Кейинчалик *-б* равишдоши қатнашган бирикма ўзича сақланган, *-а/й* равишдоши қатнашган бирикмада яхлитланиш воқе бўлган, чунки *тур-* феъли мустақил лексик маъно англатишдан 'доимий', 'келгуси' каби грамматик маънони ифодаловчи аффиксоид ҳолатига ўтган, *-ган* аффикси билан яхлитланиб, қўшма аффикс юзага келган. Бундай яхлитланишга *-а/й* равишдоши шаклидаги феълнинг мустақил ишлатилиш хусусияти йўқола бошлагани ҳам сабаб бўлган.

-диган қўшма аффикси таркибидаги *ди-* (< *тур*) қисми аллақачон шаклан ва мазмунан ўзгариб кетган бўлса ҳам, феъл асосига қўшилишида лексемалик хусусиятини сақлаган: асосга *-а/й* равишдоши шакли орқали қўшилади: *бор + а + диган, ўқи + й + диган* каби.

Кўринадик, мустақил феъл асосига *-ган* аффиксини қўшиб ўтган замон маъноси ифодаланган. Ҳозирги ва келаси замон маъноси мустақил феъл сифатида *ёт-*, *тур-* ҳолат феълларига *-ган* аффиксини қўшиб ифодаланган; кейинчалик *ёт-*, *тур-* феъллари қўшимчанинг таркибий қисмига айланган.

Юқорида тасвирланган уч сифатдош ясовчиси уч замон маъносини ифодалаш *жиҳатидан* ўзаро микроанизим ҳосил қилади. Ҳар уч

замон маъносини ифодалашига кўра нутқда асосан шу уч сифатдош шакли ясовчилари энг кўп ишлатилади.

5-§. Феълнинг сифатдош шакли *-р/-с, -ажак, -миш, -гуси, -аси* аффиксилари билан ҳам ясалади:

4) *-р* (бўлишсиз шаклдан кейин *-с*) аффикси билан ясалади. Бундай сифатдош шаклидан 'умумзамон' маъноси ифодаланади: *кўрар кўзим-, айтар сўзим-; тез юрар поезд-, ўқ ўтмас жилет-* каби.

Бу сифатдош шакли *бўлар-бўлмас (заплар-)* каби айни бир феъл лексемани бўлишли-бўлишсиз шаклда такрорлаб ҳам ишлатилади; бундай шаклдаги сифатдош, отга боғланишдан ташқари, феълга ҳам боғланиб, ҳаракатнинг белгисини англатади: *Тонг отар-отмас жўнадик* каби.

Бу сифатдош ясовчисининг *-р* шакли асосий алломорфема бўлиб, *-с* шакли шу алломорфеманинг товуш ўзгариши натижасида пайдо бўлган дейилади: *ўқима + р > ўқимаз > ўқимас* каби. Келиб чиқиши бир эканини назарда тутиб бу аффиксининг *-р* ва *-с* шакллари аффиксмагар деб баҳолаш гўғри.

5) Сифатдош шакли ҳозирги ўзбек тилида чекланган ҳолда *-гуси, -ажак* аффикслари билан ҳам ясалади: *кел + гуси йил-, бўл + ажак шогирдим-, ёзил + ажак асар-* каби. *-гуси* аффиксининг *-гуси* алломорфемаси собиқ сингармонизмнинг қолдиғи сифатида сақланиб келади: *бўл + гуси авлод-* каби.

Келаси (йил-) каби феъл шакли асли *-аси* аффикси билан ясалган сифатдош бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида бу аффикс билан сифатдош деярли ясалмайди. Шунингдек *ўтмиш (кунлар-)* каби феъл шакли ҳам асли *-миш* аффикси билан ясалган сифатдош бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида бу аффикс билан ҳам сифатдош деярли ясалмайди, мавжуд ясалмалар отга айланган: *ўтмиш-, қилмиш-қидирмиш-* каби; янги ясалишларда бу аффикс от лексема ясаш вазифасини бажаради: *сифатланмиш-, қаралмиш-* каби.

Феълнинг равишдош шакли

6-§. Равишдош шаклида феъл англатадиган ҳаракат бошқа бир ҳаракатнинг белгиси тарзида (равишдан фаркли ҳолда актив белгиси тарзида) тақдим қилинади. Равишдош шакли ҳозирги ўзбек тилида кўйи-дагича ясалади:

1. *-б* аффикси билан ясалади. Бу равишдош ясовчиси ҳозирги ўзбек тилида энг кўп ишлатилади, ўзи боғланиб келган феълдан олдин бошланиб давом этиб турган ҳаракатни белги сифатида ифодалайди: *ўйлаб гапир-, ҳурмат қилиб кел-, қулиб қутиб ол-* каби.

Бу аффикс билан ясалган равишдош қуйидаги вазифаларни бажаради:

1) Асосан равиш ҳоли вазифасида келади: *куюниб гапир-* (= куюнган ҳолда гапир-) каби. Ҳол вазифасида келган бундай равишдош шакли такроран ишлатилиб, 'такрор' маъносини ифодалайди: *Йиғлаб-йиғлаб марза олсак, кулиб-кулиб сугорасан* каби.

3) Эргаш гапшакл кесимини шаклантиради; бундай кесимнинг майли, замони, шахс-сони бош гапдаги тусланган кесимга қараб белгиланади: *Куз келиб, дарахтларнинг барги тўкила бошлади. Эшик очилиб, кўндан бери орзиқиб кутган дўстим кириб келди* каби. Бундай жумлалар, масалан, *Дарахтларнинг барги куз келиб тўкила бошлади* тарзида тузилса, содда гапга тенг бўлади: *куз келиб* боғланмаси ҳол бўлак вазифасида келади.

4) "Мустақил феъл + кўмакчи феъл" аналитик шаклида гўё кўмакчи феълни мустақил феълга боғлаш вазифасини бажаради: *айтиб қўй-, гапириб юбор-* каби. Равишдош шаклининг бу вазифаси – бир мустақил феълнинг бошқа бир мустақил феълга тобелаб боғлаш вазифасининг давоми: асли икки мустақил феъл лексемани боғлайдиган шаклдан мустақил лексема билан кўмакчи феълни (аффиксоидни) боғлашда ҳам фойдаланилган.

5) Икки мустақил феъл лексемадан таркиб топган қўшма феъл лексемаларда ҳам биринчи қисм шу равишдош ясовчиси шаклида бўлади: *сотиб ол-, олиб сот-, олиб кел-* каби.

2. *-а/-й* аффикси билан ясалади. Бу аффикс икки алломорфема ҳолатида намоён бўлади: а) овоз товуш билан тугайдиган асосга *-й* алломорфемаси қўшилади: *ўқи + й, бошла + й* каби; б) бошқа тур товуш билан тугайдиган асосга *-а* алломорфемаси қўшилади: *кет + а, туш + а, қол Қ а* каби.

Бу аффикс билан ясалган равишдош қуйидаги вазифаларни бажаради:

1) Равиш ҳоли вазифасида келади; равишдош шаклидаги феъл англадиган ҳаракат тугаши биланоқ бу равишдош боғланган феъл англадиган ҳаракат зудлик билан бажарилишини ифодалайди: *Кела ишга тушиб кетди. Қудмай гапир* каби. Ҳозирги ўзбек тилида бундай равишдош яққа ҳолда жуда оз ишлатилади, кўпинча тарорланиб келади; бунда 'такрор' маъноси ифодаланади: *Гапир-гапир чарчадим* каби.

2) "Мустақил феъл + кўмакчи феъл" тузилишли аналитик грамматик шаклда гўё кўмакчи феълни мустақил феълга боғлаш вазифасини бажаради: *кел+ а қол-, ўқи + й бошла-* каби. *-а/-й* равишдош шакли

ясовчисининг бундай вазифаси -б равишдош шакли ясовчисининг худди шундай вазифаси каби изоҳланади.

3) Равишдошнинг бу ясовчиси *-ётган, -диган* аффиксларини гўё феъл асосига боғлаш вазифасини бажаради: *кел + а + ётган, бошла + й + диган* каби. Равишдош ясовчисининг бундай вазифада келиши сифатдош ясовчиси *-ётган, -диган* аффикслари тасвирида изоҳланди.

4) Бу равишдош шакли бўлишсиз шаклдаги феъл асосидан ясалганида *-б* равишдошнинг бўлишсиз шаклига тенг бўлади: *билиб-билмай хатога йўл қўйдим* каби. Бундай шаклдаги равишдош баъзан *-майин* шаклида ишлатилади: *Кўрмайин босдим тиканни, тортадирман дардини* каби.

7-§. Равишдошлар қуйидаги аффикслар билан ҳам ясалади:

1) *-гач* аффикси билан. Бу аффикс ўзи қўшиладиган асоснинг қандай товуш билан тугашига қараб *-гач, -қач, -қач* алломорфемалари шаклида қўшилади (Бундай уч алломорфеманинг намоён бўлиш шароити *-ган* аффикси баёнида айтилди): а) *тик + қач, туг + гач > тук-қач (туггач* ёзилади) каби; б) *чиқ + қач, йиғ + гач > йиққач (йиғгач* ёзилади) каби; в) *юр + гач, оз + гач, ишла + гач* каби; г) *туш + қач (тушгач* ёзилади), *кес + қач (кесгач* ёзилади) каби. Бу алломорфемаларда *г* фонемасининг *г, к, қ* аллофонемалари юзага келади (Тарихан *-гач* алломорфемаси ҳам мавжуд бўлган, бу алломорфема таркибида *г* фонемасининг *г* аллофонемаси ҳам намоён бўлган: .. *тинҳон бўлгач қўёш* каби). Кўринадики, бундай алломорфемалар асос охиридаги фонеманинг аффикс бошланишидаги фонемага таъсири натижасида юзага келади.

Бу аффикс ўзи қўшиладиган феъл англатадиган ҳаракат тугагандан кейингина бошқа бир ҳаракат бошланишини ифодалайди, шунга кўра бу равишдош шаклидаги феъл пайт холи вазифасини бажаради; бу равишдош шаклидаги феъл эргаш гап кесими бўлиб келади дейиш тўғри эмас. Қиёс қилинг: *Баҳор келгач дарахтлар куртак чиқара бошлади = Баҳор келгандан кейин дарахтлар куртак чиқара бошлади = Дарахтлар баҳор келгач (баҳор келгандан кейин) куртак чиқара бошлади*. Демак, *-гач* аффикси кесимни эмас, хол бўлакни шакллантиришга хизмат қилади.

2) Айрим феъллардан *-гани* (тарихан *-гали*) аффикси билан ясалади. Бу аффикс билан ясалган равишдош мақсад маъносини ифодалайди (*-ш* учун шаклига синоним), шунга кўра мақсад холи вазифасида келади: *Кўргани (< кўргали) бордик, Қачон жўнашингизни билгани келдим* каби.

Бу аффикс ҳам *-гач* аффиксида амал қиладиган қоидалар асосида *-гани*, *-кани*, *-қани* алломорфемалари шаклида намоён бўлади, демак, бу ерда ҳам *г* фонемасининг *г*, *к*, *қ* аллофонемалари юзага келади: *Табриклагани келибди*, *Патирос чеккани ташқарига чиқди*, *ғўзапоя йиққани* (*йиғ-гани* ёзилади) *кетди* каби.

3) *-гунча* аффикси билан ясалади. Бу аффикс ўзи қўшилган феъл лексемадан англашиладиган ҳаракат бошқа бир ҳаракат бошланишигача воқе бўлишини ифодалайди: *Деҳқон баҳор келгунча* (= *келгунга қадар*) *бироз нафасини ростлайди* каби.

Бу аффикс билан ясалган равишдош шакли *Уни калтаклагунча мени калтакла* каби қурилмаларда *-гандан кўра* аналитик грамматик шакли каби зидлаш маъносини ифодалайди.

-гунча сифатдош ясовчисининг ўзига хос хусусияти шуки, *-гун* ва *-ча* қисмлари орасида нисбатловчи ишлатиш мумкин: *Гапимни айтиб бўлгунимча сабр қилинг* каби. Ушбу аффикснинг бу хусусияти *-гунча* кўшма аффикс сифатида яхлитланмаганини, таркибидаги чегара маъносини ифодаловчи *-ча* аффикси ўз мустақиллигини сақлаганини кўрсатади.

Бу аффикс ҳам *-гач*, *-гани* аффиксларида амал қиладиган қоида асосида *-гунча*, *-кунча*, *-қунча* алломорфемалари шаклида намоён бўлади, демак, бу ерда ҳам *г* фонемасининг *г*, *к*, *қ* аллофонемалари юзага келади: *пули тугагунча*, *қоронги тушкунча* (*тушгунча* ёзилади), *уйдан чиққунча* каби.

8-§. Феълликка хос навбатдаги шакл ясалишларини баён қилишга ўтмай туриб юқорида тасвирланган шакл ясалишлари тўғрисида баъзи умумий мулоҳазаларни таъкидлаймиз.

1. Феълнинг отдош, сифатдош, равишдош шакллари – ўз ясовчиларига, ўз маъно ва вазифаларига эга уч мустақил ҳодиса. Бу уч шакл ясалишларини "феълнинг функционал формалари", "феъл турлари" деб номлаш уларнинг моҳиятини ифодаламайди. Шуни ҳисобга олиб "феълнинг бошқа туркумларга монанд шакллари" деб номладик.

2. Туркумларни таърифлаганда от лексемалар "предметнинг номи", сифат лексемалар "предметнинг сифатий белгисининг номи" дейилганидек феъл лексемаларни ҳам "ҳаракатнинг номи" дейиш табиий: феъл ҳам номловчи туркум лексемаси. Шуни ҳисобга олиб ва сифатдош ва равишдош терминларига монанд ҳолда ушбу ҳодисани *феълнинг отдош шакли* деб номладик.

3. Бу уч шакл ясалиши синтактик моҳиятга эга: бундай ясалишлар билан феъл лексемада маълум бир синтактик вазифани бажариш хусусияти пайдо бўлади. Бу – ҳар уч шакл учун умумий хусусият. Шу

хусусиятига кўра бундай шакл ясовчилари синтактик моҳиятли шакл ясовчи морфемалар дейилади. Булардан фарқли ҳолда феълнинг бўлишсиз шаклини ясовчи *-ма* аффикси морфологик моҳиятга эга.

Синтактик моҳият нисбат, орттирма шакллари ясовчи морфемаларга ҳам хос, лекин бу ерда синтактик моҳият ички: лексема билан тузиладиган синтактик қурилмага таъсир ўткази, феъл лексеманинг синтактик вазифа бажаришига алоқаси йўқ.

4. Феълнинг отдош шакли от туркуми лексемаси бажарадиган вазифаларда келади, шунга кўра ҳоким бўлак (эга) вазифасида ҳам, тобе бўлак (қаратувчи, тўлдирувчи каби) вазифасида ҳам ишлатилади. Феълнинг сифатдош, равишдош шакллари эса асосан тобе бўлак (сифатловчи, ҳол) вазифасида ишлатилади. Сифатдош отлашганда от лексема бажарадиган вазифалар катори эга бўлиб ҳам келади. Лекин равишдошга бундай хусусият хос эмас. Равишдошнинг ўзига хос вазифалари бўлиб, равиш ҳоли вазифасида келишдан ташқари мустақил бўлмаган кесимни, уюшиқ каторнинг олдинги аъзосини шакллантиради, мустақил феълга кўмакчи феълни боғлашда, ҳатто феъл асосига аффиксни кўшишда ҳам қатнашади.

5. Феълнинг отдош, сифатдош, равишдош шакллари феъл лексема-шакл тузишда, аффиксларнинг қўшилиш тартибида айни бир ўринни (позицияни) ҳар уч шакл ясовчиларидан ҳар гал бири эгаллайди; ёнма-ён жойлашмайди. Ана шу хусусиятига кўра феълнинг отдош, сифатдош, равишдош шакллари ўзаро парадигма ҳосил этади дейиш мумкин.

6. Феълнинг отдош шаклини ясовчи аффикслар ўзаро синонимик муносабат ҳосил этади. Сифатдош шаклини ясовчи аффикслар ўзаро, равишдош шаклини ясовчи аффикслар ўзаро мазмун жиҳатдан асосан 'замон' семаси билан бирлашиб, ўзига хос семаларига кўра фарқланиб ички тизим ҳосил этади. Факат *-гани (-гали)* равишдош ясовчиси кескин фарқланиб туради: бу аффикс маъносида 'замон' семаси йўқ, 'мақсад' маъноси ифодаланади, шунга кўра мақсад ҳоли вазифасида келади; тусланмайдиган шакл бўлгани учун бу аффиксни майл ясовчилари каторига ўтказиб бўлмайди.

7. Феълнинг отдош шаклини ясовчи морфемалар ҳозирги ўзбек тилида алломорфемаларга эга эмас.

-р сифатдош ясовчиси бўлишсиз шаклдан кейин *-с* алломорфемаси тарзида намоён бўлади. Бу алломорфемалар келиб чиқиши жиҳатдан бирлашса ҳам ($p > z > c$), ҳозирги ўзбек тилида мустақил алломорфемалар сифатида баҳоланади; лекин шу асосда *p* ва *c* товушларини *p* фонемасининг аллофонемалари дейиш қийин.

-а равишдош ясовчиси овоз товушдан кейин -й шаклида кўшилади; ўзаро боғлаш қийин бу икки товуш айна бир морфемага ифода жихати бўлиб келаётгани сабабли -а ва -й ифодалари бир морфеманинг алломорфемалари дейилади, лекин а ва й товушларини а фонемасининг аллофонемалари дейиш қийин.

г фонемаси билан бошланадиган -ган, -гуси сифатдош ясовчиларида, -гач, -гани, -гунча равишдош ясовчиларида асос билан аффикс орасида воқе бўладиган фонетик жараён бу аффиксларнинг к, қ товушлари билан бошланадиган алломорфемаларини юзага келтиради; бу ерда г фонемасининг г, к, қ аллофонемалари тўғрисида гапириш мумкин.

ЗАМОН ШАКЛЛАРИНИ ЯСОВЧИ МОРФЕМАЛАР ПАРАДИГМАСИ

1-§. Ҳаракат билан унинг амалга ошадиган вақти орасидаги муносабатни ифодаловчи морфема замон ясовчи морфема дейилади; бундай морфемалар тизими замон ясовчилари парадигмасини ташкил этади.

Феълнинг замони ҳаракат амалга ошадиган вақтни объектив вақтга нисбат бериб белгиланади, бунда нутқ пайти ўлчов килиб олинади: ҳаракат нутқ пайтидан олдин воқе бўлгани ифодаланса, ўтган замон деб, нутқ пайтида воқе бўлаётгани ифодаланса, ҳозирги замон деб, нутқ пайтидан кейин воқе бўлиши ифодаланса, келаси замон деб белгиланади.

2-§. Ҳозирги ўзбек тилида том маънода замон ясовчи морфемалар – аниқ яқин ўтган замон шакли ясовчи -ди, ҳозирги замон шакли ясовчилари -ёттир, -моқда, -ян аффикслари. Замон ясовчиси деб таъкидланган бошқа морфемалар асли феълнинг сифатдош, равишдош шакллари ясовчи аффикслар бўлиб, тусловчи қўшилганидан кейин замон ясовчиси вазифасига ўтади, замон ясовчилари парадигмасининг вакилига айланади.

Ҳозирги адабий ўзбек тилида феълнинг сифатдош, равишдош шакллари катгорига қўшилмайдиган -ди аффикси ҳам асли сифатдош шакли ясовчиси бўлган. Демак, тарихни кўзда тутиб фикр юритсак, феъл замонлари ясовчилари асли асосан феълнинг сифатдош, равишдош шакллари ясовчи аффикслардан ўсиб чиққан. Бу аффикслар ҳозирги адабий ўзбек тилида сифатдош, равишдош шакли ясовчиси вазифасини ҳам, замон ясовчиси вазифасини ҳам бажаради.

Икки ҳар хил вазифани бажаришидан ташқари, бу аффикслар ифодалайдиган маънолар орасида ҳам маълум фарқлар мавжуд. Энг муҳими шуки, бу аффикслар - бошқа-бошқа парадигмаларнинг (феълнинг бошқа туркумларга монанд шакллари ясовчи морфемалар парадигмасининг

ва замон шакли ясовчи морфемалар парадигмасининг) вакиллари. Сифатдош, равишдош шакли ясовчиси сифатида бу аффикслар синтактик моҳиятга эга, замон ясовчиси сифатида эса морфологик моҳиятга эга. Юкорида айтилган фарқли белги-хусусиятларни ҳисобга олиб ҳозирги адабий ўзбек тилида икки вазифани бажарадиган бир аффикс ҳақида эмас, балки ҳар хил моҳиятга эга икки аффикс ҳақида гапириш ўринли.

3-§. Замон ясовчилари парадигмаси жуда мураккаб бўлиб, ўз ичида келаси замон, ҳозирги замон, ўтган замон субпарадигмаларига ажралади. Булар орасида келаси замон субпарадигмаси – энг содда тузилишли. Бу субпарадигмалар морфемаларининг ўзаро иерархиясини (бир-бирига асос бўлишини) ҳисобга олиб, баёни келаси замон субпарадигмасидан бошлаш тўғри.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, тусловчининг замон ясовчиси га ҳеч қандай боғлиқ жиҳати йўқ; лекин мисол беришда тусловчи келтирилмаса, аффиксининг замон ясовчиси экани кўпинча очик кўринмай қолади. Масалан, *-б* аффикси замон ясовчиси экани ундан кейин тусловчи қўшилсагина аник бўлади: *гапириб – гапирибман* каби. Шунинг учун мисоллар тусловчи қўшилган ҳолда келтирилди.

Келаси замон субпарадигмаси

4-§. Келаси замон шакллари куйидагича ясалади:

1) *-а/-й* аффикси билан ясалади; келаси замоннинг бошқа турларидан модал маъно ифодаланмаслиги билан фарқ қилади, шунга кўра соф аник келаси замон шакли дейилади: *гапир + а + ман, сўзла + й + ман* каби.

Бу замон шакли ҳозир воқе бўлиб турган ҳаракатни ҳам ифодалайди: *Қизиқиб қарайман* каби. Шуни ҳисобга олиб бу шакл ҳозирги-келаси замон шакли деб ҳам юритилади.

Бундай ясалган шакл умумзамон маъносини ҳам ифодалайди: *Қуш сайрайди* каби.

2) *-р* аффикси билан ясалади; ҳаракатнинг келгусида бажарилиши ноаниқ тарзда, эҳтимол тарзида ифодаланади, шунга кўра тахминли келаси замон шакли дейилади: *гапир + ар + ман, сўзла + р + ман* каби. Бўлишсизлик қўшимчасидан кейин бу аффиксининг *-с* алломорфемаси қўшилади: *гапир + ма + с + ман* каби.

Тарихан бу замон шакли билан ҳаракатнинг доимий тарзда, албатта, рўёбга чиқиши маъноси ифодаланган: *Одам қадрин меҳнат оширар* (мақол) каби.

3) -*диган* аффикси билан ясалади, феъл асосига -*а/й* равишдош ясовчиси орқали қўшилади; келгусида амалга ошиши мўлжал қилинаётган ҳаракатни ифодалайди, шунга кўра мўлжалли келаси замон шакли дейилади: *гапир + а + диган + ман, сўзла + й + диган + ман* каби. Бу аффиксдан олдин (қуйида изоҳланган бошқа аффикслардан олдин ҳам) -*а/й* равишдош ясовчисининг қўшилиш сабаби сифатдош баёнида айтилди.

4) -(*й*)*ажсак* аффикси билан ясалади: *гапир + ажсак + ман, сўзла + йажсак + ман* каби. Бу замон шакли ҳаракатнинг келгусида, албатта, рўёбга чиқишини ифодалайди; шунга кўра катъий келаси замон шакли дейилади. Келаси замоннинг бу шакли чекланган ҳолда – адабий тилнинг расмий нутқ турида ишлатилади.

Ҳозирги замон субпарадигмаси

5-§. Ҳозирги замон шакллари билан аниқ ҳозирги замон маъноси ифодаланиб, қуйидагича ясалади:

1) -*ётиб* аффикси билан ясалади, бу аффикс феъл асосига -*а/й* равишдош аффикси орқали қўшилади: *гапир + а + ётиб + ман, сўзла + й + ётиб + ман* каби. Кейинги мисолдаги каби ясалишда ёнма-ён келган икки *йй* товуши бир товушга сингишади: *сўзла + й + йотиб + ман > сўзлаётибман* каби. Ҳозирги замоннинг бу шакли билан ҳаракатнинг олдинроқ бошланиб, ҳозир узлуксиз давом этиб тургани маъноси ифодаланади.

2) -*яп* аффикси билан ясалади. Асли -*яп* - мустақил аффикс бўлмай, -*ётиб* аффиксининг товуш жиҳатидан ўзгарган кўриниши: -*ётиб* аффикси бошланишидаги *й* товуши ўзича сақланган, охиридаги *б* товуши *п* товушига, *о* товуши *а* товушига алмашган, орадаги *ти* товушлари талаффуз қилинмай қўйган: -*йотиб > -йап (-яп)*. Фарғона диалектига мансуб бу аффикс кейинчалик адабий тил аффикси мавқеига эга бўлди. Асли -*ётиб* аффиксидан ажралиб чиққан -*яп* аффикси ҳам феъл асосига -*а/й* равишдош аффикси орқали қўшилади: *гапир + а + яп + ман, сўзла + й + яп + ман > сўзляяпман* каби. -*ётиб* аффикси билан ясалган замон шаклидан фарқли ҳолда -*яп* аффикси билан ясалган замон шакли 'ҳаракат олдин бошланиб, ҳозир узлуксиз давом этилиши' маъносини эмас, 'ҳаракат ҳозир амалга ошиш ҳолатида' экани маъносини ифодалайди.

3) -*ётир* аффикси билан ясалади. Бу аффикс ҳам феъл асосига -*а/й* равишдош аффикси орқали қўшилади: *гапир + а + ётир + ман* каби. Бу ерда ҳам қатор келган *йй* товушлари сингишади: *сўзла + й = йотир + ман > сўзлаётирман* каби. Ҳозирги замоннинг бу шакли

-*ётиб* аффикси билан ясаладиган замон шаклидан факат адабий тилнинг расмий нутқ турига мансублиги билан фаркланади.

4) Ҳолат англлатувчи *ёт-*, *ўтир-*, *тур-*, *юр-* феълларидан ҳозирги замон шакли *-б* равишдош аффикси билан ясалади: *ёт + иб + ман* каби. Бу тўрт ҳолат феълидан ўсиб чиққан кўмакчи феъллар қатнашадиган аналитик грамматик шаклларда ҳам ҳозирги замон *-б* аффикси билан ясалади: *гапир + иб + тур + иб + ман* каби. Ҳозирги замоннинг бу шакли билан 'давомийлик' маъноси ифодаланади.

5) *-моқда* аффикси билан ясалади. Бу аффикс феълнинг отдош шакли ясовчиси *-моқ* аффиксининг *-да* ўрин келишиги аффикси кўшилган шаклидан ўсиб чиққан бўлиб, ҳаракатнинг давомли экани маъносини ифодалайди. Ҳозирги замоннинг бу шакли адабий тилнинг расмий нутқ турида ишлатилади: *гапир + моқда + ман* каби.

6) *-ётган* аффикси билан ясаиб, *-дир* гумон юклагачи кўшилган ҳолда ишлатилади: *гапир + а + ётган + дир + ман*. Бу шакл билан ҳаракатнинг олдин ва ҳозир амалга ошгани гумонли тарзда ифодаланади.

Ўтган замон субпарадигмаси

6-§. Ўтган замон субпарадигмаси мураккаб шакл ясалиши тизимга эга бўлиб, дастлаб ўтган замоннинг бирламчи ясалиш тизимини ва иккиламчи ясалиш тизимини ажратиш керак. Бирламчи тизим – аффикслар билан ясалиш, синтетик грамматик шакллар тизими; иккиламчи тизим – асосан *эди* аффиксоиди билан ҳосил қилинадиган аналитик грамматик шакллар тизими.

Тарихан *эр-* феъли мавжуд бўлиб, кейинчалик бу феъл лексик маъно англлатиш хусусиятини ва шу билан бирга ундан турли шакллар ясалиши хусусиятини йўқотган. Бу икки ҳодисани назарда тутиб ушбу феъл *тўлиқсиз феъл* дейиладиган бўлган. Ҳозирги ўзбек тилида тўлиқсиз феъл деган феъл йўқ, факат *э-* феъл асосидан ҳосил қилинган *эди*, *экан*, *эмиш* аффиксоидлари мавжуд. Булардан ташқари *э-* асосидан ҳосил қилинган *эса*, *эмас* ҳам мавжуд бўлиб, аллақачон алоҳида-алоҳида тил бирлигига: *эса* – таъкид юклагачига, *эмас* – инкор морфемасига айланган. Булардан *эмас* бўлишсизлик маъносини ифодалайдиган аффиксоид сифатида ишлатилади.

Уч аффиксоид – *эди*, *экан*, *эмиш* гарчанд асос (*э-*) ва аффикс (*-ди*, *-кан*, *-миш*) қисмларидан ташкил топгани аниқ сезилиб турса ҳам, бундай маъноли қисмларга ажратилмайди, яхлитлигича аффиксоид дейилади. Бу аффиксоидларнинг ишлатилиш доираси анча кенг

бўлиб, шу жумладан, феълнинг узокрок ўтган замон шакллари ясашда қатнашади, аналитик шакл ҳосил қилади.

7-§. Ўтган замоннинг синтетик шакллари қуйидагича ясалади:

1) *-ди* аффикси билан ясалади. Бунда ҳаракатнинг нутқ пайтидан бироз олдин аниқ амалга ошгани ифодаланади, шунга кўра аниқ яқин ўтган замон шакли дейилади: *гапир + ди + м* каби.

2) *-ган* аффикси билан ясалади. Бунда ҳаракатнинг нутқ пайтидан анча олдин амалга ошгани ифодаланади; аниқ яқин ўтган замон ва узокрок ўтган замондан фарқлаб ушбу замон ясалишини шартли равишда аниқ олд ўтган замон деб номлаш мумкин: *гапир + ган + ман* каби. Бу замон шаклига *-дир* гумон юклаганини кўшиш билан ҳаракатнинг аниқ бажарилганига гумон билдирилади: *гапир + ган + дир + ман* каби.

3) *-б* аффикси билан ясалади. Бунда ҳаракатнинг нутқ пайтидан олдин амалга ошганидан кейинчалик хабардор бўлиш маъноси ифодаланади, шунга кўра шартли равишда дарак олд ўтган замон шакли деб номлаш мумкин: *гапир + иб + сан* каби.

8-§. Ўтган замоннинг аналитик грамматик шакллари асосан *эди* аффиксоиди билан ҳосил қилинади. Бу аффиксоид феълнинг ўтган замон шаклларига ҳам, ҳозирги замон шаклларига ҳам, келаси замон шаклларига ҳам кўшилиб, асосан, узокрок ўтган замон маъносини ифодалашга хизмат қилади:

1. Ўтган замоннинг *-ди* аффикси билан ясаладиган синтетик шакли *эди* аффиксоиди билан ишлатилмайди. Қолган икки синтетик шаклга *эди* аффиксоиди кўшилиб, ўтган замонни яна ҳам олдингирок ўтган замон сат-хига кўчиради:

1) *-ган* аффикси билан ясалган аниқ олд ўтган замон шаклига кўшилиб, бу шаклдан аниқ узокрок ўтган замон маъноси ифодаланади: *гапир + ган + эди + м* каби.

2) *-б* аффикси билан ясалган дарак олд ўтган замон шаклига кўшилиб, бу шаклдан дарак узокрок ўтган замон маъноси ифодаланади: *гапир + иб + эди + м* каби. Сўзлашув тилида бу шакл товуш ўзгаришларига учраб, *гапирувдим* тарзида талаффуз қилинади. Бу ерда *б* товуши *в* товушига, ундан олдинги *и* товуши *у* товушига алмашади, *э* товуши талаффуз қилинмайди.

2. *эди* аффиксоиди ҳозирги замоннинг қуйидаги шаклларига кўшилади, ҳаракатнинг амалга ошиш пайти ҳозирги замон маъноси ички кирра сифатида сақланган ҳолда олдингирок (узокрок) ўтган замон сатхига кўчирилади:

1) *-ётиб* аффикси билан ясалган шаклига қўшилади: *гапир + а + ётиб + эди + м (гапираётувдим)* каби;

2) *-ётир* аффикси билан ясалган шаклига қўшилади: *гапир + а + ётир + эди + м* каби (Бу шакл жуда оз ишлатилади);

3) Ҳолат феълларининг *-б* аффикси билан ясалган шаклига қўшилади: *ўтир + иб + эди + м (ўтирувдим)* каби;

4) *-моқда* аффикси билан ясалган шаклига қўшилади: *гапир + моқда + эди + м* каби (Бу шакл оз ишлатилади).

5) *-ётган* аффикси билан ясалган шаклига қўшилади; *гапираётгандирман* шаклидан фаркли ҳолда бу ердаги ясалишда *-дир* гумон юклагани катнашмайди: *гапир + а + ётган + эди + м* каби.

3. *эди* аффиксоиди келаси замоннинг *-а/-й* аффикси билан ясалган шакли (соф келаси замон шакли) билан ишлатилмайди. Келаси замоннинг қуйидаги шаклларига қўшилади:

1) *-диган* аффикси билан ясалган мўлжалли келаси замон шаклига қўшилади: *гапир + а + диган + эди + м* каби. Бунда келаси замон узокроқ (олдингирок) ўтган замон сатҳига кўчирилади.

2) *-р* аффикси билан ясалган шаклига қўшилади: *гапир + ар + эди + м* каби. Бундай шаклдан тахминли эмас, балки давомли (такрорий) ўтган замон маъноси ифодаланади: *Ёшлигимда Чигатой дарвозага кўп келар эдим* каби.

9- §. Аналитик замон шаклида *эди* аффиксоиди ўрнига *экан, эмиш* аффиксоидларини ишлатиш мумкин:

1) *экан* аффиксоидини ишлатиш билан *'эшитилганлик', 'кейин маълум бўлганлик'* маъно қирраси ифодаланади: *гапир + ган + экан + ман* каби;

2) *эмиш* аффиксоидини ишлатиш билан *'ишончсизлик'* маъно қирраси ифодаланади: *гапир + ган + эмиш + ман* каби.

10-§. Замон шакллари парадигмасини чизмада қуйидагича жойлаб кўрсатиш мумкин:

Субпара- дигмалар	Замон шакли ясовчилари			
	Синтетик шакллар		Аналитик шакллар	
	Ясовчи	Мисол	Аффик соид	Мисол
Келаси замон	<i>-а/-й</i>	<i>гапир + а + ман сўзла + й + ман</i>	-	-
	<i>-(а)р</i>	<i>сўзла + р + ман гапир + ар + ман</i>	<i>эди</i>	<i>гапир + ар + эди + м</i>

	-(й)ажжак	гапир + ажжак + ман сўзла + йажжак + ман	-	-
	[-а/-й]	гапир + а + диган +ман	эди	гапир + а + диган + эди + м
	-диган	сўзла + й + диган + ман		сўзла + й + диган + эди + м
Ҳозирги замон	[-а/-й] -ётиб	гапир + а + ётиб + ман сўзла + й + ётиб + ман (сўзлаётибман)	эди	гапир + а + ётиб + эди + м (гапирётибдим) сўзла + й + ётиб + эди + м (сўзлаётибдим)
	[-а/-й] -яп	гапир + а + яп + ман сўзла + й + яп + ман (сўзлаяпман)	-	-
	[-а/-й] -ётир	гапир + а + ётир + ман сўзла + й + ётир + ман (сўзлаётирман)	-	-
	ҳолат феъли + (и)б	ёт + иб + ман	эди	ётиб + эди + м
	-моқда	гапир + моқда + ман	эди	гапир + моқда + эди + м
	[-а/-й] -ётган [+дир]	гапир + а + ётган +дир + ман	эди	гапир + а + ётган + эди + м
Ўтган замон	-ди	гапир + ди + м	-	-
	-ган	гапир + ган + ман	эди	гапир + ган + эди + м
	-(и)б	гапир + иб + ман сўзла + б + ман		гапир + иб + эди + м (гапиривдим) сўзла + б + эди + м (сўзловдим)

МАЙЛ ШАКЛЛАРИНИ ЯСОВЧИ МОРФЕМЛАР

1-§. Адабиётларда майл категорияси ҳаракатнинг воқеликка муносабатини кўрсатувчи категория деб, ҳаракат билан субъект орасидаги (бажарувчи билан ҳаракат орасидаги) алоканинг воқеликка муносабатини ифодаловчи грамматик категория деб таърифланади.

"Ҳаракатнинг воқеликка муносабати" – жуда кенг тушунча бўлиб, бўлишли-бўлишсизликни ҳам, замонни ҳам қамраб олади; демак, бу тушунчани торайтириш лозим.

"Субъект (бажарувчи) билан ҳаракат орасидаги алоқа" деганда одатда феъл лексеманинг шахслар билан тусланиши тушунилади; демак, бу изоҳнинг майлга алоқаси йўқ.

Таърифдаги "бажарувчи билан ҳаракат орасидаги алоқанинг воқеликка муносабати" тушунчаси "шахслар бўйича тусланишнинг воқеликка муносабати" дейишга тенг бўлиб чиқади. Кўринадики, бундай изоҳда ҳам модаллик ўз аксини топмайди. Бундан қатъи назар, "ҳаракат билан субъект орасидаги алоқа", "бажарувчи билан ҳаракат орасидаги алоқа" тарзида бирикма тузиш мантиқан тўғри эмас (*алоқа* лексемаси бу ерда ноўрин ишлатилган).

Айрим адабиётларда таъкидланганидек, феъл майллари ҳаракат билан воқелик орасидаги алоқага сўзловчининг муносабатини ифодалайди дейиш тўғрироқ, лекин бу ерда ҳам аниқлик етишмайди: қандай муносабат назарда тутилиши айтилмайди.

Маълумки, майл деб ҳаракатнинг буюриш, иташ, мақсад, шарт кўйиш йўсинида амалга ошуви тушунилади. Таърифни ана шу тушунчалардан фойдаланиб, "Ҳаракатнинг буюриш, иташ, мақсад, шарт кўйиш йўсинида амалга ошувини ифодалайдиган модал маънолар феъл майллари дейилади" деб таърифлаш маъқул.

Қайси модал маънони ифодалашига кўра ўзбек тилида истак майли, мақсад майли, шарт майди, буйрук майли ажратилади.

2-§. Адабиётларда феълнинг замон ясалиши тизими *аниқлик майли* деб талқин қилинади (Баъзи адабиётларда бу ҳодиса *ижро майли*, *хабар майли* деб ҳам номланади). Айрим замон шаклларида ҳаракатнинг тахминли, гумонли, қатъиян амалга ошувини ифодалайдиган маъно кирраси мавжуд; лекин бу маъно кирралари одатда асосий маъно – замон маъносига тобе ҳолда катнашади: бу маъно кирралари юқорида келтирилган майл маъноларидан кескин фарқ қилади. Айтилган мулоҳазаларни инобатга олиб, феъл замонлари парадигмасини майлдан ташқарида турувчи мустақил ҳодиса деб баҳолаш маъқул. Майл феъл лексеманинг барча грамматик шаклларини қамраб оладиган ҳодиса деб қараш оқибатида замон ясалиши ҳам майл ясалиши доирасига киритилган.

3-§. Истак майли қуйидагича ясалади:

1) *-са* аффикси билан ясалади: *гатиp + ØI + ØII + са + ип, бор + ØII + са + м* каби.

Қадимги туркий тилининг илк тараққиёт босқичида *-са* аффикси: 1) лексема ясовчи вазифасини ҳам, 2) шакл ясовчи вазифасини ҳам бажарган: 1) *суб > сув + са = сувса-* ('сув ичишни иста-') – от лексемадан феъл лексема ясалган; 2) *а:ғ-* ('бирор томонга эгил-') + *са* ('мойил') = *а:ғса-* > *ағса-* > *ақса-* > *ақса-* ('бир оёғи шикастли экани туфайли чайкалиб юр-') – феъл лексеманинг 'мойиллик' маъносини ифодаловчи шакли ясалган. Қадимги туркий тилга мансуб бундай

аффиксал синкретизм (айни бир аффиксдан лексема ясовчи сифатида ҳам, шакл ясовчи сифатида ҳам фойдаланиш) *-са* аффикси мисолида ҳозирги ўзбек тилигача етиб келган.

Асли 'истак' маъноси *-са* аффиксининг бош маъноси бўлиб, 'шарт' маъноси кейинчалик юзага келган; бу аффикснинг икки маъносини *-са I*, *-са II* деб фарклаш мумкин.

-са I маъноси ушбу шакл ясовчиси катнашган феъл лексемашакл мустақил гапнинг, кўшма гап таркибидаги бош гапнинг кесими вазифасида келганида намоён бўлади: *Шаҳардан ташқарига чиқиб дам олсак* каби. Истак майлининг ушбу шаклида фақат келаси замон маъноси ифодаланади.

2) *-ги* + нисбатловчи + *кел-* курилмаси билан ифодаланади: *гапир* + *ØI* + *ги* + *м* + *кел* + *ди* каби. Бундай курилма ҳар уч замон шаклида ишлатилади: *гапир* + *ØI* + *ги* + *м* + *кел* + *ди*, *гапир* + *ØI* + *ги* + *м* = *кел* + *а* + *ян* + *ди*, *гапир* + *ØI* + *ги* + *си* + *кел* + *ган* + *эди* каби.

3) Буйруқ майли тусловчилари парадигмасидаги I шахс аффикси билан ҳам истак маъноси ифодаланади: *гапир* + *ØI* + *ØII* + *ай[ин]*, *гапир* + *ØI* + *ØII* + *айлик* каби.

4-§. Мақсад майли *-моқчи* аффикси билан ясалади; бу шаклдан келаси замон маъноси англашилади: *гапир* + *ØI* + *моқчи* + *ман* каби. Ўтган замон шакли *гапир* + *ØI* + *моқчи* + *эди* + *м*, *гапир* + *ØI* + *моқчи* + *бўл* + *ган* + *эди* + *м* тарзида ясалади, ўтган замонда мақсад қилинган ҳаракатнинг амалга ошмай қолгани маъноси ифодаланади.

5-§. Шарт майли *-са* аффикси билан ясалади, бунда *-са* аффикси 'шарт' маъноси билан катнашади: *Гапирсам – тилим куюди*, *гапирмасам – дилим* каби. Бу мисолда шарт майли шаклидаги лексемашакл эргаш гапнинг кесими вазифасида келган.

Қуйидагича тартибланган синтактик курилмада шарт майли шаклидаги боғланма асли эргаш гап вазифасида эмас, балки шарт холи вазифасида келгани очиқ кўринади: *Дарахтлар баҳор келса куртак чиқара бошлайди* каби. Қиёс қилинг: *Сен келсанг мен кетаман. – Мен сен келсанг кетаман.* Ҳар икки гапда *сен келсанг* боғланмаси шарт холи вазифасида келган.

Шарт майлида ҳар уч замон маъноси ифодаланади.

1. Шарт майлининг келаси замон шакллари қуйидагича ясалади:

1) *-са* + тусловчи: *гапир* + *ØI* + *ØII* + *са* + *нг ..* каби;

2) *-а /-й* + *диган* + *бўл* + *са* + тусловчи: *гапир* + *ØI* + *ØII* + *а* + *диган* + *бўл* + *са* + *нг ..* каби;

3) $-(a)p + б\ddot{u}л + са +$ тусловчи: $гатир = \emptyset I + ар + б\ddot{u}л + са + нг..$ каби.

2. Шарт майлининг hozirgi замон шакли $-a/\ddot{u} + \dot{e}тган + б\ddot{u}л + са +$ тусловчи тарзида ясалади: $гатир + \emptyset I + \emptyset II + a + \dot{e}тган + б\ddot{u}л + са + нг..$ каби.

3. Шарт майлининг ўтган замон шакллари куйидагича ясалади:

1) $-ган + б\ddot{u}л + са +$ тусловчи: $гатир + \emptyset I + \emptyset II ган + б\ddot{u}л + са + нг..$ каби;

2) $-са +$ тусловчи + эди: $гатир + \emptyset I + \emptyset II + са + нг + эди..$ каби.

6- §. Хуллас, майл шакли ясовчи морфема истак майлида, мақсад майлида мавжуд. Шарт майли ясовчиси асли истак майли ясовчисидан ўсиб чиққан. Буйруқ майлининг махсус аффикси йўқ (Бу майл тусловчи аффикслар парадигмалари тасвирида баён қилинади). Шунга кўра буйруқ майли бошқа махсус аффиксли майллар билан бир парадигмага бирлашмайди.

Истак майли, мақсад майли, шарт майли ясовчилари ҳам ўзаро зидланиш (оппозиция) ҳосил этмайди: Айни бир феъл лексемашакл таркибида истак майли билан шарт майлининг, мақсад майли билан шарт майлининг ясовчилари катнаша олади: $гатир + \emptyset I + ги + м + кел + са..$, $гатир + \emptyset I + моқчи + б\ddot{u}л + са + м..$ каби. Кўринадики, бу уч майл ясовчилари лексемашакл таркибида бир позицияда жойлашувчи ва ўзаро алмашинувчи морфемалар эмас, шунга кўра парадигма ҳосил этмайди, фақат майлликка хос модал маъноларни ифодалаши асосида бирлашади.

ТУСЛОВЧИ МОРФЕМАЛАР ПАРАДИГМАСИ

1-§. Кесим вазифасидаги лексемашакл таркибида ҳаракат бажарувчисининг шахс-сонини ифодалайдиган морфемага *тусловчи* дейилади; тусловчилар билан шакл ҳосил қилинишига *тусланиш* дейилади. Тусловчи морфемалар тузуми парадигма ҳосил этади.

Тусловчи кесим вазифасида келаётган лексемага эга вазифасида келаётган лексемадан (ёки назарда тутилаётган бажарувчидан) англашиладиган шахс-сон маъносига мувофиқ ҳолда қўшилади, демак, қайси шахс-сон тусловчисининг танлаб қўшилишини эга вазифасида келаётган лексемашакл (ёки назарда тутилаётган бажарувчи) белгилайди: *Укам гатирмади, мен гатирдим. [Сиз] қачон келасиз?* каби.

Айрим синтактик қурилмаларда бажарувчининг шахс-сони тусловчи билан эмас, нисбатловчи билан ифодаланади: $кел + \emptyset II + ган + инг + йўқ$ каби.

Тусланиш деганда асли шахслар бўйича ўзгариш тушунилади. Лекин тусловчи, маълум истиснолардан қатъи назар, шахс маъноси билан

бирга сон маъносини ҳам ифодалашга хизмат қилади; тусловчи билан учинчи маъно – модал маъно ҳам ифодаланади. Бир морфема билан бир неча бошқа-бошқа грамматик маънонинг биргаликда ифодаланиши ҳодисаси синкретизм дейилади. Агглютинатив грамматик қурилишли тил сифатида ўзбек тилида ҳар бир грамматик маъно одатда алоҳида-алоҳида морфема билан ифодаланади (лот. *agglutinare* - 'елимлаш'). Тусловчи морфеманинг (нисбатловчи морфемада ҳам худди шундай) грамматик маънони синкретик ифодаланиши азалий эмас, кейинчалик воқе бўлгани тусловчи морфемалар таркибини таҳлил қилишда очик кўринади.

Тусловчи морфемалар парадигмаси ўзбек тилида мураккаб бўлиб, бир неча субпарадигмадан ташкил топади. Адабиётларда тусловчиларнинг субпарадигмалари турлича номлаб, ҳар хил тартибда жойлаб тасвирланади. Тусловчилар субпарадигмалари аввало фақат феъл лексемашакл таркибида ишлатиладиган субпарадигмалар деб ва феъл лексемашакл таркибида ҳам, бошқа туркум лексемашакллари таркибида ҳам ишлатиладиган субпарадигма деб иккига ажратилади. Биринчи гуруҳга *-й* морфемаси билан бошланадиган тусловчилар субпарадигмаси ва *-м* морфемаси билан бошланадиган тусловчилар субпарадигмаси бирлашади; *-ман* морфемаси билан бошланадиган субпарадигма иккинчи гуруҳ сифатида ажралиб туради.

2-§. *-й* морфемаси билан бошланадиган субпарадигма феълнинг буйруқ майлига хосланган. Бундай тусловчи феъл лексемага нисбат ва бўлишли-бўлишсизлик кўрсаткичларидан кейин қўшилади, айти вақтда майл, шахс, сон, модал маъноларни синкретик равишда ифодалайди. Ушбу тусловчилар субпарадигмасини чизма билан қуйдагича кўрсатиш мумкин:

Шахслар	Сонлар	
	Бирлик	Кўплик
I	ўқи + ØI + ØII + й[ин] кел + ØII + ай[ин]	ўқи + ØI + ØII + йлик кел + ØII + айлик
II	ўқи + ØI + ØII + ØIII -гин -нг	ўқи + ØI + ØII + нгиз -нглар -нгизлар -ларинг
III	ўқи + ØI + ØII + син -син + лар + ØI + ш III + ØII + син	ўқи + ØI + ш III + ØII + син

Ўқий, келай мисолларини қиёслаш бу морфеманинг ифода жиҳати й фонемасига тенг эканини, а товуши асос охири билан морфемани

-нг + из2	-	'бирлик',	'сизлаш'
-нг + лар	-	'кўплик',	'сизлаш'
-лар + инг	-	'кўплик',	'сенлаш'

Юқоридаги тасвирда *-нгиз* аффиксига хос кўпмаънолилиқ – бирлик ва кўплик маъносини ифодалаш ва шунга боғлиқ ҳолда ифодаланадиган модал маъно ҳам таъкидланди. Бу тасвирда шунингдек, *-лар* аффикси ёрдамида, кўплик маъносидан ташқари, 'сизлаш' ва 'сенлаш' модал маънолари ҳам ифодаланиши таъкидланди. Ушбу модал маъноларни ифодалашга *-лар* аффиксини шахс кўрсаткичидан кейин ва олдин ишлатиш билан эришилган.

II шахс кўрсаткичларида буйруқ маъноси ноль кўрсаткичли шакл билан ифодаланади; *-гин* аффикси билан эса ҳаракатни бажаришга даъват қилиш маъноси билдирилади (Бу аффикс тарихан *-гил* тарзида талаффуз қилинган бўлиб, унинг таркибидаги *-ги* қисми асли 'истак' маъносини, *-л* қисми эса 'ўзлик' маъносини ифодалаган).

III шахс туловчиси *-син* аффикси I шахс бирлигининг *-йин* аффиксига ўхшайди. Агар бу аффиксни маъноли қисмларга ажратиш мумкин десак, унда *-с* қисми III шахс маъносини, *-н* қисми бирлик маъносини ифодаловчи бўлиб чиқади. Лекин ҳозирги ўзбек тилида *-син* аффикси маъноли қисмларга ажратилмайди. Сон маъносининг III шахсда ифодаланиши I, II шахсларда ифодаланишидан кескин фарқ қилади: III шахсда сон жиҳатдан муқим зидланиш йўқ, шу сабабли *-син* аффикси сон маъносини ифодалаш жихатидан бетараф.

III шахс кўрсаткичи *-синлар* шаклида ҳам ишлатилади, лекин бу кўрсаткични кўплик маъносини ифодалаш учун (*Ўқитувчилар келдилар* каби) ишлатиш сунъийликка олиб келади (Бундай сунъийлик рус тилидан таржималарда, матбуотда учраши кўп марта таъкидланган; *-синлар* кўрсаткичини бундай сунъий ишлатишдан тийилиш зарур). Юқоридагича сунъий ишлатишдан қатъи назар, *-синлар* кўрсаткичининг ўз табиий ишлатилиш ўрни бор: *Онам келсинлар* каби. Бундай ишлатишда *-синлар* аффикси таркибидаги *-лар* қисми кўплик маъносини эмас, балки модал маънони ('сизлаш'ни) ифодалайди; шунга кўра *-синлар* кўрсаткичи III шахс бирлигининг 'сизлаш' шакли дейилади.

III шахсда кўплик маъносини *-ш* аффикси билан ифодалаш ҳам мавжуд: *бор + шш + син* каби. Бу ердаги *-ш* аффикси асли биргалик аффиксидан ўсиб чиққан бўлиб, *-шсин* кўрсаткичи таркибида биргалик маъносини эмас, кўплик маъносини ифодалайди, шунга кўра кўплик кўрсаткичи дейилади. Бу икки *-ш* аффикслари ўзаро қуйидагича фарқ қилади:

1) Ҳар хил маъно ифодалайди ('биргалик' - 'кўплик'), 2) Биргалик шакли ясовчи аффикс ҳар уч шахс тусловчисидан олдин келаверади, кўплик аффикси эса фақат III шахс тусловчиси билан биргаликда келади, 3) Кўплик аффикси *-лар* аффикси билан синонимия ҳосил қилади, 4) Кўплик аффикси ифодалай олмайдиган яна бир маънони – модал маънони ('сизлаш'ни) ифодалашга хизмат қилади (Асли шу 'сизлаш' маъносини ифодалаши – бу аффикснинг шахс кўрсаткичлари таркибидаги асосий вазифаси).

III шахсда 'буюриш', 'даъват қилиш' бевосита эмас, балки иккинчи шахс орқали билдирилади.

III шахс тусловчиларининг ички зидланишини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

<i>ўқи + ØI + ØII + син</i>	- бетараф,	бетараф
<i>-син + лар1</i>	- 'кўплик',	бетараф; сунъий
<i>-син + лар2</i>	- 'бирлик',	'сизлаш'
<i>+ ØI + -и1 = ØII + син</i>	- 'кўплик',	бетараф; табиий
<i>+ ØI + -и2 + ØII + син</i>	- 'бирлик',	'сизлаш'

3- §. Тусловчиларнинг *-м* морфемаси билан бошланадиган субпарадигмаси *-ди* замон ясовчисидан, *-са* майл ясовчидан кейин қўшилади. Бу субпарадигмани чизмада қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Шахслар	С о н л а р	
	Б и р л и к	К ў п л и к
I	<i>ўқи + ØI + ØII + ди + м [+ Ø]</i>	<i>ўқи + ØI + ØII + ди + к (II -миз)</i>
II	<i>-нг [+ Ø]</i>	<i>-нг + из</i> <i>-нг + лар1</i> <i>-лар1 + инг</i> <i>-лар1 + инг + из</i>
III	<i>-Ø</i> <i>-Øлар2</i>	-

Бу субпарадигмада I шахснинг бирлик ва кўплик кўрсаткичлари айни вақтда шахс ва сон маъносини ифодалайди: *-м ↔ -к*. Агар *-м* аффиксини *-миз* аффиксига қиёсласак, *-м* асли шахс маъносини ифодалаши очиқ кўринади, унда бирлик маъноси ноль кўрсаткич билан ифодаланган бўлади. Лекин *-м ↔ -к* зидланишига бундай ёндашиш имконияти йўқ.

II шахснинг *-нг* кўрсаткичи шахс маъносини ифодалайди, сон маъноси эса – ноль кўрсаткичли; буни шу шахснинг кўплик кўрсаткичига қиёсан белгилаймиз.

II шахснинг кўплиги тўрт кўрсаткич билан ифодаланиб, улар ўзаро қуйидагича муносабат ҳосил қилади:

<i>ўқи + ØI + ØII + нг + из1</i>	- 'кўплик',	бетараф
<i>-нг + из2</i>	- 'бирлик',	'сизлаш'
<i>-нг + лар1</i>	- 'кўплик',	'сизлаш'
<i>-лар1 + инг</i>	- 'кўплик',	'сенлаш'
<i>-лар1 + инг + из</i>	- 'кўшлик',	'сизлаш'

Кўринадики, *-нгиз* кўрсаткичи икки маъноли: 1) 'кўплик' ифодаланади, бунда модал маъно бетараф бўлади, 2) 'бирлик' маъноси модал маъно ('сизлаш') билан биргаликда ифодаланади. Қолган уч кўрсаткич кўплик маъносини ифодалайди, ўзаро фарқ модал маъно ифодаланишида намоён бўлади.

Туловчиларнинг бу субпарадигмасида III шахс нол кўрсаткичли морфема билан ифодаланади, сон маъносининг ифодаланиши жиҳатидан бетараф бўлади; бу шахсда ишлатиладиган *-лар* аффикси модал маънони ('сизлаш'ни) ифодалашга хизмат қилади.

Юқорида *-синлар* кўрсаткичига қарата айтилган фикрни бу ерда ҳам таъкидлаш керак: III шахсда *-лар* аффиксини кўплик маъносини ифодалаш мақсадида ишлатиш сунъий бўлиб, *-лар* аффиксини бундай ишлатишдан тийилиш зарур.

Юқорида тасвирланган субпарадигманинг ўзига хос хусусияти деб II, III шахс туловчиларининг *эди* аффиксоиди билан ишлатилиб, ўтган замон маъносини ифодалашини таъкидлаш керак: *гатиp + ØI + ØII + гин + эди, гатиp + ØI + ØII + син + эди* каби.

4-§. Туловчиларнинг феъл лексемашакл ҳамда бошқа туркум лексемашакллари учун умумий бўлган субпарадигмаси ўзаро жузъий фарқ қиладиган уч кўринишда намоён бўлади:

1) <i>ўқи + ØI + ØII + б + ман</i>	- <i>-миз1</i>
	- <i>-миз2</i>
<i>-сан</i>	- <i>-сиз1</i>
	- <i>-сиз2</i>
<i>-ди</i>	- <i>-ш 1 + иб + ди</i>
	- <i>-ш 2 + иб + ди</i>
<i>-ди + лар2</i>	
2) <i>ўқи + ØI + ØII + ган + ман</i>	- <i>-миз1</i>
	- <i>-миз2</i>

	-сан	- -сиз1
		- -сиз2
	-∅	- -и 1 + ган + ∅
	-∅ + лар2	- -и 2 + ган + ∅
3) ўқитувчи + ман		- -миз1
		- -миз2
-сан		- -сиз1
		- -сиз2
-∅		- -
-∅ + лар2		

Бу субпарадигманинг уч кўринишида I, II шахс бирлик ва кўplik аффикслари табиатан бир хил: булар асли I, II шахс кишилик олмошларидан ўсиб чиккан, шунга кўра ушбу олмошларнинг хусусиятларини айнан акс эттиради: -миз, -сиз морфемалари икки маънони – кўplik маъносини ва бирликни ‘сизлаш’ маъносини ифодалайди.

III шахс кўрсаткичлари бу уч кўринишда ўзаро фаркли: биринчи кўринишда III шахснинг бирлиги -ди аффикси билан, қолган икки кўринишда нол кўрсаткичли морфема билан ифодаланади. III шахснинг -ди аффикси асли сон жихатидан бетараф: бирликдаги эга билан ҳам, кўplikдаги эга билан ҳам ишлатилаверади. Худди шундай хусусият III шахснинг нол кўрсаткичли шаклига ҳам хос.

Бу кўрсаткичлар -лар олиб ишлатилади, лекин бунда -лар аффикси кўplik маъносини эмас, бирликни ‘сизлаш’ маъносини ифодалашга хизмат қилади.

III шахснинг кўплиги учинчи кўринишда умуман ифодаланмайди; биринчи, иккинчи кўринишда -и аффикси билан ифодаланади. -и аффикси асли биргалик ясовчисидан ўсиб чиккани сабабли лексема-шакл таркибида -б, -ган каби замон ясовчиларидан олдин ўрин олади, шахс кўрсаткичи замон кўрсаткичидан кейин қўшилади.

III шахснинг -и + .. + ди, -и + .. + ∅ шакллари икки маъноли: 1) кўplik, модал маъноси бетараф, 2) бирлик. ‘сизлаш’.

5-§. Бажарувчининг шахс-сони айрим синтактик қурилмаларда тусловчи билан эмас, нисбатловчи билан ифодаланади: *гапир + ∅I + ги + м + келди*, *гапир + ∅I + ги + м + келади*, *гапир + ∅I = ги + м + йўқ* каби. Асли предикатив боғланмага тенг бундай қурилманинг кесим қисми III шахс шаклида бўлади-ю, лекин шахс маъносини ифодаламайди; чунки шахс-сон (ўрни билан модал маъно) бундай синтактик қурилманинг биринчи қисмига қўшиладиган нисбатловчи билан ифодаланади. Бундай қурилмада шахс-сон маъносини ифодала-

шига кўра нисбатловчи тусловчига тенглаштирилади, шу асосда тусловчиларнинг алоҳида субпарадигмаси деб баҳоланади. Бундай синтактик курилмалар бир неча кўринишга эга:

1) ўқи + ØI + ган + им	-имиз1	йўқ
	-имиз2	
	-инг	-ингиз1
		-ингиз2
	-и	-лари1
		-лари2
2) ўқи + ØI + ш + им	-имиз1	керак
	-имиз2	
	-инг	-ингиз1
		-ингиз2
	-и	-лари1
		-лари2
3) ўқи + ØI + ги + м	-миз1	келди
	-миз2	
	-нг	-нгиз1
		-нгиз2
	-си	-лари 1
		-лари 2

Тасвирдан кўринадики, кўплик нисбатловчилари икки маъноли: 1) кўплик ифодаланади, модал маъно жиҳатидан бетараф бўлади, 2) бирлик модал маъно ('сизлаш') билан биргаликда ифодаланади.

Нисбатловчи морфемалар парадигмаси от лексемалар баёнида тасвирланди.

ФЕЪЛ ЛЕКСЕМАГА КЎШИЛАДИГАН НОПАРАДИГМАТИК МОРФЕМАЛАР

Харакатнинг такрорланиб, кучли-кучсиз даражада воқе бўлишини ифодаловчи аффикслар

1-§. Феъл лексемага биринчи навбатда ҳаракатнинг такрорланиб, кучли-кучсиз даражада воқе бўлишини ифодалайдиган аффикслар кўшилади. Бу аффикслар феъл лексеманинг лексик маъносига маълум бир грамматик маъно кўшади, шунга кўра шакл ясовчи морфема дейилади. Бундай морфемалар дастлаб иккига ажралади: 1) ҳаракатнинг такрорланиб воқе бўлишини ифодалайдиган аффикслар, 2) ҳаракатнинг кучли-кучсиз даражада воқе бўлишини ифодалайдиган аффикслар.

2-§. Ҳаракатнинг такрорланиб воқе бўлиши қуйидаги аффикслар билан ифодаланади:

1) *-а* аффикси билан. Ҳозирги ўзбек тилида бу аффикс *бура-* (*бур* + *а-*) лексемаси таркибида ажратилади. Асли *сўра-* лексемаси ҳам тарихан *сўр-* лексемаси ва *-а* аффиксидан таркиб топган;

2) *-ла* аффикси билан: *қув* + *ла-*, *бук* + *ла-*, *сава* + *ла-*, *ишқа* + *ла-*, *чўқи* + *ла-*, *чимчи* + *ла-* каби. *+ашла-* феъли ҳам асли *қашш-* лексемасига *-ла* аффиксини кўшиб ҳосил қилинган, кейинчалик иккинчи бўғиндаги *и* товуши талаффуз қилинмай кўйган: *қашш* + *ла-* > *қашла-*. *+айт-* лексемасига бу аффикс олдида *а* товуши орттириб кўшилган (Бунга *қайт-* феълининг охири икки консонант билан тугагани сабаб бўлгандир): *қайт* + *ла-* > *қайтала-*;

3) *-ка* / *-қа* / *-га* / *-га* морфемаси билан: *сур* + *ка-*, *чай* + *қа-*, *сур* + *га-*, *қўз* + *га-* каби. *Ишқа-* феъли ҳам асли 'сурт-' маъносини англатган *иш-* феълига *-қа* аффиксини кўшиб ҳосил қилинган;

4) *-кила* / *-қила* / *-гила* / *-гила* морфемаси билан: *турт* + *кила-*, *юл* + *қила-*; *эз* + *гила-*, *чўз* + *гила-* каби. *Чопқилла-* мисолида *л* товушини қатлаш билан маъно кучайтирилган. Асли бу морфема таркибидаги *-ки* (*-қи*, *-ги*) қисми 'кучайтириш' маъносини, *-ла* қисми 'такрор' маъносини ифодалайди. (*Мижши* + *ги*) + *ла-* > *мижгила-* мисолида иккинчи бўғиндаги *и* товуши талаффуз қилинмай кўйган. Айрим феълларда ушбу морфеманинг биринчи қисми билан ифодаланадиган 'кучайтириш' маъноси устун бўлади: *югур* + *гила-* каби.

3- §. Ҳаракатнинг кучли даражада воқе бўлиши қуйидаги морфемалар билан ифодаланади:

1) *-и* аффикси билан: *тўз* + *и-*, *синг* + *и-*, *иши* + *и-*, *сўл* + *и-* каби. Асли *қўзи-* феъли ҳам *қўз-* лексемасига *-и* аффиксини кўшиб ҳосил қилинган;

2) *-қи* / *-ғи* морфемаси билан: *юл* + *қи-*, *тўз* + *ғи-* каби;

3) *-н* / *-л* морфемаси билан: *тўй* + *ин-*, *қуй* + *ин-*, *шош* + *ил-* каби.

4- §. Ҳаракатнинг кучсиз даражада воқе бўлиши қуйидаги морфемалар билан ифодаланади:

1) *-ра* морфемаси билан: *алжи* + *ра-*, *ганги* + *ра-* каби. Асли *чийра-* феъли ҳам 'аралаштир-' маъносини англатган *чий-* лексемасига 'бироз' маъносини ифодаловчи *-ра* аффиксини кўшиб ҳосил қилинган;

2) *-мсира* аффикси билан: *қул* + *мсира-*, *йиғла* + *мсира-* каби. Бу морфема асли уч аффиксдан – ҳолат оти ясовчи *-м*, 'мойиллик' маъносини ифодаловчи *-си*, 'бироз' маъносини ифодаловчи *-ра* аффиксларидан таркиб топган;

3) *-нқира* аффикси билан: *ёқ* + *инқира-*, *уял* + *инқира-*, *қизар* + *инқира-*, *бўша* + *нқира* каби. Бу морфема таркибидаги *-н* қисми асли

'якин', 'ўхшаш' каби маънони, -қи қисми ва -ра қисми 'бироз' маъноси-ни ифодалайди;

4) -чи аффикси билан: *кўп + чи-, қир + чи-* каби. Асли *арчи-* феъли таркибида ҳам шу аффикс қатнашади: *ари-* ('тозала-') + *чи* > *арчи-* (иккинчи бўғиндаги *и* товуши талаффуз қилинмай кўйган);

5) -к / -қ морфемаси билан: *кўп + ик-, тол + иқ-, қон + иқ-* каби;

6) -н аффикси билан: *огри + н-, кез + ин-* каби;

7) -ш аффикси билан:

а) 'бироз' маъноси ифодаланади: *ачи + ш-, ёри + ш-, қичи + ш-, зичла + ш-, қизар + иш-, оқар + иш-, торт = иш-* каби. Асли *энгаш-* феъли ҳам 'эгил-' маъносини англатган *энг-* феълига 'бироз' маъноси-ни ифодаловчи -ш аффиксини кўшиб ҳосил қилинган. Ушбу аффикс -лаш лексема ясовчиси таркибида ҳам 'бироз' маъноси билан қатнашади: *осон + лаш-, камбағал + лаш-* каби;

б) 'кўмаклашиш' маъноси ифодаланади: *тўғра + ш-, танла + ш-, ковла + ш-* каби. Асли бу ерда ҳам ҳаракатни бажаришда бироз қатнашиш маъноси ифодаланади.

5- §. Юқорида тасвирланган морфемалар санокли феъл лексемаларга кўшилиб шакл ясайди. Ифодалайдиган маъноларига кўра бу морфемалар бир парадигмага бирлашмайди; бирини иккинчисига алмаштириб бўлмайди. Ушбу морфемаларнинг ҳар уч маъно турида ички яқинлик мавжуд, лекин уларни синоним деб бўлмайди, чунки айни бир феъл лексемага бири ўрнида иккинчисини кўшиб бўлмайди.

Ҳаракатнинг такрорланиб воқе бўлиши маъноси кучли даражада воқе бўлиши маъносига яқин; баъзан бу маъноларни аниқ ажратиш ҳам қийин.

Ҳаракатнинг қай йўсинда амалга ошишини ифодалайдиган кўмакчи феъл морфемалар

1- §. Ўзбек тилида йигирмадан ортиқ кўмакчи феъл мавжуд бўлиб, феъл лексеманинг лексик маъносига маълум бир грамматик маъно кўшиш учун ишлатилади; шунга кўра бу кўмакчи феъллар шакл ясовчи морфемаларга тенглаштирилади. Бундай кўмакчи феъл билан аналитик грамматик шакл ясалади.

Кўмакчи феъл мустақил феълдан маъно тараққиёти йўли билан ўсиб чиққан. Ҳозирги ўзбек тилида айни бир фонемалар тизимига эга мустақил феъл ҳам, кўмакчи феъл ҳам ёнма-ён мавжуд; биринчиси лексик маъно англатади, иккинчиси грамматик маъно ифодалайди, феъл лексеманинг маълум грамматик шаклини ясайди; грамматик

шакл ясовчи морфемалар қаторида, масалан, нисбат кўрсаткичидан кейин, лекин майл, замон, туслаш кўрсаткичларидан олдин жой олади, демак, феъл лексемашаклнинг таркибига киради.

Юқоридаги изоҳлардан аён бўладики, ўзбек тилида ифода жиҳати айна бир фонема тизимидан иборат икки лисоний бирлик – лексема ва морфема мавжуд; буларни айна бир лексик бирликнинг икки маънода, икки вазифада келиши деб баҳолаш мумкин эмас.

Гарчанд кўмакчи феъл алоҳида бирлик – грамматик бирлик сифатида ажралиб чиққан бўлса ҳам, ўзидан олдинги асосга худди мустақил феъл каби равишдош ясовчиси оркали қўшилади; ана шу нуктада унинг лексик табиати сақланади, шу хусусиятига кўра лексик табиатли морфема дейилади.

2-§. Бу ерда аналитик грамматик шакл ясовчилик вазифасини асли кўмакчи феъл бажаради, аналитиклик (айримликни сақлаш) шу кўмакчи феълга хос. Лекин аналитик грамматик шаклнинг ифода материали деб фақат кўмакчи феълнинг ўзини кўрсатиш етарли эмас, балки ундан олдинги қисмга шу кўмакчи феъл туфайли қўшиладиган равишдош шаклини ҳам биргаликда кўрсатиш лозим. Масалан, ўқи-лексемасига *-а/-й* равишдош шакли *-бошла-* кўмакчи феълни ишлатиш туфайли қўшилади: *ўқи + й + бошла-* каби; агар *-қўй-* кўмакчи феъли ишлатилса, ундан олдин *-б* равишдош шакли қўшилади: *ўқи + б + қўй-* каби. Демак, аналитик грамматик шакл бу ерда "равишдош ясовчиси + кўмакчи феъл" таркибидан иборат.

Айрим кўмакчи феъллар равишдош шаклидаги феъл лексемага эмас, балки тусланган феъл лексемашаклга қўшилади, бунда кўмакчи феъл ҳам феъл лексемашаклга монанд грамматик шаклда бўлади: *гапирди-қўйди* каби. Бундай ишлатиш "(феъл лексема .. + замон кўрсаткичи + тусловчи) – (кўмакчи феъл + ўша замон кўрсаткичи + ўша тусловчи)" формулаида тузилади.

3- §. Кўмакчи феълларнинг кўп қисми равишдошнинг бир шакли (*-а* шакли ёки *-б* шакли) билан, оз қисмигина равишдошнинг ҳар икки шакли билан ишлатилади. Шулардан баъзилари тусланган феъл лексемашаклга қўшилади.

Равишдошнинг бир шакли билан ишлатиладиган кўмакчи феълда грамматик маъно шу кўмакчи феълнинг ўзи билан ифодалангандек кўринади: *гапир + а + бошла-*, *ўқи + б + қўй-* каби. Аслида эса равишдош шакли кўмакчи ифодаладиган грамматик маънога мос холда танланади. Масалан, *-бошла-* кўмакчи феъли ҳаракатнинг бошланиши маъносини ифодалайди, шунга кўра келаси замон маъносини

ифодалайдиган *-а* равишдоши шакли билан ишлатилади; *-қўй*-кўмакчи феъли билан ҳаракатнинг тугаллангани маъноси ифодаланади, шунга кўра *-б* равишдош шакли ишлатилади. Кўринадики, кўмакчи феъл ифодалайдиган грамматик маъно билан равишдош шакли ифодалайдиган маъно орасида одатда мутаносиблик бўлади.

Кўмакчи феълларнинг маълум бир қисмидагина улар ифодалайдиган маънони аниқ таърифлаш мумкин. Кўпчилик изоҳлашларда, айниқса кўмакчи феълдан турли хил маъно кидиришда лисоний бирлик сифатидаги маъносини унга матн туфайли қўшиладиган маънодан ажратмаслик ҳоллари учрайди. Кўмакчи феълларга куйида берилаётган изоҳларни ҳам етарли даражада аниқ деб бўлмайди.

4- §. Равишдошнинг *-а* шакли билан ҳам, *-б* шакли билан ҳам *-ол*-, *-бер*-, *-қол*- кўмакчи феъллари ишлатилади:

1) *-ол*- кўмакчи феъли:

а) *-а* равишдоши билан ишлатилганида ҳаракатни амалга оширишга қодирлик маъносини ифодалайди: *гапир + а + ол*-, *ўқи + й + ол*- каби. Ёнма-ён келган *ао* товушлари талаффузда бир *о* товушига сингишади: *гапир + а + ол* > *гапирол*-;

б) *-б* равишдоши билан ишлатилганида ҳаракат бажарувчининг манфаатини кўзлаб амалга оширилиши маъносини ифодалайди: *гапир + иб + ол*-, *ўқи + б + ол*- каби. Айрим ҳолларда турли кўшимча маънолар ҳам ифодаланиши мумкин. Бундай аналитик қурилма талаффузда *гапиривол*-, *ўқивол*- шаклига эга бўлади: икки овоз товуш оралиғида *б* портловчи товуши *в* сирғалувчи товушига алмашади;

в) *гапир + ди-ол + ди*-, *ўқи + ди-қўй + ди* каби қурилмалар асосан *-б* равишдоши билан ишлатиладиган кўринишдаги каби маънони ифодалайди, шу маънога 'зудлик билан' маъно қирраси қўшилади.

2) *-бер*- кўмакчи феъли:

а) *-а* равишдоши билан ишлатилганида ҳаракатнинг монеликсиз тўхтовсиз давом этиши маъносини ифодалайди: *гапир + а + бер*-, *ўқи + й + бер*- каби. Талаффузда *б* портловчи товуши *в* сирғалувчи товушига алмашади: *гапиривер*-, *ўқийвер*-;

б) *-б* равишдоши билан ишлатилганида ҳаракат бошқа бир кишининг манфаатини кўзлаб амалга оширилиши маъноси ифодаланади: *гапир + иб + бер*-, *ўқи + б + бер*- каби. *-бер*- кўмакчи феъли шу маъно билан *-ол*- кўмакчи феълнинг иккинчи маъносига антоним бўлади: *гапириб ол*- ↔ *гапириб бер*- каби.

3) *-қол*- кўмакчи феъли:

а) *-а* равишдоши билан ишлатилганида ҳаракат бажарувчи хоҳлаган тарзда зудлик билан амалга ошиши маъносини ифодалайди: *гапир + а + қол-, ўқи + й + қол-* каби.

б) *-б* равишдоши билан ишлатилганида ҳаракатнинг кутилмаган тарзда амалга ошиши маъносини ифодалайди: *гариб + иб + қол-, ўқи + б + қол-* каби;

в) Бу кўмакчи феъл айрим феъл лексемалар билан *тинди-қолди* тарзида ҳам ишлатилади ва ҳаракатнинг тўсатдан амалга ошиши маъносини ифодалайди.

5- §. Равишдошнинг *-а* шакли билан *-бошла-, -бил-, -ёз-* кўмакчи феъллари ишлатилади:

1) *-бошла-* кўмакчи феъли ҳаракат амалга оша бошлагани маъносини ифодалайди: *гапир + а + бошла-, ўқи + й + бошла-* каби;

2) *-бил-* кўмакчи феъли ҳаракатни амалга оширишга қодирлик маъносини ифодалайди: *гапир + а + бил-* каби. Ҳозирги адабий ўзбек тилида деярли ишлатилмайдиган бу кўмакчи феъл *-ол-* кўмакчи феълнинг шундай маъноси билан синоним;

3) *-ёз-* кўмакчи феъли ҳаракатнинг амалга ошиб кетишига оз қолгани маъносини ифодалайди: *гапир + а + йоз-, ўқи + й + йоз-* каби; *ўқи + й + йоз-* қурилиши таркибидаги ёнма-ён *ий* товушлари ўзаро сингишади: *ўқийоз-* каби.

6- §. Кўмакчи феълларнинг кўп қисми равишдошнинг *-б* шакли билан ишлатилади:

1) *-ёт-, -тур-, -юр-, -бор-, -кел-* кўмакчи феъллари ҳаракатнинг маълум муддатдан бери давомли амалга ошиши маъносини ифодалайди: *гапир + иб + тур-, ўқи + б + юр-, ўқи + б + ёт-, ўқи + б + бор-, гапир + иб + кел-* каби;

2) *-бўл-, -битир-, -чиқ-* кўмакчи феъллари ҳаракатнинг тугалланганлиги маъносини ифодалайди: *гапир + иб + бўл-, ўқи + б + битир-, ўқи + б + чиқ-* каби;

3) *-қўй-, -юбор-* кўмакчи феъллари ҳаракатнинг тўсатдан амалга ошиши маъносини ифодалайди: *гапир + иб + қўй-, гапир + иб + юбор-* каби;

4) *-қўр-, -боқ-, -қара-* кўмакчи феъллари ҳаракатнинг синаш мақсадида амалга оширилиши маъносини ифодалайди: *гапир + иб + боқ-, ўқи + б + қўр-, суриштир + иб + қара-* каби;

5) *-ташла-* кўмакчи феъли ҳаракатнинг шартга амалга ошиши маъносини ифодалайди: *гапир + иб + ташла-, ўқи + б + ташла-* каби ва б.

Юқоридаги тасвирлардан аёнки, бу гуруҳ кўмакчи феъллар орасида синонимик муносабат кучли.

7-§. Феъл лексема, асосан, бир кўмакчи феъл билан ишлатилади (юқоридаги мисоллар). Икки кўмакчи феъл билан ишлатилиш ҳоллари ҳам анчагина: *гапир + иб + қўй + а + қол-*, *ўқи + б + ол + а + бер-*, *гапир + иб + бер + иб + қўй-*, *ўқи + б + тур + а + тур-* каби. Баъзан уч кўмакчи билан ишлатилиш ҳам учрайди: *гапир + иб + бер + иб + қўй + а + қол-* каби.

Феъл лексема билан биттадан ортик кўмакчи феъл ишлатилганида уларнинг бири иккинчисини инкор этмайди, ҳар бири феъл лексемага ўзига хос грамматик маънони қўшади.

Умуман, кўмакчи феъллар ранг-баранг грамматик маънони ифодалайди; айримлари орасида синонимик муносабат мавжуд. Лекин кўмакчи феъллар бир бутун ҳолда яхлит парадигма ҳосил этмайди.

РАВИШ ЛЕКСЕМАЛАР ТУРКУМИДА ШАКЛ ЯСАЛИШИ ВА ЛЕКСЕМАШАКЛНИНГ РАВИШГА АЙЛАНИШИ

1-§. Ҳаракатнинг белгисини англатадиган лексемаларга равиш лексемалар туркуми дейилади. Равиш лексемага шакл ўзгариши хос эмас, шунга кўра феъл лексемага (ўрни билан от лексемага) тўғридан тўғри боғланади: *тез юр-*, *секин гапир-*, *астойдил ранжи-*, *қўп сўз-* каби.

Адабиётларда равиш ясовчи аффикс йўқлиги таъкидланади. Ҳақиқатда, фақат *бутунлай(ин)*, *тириклай(ин)* равиш лексемалари таркибидаги *-лай(ин)* аффиксини сифат лексемадан равиш лексема ясовчи аффикс дейиш мумкин.

Ўзбек тилига тожик тилидан ўзлашган *биродарона*, *дўстона*, *камтарона* каби лексемалар, *ожизона*, *оқилона*, *хोलисона* каби арабча лексемалардан ясалишлар таркибидаги *-она* қисми асли лексема ясовчи бўлиб, фақат ўзлашган лексемалар таркибида қатнашади, шунга кўра бундай қисмни ўзбек тили нуқтайи назаридан лексема ясовчи аффикс деб ажратиш тўғри бўлмайди.

Равишларда шакл ясалиши

2- §. Равиш лексемаларнинг ўзигагина хос шакл ясовчи аффикс йўқ. Қуйида тасвирланган аффикслар бошқа туркум лексемалари қатори равиш лексемага ҳам қўшилади:

1. Айрим равиш лексемаларга худди сифат лексемаларда бўлганидек *-роқ* шакл ясовчиси қўшилади: *тезроқ гапир-*, *секинроқ юр-*, *кечроқ кел-* каби. Бу ерда ҳам *-роқ* аффикси 'меъёрдан оз' маъносини эмас, балки 'бироз', 'нисбатан' маъносини ифодалайди. Масалан, *тезроқ юр-* бирикмасида *тезроқ* равиши 'бироз тез' маъносини англа-

тади; *-роқ* аффикси ҳаракат ўзи суст бўлса, биров тезлатишни, ҳаракат ўзи жадал бўлса, яна ҳам тезлатишни билдиради. Демак, ўлчов – ҳаракатнинг тез ёки секин кечими.

2. Айрим равиш лексемаларга, от ва сифат лексемаларда бўлганидек, 'илик муносабат' ифодаловчи *-гина* аффикси қўшилади: *тезгина кел-*, *секингина шивирла-*, *кечагина кет-* каби.

3. Айрим равиш лексемалар олдидан, худди сифат лексемаларда бўлганидек, *жуда*, *гоят*, *энг* кучайтирув морфема-аффиксоидини келтириш билан равиш лексема англатадиган белги кучли даражада ифодаланади: *жуда тез гапир-*, *энг секин юр-* каби.

Лексемашаклларнинг, бирикмашаклларнинг равишга айланиши

3-§. Турли туркум лексемалари ҳар хил шакл ҳосил қилувчи аффиксларни олган ҳолда равишга айланади:

1. *Олдин*, *кейин* (*кетин*), *кечин*, *эртан*, *кечқурун*, *остин-устун* каби лексемалар охиридаги *-н* (*-ин*, *-ун*) қисми асли қадимги туркий тилда мавжуд бўлган инструментал келишигининг қўшимчаси бўлиб, ҳозирги ўзбек тилига юқоридаги бир неча равиш лексема таркибида етиб келган. Бу аффикс ҳозирги ўзбек тилида келишик қўшимчаси деб қаралмайди, шунга қўра *олдин* каби лексемалар таркибидаги бу қисм аффикс сифатида ажратилмайди, бундай birlikлар бир бутун ҳолда равиш лексемага тенг деб қаралади.

2. Ҳозирги ўзбек тилига ўзлашган *мажбуран*, *тахминан*, *қисман*, *тасодифан*, *виждонан*, *руҳан*, *ҳақиқатан*, *қатъиян* каби арабча лексемашакллар охиридаги *-ан* қисми асли тушум келишиги қўшимчаси бўлиб, ўзбек тилида бундай қисм аффикс сифатида ажратилмайди, бундай birlik бир бутун ҳолда равиш деб қаралади (Араб тилида турланиш сифат лексемага ҳам хос, *қатъиян* мисолида шу ҳолат акс этган).

4- §. От туркуми баёнида шакл ясовчи деб талқин қилинган *-дай* (*-дек*) аффиксоиди адабиётларда равиш ясовчиси деб ҳам келтирилади. Бу ерда ҳам *-дай* асли шакл ясовчи вазифасини бажаради. Ўхшатиш маъносини ифодалайди: а) от лексемага қўшилиб келади: *чамандай*, *яшиндай*, *қушдай*, *тошдай*, *ўқдек* каби; б) сифат лексемага қўшилиб келади: *бояғидай*, *аввалғидай*, *бекорчидай*, *фарқсиздек* каби; в) *йўқ* лексемасига қўшилиб келади: *йўқдай*; г) олмошга қўшилиб келади: *сиздай*, *бундай* каби (Олмошга *бундақа*, *шунақа* шаклида ҳам қўшилади); д) ҳатто *-ган* сифатдош шаклига ҳам қўшилади: *ачинган-дек*, *чўчигандек* каби.

Бу аффиксоиднинг *байрамдагидек* каби *-даги* шакл ясовчисидан кейин қўшилиши унинг равиш лексема ясовчиси эмаслигини қатъий тасдиқлайди.

Демак, *-дай* аффиксоиди турли туркум лексемаларига қўшилиб, ўхшатиш маъносини ифодалашга хизмат қилади; бу аффиксоид билан лексема ясалмайди.

5-§. Серунум равиш ясовчи деб *-лаб* аффикси қўрсатилади. Бу аффикс оғирлик ўлчови отларига (*юз тонналаб, ботмонлаб* каби), вақт ўлчови отларига (*ҳафталаб, ойлаб, йиллаб* каби), пайт отларига (*кечалаб, саҳарлаб, азонлаб* каби), *ҳарф-*, *бўгин-* каби отларга (*ҳарфлаб, бўгинлаб*) серия сифатида қўшилади, демак, бу аффикс – том маънода лексема ясовчи эмас, балки шакл ясовчи. Фақат *атайлаб, дастлаб* каби айрим равиш лексемалардагина бу аффикс ўзи қўшилган асосдан ажратилмайдиган ҳолга келган. Худди шундай ҳолат маъно таракқиёти йўли билан *эрталаб-* лексемасида ҳам воқе бўлган: Бу лексема пайт отига айланган, шунга кўра *эрталабдан* каби келишиқ қўшимчасини олиб ҳам ишлатилади.

Бу ерда тасвирланган *-лаб* аффикси билан *-лаб* чама сон ясовчиси орасида ўхшашлик кучли: *ўнлаб* = бир неча ўн, *ҳафталаб* = бир неча ҳафта. Лекин *доналаб, ҳарфлаб, бўгинлаб* каби лексемаларда асос англатадиган лексик маънога боғлиқ ҳолда бу аффикс билан бошқача - 'ҳар бирини алоҳида' каби маъно ифодаланади. *Дастлаб* равиши ҳозирги ўзбек тилида маъноли қисмларга ажралмайди.

6-§. Адабиётларда *-ча* аффикси ҳам равиш ясовчи дейилади. Аввало бу аффикснинг миллат, халқ номига қўшиб ишлатилишини ажратиб баҳолаш керак: *ўзбекча, инглизча* каби. Истаган миллат, халқ номига қўшиб ишлатилаверадиган бу аффикс 'шу миллатга, халққа мансуб' маъносини ифодалайдиган шакл ясовчи деб баҳоланиши лозим.

-ча аффикси *қўпинча, ўғринча* каби лексемаларнинг доимий таркибий қисмига айланган: Ҳозирги ўзбек тилида *қўпин, ўғрин* мустақил ишлатилмайди.

Бошқа бирликларда *-ча* аффикси ажратилади ва ўзи қўшилган лексеманинг маъносига боғлиқ ҳолда бир неча маънони ифодалашга хизмат қилади: а) 'ҳолат' маъноси ифодаланади; бунда *-ча* аффикси сифат лексемага, феъл лексеманинг *-ган* сифатдош шаклига қўшилади: *яширинча, янгича, атрофлича, аввалгича; шошилганча, истаганча, югурганча* каби; б) 'бироз' маъноси ифодаланади; бунда *-ча* аффикси равиш лексемага қўшилади: *кейинча, ҳозирча* каби; в) 'билан' маъноси ифодаланади: *яшилликча* каби; г) 'қадар' маъноси ифодаланади; бунда *-ча* аффикси оломшга қўшилади: *сизча, шунча* каби.

Юқорида тасвирланган ҳолатларнинг деярли барчасида *-ча* аффикси асли лексема ясовчи деб эмас, балки шакл ясовчи деб баҳоланиши тўғри. Бу фикрни *бизнингча, ўзича* каби мисоллар қатъий тасдиқлайди: Лексема ясовчи турловчидан, нисбатловчидан кейин қўшилмайди.

7- §. 1. Равиш ясовчи деб *-ларча* кўрсаткичи ҳам келтирилади: *қаҳрамонларча, айбдорларча, ваҳшийларча, мардларча* каби. Бу ерда 'ўхшаш' маъносини ифодалайдиган *-ча* аффикси *-лар* кўплик шакли ясовчисидан кейин қўшилади; *-дек* шакл ясовчисига синоним бу аффикс (*қаҳрамонларча = қаҳрамонлардек* каби) шакл ясовчига тенг.

2. *Очиқчасига, ўжарчасига, ҳарбийчасига* каби мисолларда равиш ясовчи деб *-часига* кўрсаткичи ажратилади; аслида эса бу кўрсаткич таркибдаги *-ча* қисми – шакл ясовчи, *-си, -га* қисмлари эса – шакл ўзгартирувчи аффикслар. Демак, бу кўрсаткични ҳам лексема ясовчи деб бўлмайди.

3. *Илгарилари, авваллари, кечқурунлари* каби мисоллар таркибдаги *-лари* кўрсаткичи *-лар* кўплик аффикси ва *-и* нисбатловчисидан иборат; демак, бу ерда ҳам лексема ясовчи ҳақида гапириб бўлмайди.

8- §. Алоҳида гуруҳни макон келишиги аффикси билан шаклланган равишлар ташкил қилади:

1) Жўналиш келишиги аффикси: а) пайт равиши лексемасига қўшилади: *эртага, индинга* каби; б) сифат лексемага қўшилади: *тўғрига, бекорга* каби. Юқоридаги мисолларда келишик аффикси аниқ ажралади, лекин *олга, зўрга, жўрттага* мисолларида келишик аффикси ҳозирги ўзбек тилида ажралмайди.

2) Чикиш келишиги аффикси: а) равиш лексемага қўшилади: *ҳозирдан, тездан* каби; б) сифат лексемага қўшилади: *янгидан, чиндан, ёлгондан* каби; в) от лексемага қўшилади: *тубдан, ёддан* каби; г) *бир* сонига қўшилади: *бирдан*. Юқоридаги мисолларда келишик аффикси аниқ ажралади, лекин *тўсатдан, қўққисдан* мисолларида келишик аффикси ҳозирги ўзбек тилида ажралмайди.

3) Ўрин келишиги аффикси *тезда* мисолида равиш лексемага, *кунда* мисолида от лексемага, *бошда* мисолида белги маъноси билан ишлатилган от лексемага қўшилган. Юқоридаги мисоллардан *узоқда, орқада* кабиларни фарқлаш керак: Бу ерда асли *узоқ ерда* каби бирикмашаклнинг иккинчи аъзоси бўлиб келадиган *ер(жой)* от лексемаси эллипсланади, натижада келишик аффикси биринчи аъзо вазифасида келган сифат лексемага қўшилади.

4) Айрим ҳолларда икки равиш лексема айтиб бир асосга бошқа-бошқа келишик кўрсаткичини қўшиш билан шаклланади: *бирга, бирдан; тезда, тездан* каби. Бундай ходисани айтиб бир асоснинг уч ма-

кон келишигида турланиши ҳодисасидан ажратиш керак: *ўннга, ўнгдан, ўнгда* кабилар уч равиш лексема эмас, балки ўрин отининг уч келишик шаклида ишлатилишига тенг; бундай ўрин оти, масалан, *ўнгни* каби бошқа келишик шаклида ҳам ишлатилаверади.

9-§. Равиш лексема ясовчиси сифатида *-(с)ига* кўрсаткичи ҳам келтирилади. III шахс нисбатловчиси ва жўналиш келишиги аффиксидан иборат бу кўрсаткич: а) равиш лексемага кўшилади: *биракайига, бирданига* каби; б) сифат лексемага кўшилади: *ялтисига, тиккасига, сидиргасига, бараварига, кўндалангига, ростакамига, ёлгондакамига* каби. *Қанақасига, шунақасига* мисолларида сифат олмошга кўшилган. *Узунасига, қаторасига* мисолларида бу кўрсаткич *-асига* шаклида кўшилган. Бир мисолда тожикча *тировард* феъл шаклига *-ида* кўрсаткичи кўшилган: *тировардида*.

10-§. Юқоридаги тасвирлардан аён бўладики, *-лай(ин)* кўрсаткичидан бошқа махсус равиш ясовчи аффикс ҳозирги ўзбек тилида йўқ. Равиш лексемалар таркибида қатнашадиган кўрсаткичлар асли шакл ясовчи, шакл ўзгартирувчи аффиксларга тенг. Бундай аффиксларни лексема ясовчи деб бўлмайди. Бу ерда равиш лексема ясалиши ҳақида эмас, балки бирор туркум лексемасининг маълум бир шакл ҳосил қилувчини олган ҳолда равиш лексемага айланиши ҳақида гапириш тўғри. Равишга айланиш янги лексик маънонинг вужудга келиши билан воқе бўлади. Куйидаги тасвирлар ҳам равишга айланиш ҳодисасини акс эттиради.

11-§. Равишларда икки лексеманинг жуфт ҳолда ишлатилиши анчагина учрайди; бунда асосан 'умумлаштириш' маъноси ифодаланади:

1) ҳолат равишлари жуфт ҳолда ишлатилади: *очин-тўқин, очиқ-ойдин, тўла-тўқис, эсон-омон* || *омон-эсон, узил-кесил, апил-тапил* каби;

2) пайт равишлари жуфт ҳолда ишлатилади: *ёзин-қишин, эрта-кеч, тун-кун, аввал-охир* каби. Айрим жуфт лексемалардан 'чама', 'тахмин' маъноси ифодаланади: *эрта-индин, бугун-эрта* каби;

3) ўрин равишлари жуфт ҳолда ишлатилади: *остин-устун, олдин-кейин (олдин-кетин); нари-бери* каби;

4) феъл лексемалар жуфт ҳолда ишлатилади: *ағдар-тўнтар* каби;

5) феъл лексемалар *-б* равишдоши шаклида жуфт ҳолда ишлатилади: *озиб-ёзиб* каби;

6) *наридан-бери, узундан-узоқ* каби биринчи қисмига чиқиш келишиги аффиксини кўшиб жуфт равиш ҳосил қилиш ҳам мавжуд.

12-§. Равишларда айна бир лексемани такрорлаб ишлатиш ҳодисаси тараққий этган бўлиб, куйидагича кўринишларга эга:

1. Айнан такрорланади: 1) Равиш такрорланади: *оз-оз, кўп-кўп, аста-аста, секин-секин, зўрға-зўрға, тез-тез* каби. 2) Равишдош шакли такрорланади: а) *-а* равишдоши шаклида: *қайта-қайта, бора-бора* каби; б) *-б* равишдоши шаклида: *бориб-бориб, туриб-туриб* каби.

2. Орага *-ма/ба-* қўшиб такрорланади: *яккама-якка, йўлма-йўл, кетма-кет, учма-уч, навбатма-навбат, орқама-орқа, юзма-юз, дам-ма-дам* (*дам-бадам* шаклида ҳам ишлатилади), *номма-ном* (*ном-баном* шаклида ҳам ишлатилади), *қадамма-қадам* (*қадам-бақадам* шаклида ҳам ишлатилади), *зинҳор-базинҳор* каби. *Зўрма-зўраки* мисолида такрор охирига *-аки* кўрсаткичи қўшилган. *-ма* қўшиб ишлатиш жуфт равишларда ҳам учрайди: *олдинма-кейин* каби.

3. Сифатдош бўлишли, бўлишсиз шаклда такрорланади: *кўрар-кўрмас, билинар-билинмас* каби. Бундай такрор қўярда-қўймай тарзида ҳам тузилган.

4. Биринчи қисмга чиқиш келишиги аффикси қўшилиб, ўзига хос синтактик қурилма ҳосил бўлади: *камдан кам, тўғридан тўғри, очқдан очқ, йилдан йил, кундан кун* каби. *Ҳеч нарсадан ҳеч нарсасиз* мисолида қурилма охирига *-сиз* аффикси қўшилган.

5. Биринчи қисмига чиқиш келишиги аффикси, иккинчи қисмига жўналиш келишиги аффикси қўшилади, натижада ўзига хос синтактик қурилма ҳосил бўлади: *йилдан йилга, кундан кунга, бекордан бекорга, уёқдан уёққа* каби.

6. *Ўз-ўзидан, ўз-ўзича, битта-битталаб, йўл-йўлакай, бора-боргунча, унда-бунда, унча-мунча* каби такрор шакллари ҳам учрайди.

7. *Оз-моз, онда-сонда* каби иккинчи қисм олдиған товуш орттириб такрорлаш ҳам мавжуд.

8. *Баб-баравар* мисолида тўликсиз такрор акс этган.

13- §. Бир қанча равишлар асли бирикмашаклдан ўсиб чикқан:

1) *бир талай* кабиларда бирикма шу шаклида равишга айланган;

2) *бир бошдан, бир зумда, бир онда, бир пасда, бир пасга, ҳар ҳолда* кабиларда бирикма макон келишиги шаклида равишга айланган;

3) *бир йўла, бир йўласи, ҳар ёқлама* кабиларда бирикма *-а, -аси, -лама* аффикси қўшилган ҳолда равишга айланган;

4) *бугун, бироз, бирмунча* кабиларда *бу кун, бир оз* бирикмаси яхлитланиб равишга айланган.

Хуллас, равиш лексема асосан бирор туркум лексемашаклининг, шунингдек бирор бирикмашаклнинг маъно тараккиёти йўли билан равишга айланиши натижасида ҳосил бўлади.

КЕСИМЛИК ЛЕКСЕМАЛАРИ ТУРКУМИ ҲАҚИДА

Кесим вазифасида ишлатилишга хосланган лексемаларга кесимлик лексемалари туркуми дейилади. Бундай лексемалар ўзбек тилшунослигида деярли ўрганилмаган. Шунга кўра айрим дастлабги мулоҳазаларни айтиш мумкин.

1. *Бор-, йўқ-* лексемалари мустақил ҳолда 'мавжуд' ёки 'мавжуд эмас' маъносини англатиб кесим вазифасида келади: *Китоб бор. Китоб йўқ. Каби. Менда китоб бор. Менинг китобим бор.* тузилишли жумлаларда ҳам *бор-, йўқ-* лексемалари кесим вазифасида келади.

2. *Керак-, лозим-, зарур-* лексемалари 'лозим'лик маъносини англатиб, мустақил ҳолда бош келишиқдаги лексемашаклга боғланиб кесим вазифасида келади: *Менга шу китоб керак* || *зарур* каби (*Зарур*-лексемаси сифатловчи вазифасида ҳам ишлатилади: *зарур* иш каби).

Мен боришим керак каби қурилмаларда ҳам кесим асли *керак*-лексемаси билан ифодаланган. *Менинг боришим керак* қурилмасида синтактик қайта бўлиниш воқе бўлгани туфайли қаратувчи (*менинг*) бош келишиқ шаклига (*мен*) ўтиб, *боришим* лексемашакли кесим таркибига қўшилган: *Мен | боришим керак*. Кейинчалик ана шу қурилма таркибидagi эгани (*мен*) ва нисбатловчини ишлатмаслик натижасида шахсизлик маъноси ифодаланадиган *бориш керак* қурилмаси юзага келган. Кўринадики, кесимлик лексемаси кейинги тур қурилмаларда мустақил ҳолда эмас, балки оддош шаклидаги феъл лексема билан биргалиқда кесим вазифасини бажаришга ўтган.

3. Кўпчилик кесимлик лексемалари бош келишиқдаги лексемашакл билан боғланиб турли маъноларни англатади: *кифоя-, жоиз-* ('ўринли') *бут-* ('бекам-у кўст мавжуд'), *чоғ-* ('хурсанд ҳолатда'), *тайин-* ва б.: *Бу гаплар ҳозир жоиз эмас. Қаерда ишлашинг тайинми?* каби.

4. Айрим кесимлик лексемалари кишини англатадиган от лексемашакл билан, кишилиқ оллоши билан боғланади: *ҳақ-* ('хуқуқли'), *амин-* ('ишончи комил'), *жамулжам-* ('тўпланган ҳолатда') ва б.: *Сен ҳақсан* каби. *Жамулжам-* лексемаси ўз лексик маъносига мувофиқ кўпчиқ кишилиқ оллошига, *ҳамма* каби 'жам' маъносини англатадиган лексемашаклга боғланади: *Қариндошлар жамулжам* каби. *ганимат-, мажбур-, керак-* каби кесимлик лексемалари нарсани англатадиган лексемашакллар билан ҳам боғланади: *Вақт ганимат* каби ва б.

ОЛМОШ ЛЕКСЕМАЛАР ТУРКУМИ

1-§. Бошқа туркум лексемаларига бериладиган сўроқни билдирувчи ва шундай лексемалар ўрнида ишлатилувчи бирликларга ол-

мош лексемалар туркуми дейилади. Олмошдан лексик маъно эмас, балки мавхум грамматик маъно англашилади.

Ҳар бир мустакил лексемалар туркуминини ўз сўроқ олмошлари бўлади:

1) от сўроқ олмошлари: *ким-, нима-*;

2) сифат сўроқ олмошлари: *қандай, қанақа, қайси*;

3) сон сўроқ олмошлари: *неча, қанча, нечтадан, нечанчи*;

4) равиш сўроқ олмошлари: *қачон, нега, нимага, нечук, қандай қилиб, қай тарзда*;

5) феъл сўроқ олмошлари: *нима қилди, нима қилади, нима қилаётир*.

2-§. Олмошларнинг куйидаги маъно турлари сўроқ олмошлари асосида ҳосил қилинган:

1. Гумон олмошлари:

1) сўроқ олмоши олдига *алла-* аффиксоидини кўшиб: а) от сўроқ олмошига: *аллаким-, алланима-*, б) сифат сўроқ олмошига: *аллақандай, аллақайси*, в) сон сўроқ олмошига: *аллақанча, алланечанчи*, г) равиш сўроқ олмошига: *аллақачон* каби;

2) сўроқ олмоши охирига *-дир* гумон юклама-аффиксини кўшиб: а) от сўроқ олмошига: *кимдир, нимадир*, б) сифат сўроқ олмошига: *қандайдир, қайсидир*, в) сон сўроқ олмошига: *қанчадир, нечанчидир*; г) равиш сўроқ олмошига: *қачондир, негадир, нимагадир* каби.

-дир асли гумон юкломаси бўлгани сабабли от сўроқ олмошига сонловчи ва турловчи аффиксдан кейин кўшилади: *кимларгадир* каби.

2. Белгилаш олмошлари сўроқ олмошларидан олдин *ҳар* таъкидлов аффиксоидини келтириб ҳосил қилинади: а) от сўроқ олмоши олдидан: *ҳар ким-, ҳар нима-*, б) сифат сўроқ олмоши олдидан: *ҳар қандай, ҳар қайси*, в) сон сўроқ олмоши олдидан: *ҳар қанча*, г) равиш сўроқ олмоши олдидан: *ҳар қачон* каби.

И з о ҳ. *Ҳамма, барча, бари* каби лексемаларни олмошлар қаторидан чиқариб, *қўп, бир талай* каби миқдор равишлари қаторига кўшиш тўғри, чунки булар 'мавжуд миқдордаги' каби лексик маънони англатади.

3. Бўлишсизлик олмошлари сўроқ олмошлари олдидан *ҳеч* инкор аффиксоидини келтириб ҳосил қилинади: а) от сўроқ олмоши олдидан: *ҳеч ким-, ҳеч нима-*, б) сифат сўроқ олмоши олдидан: *ҳеч қандай, ҳеч қайси*, в) сон сўроқ олмоши олдидан: *ҳеч қанча*, г) равиш сўроқ олмоши олдидан: *ҳеч қачон* каби.

Юқоридаги тасвирдан англашиладики, гумон олмошлари, белгилаш олмошлари, бўлишсизлик олмошлари ўз ичида от олмош, сифат олмош, сон олмош, равиш олмош турларига ажратилади. Олмошларнинг грамматик табиати қайси туркум олмоши эканига боғлиқ.

3- §. Кишилик олмошлари от олмошларнинг махсус тури бўлиб, шахс, сон, ўрни билан модал маъноларни ифодалайдиган куйидагича парадигмани ҳосил қилади:

<i>мен-</i>	↔	<i>биз 1-</i>	<i>бизлар-</i>	↔	<i>биз 2 ∅</i>	
↕		↕	↕		↕	
<i>сен-</i>	↔	<i>сенлар-</i>	<i>сиз 1-</i>	<i>сизлар-</i>	↔	<i>сиз 2 ∅</i>
↕		↕				↕
<i>у ∅</i>	↔	<i>улар 1-</i>	↔	<i>улар 2-</i>		

Кишилик олмошларининг бу парадигмасида шахс, сон, ўрни билан модал маъноларнинг ифодаланиши куйидагича:

1) *мен-*, *сен-* олмошларида шахс ва сон маъносини олмош асосининг ўзи ифодалайди. Тарихан шахс маъносини бу олмошларнинг *м-*, *с-* қисми, сон маъносини *-н* қисми билдирган бўлса ҳам, ҳозирги ўзбек тилида бу олмошлар таркиби маъноли қисмларга ажратилмайди.

2) *биз-*, *сиз-* олмошлари ҳам худди шундай баҳоланади: Тарихан шахс маъносини *б-*, *с-* қисми, сон маъносини *-з* қисми билдирган бўлса ҳам, ҳозирги ўзбек тилида бу олмошлар маъноли қисмларга ажратилмайди.

3) *биз-*, *сиз-* олмошлари бирликни ифодалаш учун ҳам ишлатила бошлагани сабабли, кўпликни очиқ ифодалаш мақсади билан бўлса керак, бу олмошларга *-лар* кўплик аффиксини қўшиб ишлатиш юзага келган. Бундай ишлатишда (*бизлар-*, *сизлар-*) *биз-*, *сиз-* асослари шахс маъносини, *-лар* аффикси эса сон маъносини ифодалайди, демак, бу маъноларни олмош таркибидаги бошқа-бошқа қисмлар билдиради.

4) I, II шахс олмошларидан фарқли ҳолда III шахс олмоши *у-* кишилик-нарса олмоши дейилади. Бу олмош асли кўрсатиш олмошидан ўсиб чиққанини ҳисобга олиб, уни кишилик-кўрсатиш олмоши деб баҳолаш ҳам мавжуд. Ҳозирги ўзбек тилида *у-* II кишилик-нарса олмоши билан *у-* I кўрсатиш олмошини омонифодалар деб қараш тўғри.

у- кишилик-нарса олмошининг асоси I, II шахс бирлик кишилик олмошларидан фарқли ҳолда фақат шахс маъносини билдиради, сон маъносини унга қўшиладиган ноль кўрсаткичли морфема ифодалайди; бу ерда ноль кўрсаткичли морфема шу олмош асосига кўплик маъносини ифодалаш учун қўшиладиган *-лар* аффикси билан зидлашда белгиланади: $у + ∅ \leftrightarrow у + лар-$. Демак, III шахс кишилик-нарса олмошида шахс маъносини асос, сон маъносини эса грамматик кўрсаткич ифодалайди.

5) *биз- 2 – бизлар-, сиз- 2 – сизлар-* муносабатида ҳам юқоридаги каби ҳодисани кўрамиз: *биз 2 + Ø ↔ биз + лар-, сиз 2 + Ø ↔ сиз + лар-*.

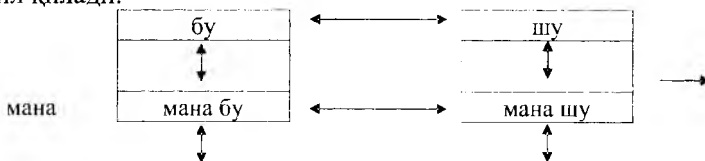
Хуллас: а) *мен-* олмошигина *-лар* аффиксини олмайди, демак, сон шаклларида зидланиш йўқ, шунга кўра шахс ва сон маъносини бу олмошнинг асоси билдиради; б) *сен- – сенлар-, у- – улар- 1, биз 2 + Ø – бизлар-, сиз 2 + Ø – сизлар-* зидланишида шахс маъносини олмошнинг асоси, сон маъносини морфема ифодалайди; в) *сенлар – сизлар* зидланишида сон (кўплик) маъноси аффикс ёрдамида ифодаланади, модал маънодаги зидланиш ('сенлаш' - 'сизлаш') олмош асосидан англашилади; г) *биз- 1 – биз- 2, сиз- 1 – сиз- 2, улар- 1 – улар- 2* зидланишида 'кўплик' маъноси билан ишлатилиш бирламчи бўлиб, 'кўплик' якка шахсга кўчириб ишлатилиши натижасида 'бирлик' маъноси юзага келган, бу 'бирлик' маъноси модал маъно билан биргаликда ифодаланган: *биз- 1* ('кўплик') – *биз- 2* ('бирлик + камтарлик'), *сиз- 1* ('кўплик') – *сиз- 2* ('бирлик + сизлаш'), *улар- 1* ('кўплик') – *улар- 2* ('бирлик + сизлаш'); д) *биз- 1 – бизлар-, сиз- 1 – сизлар- – сенлар-* катори синонимияга – кўпликнинг ҳар хил ифодасига тенг.

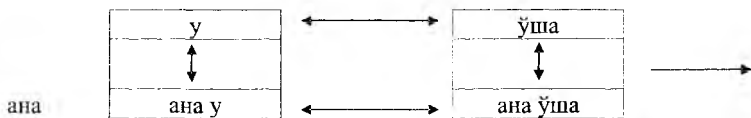
Кишилик олмоши от олмош сифатида турланади. Бунда *мен, сен* олмошларига қаратқич келишиги аффикси *-инг* шаклида, тушум келишиги аффикси *-и* шаклида қўшилади. Макон келишқлари аффикси *у-* олмошининг *ун-* (< *ул-*) шаклига қўшилади.

Ҳозирги ўзбек тилида кишилик олмошларига нисбатловчи қўшилмайди. Кишилик олмошларининг сўзлашув тилида сакланиб келаётган *маним, санинг, уни* (шунингдек *бизим, сизинг*) шакллари охиридаги қўшимчаларни нисбатловчилар деб талқин қилиш ҳам мумкин. Унда *меним китобим* каби бирикманинг ҳар икки аъзосига аслида айни бир нисбатловчи қўшилган бўлиб чиқади.

4- §. Адабиётларда кўрсатиш олмошлари номи билан *бу, шу, у, ўша, мана, ана* бирликлари келтирилади. Булар ҳақиқатда кўрсатиш маъносини ифодалайди, лекин бирор лексемага олмош бўлиб келмайди. Шунга кўра буларни олмош дейиш тўғри бўлмайди, шартли равишда кўрсатиш бирликлари деб номлаш мумкин.

Кўрсатиш бирликлари ўзаро қуйидагича оппозитив муносабат ҳосил қилади:

Кўрсатиш бирликлари тизимининг асосини *бу, шу, у, ўша* ташкил қилади; *бу, шу* олдидан *мана* бирлигини, *у, ўша* олдидан *ана* бирлигини келтириш билан кўрсатиш маъноси таъкидланади.

Мана, бу, шу катори одагда яқин масофадаги предметни, *ана, у, ўша* катори узоқроқ масофадаги предметни кўрсатиш учун ишлатилади; *ана, ана у* олдидан *ҳов, ҳув* бирликларини келтириш билан масофанинг янада узоқроқ эканлиги ифодаланади.

Бу, шу каторида *бу* одагда бирламчи кўрсатишда, *шу* эса иккиламчи кўрсатишда, шунингдек *у* бирламчи кўрсатишда, *ўша* иккиламчи (олдин ҳам таъкидланган) кўрсатишда ишлатилади.

Кўрсатиш бирликлари сифат табиатли бўлгани учун уларда шакл ҳосил қилиш йўқ.

5- §. Ўзлик олмоши деб аталадиган ўз- бирлиги бирор лексемага олмош бўлиб келмайди, балки одагда маълум бир лексемага боғланиб, таъкид маъносини ифодалайди: *мен ўзим- (< менинг ўзим-), ўзим-; акам ўзи- (< акамнинг ўзи-); ўз сўзида (< ўзининг сўзида)* каби. Шунга кўра *бу* бирликни таъкид бирлиги деб аташ маъқул.

Ўз- бирлиги аслида от лексема бўлган, шунга кўра нисбатловчи ва турловчи аффиксларни олади, лекин грамматик сон парадигмасининг фақат бирлик шаклида ишлатилади.

ТАСВИР БИРЛИКЛАРИ ТУРКУМИ

1-§. Вокеликдаги турли товушларнинг, ҳаракат-ҳолат кўринишларининг тил товушлари воситасидаги рамзий ифодасига тасвир бирликлари туркуми дейилади.

Тасвир бирликлари товуш тасвири бирликларига ва ҳаракат-ҳолат кўриниши тасвири бирликларига ажратилади: *ўхў-ўхў, қу-қу, қитир-қитир; аланг-эжаланг, ҳил-ҳил, милт-милт* каби.

Адабиётларда бундай бирликлар кўпинча *тақлид(ий) сўзлар* деб номланади. Аслида тақлид – бошқа, тасвир – бошқа ҳодиса. Киши бирор ҳайвоннинг, масалан, мушукнинг товушини тақлид қилиб қайтариши мумкин, лекин мушук чиқарадиган товушнинг ўзида тақлид қилиш йўқ; киши ўз тилидаги товушлар воситасида мушук чиқарадиган товушнинг рамзий ифодасини ҳосил қилади. Ҳаракат-ҳолат кўринишининг рамзий товуш ифодасига нисбатан эса тақлид

изохи, умуман, тўғри келмайди. Демак, бундай бирликларни бир бутун ҳолда тасвир бирликлари деб номлаш тўғрироқ.

Вокеликдаги турли товушлар деганда тил товушларидан бошқа товушлар тушунилади. Киши бу товушларни эшитиб, ўз тилидаги товушлар воситасида тасвирий ифодасини ҳосил қилади. Бундай тасвирий ифода вокеликдаги товушнинг айнан ўзи бўлмайди. Масалан, *миёв* тасвир бирлиги мушукнинг миёвлашига айнан тенг эмас, албатта; шунга кўра рамзий ифода дейилади.

Киши вокеликдаги ҳаракат-ҳолатнинг турли кўринишини кўриб, тил товушлари билан уларнинг рамзий тасвирини ҳосил қилади. Бу ердаги товуш рамзи ўта шартли бўлади.

Тасвир бирликларининг ифода жиҳати бўлиб тил товушлари хизмат қилади; мазмун жиҳати – улар боғланидиган вокеликнинг номи эканлиги. Масалан, *миёв* тасвир бирлиги мушук чиқарадиган товушнинг, *ялт-юлт* тасвир бирлиги нурнинг турлича товланишининг номи бўлиб хизмат қилади. Лекин тасвир бирлиги лексик маъно англатмайди, фақат вокеликнинг номи бўлиш вазифасини бажаради. Шу жиҳати билан лексемалардан фарқланади.

2-§. Тасвир бирликларининг кўп қисмини товуш тасвири бирликлари ташкил қилади ва куйидаги маъно турларига ажратилади:

1) киши йўталганда, кулганда, ҳаяжонланганда ва бошқа ҳолатларда чиқарадиган товушнинг рамзий ифодалари: *ўхў-ўхў*, *ха-ха-ха*, *ҳиринг-ҳиринг* каби;

2) ҳайвон, парранда, ҳашарот чиқарадиган товушнинг рамзий ифодалари: *мооо* (корамолнинг маъраши), *бааа* (кўйнинг балаша), *вов-вов* (итнинг вовуллаши), *қаг-қаг* (қарғанинг қағиллаши) каби;

3) жонсиз нарсаларнинг урилиши, синиши кабилар туфайли ҳосил бўладиган товушларнинг рамзий ифодалари: *гун-гун*, *тарақ-туруқ*, *биқир-биқир*, *гүлдур-гүлдур*, *гийқ*, *пирр* каби.

Турли ҳаракат-ҳолатда воке бўладиган кўринишларни ифодалайдиган тасвир бирликлари анчагина бўлиб, булар ҳам юқоридагича маъно турларига ажратилади:

1) киши ҳаракат-ҳолатининг рамзий ифодалари: *ҳанг-манг*, *аланг-жаланг*, *лапанг-лапанг* каби;

2) ҳайвон, парранда, ҳашарот ҳаракат-ҳолатининг рамзий ифодалари: *диканг-диканг*, *лип-лип*, *гимир-гимир* каби;

3) жонсиз нарсалар ҳолатининг рамзий ифодалари: *ялт*, *йилт-йилт*, *лов* каби.

3-§. Тасвир бирликлари товуш тузилиши жиҳатидан асли бир бўғинли бўлиб, асосан, SVC товуш тизимига эга: *виж, гум, дик, дўқ, жиз, пақ, поп, шақ* каби. Охири икки консонанг билан тугайдиган бир бўғинли тасвир бирликлари ҳам анчагина: *гурс, шилт, ялт, ярқ, қарс, қирс* каби.

Товуш тасвири бирликларида товушнинг чўзиқлиги асосан охириги товушни чўзиб айтиш билан (ёзувда шу ҳарфни такрор ёзиш билан) ифодаланади: *гурр, пирр, шарр, мааа* каби.

Тасвир бирлиги ифодалайдиган товуш ёки ҳолатнинг такрорланиши шу товуш рамзини такрор ишлатиш билан билдирилади: *ак-ак, биз-биз, даг-даг, дир-дир, лип-лип, милт-милт* каби. Баъзан уч такрор ҳам учрайди: *ха-ха-ха, қу-қу-қу, гит-гит-гит* каби.

Такрорланадиган товуш ёки ҳолат ҳар хил эканини ифодалаш учун олдинги қисм таркибидаги *а* товуши иккинчи қисмда *у* товушига алмаштирилади: *баг-буғ, қарс-қурс, пақ-пуқ, шалп-шулл, ялт-юлт, зарч-гурч* каби.

Икки бўғинли тасвир бирликлари ҳам анчагина бўлиб, булар одатда такрорланиб ишлатилади: *бидир-бидир, живир-живир, диканг-диканг, диринг-диринг, ҳиринг-ҳиринг* каби. Бундай тасвир бирликлари охиридаги *-ир, -инг* қисми кенгайтирувчи элемент дейилади; куйидаги тасвир бирликларида бундай қисм аниқ ажралиб туради: *биқир-биқир, дукур-дукур, дўқир-дўқир, хўнғир-хўнғир* каби.

Икки бўғинлиларда такрорланадиган товуш ҳар хил экани бу ерда ҳам овоз товушни алмаштириш билан ифодаланади: *тапир-тупур, тасир-тусур, шатир-шутур, гажир-ғужур* каби.

Бир тур товушдан иккинчи тур товушга тезда ўтилиши такрорланадиган қисмларнинг биринчиси охирига *а* товушини қўшиб ифодаланади: *дукура-дукур, тасира-тусур, шақира-шуқир* каби.

Хуллас, тасвир бирликлари – ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турадиган алоҳида туркум. Тасвир бирлиги охирига *-ир, -инг* қисмини қўшиш билан, такрорланадиган қисмларда овоз товушни алмаштириш билан, такрорланадиган қисмлар орасида *а* товушини орттириш билан маълум бир грамматик маънолар ифодаланади; шунга кўра бу ходисаларни шакл ясалиши деб баҳолаш мумкин.

ЛЕКСЕМАШАКЛЛАР ТИЗИМИ

1-§. Лексемашакл лисоний бирлик сифатида лексема ва морфема билан тўлдириладиган формуладан иборат. Ана шундай формуланинг лексема ва морфема билан тўлдирилган ҳолати нутқий бирликка тенг бўлади. Демак, лексемашакл лисоний бирлик сифатида мавҳум бирлик, носегмент бирлик, нутқий бирлик сифатида эса аниқ бирлик, сегмент бирлик дейилади.

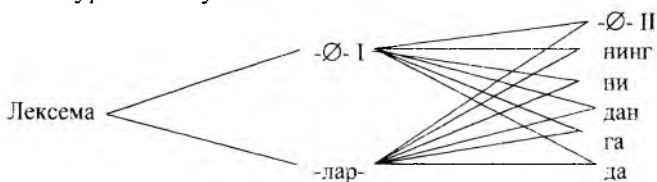
Лексемашакл дастлабги тузма лисоний бирлик бўлиб, маълум бир туркум лексемасининг синтактик вазифа бажара олиш даражасида грамматик шаклланган ҳолатига тенг; шунга кўра лексемашакл бирламчи синтактик бирлик дейилади.

Лексемашакллар тузиш қоидалари туркумлар бўйича турли кўри-нишларда намоён бўлади. Ранг-баранг лексемашакллар тузиш формулалари, биринчи навбатда, морфем парадигмалари мавжуд от лексемалар туркумига, феъл лексемалар туркумига хос. Лексемашакл таркибида нопарадигматик шакл ҳосил қиладиган морфемалар ҳам катнашади. Морфемаларнинг лексемага маълум қоида асосида бирин-кетин кўшилиши морфемаларнинг аранжировкаси дейилади (<фр. arranger - 'қайта тартиблаш'). Лексемашакл тузиш формулалари ва уларга хос айрим белги-хусусиятлар қуйида туркумлар бўйича баён қилинади.

От лексемашакллар тизими

2-§. От лексемалар туркуми баёнида бундай лексемаларга сонлаш, нисбатлаш, турлаш парадигмаларининг морфемалари, шунингдек бир неча нопарадигматик морфемалар кўшилиши таъкидланди. От лексемашакллар ана шу морфемаларнинг от лексемага маълум қоида асосида бирин-кетин кўшилиши билан ҳосил қилинади.

От лексемашаклларнинг (ОЛ) энг содда таркиби "лексема + сонловчи + турловчи" кўринишига эга; бу формулани ОЛ + С + Тр шартли қисқартмаси билан ёзиш мумкин. От лексемашаклнинг ана шу формулада тузилган кўриниши нутқда энг кўп ишлатилади. Ушбу формулада катнашадиган морфемалар парадигмасини чизмада қуйидагича кўрсатиш мумкин:

Кўринадики, бу формула асосида от лексемашаклнинг лексема ва морфемалар билан тўлдирилган 12 кўриниши юзага келади: бирлик + 6 келишик ва кўплик + 6 келишик: *китоб + ØI + ØII, китоб + ØI + нинг, китоб + ØI + ни, китоб + ØI + дан, китоб + ØI + га, китоб + ØI + да; китоб + лар + ØII, китоб + лар + нинг* ва б.

От лексема предмет маъносини англата туриб юқоридаги сонлаш ва турлаш парадигмаларининг кўрсаткичларини олган ҳолда лексемашаклга айланади. От лексема сонловчи кўшилиши учун асос – сонлаш асоси бўлади, сонловчи кўшилган лексема эса турловчи кўшилиши учун асос – турлаш асоси бўлади:

к и т о б	л а р	н и
от лексема	морфема, сонловчи,	морфема, турловчи,
асос, сонлаш асоси	кўплик шакли	тушум келишиги шакли
т у р л а ш а с о с и		
о т л е к с е м а ш а к л		

Бу формулада қайси турловчининг қатнашувини бошқа бир лексема билан синтактик боғланиш белгилайди (Бу ҳақда ўз ўрнида гапирилади). Сонловчи одатда объектив вокеликка кўра танлаб кўшилади. Шу билан бирга қайси сонловчининг кўшилиши от лексемага, унинг маъно турига боғлиқ. Бу ерда лексема билан унга кўшиладиган сонловчи морфема орасидаги зич синтагматик муносабат мавжуд бўлиб, лексеманинг унга қайси сонловчи кўшилишини ва бунда қандай маъно ифодаланишини белгилаши очик кўринади. Шунини ҳисобга олиб аввал от лексемаларнинг маъно турлари билан танишиш лозим.

3- §. От лексемалар маъно турларига бир неча нуқтайи назардан тасниф қилинади. От лексемаларни энг йирик таснифлаш *ким, нима* сўроқлари асосида амалга оширилади: *ким* сўроғига жавоб бўладиган от лексемалар киши отлари дейилади: *ўқитувчи-, талаба-, маклер- каби*; от лексемаларнинг қолган қисми *нима* сўроғига жавоб бўлиб, нарса отлари дейилади: *имтиҳон-, иқтисод-; қуш-, кўзи-* каби.

Шарқ оламида, шу жумладан, ўзбекларда борлик киши ва нокиши деб иккига ажратилади; шунга кўра нокиши тушунчаси остига жонсиз предметлар билан бирга жонли предметлар ҳам мансуб деб тушунилади. Кўринадики, ўзбек тилида от лексемаларнинг кишини ва нокишини англатишига кўра таснифланиши рус тилидаги жонли ва жонсиз деб таснифлашдан фарқ қилади.

4- §. Бир турдаги предметларнинг барчасини номлаши ёки биттасини аташи, ажратиб кўрсатишига кўра от лексемалар турдош от ва

атокли от деб тасниф қилинади. Бундай тасниф юқоридаги таснифга параллел ҳолда амалга оширилади.

1. Турдош от турни турдан ажратади: *қалам-*, *бино-* каби.

2. Атокли от аниқ бир киши ёки предметнинг атамаси бўлиб, бир турдаги предметлардан бирини бошқаларидан фарқлашга хизмат қилади. Атокли отлар ўз навбатида бир неча маъно турига ажратилади:

1) лексик маъно англатмайдиган, шартли тамға сифатида ишлатиладиган атокли отлар:

а) киши исми, ота исми, фамилияси, таҳаллуси: *Аброр Ҳидоятов-*, *Комил Яшин-*, *Александр Сергеевич Пушкин-* каби. Бундай атамалар асли лексик маъно англатган, атокли отга айланганидан кейин эса лексик маъно англатиши сўнган; шунга кўра бундай атокли отлар лексемалар қаторига шартли равишда киритилади;

б) уй ҳайвонларига қўйиладиган исмлар: *Олапар-*, *Мош-* каби;

в) ҳозир маъносини изоҳлаб бўлмайдиган географик номлар: *Ҳадра-*, *Қува-* каби. *Мирзачўл-*, *Янгиер-* каби жой номлари таркибидаги қисмлар ўз лексик маъносини йўқотмаган, шу туфайли бундай географик номдан лексик маъно англашилади;

г) ташкилот, муассасага шартли биркирилган киши ёки нарса номлари: *Мирзо Улўғбек номидаги ЎзМУ-*, *"Ғунча" номли кинотеатр-* каби.

Бу ерда *номидаги* лексемашаклини киши атокли отидан кейин, *номли* лексемашаклини эса бошқа ҳолларда ишлатиш лозимлигини унутмаслик керак; киши атокли отидан кейин *номли* лексемашаклини *Навоий номли кўча* тарзида ишлатиш – хато, *Навоий номидаги кўча* ёки *Навоий кўчаси-* деб ишлатиш тўғри.

2) Атокли отларнинг қуйидаги турларида лексик маъно ўз кучини сақлайди:

а) давлат ташкилотлари, идора ва муассасаларнинг номларида; булар одатда турғун бирикмага тенг бўлади: *Ўзбекистон Республикаси-*, *Ўзбекистон Миллий университети-* каби;

б) газета, журнал, китоб номлари: *"Маърифат"*, *"Жаҳон адабиёти"*, *"Икки эшик ораси"* каби ва б.

Атокли от турдош от ёки бошқа туркум лексемаси (лексемашакли) асосида юзага келади, лекин атокли отларнинг кўпида уларнинг асл маъносини тиклаш, изоҳлаш имконияти йўқолган бўлади, тарихий-этимологик изланишлар билангина уларнинг асл маъноси изоҳланади. Масалан, *Чорсу-* атокли отининг қандай маъноли қисмлардан тузилганини, шунга кўра асли қандай маъно англатганини ҳозирги ўзбек тили асосида изоҳлаб бўлмайди. Бу лексема асли тожикча *чаҳор-* ('тўрт')

санок сони ва сў- (йўналиш) турдош от лексемасидан таркиб тошган бўлиб, асли 'тўрт йўналиш' маъносини англатган; кейинчалик ана шундай тўрт йўл (кўча) бошланадиган жойнинг атокли отига айланган. Бу лексема ҳозирги тожик тилида турдош от сифатида мавжуд; ўзбек тилига ў товушини у товушига алмаштириб қабул қилинган (чунки ў товуши ўзбек тилида иккинчи ва ундан кейинги бўғинда келмайди): *чорсў-* > *чорсу-* (*чаҳор-* лексемаси *чор-* шаклига тожик тилининг ўзида ўтган).

Атокли отларнинг бир қисмида улар асосида ётган лексик маънони бемалол изохлаш мумкин. Масалан, *Олмос-* атокли оти 'шаффоф, ялтироқ қимматбаҳо табиий тош' маъносини англатувчи *олмос-* турдош отининг, *Ўткир-* атокли оти 'яхши кесадиған' маъносини англатувчи сифатнинг, *Турсин-* атокли оти *тур-* феълининг 'яша-' маъноси билан ҳосил қилинган буйрук майли III шахс шаклининг кишига ном сифатида кўйилишидан иборат.

5-§. Турдош отлар ўз навбатида маъно турларига қуйидагича ажратилади:

1. Дона отлари ва жам отлари: *йигит, қиз-*; *йигит-қиз-* каби.

Предметларни жамлаб англатиш жуфт лексемаларга хос хусусият бўлиб, шу жиҳати билан ножуфт отларга зид кўйилади.

2. Жисмий (конкрет) ва фикрий (абстракт) отлар: *дарахт-*, *микрорфон-*; *жаҳл-*, *озодлик-* каби. Жисмий отлар англатадиган предметни одатда кўз билан кўриб, кўл билан ушлаб бўлади; фикрий отлар англатадиган предмет тасаввур қилинади.

3. Якка отлар ва ноякка отлар: *қалдирғоч-*, *хизматчи-*; *кўз-*, *этик-* каби.

Ноякка отлар ўз навбатида қуйидаги маъно турларига ажратилади:

1) якка-қўш предметни англатадиган отлар: *қулоқ-*, *қўл-* каби. Бундай от якка предметни ҳам, қўш предметни ҳам англатиш учун ишлатилади; муҳим белгиси - қўш предметни англатиши;

2) якка-кўп предметни англатадиган отлар: *соч-*, *киприк-* каби. Бундай отлар якка предметни ҳам, кўп предметни ҳам англатади; муҳим белгиси – кўп предметни англатиши;

3) предметни тўда сифатида англатадиган отлар: *ўрмон-*, *оломон-* каби. Бундай от доим бир қанча предметни яхлит тўда сифатида англатади.

4. Саналадиган предметларнинг оти ва саналмайдиган предметларнинг оти деб ажратилади. Турдош отларнинг асосий қисмини саналадиган предмет отлари ташкил қилади; саналмайдиган предметни англатадиган отлар оз бўлиб, асосан модда номларига тўғри келади; *қум-*, *муз-*, *тутун-* каби.

6-§. От лексемаларнинг юқорида тасвирланган турлари маълум даражада уларнинг грамматик табиатига таъсир кўрсатади. Масалан, тусланиш киши отларига мансуб бўлиб, нарса отлари ўз моҳиятини саклаб туриб тусланмайди, фақат III шахсда ишлатилади: *талабаман, талабасан, талаба*; лекин *имтиҳон*- фақат III шахс шаклида ишлатилади. Лексема билан морфеманинг ўзаро таъсири қуйида сонлаш морфемалари мисолида тасвирланади.

7-§. 1. Киши атоқли отлари бир кишининг исми сифатида сонлаш парадигмасининг асосан бирлик шаклида ишлатилади. Бундай атоқли отга *-лар* аффикси қўшилганида соф кўплик ('бир неча') маъноси эмас, балки 'маълум бир киши ва унинг қуршовидаги бошқа кишилар' маъноси ифодаланади: *Комилалар-, Каттаевлар-* каби.

Киши турдош отларининг асосий қисмини дона отлари ташкил қилади, бундай отлар сонлаш парадигмасининг ҳар икки шаклида ишлатилаверади. Айрим киши турдош отлари сонлаш парадигмасининг фақат бирлик шаклида ишлатилади:

- а) мавҳум ноякка отлар: *халойиқ-, одамзод-, чўпонлик-* каби;
- б) фақат якка шахсга нисбат бериладиган отлар: *дада-, ота-, она-* (ўз маъносида) каби.

Олло- лексемаси ҳам бирлик шаклида ишлатилади.

2. Киши турдош отларининг жам (жуфт) тури ўз маъносига кўра сонлаш парадигмасининг кўплик шаклида ишлатилади: *йигит-қизлар-, қиз-жувонлар-, она-сингиллар-, ошина-оғайнилар-* каби.

8-§. 1. Нарса атоқли отлари сонлаш парадигмасининг фақат бирлик шаклида ишлатилади:

- а) планета номлари: *Юпитер-, Марс-, Қуёш-, Ер-, Ой-* каби;
- б) жой номлари: *Тошкент-, Зангота-, Ҳадра-* каби. Бундай атоқли отлар *-лар* аффикси билан ишлатилса, 'шундай аталадиган жой ва унинг атрофи' маъноси ифодаланади;

в) ташкилот, идора, газета, журнал номлари: *Ўзбекистон Миллий университети-, "Маърифат" газетаси-, "Фунча" кинотеатри-* каби.

2. Нарса турдош отлари, асосан, сонлаш парадигмасининг ҳар икки шаклида ишлатилади. Бундай отларнинг қуйидаги маъно турлари одатда фақат бирлик шаклида ишлатилади:

- а) *ун-, гуруч-, ёғ-* каби озоқ-овқат маҳсулотларининг номлари;
- б) *олтин-, қумуш-, мис-* каби маъдан номлари;
- в) *қум-, муз-* каби саналмайдиган жисм номлари. Бу уч тур нарса отлари *-лар* аффикси билан ишлатилса, 'турли хил', 'мўл' маъно кирраси ифодаланади;

- г) *юррак*, *бош*- каби ҳар кишида битта бўладиган аъзонинг номлари; бундай отга *-лар* аффикси қўшилса, 'кучайтириш' маъноси ифодаланади;
- д) мавҳум отлар: *ақл*-, *дил*-, *илож*-, *ишонч*-, *кайфият*-, *орият*-, *суқунат*-, *қиймат*-, *газаб*-, *ҳаловат*- каби;
- е) *ҳақ[и]да*, *тўғри[си]да*, *уст(и)да*, *олд(и)да* каби кўмакчи отлар;
- ж) жам (жуфт) мавҳум отлари: *куч-қудрат*-, *сиҳат-саломатлик*- каби ва б.

9-§. Юқоридаги тасвирдан аён бўладики, лексеманинг маъно жиҳати билан сонлаш парадигмаси орасида зич синтагматик муносабат мавжуд: сонлаш парадигмасининг шакллари от лексеманинг маъно жиҳатига монанд ҳолда қўшилади ва шу асосда турли маъно кирралари ифодаланади.

Ушбу от лексемашакл формулаида лексеманинг охириги товуши билан морфеманинг бош товуши орасида ҳам зич синтагматик муносабат воқе бўлади: лексема охиридаги *г*, *з* товуши билан морфема бошидаги *г* товуши ўзаро таъсир қилиб, *кк*, *ққ* товушларига айланади, натижада *г* фонемасининг *к* аллофонемаси, *з* фонемасининг *қ* аллофонемаси воқе бўлади: *барг* + *га* > *баркка* (*баргга* ёзилади), *педагог* + *га* > *педагокка* (*педагогга* ёзилади), *боғ* + *га* > *боққа* (*богга* ёзилади), *чўғ* + *га* > *чўққа* (*чўгга* ёзилади) каби.

Ўзаро таъсир лексема охиридаги *д* товуши билан морфема бошидаги *д*, *з* товуши орасида ҳам юз беради, натижада *д* фонемасининг *т* аллофонемаси, *з* фонемасининг *к* аллофонемаси воқе бўлади: *даромад* + *дан* > *дароматтан* (*даромаддан* ёзилади), *даромадга* > *дароматка* (*даромадга* ёзилади) каби.

10-§. От лексемашаклнинг иккинчи формуласи уч морфем парадигма кўрсаткичлари билан тузилади; биринчи формуладан фарқли ҳолда бу формулада сонловчи билан турловчи ораллигида нисбатловчи (Нч) қатнашади: ОЛ + С + Нч + Тр. Бу формулада қатнашадиган морфем парадигмаларни чизмада куйидагича кўрсатиш мумкин:

		-м-	
		-миз- 1	
	-Ø- I	-миз- 2	-Ø II
		-нг-	-нинг
		-нгиз- 1	-ни
Лексема		-нгиз- 2	-дан
		-нглар-	-га
	-лар-	-ларинг-	-да
		-и-	
		-лари-	

Масалан, сонлаш парадигмасининг кўплик шакли ва I шахс бирлик нисбатловчиси кўшилган от лексемага олти келишик шаклини кўшиб куйидаги лексемашакллар тузилади: *китоб + лар + им + Ø I, китобларимнинг, китобларимни, китобларимдан, китобларимга, китобларимда.*

Мисолларни кузатиш кўрсатадики, от лексема нутқда кўпинча сонлаш парадигмасининг бирлик шакли, нисбатлаш парадигмасининг III шахс шакли, турлаш парадигмасининг бош келишик шакли кўшилган кўринишида ишлатилади.

Биринчи формулада бўлганидек, бу ерда ҳам от лексеманинг маъно жиҳатига боғлиқ ҳолда, сонлаш парадигмасининг ҳар икки шаклида ишлатиладиган лексемалардан ташқари, фақат бирлик ёки кўплик шаклида ишлатиладиган лексемалар ҳам мавжуд.

Фақат бирлик шаклида ишлатиладиган от лексемаларда назарий жиҳатдан 10 нисбатловчининг ҳар биридан кейин 6 келишик шакли кўшилади: $10 \times 6 = 60$ лексемашакл тузилади.

Кўплик шаклидаги от лексемага нисбатловчиларнинг *-ларинг-*, *-лари-* шакллари кўшилмайди; нисбатловчиларнинг қолган саккиз шаклидан кейин олти келишик шакли кўшилади: $8 \times 6 = 48$ лексемашакл тузилади.

Кўплик шаклидагина ишлатиладиган айрим от лексемаларни назардан соқит қилсак, ушбу формула асосида 100дан ортиқ лексемашакл тузилади.

Бу формулада уч асос – сонлаш асоси, нисбатлаш асоси, турлаш асоси мавжуд:

<i>китоб</i>	<i>лар</i>	<i>или</i>	<i>ни</i>
от лексема	морфема,	морфема, нисбат-	морфема, тур-
асос, сонлаш асо-	сонловчи, кўплик	ловчи, I шахс	ловчи, тушум
си	шакли	кўрсаткичи	келишиги шак-
асос, нисбатлаш асоси			ли
асос, турлаш асоси			
от лексемашакл			

11- §. Биринчи формулада бўлганидек, бу ерда ҳам зич синтагматик муносабат лексема билан сонловчи морфема орасида воқе бўлади (Қайтарик бўлмаслиги учун бундай таъсир ўтказадиган от лексемалар бу ерда тасвирланмади).

Ушбу от лексемашакл формулаида нисбатловчи катнашуви муносабати билан яна бир тур синтагматик муносабат воқе бўлади: лексема таркибида куйидаги товуш ўзгаришлари юз беради:

1) *к, қ* товуши билан тугайдиган от лексемага нисбатловчи қўшилганида:

а) *к* товуши *г* товушига алмашади: *эшик + и + дан > эшигидан, юрак + и + га > юрагига, бурчак + и + да > бурчагиди, капалак + им + Ø II > капалагим + Ø II* каби;

б) *қ* товуши *г* товушига алмашади: *бармоқ + и + Ø II > бармоги + Ø II, қулоқ + и + ни > қулогини, қишлоқ + инг + га > қишлогинга* каби.

Бу ерда икки овоз товуш оралиғидаги (интервокал ҳолатдаги) шовқин товуш овозли товушга алмашади, овозланиш (жаранглиланиш) воқе бўлади. Бундай товуш алмашинуви *к – г* муносабатида портловчи шовқин товуш билан унинг овозли эши орасида юз беради; *қ – г* муносабатидаги товуш ўзгариши эса портловчи товуш билан сирғалувчи товуш орасида юз беради, демак, бу ерда, овозланишдан ташқари, иккинчи тур алмашув: портловчи товушнинг сирғалувчи товушга алмашуви ҳам воқе бўлади.

Юқоридаги товуш ўзгаришлари лексемага морфема қўшилиши натижасида юз беради, шунга қўра лексема билан морфема орасидаги синтагматик муносабат деб баҳоланади. Бундай муносабат натижасида *к* фонемасининг *г* аллофонемаси, *қ* фонемасининг *г* аллофонемаси юзага келади, демак, фонеманинг аллофонемаси бу ерда бир тил бирлигининг (лисоний бириккнинг) иккинчисига товуш жиҳатдан таъсири туфайли юзага келади, фонема аллофонемалар занжири сифатида намоён бўлади.

2) Иккинчи бўғинида тор овоз товуш катнашадиган икки бўғинли ўзбекча туб лексемаларга нисбатловчи қўшилганида бу овоз товуш талаффуз қилинмайди:

а) *и* товуши: *ўгил + им + Ø II > ўглим + Ø II, ўрин + и + дан > ўридан, кўнгил + и + га > кўнглига, бағир + инг + га > бағринга, сингил + им + ни > сингилми* каби;

б) *у* товуши: *бурун + инг + га > бурнингга* каби.

Бундай товуш ҳодисаси икки бўғинли ўзбекча туб от лексемаларнинг айримларидагина воқе бўлади. Бу ерда товуш талаффуз қилинмайди-ю, лекин фонема йўқолмайди, балки сегмент ҳолатдан носегмент ҳолатга ўтади, фонеманинг ноль кўрсаткичли аллофонемаси юзага келади, фонема *и - Ø, у - Ø* аллофонемалари занжири сифатида намоён бўлади: *ўрин + и + дан > ўр [Ø] нидан* каби. Кўринадики, бу ерда ҳам аллофонема тил бирикларининг – лексема билан морфеманинг товуш жиҳатидан ўзаро таъсири натижасида юзага келади.

12-§. От лексемашакл кесим вазифасида келса, бундай лексемашаклнинг учинчи формулаи воке бўлади. Бу ерда турловчи морфемадан кейин тусловчи морфема (Тс) кўшилади. Учинчи формула:

1) биринчи формула асосида тузилади: ОЛ + С + Тр + Тс. Бундай от лексемашакл таркибида одатда бирлик сон шакли, бош келишик шакли ва III шахс тусловчиси қатнашади: (*Атрофи -*) *гулзор + ØI + ØII + ØIII*;

2) иккинчи формула асосида тузилади: ОЛ + С + Нч + Тр + Тс. Бундай от лексемашакл ҳам асосан бош келишик шаклида бўлади: (*Булар -*) *қариндош + лар + им + ØII + ØIII*. Кўринадики, юкорисидаги икки тур от лексемашакл таркибида тусловчи кўшиладиган асос ҳам мавжуд.

13-§. От лексемашаклларнинг нопарадигматик морфемалар қатнашадиган формулалари ҳам мавжуд:

1. Таркибида *-лар* ҳурмат шакли ясовчиси қатнашадиган от лексемашакл қуйидагича тузилади: ОЛ + С + Нч + *лар* + Тр. Бундай от лексемашакл сонлаш парадигмасининг бирлик шаклида ишлатилади, чунки *-лар* ҳурмат шакли ясовчисининг қатнашуви шуни талаб қилади; демак, бу ерда сонлаш парадигмаси билан ҳурмат шакли ясовчиси орасида зич синтагматик муносабат мавжуд: ОЛ + ØI + Нч + *лар* + Тр. Масалан, *они + ØI + м + лар + ни* каби.

Кўринадики, ушбу тўртинчи формула иккинчи формула асосида, ўша формуланинг *-лар* кўплик шаклини *-лар* кўрсаткичи қатнашадиган нисбатловчиларини истисно қилган ҳолда тузилади. Бу формулада ҳурмат шакли ясаш асоси мавжуд.

2. Таркибида *-ники* хослик шакли ясовчиси қатнашадиган от лексемашакл:

1) биринчи формула асосида тузилади: ОЛ + С + *ники*.. Ушбу формулада *-ники* морфемасидан кейин:

а) турловчи кўшилади: ОЛ + С + *ники* + Тр: *Баҳодир + ØI + ники + га* каби;

б) тусловчи кўшилади: ОЛ + С + *ники* + Тс: *Баҳодир + ØI + ники + ØIII* каби;

2) иккинчи формула асосида тузилади: ОЛ + С + Нч + *ники*.. Бу ерда:

а) турловчи кўшилади: ОЛ + С + Нч + *ники* + Тр: *ака ØI + м + ники + га* каби;

б) тусловчи кўшилади: ОЛ + С + Нч + *ники* + Тс: *ака + ØI + м + ники + ØIII* каби.

Кўринадики, *-ники* морфемаси қатнашадиган от лексемашаклининг ўзи доирасида тўрт формула мавжуд. Бу формулаларда хослик шакли ясаш асоси ажратилади.

3. Таркибида *-даги* ўринга нисбат бериш морфемаси қатнашадиган от лексемашакл юқорида тасвирланган барча формулалардан кескин фарк қилади: а) *-даги* морфемаси таркибидаги *-да* турловчиси от лексемашакл таркибида ўздан олдин турловчи морфема кўшилишини рад этади; б) *-даги* морфемаси таркибидаги *-ги* нисбий сифат ясовчиси туфайли *-даги* морфемаси атрибутив (белги) шакл ясовчиси мавқеига эга бўлади, ўздан кейин турловчи морфема кўшилишини рад этади, *-даги* морфемаси от лексемашакл таркибида тугалловчи морфема сифатида қатнашади.

Таркибида *-даги* морфемаси қатнашадиган от лексемашакл:

1) биринчи формула асосида тузилади: $ОЛ + С + даги: шаҳар + \emptyset I + -даги$ (кўчалар) каби;

2) иккинчи формула асосида тузилади: $ОЛ + С + Нч + даги: қўл + \emptyset I + u + даги$ (китоб) каби;

3) *-ники* морфемаси қатнашадиган иккинчи формула асосида тузилади: $ОЛ + С + Нч + ники + даги: қўшни + лар + имиз + ники + даги$ каби.

Кўринадики, бу ерда ўзига хос уч формула мавжуд бўлиб, улар таркибида ўринга нисбат бериш асоси ажратилади.

4. Таркибида *-ча* кўмакчи-аффикси қатнашадиган от лексемашакл формулаи бу морфемани:

1) биринчи формула охирига кўшиб тузилади: $ОЛ + С + Тр + ча: қурт-қумурсқа + лар + га + ча$ (= *қурт-қумурсқаларга қадар*) каби;

2) иккинчи формула охирига кўшиб тузилади: $ОЛ + С + Нч + Тр + ча: китоб + лар + имиз + га + ча$ (= *китобларимизга қадар*) каби.

Адабиётларда *-гача* яхлит ҳолда кўшма аффикс деб ҳам талқин қилинади. Шу фикрга кўшилсак, бу аффикс қатнашадиган от лексемашакл қуйилагича тузилади дейиш лозим бўлади: а) $ОЛ + С + гача: қурт-қумурсқа + лар + гача$; б) $ОЛ + С + Нч + гача: китоб + лар + имиз + гача$ каби. Биринчи нуқтайи назарга кўра янги формула биринчи, иккинчи формула охирига *-ча* кўмакчи-аффиксини кўшиб тузилади, иккинчи нуқтайи назарга кўра *-даги* морфемаси қатнашадиган ҳолатга ўхшаш формулалар ҳосил қилинади.

5. Ўхшатиш маъносини ифодалайдиган *-дай* аффикс-кўмакчиси юқорида тасвирланган от лемемашаклларнинг (*-гача* морфемаси қатнашадиган кўринишларидан ташқари) деярли барчаси охирига, фақат тусловчидан олдин кўшилади:

- 1) *дарё + Ø I + Ø II + дай (тошиб),*
- 2) *(хўрознинг) тожи + Ø I + си + Ø II + дай,*
- 3) *(одамнинг) бел + Ø I + и + дай + Ø III,*
- 4) *она + Ø I + м + лар + Ø II + дек,*
- 5) *ака + лар + и + ники + дек,*
- 6) *шаҳар + Ø I + даги + дек,*
- 7) *ака + Ø I + си + ники + даги + дек каби.*

Кўринадики, бу формулада ўхшатиш шакли яшаш асоси мавжуд.

6. Кўмакчи қатнашадиган от лесемашакл алоҳида формула сифатида ажратилиши лозим, чунки кўмакчи от лексемашаклнинг таркибий қисми бўлади. Маълумки, кўмакчи аналитик грамматик шакл ҳосил қилиб, ўзидан олдинги асосга келишник морфемаси билан биргаликда қўшилади:

1) *билан, учун, каби, сингари, сайин* каби кўмакчилар бош келишник шакли билан биргаликда қўшилади: *ОЛ + С + [Нч] + Ø II + кўмакчи: кетмон + Ø I + Ø II + билан, бой тоға + Ø I + м + Ø II + учун, минут + Ø I + Ø II + сайин, одам + Ø I + Ø II + каби;*

2) *илгари, бурун, сўнг, кейин, бери, буён* каби кўмакчилар чиқиш келишиги шакли билан биргаликда қўшилади: *ОЛ + С + [Нч] + дан + кўмакчи: машгулот + Ø I + дан олдин || илгари, тушлик + Ø I + дан кейин || сўнг; ука + Ø I + м + дан олдин ёки кейин, бир ой + Ø I + дан + бери || буён;*

3) *қадар* кўмакчиси жўналиш келишиги шакли билан биргаликда қўшилади: *ОЛ + С + га қадар-: шу пайт Ø I + га қадар каби.*

7. От лексемашакл таркибида дастлаб жузъий ҳодиса сифатида -ча, -чоқ кичрайтириш аффикслари, илик муносабат маъносини ифодалайдиган -гина аффикси, -жон, -бой, -хон, -ой аффиксоидлари қатнашуви мумкин. Бу морфемалардан ҳар бири қатнашса, юқорида тасвирланган формулаларнинг кўринишлари яна ҳам қўпаяди.

14-§. Ўзбек тилида айни бир лексеманинг предмет маъносини ҳам, белги маъносини ҳам англатиш ҳодисаси мавжуд. Асли предмет маъносини англатадиган от лексема маъно таракқиёти натижасида белги маъносини ҳам англата бошлаган: *бош-* – 'тавданинг бўйиндан юқори қисми' (предмет маъноси), *бош* – 'биринчи', 'асосий', 'муҳим' (белги маънолари) каби. От лексемада бундай белги маъноси асосан ўхшатиш йўли билан юзага келган: *тош-* – 'қаттиқ тоғ жисм' - *тошдек қаттиқ* → *тош нок-, тош қурут-, тош ойна-* каби. *Мош ранг-, олтин куз-* каби бирикмаларда ҳам от лексема белги маъноси билан қатнашади. Умуман, бир лексема билан предмет ва белги маъносининг ифодаланиши ҳодисаси махсус ўрганилиши лозим.

От лексема белги маъноси билан ишлатилганида гўё сифат лексемага тенглашади: *қаттиқ нок*- бирикмасида бўлгани каби *тош нок* бирикмасида ҳам *тош* лексемашакли сонлаш ва турлаш парадигмалари кўрсаткичларини олмаган ҳолда шаклланади.

Сифат лексемашакллар тизими

1-§. Сифат лексемага шакл ўзгариши хос эмас; лекин сифат лексема от лексемага тўғридан тўғри боғланмайди. Сифат лексема билан сифат лексемашакл (СЛ) ўзаро қисм билан бутун муносабатини акс эттиради: Сифат лексемашакл юзага келиши учун сифат лексема маълум бир синтактик вазифа бажара оладиган шаклга кириши лозим. Сифат лексема бажарадиган бирламчи синтактик вазифа – сифатловчи бўлиш. Демак, сифат лексемашакл юзага келиши учун сифат лексемага 'сифатловчи' синтактик семаси кўшилади, шунга кўра "сифат лексема + 'сифатловчи' синтактик семаси қ сифат лексемашакл" формулаи ҳақида гапириш мумкин. Сифат лексемашакл нутқда, асосан, ана шу кўринишда намоён бўлади: *жирканч ҳашорат, оташин нутқ, озгин бармоқларини, севимли ашуласини, қувноқ кулги билан, қалин сочларини, қолоқ хўжаликларни, катта қурилишлар, кечки шабада, кулранг осмон, ширин суҳбат, қайноқ сув, лойқа дарё, енгил куй, ёввойи ўтлар* ва б.

2-§. Сифат лексема феъл лексемага боғланиб, ҳолловчи вазифасида келганида сифат лексемага 'ҳолловчи' синтактик семаси кўшилади: "сифат лексема + 'ҳолловчи' синтактик семаси қ сифат лексемашакл". Демак, синтактик вазифа билан боғлиқ ҳолда сифат лексемашаклнинг иккиламчи формулаи воқе бўлади. Бундай формула асли равиш лексема учун бирламчи формула ҳисобланади: *яхши тозаланмаган, шафқатсиз қовжирата бошлади, қаттиқ даҳшатга солди, сирли кўринди* каби.

3- §. Сифатловчи вазифасида келган лексемашаклнинг от сифатланмиши туширилгани (эллипслангани) натижасида сифатланмишга кўшиладиган морфема сифатловчига кўшилади, бундай ҳолатда сифат лексемашакл от лексемашакл формулаида намоён бўлади, отлашиш юз беради. Бунинг асосий кўринишлари куйидагича:

1. СЛ + С + Тр:

1) СЛ + Ø I + Тр: а) СЛ + Ø I + нинг: *у н о к а с н и н г* ваъдаси, б) СЛ + Ø I + ни: *чаласавод бир н о д о н н и*, в) СЛ + Ø I + дан: *б а л а н д д а н* тушиб, *м а й д а - ч у й д а д а н* каби;

2) СЛ + лар + Тр: а) СЛ + лар + Ø II: *б е м о р л а р йўқ эди, кексалар бир чеккада, баъзилар бош эгиб, бошқалар ҳам* каби; б) СЛ

+ лар + ни: *кексаларни*, в) СЛ + лар + га: *бошқа-ларга*,
г) СЛ + лар + дан: *бошқалардан* каби;

3) СЛ + лар + даги: *яқин-йироқлардаги*;

4) СЛ + лар + (Ø II + учун): *бошқалар учун*;

5) СЛ + лар + (Ø II + дай): *эски қадрдонлардай*;

6) СЛ + лар + Нч + Ø II: *қишлоқнинг казо-казолари*;

7) СЛ + лар + Нч + Тр: *буларнинг ҳаммаси, буларнинг ҳаммасидан* каби.

4- §. Сифат лексема кесим вазифасида келганида сифат лексема-шаклнинг биринчи формулаи асосида куйидагича формулалар тузилади:

1) Тусловчи кўшилади: (СЛ + 'сифатловчи' семаси) + Тс. Бу формула нутқда асосан III шахс тусловчиси қатнашган ҳолда учрайди, чунки эга бўлак, кўпинча, от лексемашакл билан ифодаланади: *Масала равшан; Кўчалар жимжит, кимсасиз; Йўллар ўйдим-чуқур, чанг; Уст-боши гижим, ифлос* каби. Қуйидаги мисолда эга бўлак I шахс кишилик олмоши билан ифодалангани сабабли кесимга ҳам I шахс тусловчиси кўшилган: *Мен тирикман*.

Баъзан кесим вазифасидаги лексемашаклга юклама кўшилади, лекин бу юклама лексемашакл таркибига, демак, лексемашакл формулаи таркибига кирмайди: *Ёш-да, барибир ёш* каби.

2) Боғлама вазифасида келган бўл- кўмакчи феъли кўшилиб, турли шаклларда ишлатилади: *иш қизгин бўлгани учун, урушдан бир кўзи қўр бўлиб келган, Одамлар бетоқат бўла бошлади, ундаги ўзгаришдан мамнун бўлиб* каби. Бу ерда сифат лексемашаклнинг "(СЛ + 'сифатловчи' синтактик семаси) + бўл- + шакл ҳосил қилувчи" формулаи ҳақида гапириш мумкин.

3) *эди, экан, эмас* аффиксоидлари ва уларга одатда III шахс тусловчиси кўшилади: (СЛ + 'сифатловчи' синтактик семаси) + *эди* || *экан* || *эмас экан*: *Тошхўжа камгап эмас экан* каби.

5- §. Белгининг сифат лексема англатадиган рангга мойиллигини ифодалайдиган *-и, -мтир* аффикслари кўшилган сифат лексема "(сифат лексема + *и* | *мтир*) + 'сифатловчи' синтактик семаси қ лексемашакл" кўринишида намоён бўлади; демак, бу ерда сифат лексемашаклнинг биринчи формулаи шакл ясовчи морфемали сифат лексема билан тузилади: *кўкиш костюм, сарғиш пичанзор, кўкимтир рангга кирган, қорамтир тусга кирган* каби.

Сариқ- лексемасига *-и* аффикси кўшилганида: а) Олдин лексема охиридаги қ товуши *э* товушига алмашади, натижада қ фонемасининг *э*

аллофонемаси юзага келади: *сарик + иш > саригиш-*; б) Шундан кейин иккинчи бўғиндаги *и* товуши талаффуз қилинмай кўяди, натижада *и* фонемасининг ноль кўрсаткичли аллофонемаси юзага келади: *саригиш- > sar[i]гиш- > саргиш-*. Бу ердаги товуш ўзгаришлари лексема билан морфема орасидаги зич синтагматик муносабат натижасида воқе бўлади.

Ҳозирги ўзбек тилида *саргиш-* лексемасига ўхшаш бўлиб қолган *қизгиш-* лексемасининг таркиби асли бошқача изоҳланади: тарихан 'қизил тусга кир-' маъносини аниқлаган *қўз-* феъл лексемасига *-гу* аффиксини қўшиб *қўзгу-* сифат лексемаси ясалган ва унга 'бироз' маъносини ифодалайдиган *-ш* аффикси қўшилган: (*қўз + гу қ қўзгу-*) *+ ш қ қўзгуш-*; кейинчалик *ў* ва *у* товушлари *и* товушига алмашган: *қўзгуш- > қизгиш-*. Демак, *қизгиш-* лексемаси ҳозирги ўзбек тили нуқтайи назаридан туб деб қаралади: *қизгиши барг-*; *қизгиш тусли новдалар-* каби.

6-§. 1. Сифат лексемага 'бироз' маъносини ифодалайдиган *-роқ* аффиксини қўшиб тузилган лексемашакл ҳар уч синтактик вазифада келади: 1) сифатловчи вазифасида: *каттароқ балиқларни, бу бўшангроқ йигит билан* каби; 2) ҳолловчи вазифасида: *яна-да яқинроқ сеза бошлади, маҳкамроқ ушлаб олиб, безовтароқ гурсиллай бошлаганини* каби; 3) кесим вазифасида: *ҳаммасидан ортиқроқ бўлади; салобатлироқ, улугворроқ эди* каби.

2. Сифат лексемага 'илик муносабат' маъносини ифодалайдиган *-гина* аффиксини қўшиб тузилган лексемашакл сифатловчи ва ҳолловчи вазифаларида келади: 1) сифатловчи вазифасида: *каттагина товуқ катаги, кичкинагина ўчоқбоши, чоғроққина бир хона* каби; 2) ҳолловчи вазифасида: *мўжмалгина жавоб берди, тузукқина ёга бошлади* каби.

Лексемага ушбу аффикс қўшилишида асос билан аффикс орасида товуш жиҳатидан зич синтагматик муносабат воқе бўлади: *к* фонемаси билан тугайдиган лексемага бу аффикснинг *-қина* алломорфемаси, *-қ* фонемаси билан тугайдиган лексемага *-қина* алломорфемаси қўшилади; демак, бу ерда синтагматик муносабат натижасида *г* фонемасининг *к, қ* аллофонемалари юзага келади, *г* фонемаси *г – к – қ* занжири тарзида намоён бўлади.

7- §. Сифат лексемашакллар қуйидагича тузилишларга ҳам эга:

1. Сифат лексема олдидан 'кучайтириш' маъносини ифодалайдиган *энг, жуда, гоят* каби аффиксоидлардан бирини келтириш билан тузилади:

1) сифатловчи вазифасида келади: *энг бахтиёр дамлар, жуда чиройли хотин, гоят асабий ҳолатда* каби;

2) ҳолловчи вазифасида келади: *жуда совуқ қарши олди*;

3) кесим вазифасида келади: *ўзидан жуда норози эди каби*.

2. Сифат лексема олдидан унинг бош қисмини қўшиб тузилади. Нотўлиқ такрор деб юритиладиган бу ҳодисанинг кўринишлари сифат лексемалар баёнида тасвирланди; бу ерда синтактик вазифасини айтиб мисол келтириш кифоя: 1) асосан сифатловчи вазифасида келади: *сап-сарик қирлар, оппоқ пахта гарди каби*; 2) ҳолловчи вазифасида келади: *оппоқ ярақлаб турган, тўпта-тузук ишлаган каби*.

3. Сифат лексемани такрорлаб тузилади: "лексема + айна шу лексема". Тўлиқ такрор деб юритиладиган бу ҳодиса одатда 'шундай белгиси бор бир неча' маъносини ифодалашга хизмат қилади: 1) сифатловчи бўлиб келади: *йирик-йирик томчилар каби*; 2) асосан ҳолловчи бўлиб келади: *чуқур-чуқур нафас ола бошлади, қаттиқ-қаттиқ чириқлар эди каби*.

Равиш лексемашакллар тизими

1-§. Равиш лексема, асосан, ҳолловчи вазифасида келади; равиш лексемашакл равиш лексемага 'ҳолловчи' синтактик семасини қўшиб ҳосил қилинади: "равиш лексема + 'ҳолловчи' синтактик семаси к равиш лексемашакл": *дарров жавоб бермади, камтарона бош эгиб, аста сирпаниб, секин инграгани, бултур ёзган хатларимни, кечкурун экиб бўлишди, олдин деворни тешиб, эрта туриб, энди кўраётгандек, яна чақирди, илгарироқ бошланган, жуда секин юради, тез-тез айланадиган, эрта-индин бошланади каби*.

2-§. Айрим равиш лексемалар от лексемага боғланиб сифатловчи вазифасида келади, шунга кўра бундай равиш лексемага 'сифатловчи' синтактик семаси қўшилади: "равиш лексема + 'сифатловчи' синтактик семаси к равиш лексемашакл". Бундай формула асли – сифат лексема учун бирламчи, равиш лексема учун эса иккиламчи: *кўп йиллардан бери, сал йироққа кўчирилса, яна икки ойдан сўнг, кўнгина микроблар, кенгроқ майдон, энг оз миқдор каби*.

3-§. Айрим равиш лексемалар кесим вазифасида ҳам ишлатилади, бунда равиш лексемашакл формулаи куйидагича тузилади: "равиш лексема + Тс": *Унинг душманлари кўп каби*.

4-§. Сифатловчи вазифасида келган равиш лексемашаклнинг от сифатланмиши туширилиши оқибатида сифатланмишга қўшиладиган морфема сифатловчи вазифасидаги равиш лексемашаклга қўшилади, шунинг натижасида равиш лексемада отлашиш юз беради. Демак, бундай ҳолатда равиш лексемашакл "равиш лексема + С + Тр" формулаида намоён бўлади. Бунинг асосий кўринишлари куйидагича:

1) "равиш лексема + Ø I + Tr": а) Ø I + дан: *бошлиқни узоқдан кўрган ошпаз, бугундан бошлайвер, эртадан бошлаб, эрталабданоқ каби*; б) Ø I + га: *кеча яқин, Ишлари орқага кета бошлади*; в) Ø I + да: *тонготарда кириб борса, Намозгарда қоронғи туша бошлаган каби*.

2) "равиш лексема + лар + Tr": *кўплар ёпирилиб келарди каби*;

3) "равиш лексема + Ø I + (Tr + кўмакчи)": а) Ø I + дан кейин: *тушдан кейин, бироздан кейин*; б) Ø I + дан буён: *кўпдан буён каби*; в) Ø I + га қадар: *алла-паллага қадар каби*;

4) "равиш лексема + Ø I + га + ча: *анчагача, азонгача каби*;

5) "равиш лексема + Ø I + даги: *азондаги, орқароқдаги каби*.

5-§. Равиш лексемага сонловчи, нисбатловчи ва турловчи кўшилиб, "равиш лексема + С + Нч + Tr" формулаи ҳам намоён бўлади:

1) Ø I + *си + га: эртасига каби*;

2) Ø I + *си + дан: эртасидан каби*;

3) *-лар + и + га: кўпларига каби*.

Юқорида тасвирланган ходисани *бирданига, сидирғасига, бара-варига, ростакамига* каби равиш лексемалардан фарқлаш лозим, чунки бундай равиш лексемаларда сонловчи, нисбатловчи, турловчи равиш лексеманинг доимий таркибий қисми ҳисобланади.

Сифат ва равиш туркумлари лексемашакллари тасвиридан аён бўладики, равиш лексемашакл формулалари сифат лексемашакл формулалари билан деярли бир хил; асосий фарқ сифатларда "лексема + 'сифатловчи' синтактик семаси" формулаи бирламчи бўлса, равишларда "лексема + 'ҳолловчи' синтактик семаси" формулаи бирламчи.

Сон лексемашакллар тизими

1-§. Сон лексемаларга шакл ўзгариши хос эмас. Сон лексема, асо-сан, сифатловчи вазифасида келади, шунга кўра унга 'сифатловчи' синтактик семаси қўшилади: "лексема + 'сифатловчи' синтактик се-маси қ лексемашакл" формулаи воқе бўлади. Сон лексемаларнинг жамловчи сон туридан ташқари барча турлари одатда юқоридаги формула бўйича ишлатилади: а) санок сон: *ўн киши каби*; б) дона сон: *ўнта китоб каби*; в) чама сон: *уч-тўрт кун каби*; г) тақсим сон: *ик-китадан дафтар берди каби*; д) касрли сон: *икки ярим йил каби*; е) тартиб сон: *тўртинчи синф каби*.

2-§. Оз бўлса-да, сон лексема ҳолловчи вазифасида ҳам келади, бунда "лексема + 'ҳолловчи' синтактик семаси қ лексемашакл" фор-мулаи намоён бўлади: *бир қараб қўйди, икки букилиб каби*.

3-§. Дона сон тури кесим вазифасида келганида унга тусловчи қўшилади, "сон лексема + Тс" формулаи ҳосил бўлади: *Укам – иккита, синглим – тўртта* каби.

4-§. Жамловчи сон ўз табиатига кўра от тур сон бўлгани учун одатда нисбатловчи ва турловчи қўшилиб ишлатилади, демак, от лексемашакл формулаи намоён бўлади: *иккаламизни, икковимизни* каби. От лексемашаклдан фарқли ҳолда жамловчи сон лексемашакли таркибида нисбатловчиларнинг фақат кўплик шакли ишлатилади: бундай сон лексема бирдан ортиқ миқдорни англатгани сабабли нисбатловчининг кўплик шакли қўшилади. Демак, бу ерда лексема билан морфема орасидаги маъно жиҳатидан зич синтагматик муносабат намоён бўлади. Ушбу лексемашакл формулаини қуйидагича аниқ ёзиб кўрсатиш мумкин: "жамловчи сон + кўплик нисбатловчиси + турловчи". Нисбатловчи санок сонга ҳам қўшиб ишлатилади: *онам иккимиз* каби.

Жамловчи соннинг *-ала* аффикси билан ясаладиган тури баъзан сифатловчи вазифасида келади, бунда сон лексемаларга хос асосий формула намоён бўлади: *иккала дўст* каби.

5-§. Санок сонлар математикада миқдор номи сифатида ишлатилади, шунга кўра от лексемашакл формулаида намоён бўлади: *Бешдан иккени олсак, уч қолади. Беш иккига бўлинмайди* каби.

Етти, йигирма, қирқ санок сонлари маросим номлари сифатида от лексемага тенг бўлади, "лексема + Нч + Тр" формулаида ишлатилади: *Онамизнинг йигирмасини эртага ўтказамиз* каби.

Олмош лексемашакллар тизими

1-§. Олмошларда лексемашакл формулалари улар қайси туркум олмоши эканига боғлиқ ҳолда воқе бўлади. Жумладан, кишилик олмошларида ўзига хос лексемашакллар формулаи тизими мавжуд.

От олмош бўлгани учун кишилик олмошлари турланади. Сон маъноси *мен, сен, биз 1, биз 2, сиз 1, сиз 2* олмошларида асоснинг ўзи билан, *сенлар, бизлар, сизлар* олмошларида эса аффикс билан ифодаланadi, шунга кўра бу олмошларда лексемашакл формулаи икки хил: а) "лексема + Тр": *сиз кетаверинг* каби; б) "лексема + лар + Тр": *сизлардан айрилиб* каби.

Грамматик маъно кўмакчи билан ифодаланса, лексемашакл формулаи қуйидагича тус олади: "лексема + (Тр + кўмакчи): *Мен билан гаплашасиз* каби.

Бу олмошлар кесим вазифасида келса, "лексема + Тр + Тс" формулаи воқе бўлади. Масалан, қуйидаги мисолларда *сиз-* олмоши бўл-

боғламаси қатнашган ҳолда кесим вазифасида келган: *Ташиқлотнинг раҳабари сиз бўласизми? Ихтиёр менда бўлса, ..* каби.

Ушбу тур олмошларга *-ники* морфемаси қўшилса, "лексема + *ники* + *Tr*" ва "лексема + *ники* + *Tc*" формулалари намоён бўлади: *бизникига кетамиз; Бу китоблар – меники* каби.

Бундай олмошга *-даги* морфемаси қўшилса, "лексема + *даги*", "лексема + *ники* + *даги*" формулалари воқе бўлади: *мендаги, бизникидаги* каби.

Кишилиқ олмошига баъзан *-сиз* инкор морфемаси ҳам қўшилади, бунда лексемашакл формулаи "лексема + *C* + *сиз*" тарзида воқе бўлади: *Сенсиз !! Сенларсиз не ташвишлар тушиди бошимга!* каби.

III шахс кишилиқ олмошида сон маъноси морфема билан ифодаланади, шунга кўра "лексема + *C* + *Tr*" формулаи намоён бўлади: а) *У таваккал қилиб, унинг оиласи, уни ётоққа бошлади* каби; б) *улар кўпчилик эмас эди, уларнинг дилида, улардан садо чиқмади* каби.

III шахс бирлиқ кишилиқ олмошига макон келишиги аффикси қўшилганида бу олмош *ун-* шаклида қатнашади; демак, бу ерда лексема асоси билан аффикс орасида зич синтагматик муносабат намоён бўлади: макон келишиги аффикси бу олмошнинг азалий шаклида келишини талаб қилади, лекин *ул-* эмас, *ун-* шаклида ишлатилади: *ундан анча кейин, унга қиё боқиб* каби.

Кўмакчи қатнашса, лексемашакл формулаи куйидагича тус олади: "лексема + *C* + (*Tr* + кўмакчи)": *у билан кенгашиб, улар учун янгилик эмас* каби.

2- §. Предметнинг белгисини ифодалайдиган олмошлар одатда сифатловчи бўлиб келади, шунга кўра сифат лексемаларга хос "лексема + 'сифатловчи' синтактик семаси = лексемашакл" формуласи намоён бўлади:

1) сўроқ олмошларида: а) *қандай зўравонлик*, б) *қанча фойда*;

2) гумон олмошларида: а) *қандайдир шовқин*; б) *аллақандай шубҳалар, алланечук хотиржамлик*;

3) белгилаш олмошларида: *ҳар қандай йўл билан, ҳар қанақа китобдан* каби.

Ҳаракатнинг белгисини ифодалайдиган олмошлар одатда ҳолловчи бўлиб келади, шунга кўра "лексема + 'ҳолловчи' синтактик семаси = лексемашакл" формуласи намоён бўлади:

1) сўроқ олмошларида: *Нега бошқаларга мумкин-у...; Жанг қачон бошланди?*;

2) гумон олмошларида: *негадир жилмайди, қандайдир қимтиниб*;

3) белгилаш олмошларида: *ҳар қанча куйсак;*

4) бўлишсизлик олмошларида: *ҳеч қачон бошланг кўрмаган каби.*

Предметнинг белгисини ифодалайдиган олмош ҳам баъзан феъл лексемага боғланиб, "лексема + 'ҳолловчи' синтактик семаси = лексемашакл" формуласида намоён бўлади:

1) сифат олмош: *қандай ўтирган бўлса;*

2) сон олмош: *қанча уринмасин каби.*

3-§. 1. От гумон олмошининг *кимдир, нимадир* тури "лексема + *Тр + дир*" формулаига эга: *-дир* асли гумон юксамаси бўлгани сабабли лексемашаклга турловчидан кейин қўшилади: *кимнингдир ташвишидан, нималарнидир ёзар эди каби.*

2. От сўроқ олмошларига баъзан нисбатловчи қўшилади, натижада "лексема + *Нч + Тр*" формулаи ҳақида гапириш лозим бўлади: *Ахир сенлардан бошқа кимим ҳам бор?!, Егани ниманг бор? каби.*

Бундай тузилишли лексемашакл кесим вазифасида келса, "лексема + *Нч + Тр + Тс*" формулаи намоён бўлади: *Сиз ким бўласиз? каби.*

4-§. Кўрсатиш бирликлари сифат табиатли бўлиб, одатда сифатловчи вазифасида келади, шунга кўра "лексема + 'сифатловчи' синтактик семаси = лексемашакл" формулаида ишлатилади: *бу ерда, шу бошқарманинг, у кишига, ўша кунийёқ каби.*

Бу тур бирликлар кесим вазифасида келса, "лексема + *Тс*" формуласига тушади: *Ит кунни бошига тушгани – шу! каби.*

Кўрсатиш бирликлари отлашса, "лексема + *С + Тр*", "лексема + *С + (Тр + кўмакчи)*" формулаига тушади: *шунни айтмоқчи эдим, уйининг тўрини шуларга бўшатиб беради, буларни кўчанинг бошида қарши олди. Мана бу – бошқа гап!, шунинг учун, шундан кейингина каби.*

5- §. Ўз- таъкид бирлиги икки шаклда ишлатилади:

1. Сонловчи, нисбатловчи ва турловчи қўшилади, шунга кўра "лексема + *С + Нч + Тр*" формуласида ишлатилади; асли сонловчининг факат бирлик шакли қўшилади, шунга кўра формулани "лексема + *Сб + Нч + Тр*" тарзида ёзиб кўрсатиш тўғри: *ўзи бошлаб киради, ўзининг ўрнига, ўзини туюлмамай, ўзига қарамаса ҳам, ўзимга ўхшаган етимлар, ўзингни кўрсат, ўзингиз биласиз каби.*

Жўрабоши ўзлари бўладилар каби ишлатишдаги *-лари* – III шахс бирлик нисбатловчисининг сизлаш шакли.

2. Грамматик кўрсаткич қўшилмайди, бунда гўё сифат лексемашакл формулаи намоён бўлади: "лексема + 'сифатловчи' синтактик семаси = лексемашакл": *ўз ҳукмини, ўз тахминларини, ўз гапидан каби.*

Феъл лексемашакллар тизими

1- §. Феъл лексемашакллар мураккаб таркибли бўлиб, куйида икки қисмга ажратиб тасвирланади: 1) феълнинг бошқа туркумларга монанд (отдош, сифатдош, равишдош) лексемашакллари, 2) феълнинг тусланишли лексемашакллари.

Феълнинг отдош, сифатдош, равишдош шаклларини ясовчи морфемалар қўшилгунгача феъл лексема бир неча грамматик ходиса бўйича тавсиф олган бўлади.

Авалло феъл лексемалар ўтимсиз (ФЛсиз) ва ўтимли (ФЛли) деб ажратилади. Ўтимсиз феъл лексемага кўпинча бевосита бўлишли-бўлишсизлик (Б) парадигмасининг кўрсаткичи қўшилади, натижада феъл лексемашаклнинг сифатдош, равишдош ясовчиси қўшилаётган олдинги қисми "ФЛсиз + Б" таркибига эга бўлади. Бўлишли (Бли) ва бўлишсиз (Бсиз) шакл кўрсаткичларини ҳисобга олсак, бу таркибнинг икки кўриниши намоён бўлади: "ФЛсиз + Бли I" ва "ФЛсиз + Бсиз I".

Айрим ўтимсиз лексемаларга *-мсира*, *-қира*, *-и* нопарадигматик морфемалари қўшилади, натижада юқоридаги таркиб "ФЛсиз + *мсира* || *нқира* || *и* + *Бли*" ва "ФЛсиз + *мсира* || *нқира* || *и* + *Бсиз* I" шаклини олади. Бу таркибда қатнашадиган *-и* асли омоаффикс бўлиб, 'бироз' маъносини (*оқаришиб* мисолидаги каби) ва 'кўплик' маъносини (*қулишиб* мисолидаги каби) ифодалайди. Омоаффиксларни ҳам фарқлаб кўрсатсак, юқоридаги икки таркибнинг яна икки кўриниши намоён бўлади.

Ўтимсиз ФЛга ортгирма аффикси (Орт) қўшилса, ўтимлилашган ФЛ юзага келади ва нисбат маъносини ифодалашга молик бўлади, натижада "ФЛсиз + Орт + Н + Б I" таркиби намоён бўлади. Бундай қурилма асосан аниқ нисбатда (На), баъзангина мажҳул нисбатда (Нм) ишлатилади, натижада ушбу таркибнинг "ФЛсиз + Орт + На + Бли I", "ФЛсиз + Орт + Нм + Бли I", "ФЛсиз + Орт + На + Бсиз I", "ФЛсиз + Орт + Нм + Бсиз I" кўринишлари намоён бўлади.

Феъл лексемашакл формулаининг отдош, сифатдош, равишдош ясалишига асос бўладиган бундай қисми ўтимли феъл лексемаларда ўтимсиз феъл лексемалардагидан кўра мураккаброқ. Энг содда таркиб "ФЛли + Н Қ Б I" шаклига эга; аниқ ва мажҳул нисбатларни, бўлишли ва бўлишсиз шаклларни ҳисобга олсак, бу таркиб "ФЛли + На + Бли I", "ФЛли + Нм + Бли I", "ФЛли + На + Бсиз I", "ФЛли + Нм + Бсиз I" кўринишларида намоён бўлади.

Юқоридаги таркибда нисбат кўрсаткичидан кейин баъзан *-и 2* ('кўплик'), *-и 3* ('сизлаш') аффикси қатнашади, натижада "ФЛли + На + *и 2* || *-и 3* + Бли I" таркиби намоён бўлади.

Ўтимли феълга ўзлик, биргалик шакли ясовчиси кўшилса, ўтимсизлашади, натижада "ФЛли + Ўзл + Б I", "ФЛли + Брг + Б I" таркиблари намоён бўлади.

Баъзан ФЛга ўзлик ясовчисидан кейин орттирма ясовчиси кўшилади, натижада ўтимсизлашган феъл ўтимлилашади, аник нисбат шаклига молик бўлади: "ФЛли + Ўзл + Орт + На + Б I".

Ўтимли ФЛга орттирма ясовчиси кўшилиб, қайта ўтимлилашади, натижада "ФЛли + Орт + Н + Б I" таркиби намоён бўлади. Ушбу таркибда орттирма ясовчисидан олдин *-и 1* ('бироз') нопарадигматик морфемаси кўшилса, "ФЛли + *-и 1* ('бироз') + Орт + На + Б I" таркиби намоён бўлади.

Баъзан нисбат шаклидан кейин *-и 3* ('кўплик') аффикси қатнашиб, "ФЛли + Орт + На + *и 3* ('кўплик') + Б I" кўриниши намоён бўлади ва б.

Юқоридаги барча таркибларда кўмакчи феъл ҳам қатнашуви мумкин, натижада тасвирланган таркибларнинг кўринишлари яна кўпаяди.

Феъл лексемашаклнинг олдинги қисми таркибида ўзаро зич синтагматик муносабат орттирма, ўзлик шакли, биргалик шакли, мажхул нисбат шакли ясовчиси билан бундай морфема кўшиладиган асос орасида воқе бўлади: ўтимсиз ФЛ ўтимлилашади, ўтимли ФЛ ўтимсизлашади ёки қайта ўтимлилашади.

Феъл лексемашаклнинг олдинги қисми таркибидаги бўлишли-бўлишсизлик шакли билан, қисман нисбат шакли билан ундан кейин кўшиладиган одош, сифатдош, равишдош шакли ясовчилари орасида ҳам ўзаро зич синтагматик муносабат мавжуд.

Асли феъл лексемашаклнинг олдинги қисмига мансуб ҳодисалар феълликка хос умумий грамматик ҳодисалар бўлиб, кейинги шакл ясалишларига нисбатан асосан бетараф вазиятда бўлади.

Куйида феъл лексемашакл формулаларининг юқорида тасвирланган олдинги қисми таркибларини келтирмай, одош, сифатдош, равишдош шакл ясовчиларининг ва шундан кейин кўшиладиган морфемаларнинг ўзини тасвирлаймиз.

Феълнинг бошқа туркумларга монанд шаклларида лексемашакллар

Рашишдош шаклларида лексемашакллар

2-§. Ҳозирги ўзбек тилида рашишдош шакли асосан -б морфемаси билан, қисман -а/-й морфемаси билан ясалади; -гани, -гач, -гунча морфемалари билан ясалиш оз учрайди.

Кейинги уч морфема бошланишидаги товуш билан улар қўшила-диган асос охиридаги товуш орасида зич синтагматик муносабат воке бўлади: асос к, г товушига тугаса, бу аффиксларнинг -гани, -гач, -гунча алломорфемалари, қ, г товушига тугаса, -қани, -қач, -қунча алломорфемалари, бошқа товушларга тугаса, -гани, -гач, -гунча алломорфемалари қўшилади ва б.

Рашишдош ясовчисидан кейин бошқа морфема қўшилмайди, шу шаклнинг ўзи лексемашаклга тенг бўлади: ".. | + рашишдош ясовчиси қ лексемашакл".

3-§. -б аффикси билан ясаладиган рашишдош лексемашакли бўлиш-ли шаклдаги асосдан ясалади ва куйидагича вазифаларда келади:

1) Ҳолловчи бўлиб келади: *шошиб бошини ушлади, кулимсираб бош чайқади, оқаринқираб кўринди, қичқириб ўтиришарди, қадам товушини эшитиб бошини кўтарди, этиги билан нарвонни дўқиллатиб саройга тушиб кетди, бошигача бурканиб ухлади, оёқларини йиғиштириб ёнбошлади* каби.

Ҳолловчи вазифасида келган -б рашишдош лексемашакли такрор-лаб ҳам ишлатилади: *қотиб-қотиб кула бошлади, узумнинг оғир бошларини ушлаб-ушлаб кўрди* каби.

Бундай ҳолловчи жуфт лексемашакл билан ҳам ифодаланади: *титраб-қақшаб олисларга чекина бошлади* каби.

2) Уюшник кесимнинг олдинги, шахс кўрсатмайдиган аъзоси бўлиб келади: *идорага бориб, ҳисобчидан иш ўргана бошлади; каттароқ балиқларни ажратиб, қонга ўраб қўйди; қадаҳлар тўлатилиб, энди сўз бошлаган эди; кўшини хонага жовон ўрнаттириб, уни мойлашга киритишиди* каби.

3) Эргаш гапнинг кесими бўлиб келади: *Қорнимиз нонга тўйиб, хонадонимизга нур кира бошлади; кон очилиб, катта бинолар туша бошлади* каби.

4- §. -а/-й рашишдош ясовчисининг -а алломорфемаси нутқда жуда оз ишлатилади: *Кела ишга тушиб кетди* каби.

-й алломорфемаси нутқда кўп ишлатилиб, одатда бўлишсиз шаклдаги асосга қўшилади ва ҳолловчи вазифасида келади: *ниёлага қуйишга ҳам сабри чидамай ишининг оғзидан ича бошлади; уст-*

бошини ечмай каравотда чалқонча ётибди; идорага чақиртирмай ўша ернинг ўзида ишни бир ёқлик қила бошлаганини кўрганда эса каби. Бундай ҳолловчи жуфт лексемашакл билан ҳам ифодаланади: *унинг сўзларини оқизмай-томизмай ёзиб ола бошлади каби.*

Такрор тарзида ишлатилган ҳолловчининг биринчи қисми бўлишли шаклдан ясалган -б равишдоши билан ифодаланиши учрайди: *қулоқларига ишониб-ишонмай чиқиб кетди каби.*

5-§. *-сдан* морфемаси асли *-с* сифатдош ясовчиси ва чиқиш келишиги аффиксидан таркиб топган кўшма аффикс бўлиб, *-й* алломорфемасига синоним: *икки чақиримча юрмасданоқ .. лолалар кўрина бошлади; нимадан гап бошлашини билмасдан дарров мақтана бошлади; отаси иш бошламасдан синиб, ер билан яксон бўлди каби.*

6-§. *-гани* равишдоши (Баъзан *-гали* тарихий шаклида ҳам учрайди) бўлишли шаклдаги асосдан ясалади, ҳолловчи бўлиб келади: *Овқатлангани энди ўтирган эдик. Ўзр сўрагани бошқа пайт келаман; Сизни ичкарига таклиф қилгали чиқдим каби.*

7-§. *-гач* равишдоши бўлишли шаклдаги асосдан ҳам, бўлишсиз шаклдаги асосдан ҳам ясалаверади, ҳолловчи бўлиб келади: *Ота намозни ўқиб бўлгач .. девзира гуручнинг курмагини тера бошлади; Чақирган кишиси келавермагач кўчага чиқиб кута бошлади каби.*

8-§. *-гунча* равишдоши ҳам бўлишли ва бўлишсиз шаклдаги асосдан ясалаверади, ҳолловчи бўлиб келади: *Мактабга етгунча гаплашиб кетдик; Ўқишни тамомламагунча ўйланмаслигини айтди каби.*

Бу равишдош шакли жуфт феъл лексемадан ҳам ясалади: *Ювиниб кийинишгунча йўлакда қадам товуши ҳам эшитила бошлади каби.*

Баъзан *-гунча* морфемаси қисмлари орасида нисбатловчи ишлатилади: *Келгунимча тарқалмай турунлар; Ўз кўзинг билан кўрмагунингча ишонма каби.* Натижада *-гунча* икки мустақил аффиксга ажралиши, бир морфемага яхлитланиб етмаганлиги очик кўринади.

Сифатдош шаклларида лексемашакллар

9- §. Хозирги ўзбек тилида феълнинг сифатдош шакли асосан *-ган*, *-ётган*, *-диган* морфемалари билан ясалади; *-р/-с* морфемаси билан ясалиш жуда оз учрайди; *-ажак*, *-миш*, *-гуси*, *-аси* аффикслари билан эса хозирги ўзбек тилида сифатдош деярли ясалмайди.

г товуши билан бошланадиган сифатдош ясовчиси билан бундай морфема кўшиладиган асос охиридаги товуш орасида зич синтагматик муносабат воқе бўлади. Бундай ўзаро таъсир натижасида ушбу морфемаларнинг алломорфемалари ва шуларга боғлиқ ҳолда г фоне-

масининг к, қ аллофонемалари юзага келиши юқорида бир неча марта таъкидланди.

10-§. Сифатдош ясовчи *-ган* аффикси бўлишли ва бўлишсиз шаклдаги асосга кўшилаверади. Нутқда энг кўп учрайдиган бу сифатдош куйидаги шакл ва вазифаларда ишлатилади:

1. Сифатловчи бўлиб келади; бунда *-ган* аффиксининг ўзи лексема-шакл хосил килади. Ундан кейин бошқа аффикс одатда кўшилмайди: "... | ган": *бекатда турган одамларни, арзимаган нарсадан, қалпогани бошига бостириб олган солдат, кўк халат кийган хизматчилар, охори тўқилмаган дока рўмол, газниқоб кийиб олишган механизаторлар* каби.

2. Баъзан *-ган* аффиксидан кейин сонловчи ва турловчи кўшилади, натижада "... | ган + С + Тр" таркиби намоён бўлади. Қайси турловчи билан ишлатилишига караб синтактик вазифада келади: *Ўтирганлар туриб, ёнбошлаганлар ўтириб; қабулига келганлардан узр сўраб* каби. Бу тур мисолларда асли сифатдош сифатловчи бўлиб келган, лекин сифатланмиш туширилгани сабабли унинг таркибидаги сонловчи ва турловчи сифатдошга кўшилган: *ўтирган кишилар > ўтирганлар* каби. Ана шундай ҳолатга нисбатан сифатдошнинг отлашуви ҳақида гапирилади.

3. Сонловчи билан турловчи оралиғида нисбатловчи ҳам қатнаша, "... | ган + С + Нч + Тр" таркиби намоён бўлади: *Кисловодска борганимда, қишлоққа келганида, талабчан назар билан тикилганида* каби. Бу тур мисолларда ҳам асли сифатдош сифатловчи бўлиб келган, лекин сифатланмиш туширилгани сабабли унга кўшилган сонловчи, нисбатловчи, турловчи сифатдошга кўшилиб, отлашув воқе бўлган: *бу одамни кўрган пайтимда > кўрганимда* каби.

4. Сифатдошга сонловчи, нисбатловчи, турловчи кўшилиб келадиган барча ҳолларга нисбатан сифатланмишнинг туширилгани ҳақида гапириб бўлавермайди. Масалан, *бошқача қилиб айтганда, елкасидан босиб ўтқазиб кўймаганда, шўрвага заҳар солганларини кўриб, қовун полизида кўкчаларнинг тарс-тарс ёрилганини эшитасиз* каби қурилмаларда туширилган сифатланмиш ҳақида гапириш ўринли эмас. От лексемага хос морфемаларнинг сифатдошга кўшилиб келиши бу ерда синтактик трансформация билан боғлиқ ҳолда воқе бўлади (Бу ҳодиса ҳақида ўз ўрнида гапирилади).

5. *-ган* аффиксидан кейин *-лик* субстантив шакл ясовчиси ҳам кўшилиб келади, натижада "... | ган + лик + Сб + Нч + Тр" таркиби намоён бўлади: *бошидан кўп савдолар ўтганлиги кўриниб турарди* каби. Бу таркибда синтагматик муносабат туфайли *-лик* аффикси охиридаги

к шовкин товуши интервокал ҳолатда *з* овозли товушига алмашади, натижада к фонемасининг *з* аллофонемаси намоён бўлади.

6. Айрим таркиблар кўмакчи катнашуви билан тузилади, кўмакчининг турига қараб синтактик вазифа бажаради, "... | *ган* + *С* + *Нч* + (*Тр* + кўмакчи)" таркиби намоён бўлади: *рефератини тарқатиб бўлганидан кейин, бошқарма ҳайъати янгиланганидан кейин, ёмғирда юргани учун, назарга тушиб қолгани учун* каби.

7. Бир қанча қурилмалар таркибида бирлик ва бош келишик морфемаларидан кейин *-дай/-дек* аффикс-кўмакчиси катнашади, натижада "... | *ган* + *Сб* + (*Трб* + *дай*)" таркиби намоён бўлади: *боши айлангандай чайқалиб, дармони қуригандай, тилладан жило бергандай, пишиа қўригандай чап қўлини силтади* каби. Бундай тузилишли лексемашакл ҳолловчи вазифасида келади.

8. Айрим қурилмаларда бирлик ва бош келишик морфемаларидан кейин 'ҳолат' маъносини ифодалайдиган *-ча* аффикс-кўмакчиси қўпилади, натижада "... | *ган* + *Сб* + (*Трб* + *ча*)" таркиби намоён бўлади: *пўстакка ёнбошлаганча мудраб кетди, бошини қўйи солганча индамай ўтираверди* каби. Бундай тузилган лексемашакл ҳолловчи вазифасида келади.

9. Юқоридаги қурилма таркибида нисбатловчи ҳам катнашса, "... | *ган* + *Сб* + *Нч* + (*Трб* + *ча*)" таркиби намоён бўлади: *бошини қўйи солганича секин-секин юриб, тиззаларини қучоқлаганича тонггача ўтирди* каби ва б.

11-§. *-ётган, -диган* аффикси билан ясалган сифатдош қуйидагича шакл ва вазифаларда ишлатилади:

1. Сифатловчи бўлиб келади, шунга кўра *-ётган, -диган* морфемасидан кейин бошқа грамматик кўрсаткич қўшилмайди, сифатдош ясовчисининг ўзи лексемашакл ҳосил қилади: а) *қарсиллаб қулаётган уй атрофида, машҳур донишманднинг сўзини тинглаётган ёш талабадек; б) онаси ўтирадиган жойга, юзни ялайдиган ёлқинли ҳаво* каби.

2. Сифатланмиш туширилиб, унинг грамматик кўрсаткичлари сифатдошга қўпилади, отлашиш юз беради, натижада "... | *ётган* || *диган* + *С* + *Тр*" таркиби намоён бўлади; одатда ўрин келишиги шакли қўпилиб, пайт ҳолловчиси вазифасида келади: *бошига эгилаётганда (< эгилаётган пайтда)* каби.

3. Юқоридаги тур қурилиш таркибида нисбатловчи катнашса, "... | *ётган* + *С* + *Нч* + *Тр*" таркиби намоён бўлади: *гапнинг мазмуни қаяққа огаётганини билолмай, янги фильмни сувратга олаётганини* каби. Тушум келишиги шакли қўшилган ушбу қурилмалар воситасиз тўлдирувчи вазифасида келган.

4. Баъзи қурилмалар таркибида *-дай* аффикс-кўмакчиси қатнашади, натижада "*.. | ётган || диган + Сб + (Тр + дай)*" таркиби намоён бўлади: а) *кенг ҳовли торлик қилаётгандай туйилиб, худди бўғилиб кетаётгандай, ойнага қарашга мажбур бўлаётгандек* каби. Бундай тузилган лексемашакл ҳолловчи вазифасида келади.

12-§. *-р/-с* морфемаси билан сифатдош ясалиши жуда оз воқе бўлади; одатда бўлишсиз шаклдан кейин кўшилади, шунга кўра *-с* алломорфемаси катнашади, ушбу алломорфемадан кейин бошқа грамматик кўрсаткич кўшилмайди, сифатловчи вазифасида келади: *ақл бовар қилмас бир бемаънилик билан* каби.

Ўтар-ўтмас каби такрор лексемада биринчи аъзога бу морфеманинг *-р* алломорфемаси, иккинчи аъзога *-с* алломорфемаси кўшилади; бундай лексемашакл ҳолловчи вазифасида келади: *орадан икки соат ўтар-ўтмас ёқилиб, бир соат ўтар-ўтмас аланга пасайди* каби.

Отдош шаклларида лексемашакллар

13-§. Феълнинг отдош шакли ҳозирги ўзбек тилида асосан *-ш* аффикси билан, баъзангина *-в, -моқ* аффикслари билан ясалади. Отдош шакл бўлгани учун бундай ясовчидан кейин одатда бирлик сонловчиси, асосан, бирлик нисбатловчиси, турловчи ва бошқа грамматик кўрсаткичлар кўшилади; қайси турловчи кўшилишига қараб турли синтактик вазифаларда келади:

1. Бундай лексемашакл таркибида бирлик сонловчиси ва турловчи қатнашиб, "*.. | ш + Сб + Тр*" таркиби намоён бўлади: *хирург бўлиб ишлаш, йиғлашга тайёр эди, тажриба марказига айлантириш ниятида, болаларни қандай тинчитишни билмай турган* каби.

2. Юқоридаги таркибда нисбатловчи ҳам қатнашса, "*.. | ш + Сб + Нч + Тр*" таркиби намоён бўлади: *япроқларнинг майин шитирлаши эшитилгандай бўлиб, меҳмон қилишининг сабаби, чолнинг чиқиб кетишини пойлади, савод чиқаришига кўмаклашаётган шу меҳрибон аёлнинг, мажлис бундай оҳангда бошланишини кутмаган эди* каби.

3. Отдош лексемашакл таркибида кўмакчи қатнашса, "*.. | + Сб + (Тр + кўмакчи)*" ёки "*.. | ш + Сб + Нч + (Тр + кўмакчи)*" таркиби намоён бўлади: а) *ёзувчи бўлиш учун, сукунатни бузиш учун;* б) *турмуш қуришлари билан, товушни эшитиши билан* каби.

14-§. Маълумки, бўлишсизлик шаклидан кейин *-ш* аффикси эмас, *-слик* морфемаси кўшилади; бу ерда ҳам куйидагича таркиблар намоён бўлади:

1) "... a| + слик + Сб + Тр": ҳеч нарсани ўйламасликка; айтишини ҳам, айтмасликни ҳам билмади каби;

2) "... ma| + слик + Нч + Тр": режаси амалга ошмаслигига, жонига ора кирмаслигини каби ($k > z$ товуш ўзгариши юқорида изоҳланди);

3) "... ma| + слик + Сб + (Тр + кўмакчи)": тасаллиларини эшитмаслик учун, хотинига билдирмаслик учун каби.

Кўринадики, ушбу тур формулаларда нисбатловчининг бирлик шакли ишлатилади.

15-§. Отдош шакл баъзан -в, -моқ аффикси билан ясашиб, юқорида тасвирланган таркиблардан бирида намоён бўлади: *ўринсиз мақтовидан хижолат чекдим, бундай бўлуви мумкин эмас дегандай, кўсак қурти кўпайиб кетганини тан олмоғи лозим эди* каби.

Кўринадики, отдош шакл -в, -моқ аффикси билан ясалганида асос билан аффикс орасида товуш жиҳатидан зич синтагматик муносабат воқе бўлади: а) -в аффиксининг таъсирида унинг олдидаги *a* товуши *o* товушига (*u* товуши *y* товушига) алмашади, *a* фонемасининг *o* аллофонемаси (*u* фонемасининг *y* аллофонемаси) юзага келади; б) -моқ аффиксидан кейин нисбатловчи қўшилганида *q* товуши интервокал ҳолатда *z* товушига алмашади, *q* фонемасининг *z* аллофонемаси юзага келади.

16-§. Хуллас, феълнинг бошқа туркумларга монанд шаклларида лексемашаклларнинг олдинги қисми ва кейинги қисми турлича формулаларда, турли кўринишларда намоён бўлади. Масалан, равишдош лексемашаклларда равишдош ясовчисидан кейин бошқа грамматик кўрсаткич қўшилмайди, шунга кўра ҳар бир равишдош ясовчиси катнашган формула бир кўринишда намоён бўлади. Отдош лексемашаклларда эса отдош шакли ясовчисидан кейин сонловчи, нисбатловчи, турловчи ва бошқа грамматик кўрсаткичлар қўшилиши туфайли асосий формула бир қанча кўринишларда намоён бўлади. Сифатдош лексемашаклларда эса равишдош лексемашакллардаги ва отдош лексемашакллардаги ҳолатлар биргаликда мавжуд, шунга кўра сифатдош лексемашаклларнинг асосий формулалари янада кўпроқ кўринишларда намоён бўлади. Равишдош, сифатдош, отдош лексемашакллар формулаи таркибидаги олдинги, феълликка ҳос умумий грамматик ходисалар катнашадиган қисмини ҳам ҳисобга олиб фикр юритсак, лексемашаклларнинг ўнлаб асосий формулалари ва бу формулаларнинг юзлаб кўринишлари мавжудлиги аён бўлади.

Феълнинг тусланишли лексемашакллари

17- §. Феълнинг тусланишли лексемашаклларида энг содда формула феълликнинг умумий грамматик ходисалари ўз аксини топган қисмга тусловчиларнинг буйрук-истак майлига хос субпарадигмаси аъзосини қўшиш билан юзага келади; бу субпарадигманинг биринчи аъзоси сифатида *-й* морфемаси кўрсатилади, шунга кўра бу формуланинг кейинги қисми "*.. | й*" тарзида ёзилади: *Бошқасини айтмай қўя қолай, Отни олиб кетмайлик, Бошқа қозол ол! Эҳтиёт бўлинг, Фарзанд муборак бўлсин!* каби.

III шахс бирлик тусловчисининг сизлаш шаклида бундай маъно -лар аффикси билан ёки *-ш* 3 аффикси билан ифодаланиши мумкин; бунда *-ш* аффикси биргалик шакли ясовчисидан ўсиб чиққани сабабли бўлишли-бўлишсизлик кўрсаткичидан олдин кўшилади, натижада III шахс тусловчиси қатнашадиган таркиб икки кўринишда намоён бўлади: а) "*..| Ø II + син + лар: Марҳамат, ўтирсинлар*"; б) "*..| Ø I + и + Ø II + син*"; *Кексалар .. жаноза ўқийверишин* каби.

Майл ясалишларида лексемашакллар

18- §. Феълнинг тусланишли бошқа лексемашаклларида туловчилдан олдин майл ёки замон ясовчиси қатнашади, "*.. | M / 3 + Тс*" таркиби юзага келади. Истак-шарт майли ва мақсад майли ясалишларида "*.. | M + Тс*" таркиби "*.. | са + Тс*" ва "*.. | моқчи + Тс*" кўринишларида намоён бўлади.

1. Истак-шарт майли ясовчисидан кейин туловчиларнинг *-м* аффикси билан бошланадиган субпарадигмаси морфемалари қўшилади: *Истеъдодли ёшлар учраса, уларнинг бошини силасам; Ишни шундан бошламасак; Силаб қўйсанг, бошим озримайди; Бошқа жойдан уй берсангиз; Бир оғиз сўз қайтарса, уч кунгача боши гурбатдан чиқмасди* каби.

III шахс туловчисида кўплик маъноси (хурмат маъноси ҳам) *-лар* аффикси билан ёки *-ш* аффикси билан ифодаланади; юқорида таъкидланганидек, бу ерда ҳам *-ш* аффикси бўлишли-бўлишсизлик кўрсаткичидан олдин кўшилади, натижада "*.. ш + Ø II | са + Ø III*" таркиби намоён бўлади: *Ишдан олишса-ям, .. бош эгиб бормайман (= олсалар ҳам); Чол-камтир қишлоққа боришса, .. (= борсалар)* каби.

-са аффиксининг ўзини юқоридагича ишлатиш билан келаси замон маъноси ифодаланади; ўтган замон *-ган* сифатдош ясовчисини, ҳозирги замон *-ётган* сифатдош ясовчисини, келаси замон эса *-диган, -р* сифатдош ясовчиларини бўл- кўмакчи феъли билан ишлатиб ифодаланади, натижада "*.. | ган || ётган || диган || р + бўл + са + Тс*" таркиби намоён

бўлади; нутқда кўпинча *-ган бўл-* замон шакли ишлатилади: *Наҳотки бошқа жой тополмаган бўлсалар?!*, *Сал қорин сола бошлаган бўлса ҳам, Жон-жаҳди билан олга интилаётган бўлса ҳам каби.*

-са аффикси катнашуви билан "*.. | са + Тс + эди*", "*.. | ган + бўл + са + Тс + эди*" таркиблари ҳам тузилади: *ишласанг эди, эшитган бўлсам эди* каби.

Шу ерда *-са* аффикси иштироки билан тузиладиган бошқа айрим қурилмаларни ҳам айтиб ўтиш мумкин. Шулардан бири – "*.. | са + Тс + бўлади || бўлмайди*" қурилмаси. Бу қурилмадан 'мумкин'лик (бўлишсиз шаклида 'мумкин эмас'лик) маъноси ифодаланади: *қабул қилса бўлади, бошласак ҳам бўлади, айтиб бермасак бўлмайди* каби.

Бошқа бир қурилма *керак* лексемаси иштироки билан тузилади: "*.. | са + Тс + керак*": *шундай деб ўйласа керак, кўниқиб қолган бўлса керак, тасаввур қилиб кўраётган бўлса керак* каби. Бу қурилма билан 'эхтимол' маъноси ифодаланади ва б.

2. *-моқчи* мақсад майли ясовчиси иштироки билан "*.. | моқчи + Тс*", "*.. | моқчи + эди + Тс*", "*.. | моқчи + бўл + ган + эди + Тс*" каби таркиблар тузилади: *Шубҳа билдирмоқчимисиз, шунга айтмоқчи эдим, кўрмоқчи бўлган эди, тайинлашмоқчи эмиш, чалғитмоқчи бўлади, овутмоқчи бўлдим* каби.

3. *-гу / -ги* аффикси билан "*.. | ги + Нч = кел + 3 + III* шахс тусловчиси" таркиби тузилади: *ўйнагим келади, киргиси келди, олгинг келган эди* каби ва б.

Замон ясалишларида лексемашакллар

19-§. Замон ясалишининг синтетик шаклларида асосий таркиб "*.. | 3 + Тс*" бўлиб, келаси, ҳозирги, ўтган замон субпарадигмаларига кўра "*.. | 3к + Тс*", "*.. | 3х + Тс*", "*.. | 3ў + Тс*" кўринишларида ва ҳар бири ўз ичидида замон ясовчилари бўйича турли кўринишларда намоён бўлади.

Нутқда келаси замон субпарадигмасининг асосан *-а / -й* аффикси билан ясалиши энг кўп учрайди, шунда ҳам энг кўп III шахс тусловчиси билан ишлатилади: *сукут сақлашингизни сўрайман, мен билан гаплашасиз, довул кунлари бошланади* каби.

Ҳозирги замон субпарадигмаси бўйича нутқда *-ётиб* аффикси ва ундан ўсиб чиққан *-ял* аффикси билан ясалишлар кўп, бошқа аффикслар билан ясалишлар оз учрайди: *қамиш сивизгасини чалаётибди, энди бошланаяпти, ёлғиз юрибман, менинг бахтим шуъласи .. сўниб бораётирми?, эски адоват бошланди деб ўйларсан, уйларни тинтув қилмоқда* каби.

Ўтган замон субпарадигмаси бўйича нутқда *-ди* аффикси билан яса-лиш жуда кўп, *-ган*, *-б* аффикслари билан ясалиш нисбатан озроқ учрай-ди; барчасида кўпинча III шахс тусловчиси қатнашади: *бошиқа бир маса-лада келдим; тиззангизга олдингиз, эркаладингиз; гапни давом эттирди; халқни нодонликка бошлаган; ажойиб китоблар йиғибсиз каби.*

20-§. Замон ясалишининг аналитик шакллари синтетик шакллари таркибига асосан *эди*, қисман *экан*, *эмиш* аффиксоидини киритиш билан ҳосил қилинади, замон ясовчиси вазифасини синтетик замон ясовчиси билан аффиксоид биргалиқда бажаради, тусловчи одатда аффиксоиддан кейин қўшилади; натижада "*.. | 3 + эди || экан || эмиш + Тс*" таркиби юза-га келади. Замон кўринишлари бўйича *-р эди*, *-ган эди* шакллари энг кўп, *-ётган эди*, *-моқда эди* шакллари нисбатан оз ишлатилади: *гатини маъқуллар эди, тинҳоний хаёллар огушидан чиқмас эди, юз киши тўпланган эди, кимдир ваҳимада бақрайиб қолган эди, совғасиз келишга-нига ўқинишаётган эди, сохта ва носамимий кўринмоқда эди* каби.

Нутқда *экан* аффиксоиди қатнашуви билан ясалиш нисбатан кўпроқ, *эмиш* аффиксоиди қатнашуви билан ясалиш эса жуда оз уч-райди: *кўк чой ичиб ўтирган экан, бу ҳақда ҳеч ўйламоган экан, кўзгалоннинг бошлиқларини териб олармиш, арчаларни шафқатсиз қийратаётган эмиш* каби.

21-§. Айрим шакл ҳосил қилинишида умумий формуладан фарк-ли ҳолатлар юз беради:

1) Кўмакчи феъл қатнашганда бўлишсизлик кўрсаткичи одатда кўмакчи феълдан кейин жой олади; бунда умумий формула сақланади: *бошлай олмади, англаёлмади* каби. Айрим кўмакчи феъл қатнашган қурилмаларда бўлишсизлик кўрсаткичи кўмакчи феълдан олдин жой олади, натижада "*.. | ма + й + қол- ..*" таркиби намоён бўлади: *нимадан бошлашни билмай қолди, бошиқа йигит топилмай қоладими унга?* каби.

2) Аник олд ўтган замон ясалишида бўлишсиз шакл асосан *-ма* аффикси билан ясалади: *келмаган* каби. Бўлишсизлик маъноси бу за-мон ясалишида:

а) *йўқ* инкор аффиксоиди билан ҳам ифодаланади: *Овози .. эши-тилгани йўқ, сенга озор берадиганни ҳали онаси туққани йўқ* каби. Бу ерда "*.. | ган + Нч + йўқ*" таркиби воқе бўлади;

б) баъзан *эмас* инкор аффиксоиди билан ифодаланади: *Боши ҳеч қачон бундай оғриган эмас* каби. Бу ерда "*.. + ган + эмас + Тс*" тарки-би воқе бўлади.

3) Аник яқин ўтган замон ясалишида III шахс тусловчиси – ноль кўрсаткичли: *келди + Ø* каби. Кўпликни ифодалаш лозим бўлса, *-лар*

аффикси қўшилади: *уларни қуршаб олдилар, ўзаро суҳбатлаша бошладилар* каби. Асли бу ерда кўплик маъносини *-и* аффикси билан ифодалаш маъқулроқ: *жимгина ўтиришди* каби. Кўплик маъносининг бундай ифодаланишида умимий формуладан четга чиқиш воқе бўлади: кўплик маъносини ифодалайдиган морфема лексемашаклнинг охирида эмас, лексемашакл формулаининг олдинги (умумий) қисмида жойлашади: "*.. и | + 3 + Тс*" таркиби намоён бўлади.

Юқоридаги каби ходиса *-лар, -и* аффикслари кўплик маъносини эмас, сизлаш маъносини ифодалаб келганида ҳам воқе бўлади: *Келдилар (= Келишди), опамлар кутубхона мудури бўлиб ишлайдилар (= ишлашади)* каби.

4) "Мустакил феъл + кўмакчи феъл" қурилмасида замон ясовчисини ва тусловчи ҳар икки қисмига қўшилиб, гўё жуфт лексемашаклга тенг ҳолат юзага келади; натижада умумий формула "*.. | ди + Тс - ди + Тс*" кўринишида намоён бўлади: *Жиянини бир кунда кўчирди-келди; Зиёфат қиламиз-у, шу галвадан қутуламиз-қўямиз* каби.

Феъл лексемашакллар билан тузиладиган айрим мураккаб қурилмалар

22-§. Феъл лексемашаклларнинг юқорида тасвирланганидан бошқа турли мураккаб қурилмалари ҳам мавжуд:

1) "*.. | ган || ётган + дай + бўл + 3 + Тс*" каби тузилади: *вужуди ёниб кетгандай бўлди; кўнглида нимадир аниқлангандай бўлди* каби;

2) "*.. | диган + бўл + 3 + Тс*" каби тузилади: *уйдан кам чиқадиган бўлди; ўзи ҳам уни сизлайдиган бўлган* каби;

3) "*.. | диган || ётган + га + ўхша + 3 + Тс*" каби тузилади: *Бир балони бошлайдиганга ўхшайди; деразадан учиб қираётганга ўхшарди* каби;

4) "*.. | + ай + де + Б + 3 + Тс*" каби тузилади: *тўқаси узилиб кетай деб турибди, айрилиқ алами босилай демас эди* каби.

23-§. Юқорида феъл лексемашаклнинг олдинги, умумий қисми ва кейинги, хусусий қисми алоҳида-алоҳида тасвирланди. Бу икки қисм таркиби биргаликда олинсагина феъл лексемашаклнинг турли формулалари ва уларнинг жуда кўп кўринишлари намоён бўлади. Бундай лексемашакл формулалари ва уларнинг кўринишларини тузиш хақидаги ахборат лисонда мавжуд бўлиб, нутқда бу формулалар лексема ва морфема билан тўлдирилади, натижада лексемашакл формулалари сегмент бирлик ҳолатига ўтади.

24-§. Айрим туркум лексемаси маълум бир синтактик вазифада келганида унга синтактик вазифа туфайли бирор морфема қўшилмайди. Лекин

лексема қисмга, лексемашакл эса бутунга тенг экани туфайли бу ерда ҳам лексемага нимадир қўлиши ҳақида гапириш зарур. Ана шундай қўшила-диган қисм деб синтактик вазифа семасини кўрсатиш ўринли. Масалан, сифат лексема сифатловчи бўлиб келиши учун унга 'сифатловчи' синтактик семаси қўшилади, шу орқали сифат лексема лексемашаклга айланади. Юко-ридагича ҳодиса сон лексема, олмошнинг сифат табиатли кўринишлари, шунингдек от лексема сифатловчи бўлиб келганида ҳам воқе бўлади.

Рабиш лексема ҳолловчи бўлиб келиши учун унга одатда 'ҳолловчи' синтактик семаси қўшилади, шу орқали рабиш лексема лексемашаклга айланади.

Бошқа ҳолларда лексемани синтактик вазифа бажарадиган шаклга киритиш учун, демак, лексемашакл ҳосил қилиш учун синтактик ва-зифани таъминловчи морфема қўшилади. Масалан, *-даги* морфемаси от лексемани, от тур олмошларни сифатловчи вазифасида келадиган лексемашаклга айлантиради.

Шунингдек равишдош ясовчиси ҳам синтактик табиатли бўлиб, феълнинг маълум бир синтактик вазифада келишини таъминлайди. Сифатдош ясовчиси ҳам асли феълнинг сифатловчи вазифасида келишини таъминлайди.

От лексеманинг лексемашаклга айланиши одатда турловчи мор-фема ёрдамида воқе бўлади, чунки турловчидан олдин қўшиладиган сонловчи, нисбатловчи - синтактик вазифага нисбатан бетараф. Худ-ди шундай ҳодиса олмошнинг, сон туркумининг от тур кўриниш-ларида, феълнинг отдош шаклида, бошқа туркум лексемалари отлаш-ганда ҳам воқе бўлади.

Феълнинг тусланишли шаклида тусловчигина синтактик вазифа туфайли қўшилади, ундан олдин қўшиладиган морфемалар одатда морфологик табиатга эга. Феълдан бошқа туркум лексемашакллари-нинг кесим вазифасида келишини ҳам тусловчи таъминлайди.

КЕСИМЛИК ЛЕКСЕМАШАКЛЛАРИ ТИЗИМИ

Кесимлик лексемасига (КЛ) бўлишли-бўлишсизлик (Б) замон (З), майл (М), туслаш (Т) парадигмалари кўрсаткичларининг қўшилиши билан кесимлик лексемашакли юзага келади.

I. КЛлари бўлишли-бўлишсизлик парадигмаси шаклларида қуйилагича ишлатилади:

1. Кўпчилик КЛлари ҳар икки шаклда ишлатилади; бўлишсизлик *эмас* аффиксоиди билан ифодаланади: **КЛҚБ.:** *лозим* + ØIV- – *лозим эмас-*, *мансуб* + ØIV- – *мансуб эмас-* каби.

2. Айрим КЛлари фақат бўлишли шаклда ишлатилади, буларга бўлишли-бўлишсизлик парадигмаси мансуб эмас: **КЛ+Бли** : *муборак + ØIV-*, *ташаққур + ØIV-*, *ганимат + ØIV-* каби. *Айни муддао-* кесимлик бирикмаси ҳам фақат бўлишли шаклда ишлатилади: *Айни муддао + ØIV-*.

3. бўл- боғламаси билан ҳосил қилинадиган аналитик шаклда бўлишсизлик *-ма* аффикси билан ифодаланади: **КЛ+ бўл + Бсиз (-ма)**: *лозим бўл- + ØIV-* - *лозим бўлма-* каби.

II. Майл маъноси айрим КЛларида бўл- боғламаси билан ҳосил қилинадиган аналитик шаклда қуйидагича ифодаланади:

1) Буйруқ-истак майли тусловчи билан ифодаланади: **КЛ + бўл + Б + Тс**: *иборат бўлсин*, *мажбур бўлмай* каби.

2) Шарт-истак майли *-са* аффикси билан ифодаланади: **КЛ + бўл + Б + са-** : *иборат бўлса-*, *мажбур бўлмаса-* каби.

III. КЛларининг замон парадигмаси шаклларида ишлатилиши қуйидагича:

1. Ҳозирги замоннинг синтетик шакли ноль кўрсаткичли морфема билан ифодаланади:

КЛ + Б + 3х- : *лозим + ØIV-* + *ØVIII-*, *мансуб эмас + ØVIII-* каби.

2. Замоннинг аналитик шакллари:

1) *эди* аффиксоиди билан ҳосил қилинади: **КЛ + Б + 3 (эди)**: *лозим + ØIV* + *эди-*, *лозим + эмас + эди-* каби;

2) Кесимлик лексемаси исм (кенг маънода) бўлгани сабабли аввал *бўл-* ёрдамида феълланиб, бўлишли-бўлишсизлик шакли ва ундан кейин замон ясовчиси қўшилади: **КЛ + бўл + Б + 3-** : *лозим бўл + ма + ди-*, *лозим бўл + ма + ган + эди-* каби.

3) Шарт-истак майлида ўтган замон *-ган бўл-* аналитик шакли билан ифодаланади: *лозим бўл + ган бўл + са-* каби.

4. Айрим КЛларига замон парадигмаси хос эмас, фақат ҳозирги замон шаклида ишлатилади: **КЛ + Б + 3х-** : *ташаққур + ØIV-* + *ØVIII-* каби.

IV. Туслаш парадигмасининг шакли қўшилиши билан КЛси лексемашаклга айланади: **КЛ + Б + 3 + Тс**. Тусловчиларнинг ишлатилиши қуйидагича:

1. Ҳозирги замоннинг синтетик шаклидан кейин *-ман* аффикси билан бошланадиган субпарадигма кўрсаткичлари қўшилади: *керак-ман*, *керак эмассан* каби.

2. Замоннинг аналитик шаклларига тусловчиларнинг *-м* аффикси билан бошланадиган субпарадигма кўрсаткичлари қўшилади: *керак эмас эдим, керак бўлиб қолган эдинг* каби.

3. Тусловчиларнинг қўшилиши КЛсининг аталганлиги билан боғлиқ:

1) Аталганлиги умумий, шунингдек кишига аталган бўлса, ҳар уч шахс-сон тусловчилари қўшилади: *керак-, дуруст-, ғанимат-* ва б.: *керакман, кераксан, керак* каби.

2) Нарсага аталган бўлса, фақат III шахс тусловчиси қўшилади: *лозим-, даркор-, жоиз-, иборат-* ва б.: *Дафтар керак* каби. Кишига аталган айрим КЛлари ҳам фақат III шахсда ишлатилади: *Куёв муборак* каби.

БИРИКМАЛАР ТИЗИМИ

1- §. Лексемашаклнинг одатда лексемага тобеланиши билан тузиладиган лисоний бирликка **б и р и к м а** дейилади: *азим толлар*- каби. Бирикма – икки аъзоли синтактик бирлик. Асосан биринчи аъзо тобе, иккинчи аъзо ҳоким ҳолатда бўлади. Биринчи аъзо иккинчи аъзога семантик, грамматик, фонетик жиҳатдан тобеланади: а) иккинчи аъзонинг белгисини билдиради, б) тобе грамматик шаклда бўлади. в) урғу жиҳатидан ҳам бирлашади. "Тобе аъзо X ҳоким аъзо" тузилиши бирикманинг биринчи аъзоси лексемашакл билан (бирор синтактик вазифани бажара олиш даражасида грамматик шаклланган лексема билан) ифодаланади, шунга кўра синтактик бўлак вазифасида келади; бирикма таркибида ҳоким ҳолат эгаллайдиган аъзога боғланиши сабабли бирикманинг бўлаги дейилади. Масалан, *азим толлар*- бирикмасида биринчи аъзо сифат лексемашакл билан ифодаланган, иккинчи аъзога сифатловчи бўлак ҳолатида тобеланган.

Бирикманинг иккинчи аъзоси (айрим ҳолатдан ташқари) бирикма доирасида лексемашакл даражасида шаклланмайди; айрим морфема кўшилишидан қатъи назар, лексемага тенг ҳолатда бўлади. Иккинчи аъзонинг (бирикманинг бир бутун ҳолда) тугал грамматик шаклланиши бошқа бир лексема билан, бирикма билан синтактик боғланиш натижасида воқе бўлади. Айтилганлар асосида бирикманинг умумий формулаини "лексемашакл X лексема" деб кўрсатиш тўғри:

<u>а з и м</u>	<u>т о л л а р -</u>
лексемашакл	лексема
б и р и к м а	

Бирикма лисоний бирлик сифатида асли формуладан иборат, шунга кўра носегмент бирлик дейилади. Бирикма формулаи аниқ лексемашакл ва лексема билан тўлдирилганидан кейин сегмент бирликка айланади, бир бутун ҳолда грамматик шаклланиб, нутққа чиқади, номинатив вазифа бажаради.

Бир бутун ҳолда бирор синтактик вазифада кела олиш даражасида грамматик шаклланган бирикмага *бирикмашакл* дейилади. Масалан, *азим тол*- бирикмаси сонловчи ва турловчи қўшилганидан кейин *азим толларни* каби бирикмашаклга айланади ва воситасиз тўлдирувчи вазифасида келади, номинатив бирлик сифатида тушунча англатишга хизмат қилади.

Миянинг тил хотираси марказида лексемашаклларни тузиш ҳақида ахборат бўлганидек, бирикма тузиш ҳақида ҳам ахборат мавжуд; ана шу ахборатда бирикманинг турли формулалари ва уларни лисоний бирликлар билан тўлдириш қоидалари мужассамлашган бўлади.

Лексемашакл ҳолатида бўлиш бирикманинг асосан тобе аъзосида воқе бўлади, шуни ҳисобга олиб бирикмаларнинг турлари шу тобе аъзосига кўра номланади: сифатловчили бирикма, қаратувчили бирикма, изоҳловчили бирикма, изофа бирикмаси, таъкидловчили бирикма, тўлдирувчили бирикма, ҳолловчили бирикма. Юқоридаги атамаларга монанд равишда ушбу бирикмаларнинг ҳоким аъзоси сифатланмиш, қаралмиш, изоҳланмиш, изофаланмиш, таъкидланмиш, тўлдирилмиш, ҳолланмиш деб юритилади.

Сифатловчили бирикма

2-§. Бундай бирикма "сифатловчи X сифатланмиш" формулаида тузилади, иккинчи – ҳоким аъзо одатда от лексема билан ифодаланади, биринчи – тобе аъзо от лексеманинг бирор белгисини билдиради; бирикма эса бир бутун ҳолда маълум бир белгиси аниқланган предмет тушунчасини англатади. Сифатловчи билан сифатланмишнинг тобе синтактик алоқаси кўпайтирув аломатини (X) ёзиб кўрсатилади (Бошқа ўринларда ҳам тобе синтактик алоқа шу аломат билан кўрсатилади):

предметнинг белгиси маъносини англатадиган лексемашакл	X	предмет маъносини англатадиган лексема
сифатловчи		сифатланмиш
с и ф а т л о в ч и л и бирикма		
(а з и м т о л) -		

3- §. Сифатловчи вазифасида предметнинг турли белгисини билдирадиган лексемашакл келади:

1) сифат лексемашакл: *янги кўрна-*, *қовурма чучвара-*, *мехрибон аёл-*, *қорамтир сув-* каби;

2) сон лексемашакл: *уч ҳафта-*, *икки йигит-*, *саксон ёш-*, *учтўрт киши-*, *иккинчи қават-* каби;

3) олмошларнинг сифат табиатли турлари: *шу кеча-*, *бир неча дақиқа-* каби;

4) от лексемага тобеланиб келган равиш лексемашакл: *анча вақт-*, *жуда кўп одам-* каби;

5) предметнинг белгисини ифодалаш учун ишлатиладиган от лексема: *бахмал дўпти-*, *сопол товоқ-*, *шоийи кўйлак-*, *олтин япроқ-* каби;

6) феълнинг сифатдош лексемашакли: *ўтган ҳафта-*, *безатилган патнис-*, *ёзилаётган ҳикоя-* каби;

7) от лексемага *-дай*, *-даги* шакл ясовчисини кўшиб ҳосил килинган лексемашакл: *ойдек юз-*, *чўгдай кўз-*, *ариқдаги сув-*, *то-морқадаги жўхоризор-* каби. (Ўхшатиш маъносини ифодаловчи *-дай* морфемаси кўшилган от лексемашакл сифат лексемага ҳам сифатловчи бўлиб келади: *мусичадай беозор-*, *тўсдай тим қора-* каби).

4-§. 1- - 5- бандлардаги лексемашакл таркибида синтактик алокани таъминловчи морфема қатнашмайди, лексемашакл 'сифатловчи' синтактик семасини кўшиш билан юзага келади.

6-, 7- бандлардаги лексемашакл таркибида унинг сифатловчи вазифасида келишини таъминловчи морфема қатнашади, лекин шакл ўзгартирувчи эмас, балки шакл ясовчи кўшилади. Демак, шакл ясовчи морфемаларнинг маълум бир турлари синтактик моҳиятга эга: синтактик алокани, синтактик вазифани таъминлашга хизмат қилади.

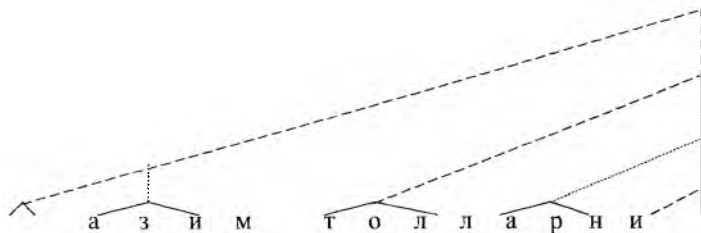
Адабиётларда сифатловчининг сифатланмишига синтактик тобеланиши битишув алокаси дейилади. Айрим адабиётларда сифатловчига ҳеч қандай морфема кўшилмайди деган фикр ҳам билдирилади. Юқоридаги тасвирдан аён бўладики, бундай фикр сифатловчининг маълум бир турларига нисбатангина тўғри. Лекин шундай ифодаларда ҳам айрим морфемалар қатнашади. Масалан, сифатловчи вазифасида келган сифат, равиш лексемашакл таркибида *-роқ* (*эскироқ палак-*, *олисроқ манзил-* каби), *-гина* (*юпқагина муз-*, *шинамгина гулзор-*, *анчагина йўл-* каби) қатнашади. Бундай морфема синтактик вазифага нисбатан бетараф. Демак, 1- - 5- бандларда тасвирланган лексемашакллар таркибида синтактик вазифани таъминловчи морфема қатнашмайди, лекин ўрни билан бошқа тур морфема кўшилиши мумкин.

1- -- 5- бандларда тасвирланган сифатловчи сифатланмиши билан битишув усулида тобеланади дейиш тўғри, чунки бу ерда сифатловчи (бирикманинг тобе аъзоси) сифатланмишига (бирикманинг ҳоким аъзосига) синтактик вазифани таъминлайдиган морфема кўшилмаган ҳолда, тўғридан тўғри синтактик боғланади.

6-, 7- бандларда тасвирланган лексемашакллар таркибида синтактик вазифани таъминловчи морфема қатнашади, лекин шунга қарамай бу ерда ҳам сифатловчи сифатланмишига битишув усулида тобеланади дейилади.

Кўринадики, синтактик тобеланишнинг битишув алоқа турини бошқача таърифлаш лозим: Бирикманинг тобе аъзоси ҳоким аъзосига синтактик вазифани таъминлайдиган шакл ўзгартирувчи қўшилмаган ҳолда боғланса, битишув алоқаси дейилади.

5-§. Сифатловчи-сифатланмиш бирикмасида сифатловчининг ўрни муқим: бевосита сифатланмишнинг олдида жойлашади; бу тур бирикма аъзоларида тартиб эркинлиги ҳам йўқ. Лекин сифатловчи-сифатланмиш алоқасида тартиб ҳал этувчи омил дейиш асосли эмас. Ҳал этувчи деб семантик омилни таъкидлаш лозим: предмет тушунчасини англатадиган бирлик кейин, унинг белгисини билдирадиган бирлик олдин жойлашади. Иккинчи ўринда грамматик омил туради: олдин тобе грамматик шакли аъзо жойлашади. Асли тартибни ана шу икки омил белгилайди. Фонетик омилни ҳам тартибдан муҳим белги деб таъкидлаш ўринли: бирикманинг аъзолари нутқда ўз урғусидан ташқари яхлитловчи урғу остига бирлашади, бундай урғу бирикмашакл ҳоким аъзосининг урғуси асосида юзага келади:

Қаратувчили бирикма

1- §. Бундай бирикма "қаратувчи Х қаралмиш" формулаида тузилади; биринчи аъзо от, от тур ёки отлашиб келган лексема билан ифодаланади, қаратқич келишигида бўлади. Шундай лексемашакл синтактик жиҳатдан иккинчи аъзога боғланади. Иккинчи аъзога биринчи аъзо билан синтактик боғланиш туфайли нисбатловчи қўшилади; нисбатловчидан олдин сонловчи қатнашади, бирлик ёки кўплик сонловчиси объектив воқеликка кўра танлаб қўшилади; турловчи эса бирикманинг бошқа бир лексема ёки бирикма билан синтактик боғланиши натижасида қўшилади, шунга кўра иккинчи аъзо (бирикма яхлитлигича) асли лексема (бирикма) ҳолатида бўлади, лексемашаклга (бирикмашаклга) кейинги синтактик боғланиш натижасида айланади: *ҳовлининг ўртаси-*, *чолнинг набираси-* каби:

предмет маъносини англатадиган лек- сема	сон- лов- чи	қарат- қич ке- лишиги	X	предмет ёки белги маъносини англата- диган лексема	сон- лов- чи	нис- бат- ловчи	-
лексема шакл				лексема			
қаратувчи				қаралмиш			
қаратувчили бирикма							
(ч о л н и н г н а б и р а с и -)							

Маъно муносабати жиҳатидан қаралмишдан англашиладиган предмет ёки белги қаратувчидан англашиладиган предметга (предмет тасаввуридаги белгига) тегишли экани (нисбат берилаётгани) ифодаланади: ўрта ховлига, набира чолга тегишли.

Қаратувчили бирикма ифодалайдиган маънолар деб хослик, бутуннинг бўлаги, тўдадан ажратилган қисм, ўринга, вақтга муносабат маънолари таъкидланади. Асли бу маънолар – бирикманинг маънолари эмас, балки қаратувчи, қаралмиш бўлиб келадиган лексемалардан англашиладиган маънолар.

2-§. Қаратувчили бирикмада турловчилар парадигмасининг бир вакили – қаратқич келишиги билан нисбатловчилар парадигмаси морфемалари орасидаги боғлиқлик намоён бўлади. Бунда келишик синтактик алоқани таъминлашда қатнашади ва синтактик вазифа кўрсаткичи бўлади; нисбатловчи эса синтактик алоқани таъминлашда қатнашади, лекин шакл ўзгартирувчи эканидан қатъи назар, синтактик вазифага нисбатан бетараф бўлади.

3-§. Қаралмишга нисбатловчи қаратувчидан англашиладиган шахс, сон, модал маъноларга муқобил ҳолда танлаб қўшилади. Қаралмишга қайси нисбатловчи қўшилишини қаратувчининг келишик шакли эмас, балки келишик қўшиладиган асос, шу асосдан англашиладиган шахс, сон, модал маъно белгилайди: мутаносиблик асосдан англашиладиган грамматик маънолар билан морфема (нисбатловчи) ифодалайдиган маънолар орасида воқе бўлади. Қаратувчи таркибидаги келишик шакли ва қаралмиш таркибидаги сонловчи мутаносиблик алоқасида қатнашмайди. Мутаносиблик қаратувчи билан қаралмишнинг грамматик шаклларида воқе бўлмаганлиги сабабли бундай бирикма аъзолари орасидаги синтактик алоқа мослашув эмас, балки *мувофиқлашув* дейилади (Рус тилшунослигида эга билан кесим орасидаги бундай алоқа *координация* деб номланади: лог. *co(n)* - 'биргалиқда', *ordinatio* - 'тартибли жойлашув'). Бундай синтактик алоқага *соответствие* ҳам дейилади.

4-§. Қаралмишга қайси нисбатловчининг қўшилиши қаратувчининг қандай туркум лексемаси билан ифодаланишига, қисман унинг грамматик шаклига боғлиқ:

1. Қаратувчи кишилик олмоши билан ифодаланганида қаралмишга шу олмошга мутаносиб нисбатловчи қўшилади: *менинг уй + им-*, *менинг уйлар + им-*, *сенинг уй + инг-*, *сенинг уйлар + инг-*, *унинг уй + и-*, *унинг уйлар + и-*, *бизнинг уй + имиз-*, *бизнинг уйлар + имиз-* каби.

2. Қаратувчи от лексема билан, бошқа туркум лексемаларининг от табиатли тури, шунингдек, отлашиб келган ҳолати билан ифодаланганида қаралмишга III шахс нисбатловчиси қўшилади:

а) от лексема билан ифодаланиши: *уйнинг девор + и-*, *уйларнинг девор + и-*, *уйнинг деворлар + и-*, *уйларнинг деворлар + и-* каби;

б) феълнинг отдош шакли билан ифодаланиши: *рози қилишнинг йўл + и-*, *рози қилишнинг йўллар + и-* каби;

в) олмошнинг от турлари билан ифодаланиши: *кимнинг китоб + и-*, *кимларнинг китоб + и-*, *кимнинг китоблар + и-*, *кимларнинг китоблар + и-*, *алланарсанинг шарпа + си-*, *алланарсаларнинг шарпа + си-*, *алланарсанинг шарпалар + и-*, *алланарларсанинг шарпалар + и-* каби;

г) бошқа туркум лексемасининг отлашиб келган ҳолати билан ифодаланиши: *яхшининг фазилат + и-*, *яхшиларнинг фазилат + и-*, *яхшининг фазилатлар + и-*, *яхшиларнинг фазилатлар + и-*; *бунинг қилиқ + и-*, *буларнинг қилиқ + и-*. *бунинг қилиқлар + и-*, *буларнинг қилиқлар + и-* каби;

д) икки ва ундан юқори миқдорни англатадиган миқдор сон, шунингдек, *ҳамма-* каби лексема билан ифодаланиши: *ўннинг ярм + и-*, *ҳамманинг фикр + и-* каби.

3. Қаратувчи бўлиб кўплик маъноси ифодаланадиган жамловчи сон, *ҳамма-* каби лексема келганида келишиқдан олдин одатда кўплик нисбатловчиси қўшилади: *иккала + миз + нинг истаг + имиз-*, *иккала + нгиз + нинг истаг + ингиз-*, *иккала + си + нинг истаг + и-*; *ҳамма + миз + нинг истаг + имиз-* каби.

Қаратувчи таркибидаги нисбатловчидан кўриниб турибдики, бундай қурилма асли уч аъзоли: *бизнинг иккаламизнинг истагимиз-* каби. Бундай уч аъзоли қурилма алоҳида таъкидлаш зарур ўриндагина ишлатилади; бошқа ўринларда икки аъзоли қурилма ишлатилади, шу йўл билан услубий ғализлик, ортиқчалик бартараф қилинади.

Бундай қаратувчи билан қаралмиш таркибига нисбатловчиларнинг кўплик шакли ўзаро мослашиб қўшилади. Бу ердаги мослашув мувофиқлашув алоқаси таркибида ички ходиса сифатида воқе бўлади.

4. Юқоридаги бандда тасвирлангани каби ҳодиса қаратувчи ўзтаъкид бирлиги билан ифодаланганида ҳам воқе бўлади; юқоридаги ифодаланишдан асосий фарқи шуки, бу ерда нисбатловчиларнинг

бирлик шакллари ҳам ишлатилади: *ўз + им + нинг уй + им-*, *ўз + имиз + нинг уй + имиз-* каби. Бундай қаратувчи таъкид маъносини ифодалашгагина хизмат қилади.

Иккинчи фарқ шуки, бундай вазифада келган *ўз* лексемашакли грамматик кўрсакич, шу жумладан нисбатловчи қўшилмаган ҳолда ҳам келади: *ўз + им + нинг уй + им-* – *ўз уй + им-* каби. Бунда *ўз* лексемашакли ташқи кўринишда сифатловчини эслатади.

Ўзимнинг уйим- бирикмасида олдинги аъзо таркибидаги нисбатловчи кейинги аъзо таркибидаги нисбатловчига ўзаро мослашиб қўшилади, натижада ортикчаллик воқе бўлади. Бундай ортикчаллик тилшуносликда *плеоназм* дейилади (< юнонча *pleonasmus* - 'ортикчаллик'). Тилнинг тежамкорлик қондасига биноан олдинги аъзо таркибидаги нисбатловчи туширилади, айни вақтда қаратқич келишиги аффикси ҳам туширилади, чунки келишик аффикси *ўз-* таъкид бирлигига бевосита қўшилмайди.

5-§. Қаратувчи қаралмишсиз ишлатилмайди, чунки қаратқич келишигининг ўзи доирасида тугаллик бўлмайди, қаралмиш таркибидаги нисбатловчи билан биргаликдагина грамматик шакл тугал тус олади.

Қаралмиш ҳам, асосан, қаратувчи билан биргаликда ишлатилади. Фақат қаратувчи кишилик олмоши билан ифодаланганида, қаратувчи нутқнинг олдинги қисмида аниқ ифодасини топганида бундай қаратувчини тушириш, келтирмаслик мумкин: *менинг уйим-* бирикмасининг биринчи аъзоси туширилиб, *уйим-* тарзида ишлатилиши каби.

Бундай туширишга асос бор: кишилик олмоши лексик маъно аниқланмайди, фақат шахс, сон, ўрни билан модал маънони – грамматик маъноларни ифодалашга хизмат қилади. Худди шу грамматик маъноларни нисбатловчи ҳам ифодалайди. Натижада ўзига хос плеоназм ҳосил бўлади. Бу ердаги плеоназм қаратувчи вазифасидаги лексемашаклни ишлатмаслик билан бартараф қилинади, натижада бирикмага тенг ҳолат йўқолади. Иккинчи аъзода қаралмишлик ҳолати йўқолмайди: нисбатловчи бунга йўл қўймайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, мантӣқ ургуси тушганида, шунингдек бошқа айрим талабларга кўра бундай ифодаланадиган қаратувчи туширилмайди: *Менинг синглим – аълочи* каби. Туширилган қаратувчини зарур ўринда бемалол тиклаш мумкин: *Синглим – аълочи – Менинг синглим – аълочи* каби.

6-§. Қаратувчи билан қаралмишда шахс, сон, модал маъноларнинг ифодаланиши ва ўзаро муносабати қуйидагича:

I. Шахсда, сонда мувофиқлашув юзага келади, модаллик ифодаланмайди. Бунда қаратувчи: 1) I, II шахс бирлик кишилик олмоши

билан ифодаланади: *менинг китоб + им-* , *сенинг китоб + инг-*; 2) I, II шахс кўплик кишилик олмоши билан ифодаланади: *биз I + нинг уй + имиз I-* , *сиз I + нинг уй + ингиз I-* .

II. Шахсда, сонда ва модалликда мувофиқлашув юзага келади. Бунда қаратувчи I, II шахснинг *биз 2-*, *сиз 2-* бирлик олмоши билан ифодаланади: 1) 'камтарлик', 'ғурурланиш' ифодаланади: *биз- 2 + нинг уй + имиз 2-*; 2) 'сизлаш' ифодаланади: *сиз 2 + нинг уй + ингиз 2-* ; 3) 'хурмат' ифодаланади: *буви + м + лар II + нинг рўмол + лари-* .

III. Шахсда, сонда мувофиқлашув юзага келади, модаллик бирикманинг бир аъзосида ифодаланади: 1) қаратувчида ифодаланади: *буви + м + лар II + нинг рўмол + и-* ; 2) қаралмишда ифодаланади: *буви + м + нинг рўмол + лари-*.

IV. Шахсда, модалликда ('сенлаш'да) мувофиқлашув юзага келади, сон жихатидан мутаносиблик бўлмади: кўплик фақат қаратувчида ифодаланади: *сен + лар + нинг уй + инг-* .

V. Шахсда мувофиқлашув, сонда ва модалликда мослашув юзага келади: 1) 'сизлаш' ифодаланади: *сиз + лар + нинг уй + ингиз I-*, *улар 2 + нинг уй + лари-* ; 2) 'сенлаш' ифодаланади: *сен + лар + нинг уй + лар + инг-* .

VI. Шахсда мувофиқлашув, сонда мослашув юзага келади, модаллик ифодаланмайди: *биз + лар + нинг уй(лар) + имиз I-* , *сиз + лар + нинг уй(лар) + ингиз I-* .

VII. Шахсда мувофиқлашув воқе бўлади, қаралмиш таркибидаги нисбатловчи сон жихатидан бетараф бўлади, модаллик ифодаланмайди: *у + нинг уй(лар) + и-*, *улар + нинг уй(лар) + и-* , *буви(лар) + им + нинг рўмол(лар) + и-* .

VIII. Шахсда, сонда, модалликда (агар ифодаланса) мослашув воқе бўлади: *ўз + им + нинг уй(лар) + им-* , *ўз + инг + нинг уй(лар) + инг-*, *ўз + и + нинг уй(лар) + и-* , *ўз + имиз I + нинг уй(лар) + имиз I-* , *ҳамма II икки + миз I + нинг уй(лар) + имиз I-*, .. *ҳамма II икков + лари I + нинг уй(лар) + и-* .

Юқоридаги тасвирга кўра:

1. Қаратувчили бирикманинг саккизинчи турида қаратувчининг ифола материали (*ўз-* , *ҳамма-* , *икки-* каби лексемалар) туфайли биринчи аъзо таркибидаги нисбатловчи билан иккинчи аъзо таркибидаги нисбатловчи ўзаро шахсда, сонда, ўрни билан модал маънода мослашади.

2. Қолган етти тур бирикмада қаралмиш таркибидаги нисбатловчи ифодаладиган шахс маъноси қаратувчи вазифасидаги лексемашаклнинг асосидан англашиладиган шахс маъносига мувофиқлашади.

3. Қаратувчили бирикманинг бу етти туридан учтасида (I, II, III) сонда мувофиқлашув юзага келади, икки турида (V, VI) сонда мослашув воқе бўлади, бир турида (IV) сонда мослашув йўқолади, бир турида (VII) қаралмиш сон жиҳатидан бетараф бўлади.

4. Модаллик бу етти тур бирикманинг учтасида (I, VI, VII) ифодаланмайди (бетараф бўлади), иккитасида (II, IV) модалликда мувофиқлашув, биттасида (V) мослашув воқе бўлади, бир турида (III) модаллик фақат бир аъзода ифодаланади.

5. Айни вақтда ҳам шахсда, ҳам сонда мувофиқлашув икки тур (I, II) бирикмада, ҳам шахсда, ҳам модалликда мувофиқлашув бир тур (IV) бирикмада, уч жиҳатда (шахсда, сонда, модалликда) мувофиқлашув ҳам бир тур (II) бирикмада воқе бўлади.

6. Демак, мувофиқлашув етти тур бирикманинг барчасида шахс маъносининг ифодаланишида намоён бўлади. Бундай бирикмаларнинг маълум турларида мослашув ҳам ички, жузъий ҳодиса сифатида қатнашади.

7. Қаратувчининг келишиқ шакли, қаралмиш таркибидаги сонловчи бирикма аъзолари орасидаги мутаносибликда катнашмайди.

Юқоридаги белги-хусусиятлар қаратувчили бирикма аъзолари орасидаги синтактик алоқа мослашув эмас, балки мувофиқлашув эканини тасдиқлайди. Умуман, ўзбек тилида мустақил синтактик ҳодиса сифатида мослашув алоқа тури мавжуд эмас.

7-§. Ўзбек тилининг туркий тил сифатида ўзига хос хусусиятларидан бири – келишиқ аффиксини "яшириш"га, ишлатмасликка йўл кўйилиши. Бундай ҳодисани бош келишиқнинг ноль кўрсаткичли морфема билан ифодаланишидан фарқлаш лозим: аффиксининг йўқлиги – бошқа-ю, аффиксни "яшириш", ишлатмаслик – бошқа.

Қараткич келишиғи кўрсаткичининг икки хил ишлатилиши – сакланиши (белгили бўлиши) ва туширилиши (белгисиз бўлиши) азалий эмас; белгисиз ишлатилиши кейинчалиқ юзага келган. Ҳар қандай қаратувчили бирикмада қараткич келишиғини белгисиз ишлатавериш мумкин эмас: *толнинг сояси-* ва *тол сояси-* дейилади, лекин *чолнинг набираси-* каби бирикмада қараткич келишиғи фақат белгили ишлатилади.

Умуман, қараткич келишиғининг белгисиз ишлатилиши бирикма таркибида воқе бўлади, маъно нозиклиғини ифодалашдан ташқари, асосан услубий восита сифатида хизмат қилади. Шу билан бирга қараткич келишиғининг белгисиз ишлатилишини белгили ишлатилишига айлантириш имконияти албатта бўлади. Агар шундай имконият бўлмасагина, қараткич келишиғи ҳақида эмас, бош келишиқ ҳақида гапириш лозим.

8-§. Қаратувчи-қаралмиш бирикмасида қараткич келишигини белгили ишлатишнинг ўзига хос шартлари мавжуд:

1. Қаратувчи от туркумидан бошқа туркум лексемашакли билан ифодаланганида:

1) кишилиқ олмоши билан: *менинг уйим-*, *сизнинг таклифларингиз-*, *уларнинг маҳалласи-* каби; 2) гумон олмоши билан: *кимнингдир товуши-*, *бировларнинг оёғи-* каби; 3) сифат тур олмош билан: а) кўрсатиш олмоши билан: *бунинг ёни-*, *шуларнинг барчаси-* каби; б) белгилаш олмоши билан: *ҳар кимнинг ташаббуси-*, *ҳар нарсанинг мавриди-* каби.

2. Қаратувчи атоқли от лексемашакл билан ифодаланганида: *Абдукаримнинг опаси-*, *Қорасувнинг бўйи-* каби. Айрим бирикмаларда қараткич келишигини белгили ҳам, белгисиз ҳам ишлатиш мумкин: *Тошкент бозорлари-*, *Тошкентнинг бозорлари-* каби.

3. Қаратувчи турдош от лексемашакл билан ифодаланганида қараткич келишигининг белгили ишлатилиши кўпинча қаралмиш от туркумидан бошқа туркум лексемаси билан ифодаланганида воқе бўлади: 1) *болаларнинг каттаси-*, 2) *хоналарнинг учтаси*, 3) *сўроқларнинг ҳаммаси-* каби.

4. Келишиқдан олдин нисбатловчи катнашганида: *укангнинг қизи-*, *шогирдимнинг иши-* каби.

5. Қараткич келишигининг белгили, белгисиз ишлатилиши қаратувчи билан қаралмишнинг дистант жойлашуви туфайли, услуб талабига кўра ҳам воқе бўлади.

9-§. Ўзбек тилшунослигининг дастлабги тараққиёт босқичида қараткич келишигининг белгили-белгисиз ишлатилиши тан олиниб, чуқур таҳлил қилинган. Кейинчалиқ қараткич келишигининг белгисиз ишлатилишини бош келишиқ деб талқин этиш юзага келди. Бундай қараш келишиқни фақат бир жиҳати – ифода жиҳати асосида белгилаш натижасида пайдо бўлди; бундай қаранда морфема икки жиҳатнинг – ифода жиҳати ва мазмун жиҳатининг бир бутунлигига тенг экани етарли ҳисобга олинмади. Энг номақбул томони шуки, ўзбек тили (туркий тил) ҳодисаси рус тили (ҳинд-европа тиллари) нуктайи назаридан ёндашиб баҳоланди. Ҳақиқатда, рус тилида ўзбек тилидаги каби келишиқ кўрсаткичини яширин (тушириш) ҳодисаси йўқ.

Китобнинг муқоваси- ўрнига *китоб муқоваси-* тарзида ишлатиш оқибатида грамматик маънода маълум ўзгариш юз беради (таъкид йўқолади, 'хил' маъно кирраси юзага келади), лекин синтактик алоқа ўзгармайди, демак, синтактик вазифа ҳам ўзгармайди; бундай қурилмаларда асли келишиқ алмашмайди, айни шу келишиқ бир шакл-

дан (белгили шаклдан) иккинчи шаклга (белгисиз шаклга) ўтади. Ўзбек тилининг бундай ўзига хос хусусиятини инкор этишигина белгисиз қаратқич келишигини бош келишик деб талкин қилишга олиб келади. Келишикнинг белгили-белгисиз ишлатилишини ўзбек тилининг миллий хусусияти сифатида ҳар томонлама чуқур ўрганиш лозим.

Изофа бирикмаси

10- §. Бундай бирикма "изофаловчи X изофаланмиш" формуласида тузилади. Бирикманинг биринчи аъзоси бош келишикдаги от лексемашакл билан, иккинчи аъзоси эса III шахс нисбатловчиси кўшилган от лексема билан ифодаланади, ҳар икки аъзо бирик сон шаклида бўлади: *Тошкент шаҳри-*, *кўклам фасли-* каби:

от лексема	бирик сон шакли	бош келишик	X	от лексема	бирик сон шакли	III шахс нисбатловчиси	-
лексемашакл				лексема			
изофаловчи				изофаланмиш			
изофа				бирикмаси			
<i>(Тошкент</i>				<i>шаҳри-</i>)			

Бу тур бирикмани қаратувчили бирикманинг келишиги белгисиз ишлатиладиган кўринишидан фарқлаш лозим. Масалан, *Тошкент кўчалари-* - қаратувчили бирикма, чунки уни *Тошкентнинг кўчалари-* шаклида ҳам ишлатиш мумкин; *Тошкент шаҳри-* – изофа бирикмаси, чунки унинг биринчи аъзоси бош келишик шаклида бўлади. Изофа бирикмасида иккинчи аъзо фақат от лексема билан ифодаланади, фақат III шахс нисбатловчиси қатнашади, чунки биринчи аъзо ҳам фақат от лексемашакл билан ифодаланади.

Изофа бирикмаси аъзолари орасидаги синтактик алоқа – мувофиқлашув алоқаси: нисбатловчи (морфема) биринчи аъзонинг асосидан англашиладиган шахс-сон маъносига мутаносиб ҳолда кўшилади (модал маъно бетараф бўлади).

11- §. Изофа бирикмасининг иккинчи аъзоси турдош от лексема билан, биринчи аъзоси эса атокли от лексемашакл билан ҳам, турдош от лексемашакл билан ҳам ифодаланади.

I. Биринчи аъзо атокли от лексемашакл билан ифодаланади ва:

1) предметнинг номини билдиради: а) жой номи бўлади, бунда бирикманинг иккинчи аъзоси жой маъносини англадиган турдош от лексема билан ифодаланади: *Бекобод шаҳри-*, *Олой тоғи-* каби; б) олий унвонни, мукофотни билдиради: бунда биринчи аъзо атокли от-

га тенглаштирилган лексемашакл ёки бирикмашакл билан, иккинчи аъзо эса *унвон-*, *орден-*, *нишон-* каби лексема билан ифодаланади: "*Ўзбекистон Қаҳрамони*" *унвони-*, "*Соғлом авлод учун*" *ордени-*, "*Халқ маорифи аълочиси*" *нишони-* каби;

2) предмет ниманинг номи билан аталганини билдиради: а) жой номи бўлади, бунда бирикманинг иккинчи аъзоси жой маъносини англатадиган турдош от лексема билан ифодаланади: *Ифтихор маҳалласи-*, *Мардлик кўчаси-* каби; б) ташкилот, муассаса номини билдиради, бунда иккинчи аъзо шундай маънони англатадиган турдош от лексема билан ифодаланади: "*Пахтакор*" *стадиони-*, "*гунча*" *кинотеатри-*, "*Гулзор*" *кафеси-* каби.

Юқорида тасвирланган қурилмалар *деган-*, *номли-* лексемалар билан тузиладиган қурилмаларга синоним: "*гунча*" *кинотеатри-* - "*гунча*" *номли кинотеатр-* каби.

3) предмет кимнингдир номи билан аталганини билдиради. Бунда биринчи аъзо киши атокли оти бўлади, иккинчи аъзо эса: а) жой номи бўлади: *Навоий вилояти-*, *Собир Раҳимов тумани-*, *Амир Темур хийбони-* каби; б) ташкилот, муассаса кабиларнинг номи бўлади: *Фурқат боғи-*, *Муқимий театри-*, *Нобел мукофоти-* каби.

Юқорида тасвирланган икки қурилма *номидаги*, *номи билан аталган* лексемашакли, бирикмашакли катнашиб тузиладиган қурилмага синоним: *Муқимий театри-* - *Муқимий номидаги театр-* каби. Лекин кейинги тур қурилма изофа бирикмаси эмас, қаратувчили бирикмага тенг: *Муқимийнинг номидаги театр-*. Бундай қурилмаларда *номли* лексемашаклини ишлатиш – хато;

4) бирор жойда мавжуд ташкилот, муассаса кабиларни билдиради; бунда биринчи аъзо географик атокли от лексемашакл билан, иккинчи аъзо эса ташкилот, муассасани англатадиган турдош от лексема билан ифодаланади: *Тошкент метрополитени-*, *Самарқанд университети-* каби.

II. Ҳар икки аъзоси турдош от билан ифодаланади. Бундай бирикмалар кўп ва ранг-баранг бўлиб, махсус ўрганилиши керак. Бу ерда айрим кўринишларини келтираимиз.

Бундай бирикмаларда биринчи аъзо иккинчи аъзо англатадиган предметнинг:

1) номини билдиради: *Ўзбек миллати-*, *миср пахтаси-*, *наврўз байрами-*, *август оғи-*, *шанба куни-* каби;

2) турини билдиради: *мева дарахти-*, *хўжалик ишлари-*, *маданият бўлими-*, *савол назари-* каби;

3) нимага хосланганлигини билдиради: *газета киоскаси-, билет кассаси-* каби;

4) нима билан шуғулланишини билдиради: *тиббийёт институти-, лугат бўлими-, боғдорчилик ширкати-* каби;

5) ўхшатишни билдиради: *ит азоби-, жон аччиги-* каби;

6) биринчи аъзо кўчирма қисмга тенг бўлади; бу тур бирикма асосан дарсликларда, илмий асарларда ишлатилади: *"а" бурчаги-, "аб" чизиги-, "9" рақами-, "б" ҳарфи-, "-ди" аффикси-, "меҳнат фаолиятини" бирик- машакли-, "Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл!" мақоли-* каби ва б.

Тасвирдан кўринадики, изофа бирикмасининг аъзолари доим контакт ҳолатда бўлади; биринчи аъзо англатадиган предметлик маъносига гўё белги семаси қўшилиб туради. Бундай қурилмада бир предмет бошқа предметга нисбат берилмайди, балки биринчи предмет (кенг маънода) иккинчи предметга белги сифатида келтирилади. Шу туфайли бундай қурилма қисмларида бир бутунликка силжиш сезилади: *кўз ёши-, одам боласи-, жаҳл оти-* каби.

Изоҳловчили бирикма

12- §. Бундай бирикманинг ҳар икки аъзоси одатда предмет маъносини англатадиган лексема(шакл) билан, баъзангина изоҳловчи белги маъносини англатадиган лексема(шакл) билан ифодаланadi; натижада предмет маълум бир тавсиф олган ҳолда англатилади: *шоир Миртемир-, Малик пакана-* каби.

Бундай бирикманинг биринчи аъзоси вазифасида бирлик, бош келишикдаги атокли от лексема келади, иккинчи аъзоси лексемага тенг бўлади; келишик морфемаси бирикмага кейинги синтактик боғланиш натижасида қўшилади.

Изоҳловчи одатда изоҳланмишидан кейин, баъзи тур изоҳловчи эса изоҳланмишидан олдин жойлашади; шунга кўра бундай бирикманинг формулаи икки кўринишда намоён бўлади:

1) атокли от лексема	бирлик сон шакли	бош келишик шакли	X	предмет, белги маъносини англатадиган лексема	бирлик сон шакли	-
лексема шакл				лексема		
изоҳланмиш				изоҳловчи		
изоҳловчили				бирикма		
(Малик				пакана)-		

2) предмет, белги маъносини англатадиган лексема	бирлик сон шакли	бош келишик шакли	X	атокли от лексема	бирлик сон шакли	-
лексема шакл				лексема		
изоҳловчи				изоҳланмиш		
изоҳловчили				бирикма		
<i>(Шоир</i>				<i>Миртемир-)</i>		

Изоҳловчили бирикманинг биринчи аъзоси бош келишик шаклида бўла туриб тобе синтактик алокани таъминлайди; демак, бош келишик мутлак ҳокимлик кўрсаткичи дейиш тўғри эмас.

Изоҳловчили бирикма аъзолари орасидаги синтактик алоқа битишув алоқаси дейилади. Бундай бирикмадаги синтактик алоқа сифатловчили бирикмадаги битишув алоқасидан фарқ қилади: изоҳловчили бирикманинг биринчи аъзоси бош келишикда бўлади (Келишикдан олдин бирлик сон шакли қатнашади). Бундай аъзо от ёки от ҳукмидаги лексема билан ифодалангани сабабли бирор келишик шаклида бўлади, ана шундай келишик сифатида энг умумий, энг кенг қамровли бош келишик келади.

13-§. 1. Қуйидагича ифодаланган изоҳловчи изоҳланмишидан кейин жойлашади:

1) қариндошлик маъносини англатадиган лексема билан: *Шухрат ака-, Феруза опа-, Замира хола-* каби;

2) машгулотни, касбни англатадиган лексема билан: *Толиб қассоб-, Илҳом чойхоначи-, Равшан ошпаз-* каби;

3) Исм, ота исм, фамилиядан иборат қурилмаларда ҳам кейинги лексема(лар) изоҳловчи ҳисобланади: *Ҳамид Олимжон-, Саъди Ҳасанович Сирожиддинов-* каби;

4) тахаллус, лақаб сифатида ишлатиладиган лексема билан: *Алишер Навоий-, Олим жанжал-* каби.

2. Қуйидагича ифодаланган изоҳловчи изоҳланмишидан олдин жойлашади:

1) лавозим, унвон кабиларни англатадиган лексема билан: *академик Долимов-, лейтенант Раҳимов-* каби;

2) нисбатловчи қўшилган қариндошлик лексемаси билан: *отаси Абдуҳамид-, опаси Салима-* каби.

Юқоридаги тасвирлардан аён бўладики, ўзбек тилида изоҳловчили бирикманинг формулаи асли "изоҳланмиш X изоҳловчи" кўринишида бўлган, ҳозир ҳам шу кўриниши етакчи.

Таъкидловчили бирикма

14-§. Бундай бирикма "таъкидланмиш X таъкидловчи" формуласида тузилиб, қуйидаги турларга ажратилади:

I. Бирикманинг биринчи (ҳоким) аъзоси бош келишиқдаги кишилиқ олмоши билан ифодаланади, иккинчи (тобе) аъзоси бош келишиқдаги ўз- таъкид бирлиги билан, жамловчи сон, жамлик маъносини ангалатадиган *ҳамма*- каби лексема билан ифодаланади; иккинчи аъзога биринчи аъзосидан англашиладиган шахс-сон маъносига монанд равишда нисбатловчи кўшилади, мувофиқлашув алоқаси воқе бўлади; бу икки лексемашакл бош келишиқда мослашади: *Менинг ўзим жавобгарман* каби. Бундай таъкидловчили бирикма бир синтактик вазифага хосланган бўлади: эга вазифасида келади.

1. Бундай бирикманинг иккинчи аъзоси ўз- таъкид бирлиги бўлганида биринчи аъзо бирлик ва кўплик кишилиқ олмошлари билан ифодаланиб, қуйидагича формулада тузилади:

Бирлик ёки кўплик кишилиқ олмоши	бош келишиқ шакли	X	ўз- таъкид бирлиги	кишилиқ олмошига монанд нисбатловчи	бош келишиқ шакли
лексемашакл			лексемашакл		
таъкидланмиш			таъкидловчи		
таъкидловчили бирикма					
	<i>Мен</i>			<i>ўзим</i>	
	<i>Сен</i>			<i>ўзинг</i>	
	<i>Биз</i>			<i>ўзимиз</i>	
	<i>Сиз</i>			<i>ўзингиз</i>	

2. Бундай бирикманинг иккинчи аъзоси бўлиб жамловчи сон, жамлик маъносини ангалатадиган *ҳамма*- каби лексема келганида биринчи аъзо кўплик кишилиқ олмоши билан ифодаланади, иккинчи аъзога ана шу кишилиқ олмошига монанд равишда кўплик нисбатловчиси кўшилади:

кўплик кишилиқ олмоши	бош келишиқ шакли	X	икков-, ҳамма- каби лексема	кишилиқ олмошига монанд нисбатловчи	бош келишиқ шакли
лексемашакл			лексемашакл		
таъкидланмиш			таъкидловчи		
таъкидловчили бирикма					
	<i>Биз</i>			<i>икковимиз, ҳаммамиз</i>	
	<i>Сиз</i>			<i>икковингиз, ҳаммангиз</i>	

Бу тур бирикмада шахс-сон маъносининг ифодаланишида плеоназм мавжуд бўлгани сабабли нутқда таъкидланмиш баъзан туширилади, натижада таъкидловчининг ўзи эга вазифасида келади: *Мен ўзим келдим – Ўзим келдим.*

И з о х. *Камтир учови-* каби қурилмалар асли уюшиқ бўлак ҳодисаси билан боғлиқ.

II. Кеча-кундузнинг маълум пайти таъкидланади: *кеча кечқурун; эрталаб соат тўққизда* каби. Бундай бирикманинг биринчи (таъкидланувчи) аъзоси одатда пайт маъносини англатадиган "(соат X санок сон)"да тузилишли қурилма билан ифодаланади. Буларни жадвалда қуйидагича тасвирлаш мумкин:

пайт равиши	'ҳолловчи' семаси	X	пайт равиши	'ҳолловчи' семаси
лексемашакл			лексемашакл	
таъкидланмиш			таъкидловчи	
таъкидловчили бирикма				
кеча кечқурун				

пайт равиши	'ҳолловчи' семаси	X	(соат X санок сон) Қ да
лексемашакл			қурилма
таъкидланмиш			таъкидловчи
таъкидловчили бирикма			
эрталаб соат тўққизда			

15-§. Таъкидловчининг алоҳида тури *Ховос тепасида, тоғда..*, *ҳар қандай одамни, ҳатто Давлатбековни..* каби қурилмалар билан ифодаланади. Бундай қурилмада таъкидловчи билан таъкидланмиш, асосан, айна бир грамматик шаклдаги бирлик билан (лексемашакл билан, бирикмашакл билан) ифодаланади; ўзаро пауза билан ажратилади, шунга кўра адабиётларда ажратилган бўлак деб талқин қилинади. Асли бундай қурилмани изох қурилмаси дейиш тўғрироқ.

от лекесема ёки от бирикма	С	К	X	от лекесема ёки от бирикма	С	айни шу К
лексемашакл				лексемашакл		
ёки бирикмашакл				ёки бирикмашакл		
таъкидланмиш				таъкидловчи		
таъкидловчили бирикма						
Ховос тепасида, тоғда						

Тўлдирувчи бирикма

16-§. Бундай бирикма "тўлдирувчи X тўлдирилмиш" формуласида тузилади; бирикманинг биринчи (тобе) аъзоси от, от тур, отлашиб келган лексемашакл билан, иккинчи (хоким) аъзоси асосан бошқарув хусусиятига эга феъл лексема билан, қисман феъл бўлмаган лексема билан ифодаланadi; хоким аъзонинг бошқарув хусусиятига биноан бошқарилувчи аъзога тобелик кўрсаткичи сифатида тушум келишиги, макон келишиги морфемаси ёки кўмакчи қўшилади, шунга кўра бирикма аъзолари орасидаги синтактик алоқа бошқарув алоқаси дейилади:

от, от тур, отлашиб келган лек- сема	сон- ловчи	тушум, макон келишиги ёки кўмакчи	X	бошқарув хусусиятига эга феъл ёки феъл бўлмаган лексема	-
лексемашакл				лексема	
тўлдирувчи				тўлдирилмиш	
тўлдирувчи бирикма					

17-§. Феъл лексемага хос бошқарув хусусияти бошқа туркум лексемаларига хос бошқарув хусусиятидан кескин фарк қилади. Масалан, сифат лексемага хос бошқарув хусусияти белги қийсий ифодаланадиган қурилмада воқе бўлади, бунда сифат лексема кесим вазифасида келади: *Гилос олчадан йирик, Пахтанинг бу нави бошқа навларига қараганда серҳосил* каби.

Феъл лексемага хос бошқарув хусусияти бирикма доирасида воқе бўлади, шунга кўра феъл лексема вазифасини бу ерда тўлдирувчига нисбатан кесим деб белгилаш ўринли эмас. Масалан, *вазифани бажар*- бирикмасида *вазифа*- лексемасининг тушум келишигида келишини бевосита *бажар*- лексемасининг ўзи белгилайди: бу феъл лексемадан бирор предметга бевосита ўтадиган ҳаракат маъноси англашилади; шунинг учун ҳам бундай феъл лексема ўтимли дейилади.

18-§. Ҳозирги адабий ўзбек тилидаги феъл лексемаларнинг (туб ёки ҳосила эканидан қатъи назар) деярли 45 % ўтимсиз бўлиб, буларда тўлдирувчини бошқариш хусусияти йўқ: *анқай*-, *бидирла*-, *жасурлан*- каби. Лекин бундай феъл лексемага оргтирма ясовчисини қўшилса, бошқариш хусусияти пайдо бўлади: *бидирлат*- (кимни), *камбағаллаштир*- (кимни) каби.

Феъл лексемаларнинг 55 %га бошқарув хусусияти хос; шулардан 35,3 % воситасиз тўлдирувчини, 13 % воситали тўлдирувчини, 6,7 % ҳам воситасиз, ҳам воситали тўлдирувчини бошқара олади.

Ортгирма ясовчиси қўшилиб, ўтимсиз феъллар ҳам ўтимлилашувини ҳисобга олсак, бошқарув хусусияти ўзбек тилидаги деярли барча феълларга хос бўлиб чиқади (Шахссизланган феъл бундан мустасно).

19-§. Тўлдирувчилар икки турли: 1) воситасиз тўлдирувчи, 2) воситали тўлдирувчи.

1) Тушум келишигида шаклланиб, *кимни, нимани* сўроғига жавоб бўладиган лексемашакл воситасиз тўлдирувчи дейилади: *далани кўмса-, энгни шимар-, тугунларни титкила-, мени кўр-* каби. *Каерни* сўроғига жавоб бўладиган лексемашакл ҳам воситасиз тўлдирувчилар каторига киритилади. Масалан, *Ҳар ерни қилма орзу, ҳар ерда бор шу тош-у тарозу* жумласидаги *ҳар ерни* – воситасиз тўлдирувчи, *ҳар ерда* – воситали тўлдирувчи. Демак, тушум келишигидаги лексемашакл воситасиз тўлдирувчи дейилади.

2) Макон келишкларидан бирида ёки кўмақчи билан шаклланиб, *ким-, нима-* асосли сўроққа жавоб бўладиган лексемашакл воситали тўлдирувчи дейилади: *чолга маъқул туш-, ёстиқларга ёнбошла-, елкамга қоқ-, қўлимдан тут-* каби.

Воситасиз тўлдирувчи

20-§. Тўлдирувчили бирикманинг бу тури "воситасиз тўлдирувчи X ўтимли ёки ўтимлилашган феъл лексема билан ифодаланган тўлдирилмиш" формулаида намоён бўлади. Воситасиз тўлдирувчи вазифасида тушум келишигидаги лексемашакл келади, келишиқдан олдин сонловчи (ўрни билан нисбатловчи) қатнашади:

от, от тур, отлашиб келган лексема	сон- ловчи	тушум келишиги шакли	X	ўтимли ёки ўтимлилашган феъл лексема	-
лексемашакл				лексема	
воситасиз тўлдирувчи				тўлдирилмиш	
воситасиз тўлдирувчили бирикма					
(чироқ + О + ни				ўчир-)	

Воситасиз тўлдирувчидан ҳаракат ўз устида амалга ошадиган предмет маъноси англашилади: *чамадонни олиб кир-, сувратларни кўр-, дафтарларни текшир-* каби. Воситасиз тўлдирувчи мавҳум предметни, тўлдирилмиш мавҳум ҳаракатни билдирса, ҳаракатнинг предметга ўтиши мавҳум тасаввур қилинади: *жимликни буз-, гагини англа-* каби. Бирикаётган лексемаларнинг маъно хусусиятига боғлиқ холда баъзан ҳосила объект маъно кирраси ифодаланади; бунда предмет ҳаракат жараёнининг ҳосиласи сифатида юзага келади: *гагини гапир-, куйини куйла-* каби.

Ҳаракат предметга тўлиқ эмас, қисман ўтишини англатиш лозим бўлса, тушум келишиги ўрнига чиқиш келишиги ишлатилади; *узумни е-* – *узумдан е-* каби. Шу ерда тушум келишиги билан чиқиш келишиги орасида боғлиқлик борлиги намоён бўлади.

21-§. Тушум келишигининг белгили ёки белгисиз ишлатилиши асли бирикма таркибида, шунда ҳам асосан воситасиз тўлдирувчи от лексемашакл билан ифодаланганида воқе бўлади:

1. Атоқли от билан ифодаланса, белгили ишлатилади (семантик-грамматик омил): *Каримани чақир-*, *Баҳодирни қут-*, *Ўзбекистон Миллий университетини битир-* каби. Бу қоидадан четга чиқиш ё поэтик нутқда ёки жонли сўзлашувда воқе бўлади.

2. Турдош от билан ифодаланган воситасиз тўлдирувчининг белгили ёки белгисиз тушум келишигида ишлатилиши ҳам асли семантик омил асосида воқе бўлади. Бундан ташқари яна бир неча қўшимча омиллар ҳам ҳисобга олинади:

1) Келишкдан олдин нисбатловчи қатнашса, белгили ишлатилади (морфологик-синтагматик омил): *опасини яхши кўр-*, *қаддини гоз тут-* каби.

2) Воситасиз тўлдирувчи вазифасида келган лексемашаклнинг сифатловчиси бор-йўқлигига эътибор берилади. Маълум бир тур сифатловчи (масалан, олмош билан, *-даги* аффиксига тугайдиган лексемашакл билан ифодаланган сифатловчи) қатнашса, воситасиз тўлдирувчи белгили тушум келишида ишлатилади (синтактик омил): *ўша хотинни чақир-*, *қўлидаги чўмични ўқтал-* каби.

3) Тўлдирувчи билан тўлдирилмиш дистант жойлашса (орада бошқа лексемашакл келса), воситасиз тўлдирувчи белгили тушум келишигида ишлатилади (дистантлик омили): *чорбоғни тикка кес-*, *туғунларни апилатил титқила-*, *хонтахтани турли неъматлар билан бега-* каби.

4) Бошқарувчи феъл лексеманинг семантик табиати кўпинча унга боғланадиган воситасиз тўлдирувчи белгили тушум келишигида бўлишини талаб қилади (лексик-семантик омил). Масалан, *ҳикоя қил-* феъл лексемаси шундай хусусиятга эга: *воқеани ҳикоя қил-* каби. *Бер-*, *ол-* каби лексемаларга боғланадиган воситасиз тўлдирувчи тушум келишигининг белгили ва белгисиз шаклларида ишлатилаверади: *китобни* || *китоб бер-* каби.

5) Тушум келишигини белгили ҳам, белгисиз ҳам ишлатиш мумкин бўладиган қурилмаларда ситуатив омил асос бўлади: Воситасиз тўлдирувчи англатадиган предметни таъкидлаш лозим бўлса, тушум келишиги белгили шаклда, акс ҳолда белгисиз шаклда ишлатилади: *китобни ўқи-* (маълум бир китобни) – *китоб ўқи-* (умуман китоб мутолаа қилиш) каби.

б) Тушум келишигининг белгили ёки белгисиз шаклда бўлишини услуб талаби ҳал этади. Масалан, тушум келишигидаги икки лексемашакл қатор келиб қолса, улардан биринчиси белгисиз, иккинчиси белгили тушум келишигида ишлатилади: *китоб ўқишни сев-* каби.

3. Қуйидаги ҳолларда от лексемашакл белгисиз тушум келишигида қатнашади:

1) *қил-* ёрдамчиси билан тузилган феъл лексемаларнинг биринчи қисми бўлиб келганида: *ғалаба қил-, раҳбарлик қил-, муомала қил-* каби.

2) фразема, турғун бирикма таркибида қатнашадиган воситасиз тўлдирувчи кўпинча белгисиз тушум келишигида бўлади: *қулоқ сол-, фарзанд кўр-, маъно касб эт-* каби.

20-§. От туркумидан бошқа туркум лексемашакллари воситасиз тўлдирувчи бўлиб келса, тушум келишигининг белгили шаклида ишлатилади:

1) олмош лексемашакллар: а) от олмошлар: *мени чақир-, ниманидир баҳона қил-, ҳеч нарсани тушунма-, ҳар қимни мақта-* каби;

2) феълнинг отдош лексемашакли: *чиқиб кетишини ҳам, чиқмаслигини ҳам билмай-, жавоб қайтаришни лозим топ-* каби;

3) феълнинг сифатдош лексемашакли: *келганини эшит-, кетаётганини кўр-* каби;

4) сифат лексемашакл: *эскини эпла-, нордонни аччиқдан фарқла-* каби;

5) сон лексемашакл: *ўнчи иккига тақсимла-, бешини тўртга қўй-* каби.

22-§. Воситасиз тўлдирувчи вазифасида келадиган лексемашакллар учун асосий ҳолат – тушум келишигининг белгили шаклида ишлатилиш. Тушум келишигининг белгисиз шаклида ишлатилиш фақат воситасиз тўлдирувчи от лексемашакл билан ифодаланганида воқе бўлади; белгисиз тушум келишигида ишлатилиш барча лексемашаклларнинг тахминан бешдан бир қисмига тўғри келади.

Демак, ҳозирги ўзбек тилида тушум келишигининг белгили ишлатилиши етакчи ҳолат бўлиб, белгисиз ишлатилиш маълум сабаб ва мақсадга кўра воқе бўлади. Лисоний бирлик сифатида воситасиз тўлдирувчи формулаининг бундай икки кўринишда намоён бўлиши мазмун ва услуб талабларига кўра воқе бўлади.

Воситали тўлдирувчи

23-§. Тўлдирувчилик бирикманинг бу тури воситали тўлдирувчининг грамматик шаклига ва бошқарувчи бўлиб қайси туркум лексемаси келишига қараб қуйидагича формулада намоён бўлади:

от, от тур, отлашиб келган лексема	сон- ловчи	макон кели- шиги ёки кўмакчи	X	бошқарув хусусияти- га эга феъл ёки феъл бўлмаган лексема
лексемашакл				лексема
воситали тўлдирувчи				тўлдирилмиш
воситали тўлдирувчили бирикма				

Воситали тўлдирувчи асосан макон келишиги билан шаклланади, тўлдирилмиш бўлиб асосан феъл лексема келади.

Макон келишигидаги лексемашакл *ким-*, *нима-* асосли сўроқка жавоб бўлсагина воситали тўлдирувчи вазифасида, *қаер-* асосли, *қачон* сўроқларига жавоб бўлса, холловчи вазифасида келган бўлади. Демак, макон келишигидаги лексемашаклдан предмет маъносининг ўзи англашилса, воситали тўлдирувчи, ўрин, пайт каби маънолар ҳам англашилса, холловчи бўлади.

24- §. Воситали тўлдирувчи кўпинча жўналиш келишигидаги лексемашакл билан, тўлдирилмиш эса феъл лексема билан ифодаланади.

Бошқарувчининг феълдан бошқа туркум лексемаси билан ифодаланиши жуда оз воқе бўлади: 1) от лексема билан ифодаланади: *депутатликка номзод-*, *қарияларга муносабат-* каби; 2) сифат лексема билан ифодаланади: *маслаҳатга муҳтож-*, *кўзи ёшига тўла-*, *Акам мендан уч ёш катта* каби; 3) кесимлик лексемаси билан ифодаланади: *Биздан сизга ким керак?*, *Асар йиғирма икки бобдан иборат* каби ва б.

Феъл лексема томонидан бошқариладиган воситали тўлдирувчи:

1) жўналиш келишигида шаклланади: а) *кимга сўроғига* жавоб бўлади: *қизга разм сол-*, *хотинига қара-*, *менга айт-* каби; б) *нимага сўроғига* жавоб бўлади: *сўзга қон-*, *ютуққа эриш-*, *азобларга чида-* каби;

2) чиқиш келишида шаклланади: а) *кимдан сўроғига* жавоб бўлади: *меҳмондан узр сўра-*, *опасидан уял-*, *акасидан ҳайиқ-* каби; б) *нимадан сўроғига* жавоб бўлади: *шарбатдан ҳўлла-*, *ваъдасидан тон-*, *касалдан соғай-*, *қулупнайдан икки дона ол-* каби;

3) ўрин келишида шаклланиб, асосан *нимада* сўроғига жавоб бўлади (жуда оз учрайди): *мусобақада голиб чиқ-*, *толмирларида мувозанат ҳосил қил-* каби;

4) кўмакчи билан шаклланади: а) *билан кўмакчиси* билан: *дадаси билан ёт-*, *меҳмонлар билан сўраш-*, *укаси билан хайрлаш-*; *рўмолча билан елти-* каби; б) *ҳақида, тўғрисида* кўмакчиси билан: *шининг ютуқлари ҳақида* || *тўғрисида гапир-* каби.

Ҳолловчили бирикма

25-§. Бундай бирикма "ҳолловчи X ҳолланмиш" формулаида тузилади; бирикманинг биринчи (тобе) аъзоси турли туркум лексемаси билан, иккинчи (ҳоким) аъзоси асосан феъл лексема билан, баъзангина бошқа туркум лексемаси билан ифодаланади. Масалан, ҳолланмиш бўлиб: а) сифат лексема келади: (*ўзидан*) *беш ёш катта-*, *бир йилдан ортиқ-* каби; б) равиш лексема келади: *Дўқонларда ун кўп*; в) *бор*, *йўқ* кесимлик лексемаси келади: *Ҳовлимизда олма дарахти йўқ* каби ва б.

26-§. Ҳолловчининг грамматик шаклига қараб бундай бирикма аъзолари орасидаги синтактик алоқа икки турли бўлади: 1) битишув алоқаси, 2) бошқарув алоқаси.

1. Битишув алоқасида ҳолловчи:

1) равиш, сифат, тасвир бирлиги билан, олмошнинг сифат ва равиш тури билан ифодаланади:

равиш, сифат, тасвир бирлиги, олмошнинг сифат, равиш тури	‘ҳолловчи’ семаси	X	феъл лексема	-
лексема шакл			лексема	
ҳолловчи			ҳолланмиш	

битишув алоқаси билан тузилган ҳолловчили бирикма

Бундай ҳолловчи қуйидагича ифодаланади: а) равиш лексема-шакл билан: *дарров кий-*, *энди қўр-*, *барибир бор-* каби; б) сифат лексемашакл билан: *катта оч-*, *қаттиқроқ ҳансира-* каби; в) тасвир бирлиги билан: *дир-дир титра-*, *шатири-шутур ёг-* каби; г) олмош лексемашакл билан: *қачон кел-*, *шундай кўрин-* каби ва б.;

2) феълнинг равишдош шакли билан ифодаланади:

феъл лексема	равишдош шакли ясовчиси	X	феъл лексема	-
лексема шакл			лексема	
ҳолловчи			ҳолланмиш	

битишув алоқаси билан тузилган ҳолловчили бирикма

Бундай ҳолловчи: а) мақсад равишдоши шаклида бўлади: *кўргани кир-*, *тўйга айтгани кел-* каби; б) пайт равишдоши шаклида бўлади: *қайтгач гаптириб бер-* каби; в) кўпинча *-б* равишдоши шаклида бўлади: *чўккалаб ўтир-*, *маза қилиб ухла-* каби; г) баъзан *-а/-й* равишдоши шаклида бўлади: *кела сўқина бошла-*, *ўйламай гапир-* каби ва б.

2. Бошқарув алоқасида ҳолловчили бирикма "воситали тўлди-рувчи X тўлдирилмиш" формулаида тузилади; бунда ҳолловчи асосан от лексема билан ифодаланади: а) макон келишикларидан бирида бўлади: *кўчага чиқ-*, *эшикдан кир-*, *чойхонада қўр-* каби; б) кўмакчи билан шаклланади: *гайрат билан ишла-*, *кечкикиб келгани учун койи-* каби ва б.

27-§. Ҳолловчи одатда феълга боғланиб, ҳаракат-ҳолатнинг турли белги-хусусиятларини билдиради. Қайси туркумнинг қандай маънони англатадиган лексемаси билан ифодаланишига ва қандай маънони англатадиган феъл лексемага боғланишига қараб турли маънолар билдирилади; шунга кўра ҳолловчининг бир қанча маъно турлари ажратилади:

- 1) тарз ҳолловчиси: *секин гапир-*, *синчиклаб қара-* каби;
- 2) ўрин ҳолловчиси: *уйга қайт-*, *Тошкентдан кел-* каби;
- 3) пайт ҳолловчиси: *эрталаб кет-*, *тунда ёғ-* каби;
- 4) микдор ҳолловчиси: *Оз сўзла*, *кўп тингла* каби;
- 5) мақсад ҳолловчиси: *атайлаб сўра-*, *ўқишга* || *ўқиш учун кел-* каби;
- 6) сабаб ҳолловчиси: *жони ачиганидан* || *жони ачигани сабабли*

уриш- каби ва б.

Мисоллардан кўринадики, ҳолловчининг ҳар бир маъно тури турлича шаклда ифодаланади, шунга кўра улар ҳар бирига хос сўроқлар асосида фаркланади: қандай?, қандай қилиб?, қай тарзда?, қанча?, қаерга?, қаердан?, қаерда?, қачон?, нима мақсадда?, қандай мақсад билан?, нима сабабли, нима сабаб билан? каби.

Йиғиқ бирикма ва ёйиқ бирикма

28-§. Бирикма доим икки аъзоли бўлади. Қаратувчили бирикманинг тобе аъзоси кишилиқ олмоши билан ифодаланганида бундай қаратувчини ишлатмаслик мумкин; натижада бирикмага тенг ҳолат йўқолади, лексемага тенг ҳолат воқе бўлади: *менинг укам-* → *укам-* каби. Кишилиқ олмоши ифодалайдиган грамматик маъноларни қаралмиш таркибидаги нисбатловчи ҳам ифодалагани туфайли плеоном назм воқе бўлади, бу ердаги ортикчалиқ қаратувчи вазифасида келадиган кишилиқ олмошини ишлатмаслик билан баргараф қилинади.

Шунга ўхшаш ҳодиса *мен ўзим* каби биринчи аъзоси кишилиқ олмоши билан ифодаланадиган таъкидловчили бирикмада ҳам воқе бўлади: *сен ўзинг* → *ўзинг*, *биз ҳаммамиз* → *ҳаммамиз* каби. Бу ерда ҳам бирикмага тенг ҳолат йўқолади.

Изоҳловчили бирикмада ҳам изоҳловчини ишлатмаслик мумкин: *шоир Миртемир-* → *Миртемир-*, *Равшан ошпаз-* → *Равшан-* каби.

Бирикмаларнинг бошқа турларида икки аъзоли ҳолат сақланади.

29-§. Бирикмалар таркибига кўра йиғиқ ёки ёйиқ бўлади. Бир тобе ва бир ҳоким аъзодан иборат бўлса, йиғиқ бирикма дейилади: *кенжа ўғил-*, *чойнакнинг қопқоғи-* каби.

Амалиётда бирикманинг тобе аъзоси кўпинча лексемашакл билан эмас, балки бирикмашакл билан ифодаланади: *[(қарғашойи X кўйлак)]*

ли] *X хотин-*, [(*анҳор X бўйи-*) даги] *X шийпон-* каби. Бундай бирик-
манинг тобе аъзоси ранг-баранг ва мураккаб таркибларда тузилади;
уларнинг қисмлари орасидаги синтактик боғланишларни кўрсатиш
учун қавс турлари етишмайди, қўшимча белгилардан фойдаланиш за-
рур бўлади; қавс ва белгилар кичикдан каттага томон қуйидагича иш-
латилади: (), [], { }, < >, /, \, \| .

Бирикманинг ҳоким аъзоси ҳам бирикма билан ифодаланиши
мумкин:

[(*узун X гиштин йўлка-*)],
[(*улардаги X янги X жиҳозлар-*)],
[(*уйинг X синган деразаси-*)]- каби

Бирикманинг тобе аъзоси бирикмашакл билан, ҳоким аъзоси би-
рикма билан ифодаланиши мумкин:

[(*тўсдай X тим қора*) *X (қалин X соч-*)],
[(*чап X томондаги*) *X (қатор X уй-айвонлар-*)]- каби.

Мана бу мисолда бирикмашакл билан бирикма ўзаро боғланиб,
лексема билан ифодаланган ҳоким аъзога бир бутун ҳолда қаратувчи
сифатида тобеланган:

{[(*Қорасув X соҳили*)даги *X (азим X толлар)*] *X [орқаси-*]}

Қуйидаги мисолларда бирикмашакл билан ифодаланган аъзо лек-
семашакл билан ифодаланган аъзога тобеланган, шундан кейин бир
бутун ҳолда сифатловчи вазифасида келган:

<{[(*хонтахта X атрофи*)га *X (тўшал*]ган] *X {кўрначалар-*}]>-.
{[(*Раҳим X бобо*) *X (чорбоги*]нинг] *X [дараги-*]},
{[(*кўчадан X ўт*]аётган] *X (йўловчи)]нинг] *X [юриши-*]}*

Мана бу мисолда қаратувчи бирикмашакл билан ифодаланган;
қаралмиш таркиби мураккаб бўлиб, *бир текис* сифатловчили бирик-
масининг *шивирлаши-* лексемасига табеланиши билан тузилган; ана
шундай мураккаб таркибли бирикмага қаратувчи вазифасидаги би-
рикма боғланган:

{[(*жымжима*) *X (мавжлар)]нинг] *X [(бир X текис) X шивирлаши-*]}*

Бирикма лексемага ёки бирикмага тобеланиб, бирор синтактик
бўлак вазифасида келганида бирикманинг ҳоким аъзоси бўлиб келган
лексеманинг туркумига, табиатига боғлиқ ҳолда маълум бир грамматик
шакл қўшилади. Бундай грамматик шакл бирикманинг ҳоким
аъзосига қўшиб ёзилса ҳам, асли бирикмага бир бутун ҳолда
тааллуқли бўлади; шунга кўра бундай грамматик шакл кўрсаткичи
қавслардан чиқариб ёзилади:

(*қаргашойи X кўйлакли*)ли *X хотин-*

Бирикмага бир бутун холда қўшиладиган бундай грамматик шаклга яхлитловчи грамматик шакл дейилади. Юқоридаги мисолда бундай яхлитловчи грамматик шакл бўлиб *-ли* атрибутив (сифатловчилик) шакл ясовчиси келган.

30-§. Икки ва ундан ортик тобе аъзо бирикманинг ҳоким аъзосига тўғридан тўғри боғланса, ёйик бирикма дейилади:

[[*қуюқ*] X (*пайваста*) X (*қошлар*-)]-,

[[*сердарахт*] X (*кенг*) X (*ҳовли*-)]- каби.

Бундай бирикма таркибидаги тобе аъзолар ҳоким аъзога тўғридан тўғри боғлангани сабабли уларнинг ўрнини алмаштириш мумкин:

[[*пайваста*] X (*қуюқ*) X (*қошлар*-)]- каби.

Мана бу мисолларда биринчи тобе аъзо бирикмашакл билан, иккинчи тобе аъзо лексемашакл билан, учинчи тобе аъзо лексема билан ифодаланган; ҳар уч тобе аъзо биргаликда яхлитловчи сифатдош ясовчиси қўшилган холда ҳоким аъзога тобеланган:

<{[(*узун*) X (*тумшуғи*)дан] X [(*сув*) X (*соч*)]*аётган*} X {*юз*-}>-,

/<{[(*бостирма*) X (*соясид*)да] X [(*жўхори*) X (*уқалаб ўтир*)]}*ган*> X <*дадаси*->/- каби.

Кейинги мисолда *бостирма соясид* ва *жўхори* бўлаклари *уқалаб ўтир*- қисмига тўғридан тўғри боғланган, демак, ёйик бирикма деб шу қисмларнинг ўзини айтиш лозим.

Мана бу мисолда лексемашакл билан ифодаланган *қорамғиз*, *қўркам* сифатловчиларининг ҳар бири *юз*- сифатланмишига тўғридан тўғри тобеланиб, ёйик бирикма ҳосил қилган; бирикмашакл билан ифодаланган дастлабги тобе аъзо ана шу мураккаб бирикмага боғланган:

{[(*иссиқ*)дан] X (*бурқ*)қан] X [(*қорамғиз*) X (*қўркам*) X *юз*-]}-.

Юқорида йиғиқ ва ёйик бирикмалар сифатловчили бирикманинг ва қаратувчили бирикманинг айрим кўринишлари асосида тасвирланди.

Хуллас, амалиётда йиғиқ бирикмалар ва ёйик бирикмалар турлитуман таркибда тузилади. Бирикма "лексемашакл ёки бирикмашакл X лексема ёки бирикма" таркиби билан тузилса, йиғиқ бирикма бўлади; "лексемашакл ёки бирикмашакл X лексемашакл ёки бирикмашакл .. X лексема ёки бирикма" таркиби билан тузилса, ёйик бирикма бўлади. Бунда бирикмашаклга, бирикмага тенг аъзо ўз навбатида йиғиқ ёки ёйик бўлиши мумкин.

МУНДАРИЖА

К и р и ш

Ўқув предметининг номланиши ва вазифаси.....	3
Ҳозирги адабий ўзбек тилининг бошланишини белгилаш ҳақида...	3
Тил қурилиши ҳақида.....	4
Тил. лисон ва нутқ; тил бирлиги, лисоний бирлик ва нутқий бирлик...	4
Тил қурилишининг асосий бирликлари ҳақида.....	6

Т о в у ш л а р т и з и м и

Киши танасининг тил товушларини ҳосил қилишда қатнашадиган аъзолари ҳақида.....	10
Тил товушларининг овоз ва шовқиннинг қатнашуви асосидаги таснифи.....	12
Овоз товушлар.....	14
Шовкин товушлар.....	18
Овозли товушлар.....	20
Овоздор товушлар.....	21

Л е к с е м а л а р т и з и м и

Лексеманинг ифода жиҳати

Лексемаларнинг фонема жиҳати ва бўгин тузилиши.....	24
Лексемалар таркибида воқе бўладиган товуш жараёнлари, аллофонема ва аллолексема ҳақида.....	28
Ифода жиҳати туб ва ҳосила лексемалар.....	34

Лексемаларда ифода жиҳатига кўра воқе бўладиган муносабатлар

Омолексемалар.....	40
Омолексемаларга ёндош ҳодисалар.....	48
Лексемаларда паронимия.....	49
Лексеманинг мазмун жиҳати.....	50
Лексик маънонинг семалари.....	54
Баҳо семаси.....	55
Лисоний маъно ва нутқий маъно.....	58
Лексемаларда кўпмаънолилик.....	60
Лексик маънонинг тараққиёт йўллари.....	61
Лексик маъно тараққиётининг натижалари.....	65
Лексик маъно тараққиёти ва семик таҳлил.....	66
Лексик маъноларнинг турлари.....	69

Лексик маънонинг луғавий (лексик) контексти.....	74
Лексик маънонинг грамматик табиати.....	76
Лексик маъноларда семантик боғланиш.....	78
Семема – мустақил тил бирлиги.....	79
<i>Лексемалар (лексосемемалар) орасидаги семантик муносабатлар</i>	
Лексемаларда (лексосемемаларда) синонимик муносабат (лексосинонимлар).....	80
Лексемаларда (лексосемемаларда) антонимик (оппозитив) муносабат (лексантонимлар).....	86
Лексемалар (лексосемемалар) орасидаги ассоциатив семантик муносабатлар.....	89
Лексемаларни (лексосемемаларни) семантик гуруҳлаш ҳақида.....	90
Лексемаларнинг (лексосемемаларнинг) ишлатилиш доираси.....	96
Лексемаларнинг (лексосемемаларнинг) замонийлиги.....	100
Неологизм.....	101
Архаизм.....	104
Историзм.....	106
Архаизм ва историзм.....	107
Лексемаларнинг (лексосемемаларнинг) тилнинг вазифавий кўринишларига хосланганлиги.....	108
Луғат бойлигидаги ўз қатлам ва ўзлашган қатлам.....	115
Ҳозирги адабий ўзбек тили тасвирланган луғатлар ҳақида.....	123

Морфемалар тизими

Морфемаларнинг табиатига кўра таснифи.....	126
Морфемаларнинг вазифасига кўра таснифи.....	129
Морфеманинг ифода жиҳати.....	130
Омоморфемалар.....	133
<i>Морфемаларнинг мазмун жиҳати</i>	
Грамматик семема ва унинг семалар таркиби.....	135
Морфемаларда маъно синкретизми.....	136
Морфемаларда кўпмаънолилик (полисемемия).....	137
Морфемалар орасидаги синонимик муносабат.....	138
Шакл ҳосил килувчи морфемаларда парадигматик муносабатлар.....	139
Луғат бирликларининг туркумланиши.....	140
Грамматик бирликларнинг туркумланиши.....	142
Боғловчилар туркуми.....	143
Юқламалар туркуми.....	145

Модаллар туркуми.....	149
Ундовлар туркуми.....	151
<i>От лексемалар туркумига мансуб морфемалар</i>	
Морфем парадигмалар.....	154
Сонлаш морфемалари парадигмаси.....	154
Нисбатловчи морфемалар парадигмаси.....	156
Турлаш морфемалари парадигмаси.....	160
От туркуми лексемасига кўшиладиган нопарадигмалик морфемалар.....	163
Сифат лексемалар туркумида шакл ясалиши.....	166
Сон лексемалар туркумида шакл ясалиши.....	168
Феъл лексемалар туркумига мансуб морфемалар тизими.....	174
Феъл лексемаларда ўтимли-ўтимсизлик.....	174
Нисбат парадигмаси ва унга ёндош ҳодисалар.....	175
Феълнинг бўлишли-булишсизлик шакллари парадигмаси.....	188
Феълнинг бошка туркумларга монанд шакллари.....	190
Феълнинг отдош шакли.....	190
Феълнинг сифатдош шакли.....	192
Феълнинг равишдош шакли.....	194
Замон шакллари ясовчи морфемалар парадигмаси.....	199
Келаси замон субпарадигмаси.....	200
Ҳозирги замон субпарадигмаси.....	201
Ўтган замон субпарадигмаси.....	202
Майл шакллари ясовчи морфемалар.....	205
Туловчи морфемалар парадигмаси.....	208
<i>Феъл лексемага кўшиладиган нопарадигматик морфемалар</i>	
Ҳаракатнинг такрорланиб, кучли-кучсиз даражада воқе бўлишини ифодаловчи аффикслар.....	215
Ҳаракатнинг қай йўсинда амалга ошишини ифодалайдиган кўмакчи феъл морфемалар.....	217
Равиш лексемалар туркумида шакл ясалиши ва лексемашаклнинг равишга айланиши.....	221
Равишларда шакл ясалиши.....	221
Лексемашаклларнинг, бирикмашаклларнинг равишга айланиши.....	222
Кесимлик лексемалари туркуми ҳақида.....	227
Олмош лексемалар туркуми.....	227
Тасвир бирликлари туркуми.....	231

Лексемашакллар тизими

От лексемашакллар тизими.....	234
Сифат лексемашакллар тизими.....	245
Равиш лексемашакллар тизими.....	248
Сон лексемашакллар тизими.....	249
Олмош лексемашакллар тизими.....	250
Феъл лексемашакллар тизими.....	253

Феълнинг бошқа туркумларга

монанд шаклларида лексемашакллар

Равишдош шаклларида лексемашакллар.....	255
Сифатдош шаклларида лексемашакллар.....	256
Отдош шаклларида лексемашакллар.....	259
Феълнинг тусланишли лексемашакллари.....	261
Майл ясалишларида лексемашакллар.....	261
Замон ясалишларида лексемашакллар.....	262
Феъл лексемашакллар билан тузиладиган айрим мураккаб қурилмалар.....	264
Кесимлик лексемашакллар тизими.....	265

Бирикмалар тизими

Сифатловчили бирикма.....	269
Қаратувчили бирикма.....	271
Изофа бирикмаси.....	278
Изоҳловчили бирикма.....	280
Таъкидловчили бирикма.....	282
Тўлдирувчили бирикма.....	284
Воситасиз тўлдирувчи.....	285
Воситали тўлдирувчи.....	287
Ҳолловчили бирикма.....	289
Йигик бирикма ва ёйик бирикма.....	290

81.2Ўзб

P30

Раҳматуллаев, Ш.

Ҳозирги адабий ўзбек тили: Ун-т Ўзбек филологияси факультети талабалари учун дарслик. К. I. / Ш.Раҳматуллаев; масъул муҳаррир А.Абдуазизов; ЎЗР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий ун-ти. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2010. - 298 б.

ББК 81.2ЎзбЯ73

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаш томонидан ОЎМТВнинг 2005-йил 12-декабрдаги буйруғига биноан университетлар Ўзбек филологияси факультетлари талабалари учун дарслик сифатида тавсия этилди ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг лицензия берилган нашриётларида нашр қилиш учун рухсат ҳам берилди (Ўқув адабиётлари грифи гувоҳномаси № 1017).

Ўқув-услубий нашр

Нашриёт муҳаррири: Маҳкам Маҳмудов
Мусаҳҳиҳа: Камола Болтабоева
Техник муҳаррир: Бехзод Болтабоев

«MUMTOZ SO‘Z»

масъулияти чекланган жамияти
нашриёти

Нашриёт лицензияси АІ № 103. 15.07.2008.

Нашриёт рақами: 398. Теришга берилди: 09.12.2010.

Босишга рухсат этилди 28.12.2010.

Қоғоз бичими 60x84 1/32. Офсет қоғози. Times New Roman
гарнитураси. Ҳисоб-нашриёт тобоғи 20,0.

Шартли босма тобоғи 18,75. Адади: 500.

Баҳоси келишилган нарҳда.

Тошкент, Навоий кўчаси, 69.

Тел: 241-60-33

«MUMTOZ SO‘Z»

масъулияти чекланган жамиятининг
матбаа бўлимида чоп этилди. Буюртма 37/10.

Манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 69.

Тел: 241-81-20